महाभाष्यम्।

महर्षिपतञ्जलिप्रणीतम्

कैयटकृतव्याख्यासहितम्।

पण्डितकृपारामशर्मणा स्वकीयतिमिरनाशकयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम्।

काश्याम्

सम्वत् १९४६

यह पुस्तक पण्डित कृपाराम शर्मा की दूकान पर मिलेगी।

प्रथम वार १५००   नवाह्निक   मूल्य २॥)

म

॥ श्रीः ॥

सप्रदीपं महाभाष्यम् ॥

नमो महर्षिभ्यः श्रीपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यः ॥

अथ शब्दानुशासनम् । अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते, शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम् ॥
सदसद्रूपतातीतमदृश्यं मायया वृतैः ॥ १ ॥
ज्ञानलोचनसंलक्ष्यं नारायणमजं विभुम् ॥
प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम् ॥ २ ॥
पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुग्रहात् ॥
सरस्वतीं च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ॥ ३ ॥
पदवाक्यप्रमाणानां पारं यातस्य धीमतः ॥
गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवन्दनम् ॥ ४ ॥
महाभाष्यार्णवावारपारीणं विवृतिप्लवम् ॥
यथागमं विधास्येऽहं कय्यटो जय्यटात्मजः ॥ ५ ॥
भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः ॥
छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् ॥ ६ ॥
तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना ॥
क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्गुवत् ॥ ७ ॥

महाभाष्यकारो विवरणकारत्वाद् व्याकरणस्य साक्षात् प्रयोजनमाह । अथ शब्दानुशासनमिति । प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहादीनि पश्चाद् वक्ष्यन्ते । सवाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तावद् व्याचष्टे । अथेत्ययमिति । इतिशब्दोऽथशब्दस्य स्वरूपेऽवस्थापनाय प्रयुक्तः एवं हि पदान्तरैः सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे सत्यथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते, स्वरूपेऽवस्थितस्य सर्वनाम्ना परामृश्यते । अयमिति । शब्द इति स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारार्थ इति । अधिकारः प्रस्तावो द्योत्यत्वेनास्य प्रयोजनमित्यर्थः, निपातानां च द्योतकत्वं वाक्यपदीये निर्णीतम् । अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे यो वाक्यार्थः सम्पद्यते तं दर्शयति । शब्दानुशासनमिति । अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्यारभ्यमाणताथशब्दसन्निधाने प्रतीयते, व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति, अत्र चाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावान्नोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन षष्ठी, अपि तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति कर्मणि चेति समासप्रतिषेधाप्रसङ्गादिध्मप्रव्रश्चनादिवत् समासः । शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वाद् विना प्रकरणादिना विशेषेऽवस्थानाभावात्सर्वशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति ।

केषां शब्दानाम्। लौकिकानां वैदिकानां च, तत्र लौकिकास्तावत्, गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति, वैदिकाः खल्वपि, शन्नो देवीरभिष्टये, इषे त्वोर्जे त्वा, अग्निमीळे पुरोहितम्, अग्न आयाहि वीतय इति । अथ गौरित्यत्र कः शब्दः, किं यत्तत् सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः । नेत्याह, द्रव्यं नाम तत्। यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषितमिति स शब्दः । नेत्याह, क्रिया नाम सा । यत्तर्हि तच्छुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः।नेत्याह,गुणो नाम सः। यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः।

केषामिति । उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्ध्या प्रविभागात् किमा प्रत्यवमर्शः, यथा राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञ इति । सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात् सामर्थ्याद् विशेषावगतिरिति मत्वाह । लौकिकानामिति । लोके विदिता इति लोकसर्वलोकाट्ठञिति ठञ्, अथ वा भवार्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ्, एवं वेदे भवा वैदिकाः, वैदिकानामपि लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानम्, यथा ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति वसिष्ठस्य, तेषां तु प्राधान्यं यत्नेनापभ्रंशपरिहारात्, अथ वा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः। तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात् पदान्येव दर्शयति। गौरश्व इति। वेदे त्वानुपूर्वीनियमाद् वाक्यान्युदाहरति । शन्न इति । अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति । अथेति । गौरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः । तान्येव वस्तूनि क्रमेण दर्शयति । किं यत्तदिति। उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददत इति कामचारतः स शब्द इति पुल्लिङ्गेन निर्देशः। नेत्याहेति। भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वान्न द्रव्यं शब्द इति प्रतीतमपि तु द्रव्यमिति । यदि हि द्रव्यानुशासनं विवक्षितमभविष्यद् अथ द्रव्यानुशासनमित्येवावक्ष्यत्। अनेनैव न्यायेन गुणक्रियासामान्यानां निराकृतेऽपि शब्दत्वे प्रपञ्चार्थं तच्चोद्यपूर्वकं निराकरोति। यत्तर्हीति। गोशब्दार्थे चैषां सम्भवाच्छब्दत्वमाशङ्कते। परिहारस्तु पूर्ववत्। तत्रेङ्गितमभिप्रायस्य सूचकः शरीरव्यापारः। चेष्टितं कायपरिस्पन्दः। निमिषितमक्षिव्यापारः। शुक्लो नील इति। द्रव्यस्य प्रागुपन्यासाद् गुणमात्राभिधायिनोऽत्र शुक्लादयो द्रष्टव्याः। भिन्नेष्वभिन्नमिति। अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते। छिन्नेष्वच्छिन्नमिति। अनेन तु नित्यत्वम्। सामान्यभूतमिति। सत्ताख्यं महासामान्यं गोत्वादेः सामान्यस्योपमानं निर्दिष्टम्। सामान्यमिव सामान्यभूतम्। भूतशब्द उपमार्थे यथा पितृभूत इति।

नेत्याह, आकृतिर्नाम सा । कस्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः, अथ वा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते, तद्यथा शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्य्ययं माणवक इति, ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते, तस्माद् ध्वनिः शब्दः । कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्, लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यतीति, ऊहः खल्वपि, न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं यज्ञगतेन

द्रव्यादिषु निरस्तेषु पृच्छति ।कस्तर्हीति। उत्तरमाह । येनोच्चारितेनेति। वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति, वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्, आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात्, अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावादेकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वे सरो रस इत्यादावर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात्तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः। उच्चारितेन । प्रकाशितेनेत्यर्थः । अथ वेति । अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाभेदेन व्यवहारेऽपि न दोषो द्रव्यादयो न शब्दशब्दवाच्या इत्यत्र तात्पर्यात् । ध्वनिं कुर्वन्निति । विधिनिषेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात् कथमस्य त्रिभिः सम्बन्धः,उच्यते, शब्दं कुर्वन्नपि शब्दं कुर्वित्युच्यते विरामाशङ्कायां तन्निवृत्तये, तथानभिमतशब्दश्रवणोद्वेजितेनोच्यते मा शब्दं कार्षीरिति। कानि पुनरिति। किं संध्योपासनादिवद् व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्म,अथ काम्यमिति प्रश्नः।पारम्पर्येण पुरुषार्थसाधनतामस्याह। रक्षेति । लोके लोपाद्यदृष्टं वेदे दृष्ट्वा भ्राम्येदवैयाकरणो वैयाकरणस्तु न भ्रमति वेदार्थं चाध्यवस्यति, तत्र लोपागमयोरुदाहरणं देवा अदुह्रेति,दुहेर्लङो झस्यादादेशे कृते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपो बहुलं छन्दसीति रुटि सति रूपमेतत्, वर्णविकारो यथा, उद्ग्राभं च निग्राभं चेति, हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यमिति हस्य भकारः। उदि ग्रह इत्यत्रोद्ग्राभनिग्राभौ च छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वाद् ग्रहेर्घञ्। ऊहः खल्वपीति । इह यस्मिन् यागे इतिकर्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः, येनोपजीव्यते सा विकृतिः, प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग् विजानाति, तत्राग्नेर्मन्त्रोऽस्ति अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति, तत्र सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति, विस्तरेण तु भर्तृहरिणा

पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्यास्तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम्, तस्मादध्येयं व्याकरणम्, आगमः खल्वपि, ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति, प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम्, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति, लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम्, ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति, न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम्, असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणम्, याज्ञिकाः पठन्ति "स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेते"ति, तस्यां संदेहः, स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृषतीति, तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति, यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः, अथान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति, इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि, तेऽसुराः, दुष्टः शब्दः, यदधीतम्, यस्तु प्रयुङ्क्ते, अविद्वांसः, विभक्तिं कुर्वन्ति, यो वा इमाम्, चत्वारि, उत त्वः, सक्तुमिव, सारस्वतीम्, दशम्यां पुत्रस्य, सुदेवो असि वरुण इति, तेऽसुराः, "तेऽसुरा हेलयो हेलय इ-

प्रदर्शित ऊहः। आगम इति। आगमः प्रयोजकः प्रवर्तको नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति, प्रयोजनशब्देन च फलं प्रयोजकश्चोच्यते। निष्कारण इति। दृष्टकारणमनपेक्ष्येत्यर्थः। प्रधानं चेति। पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद् वाक्यवाक्यार्थावसायस्येति भावः। लघ्वर्थमिति। लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम्। ब्राह्मणेनेति। अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः, न चाशब्दज्ञमुपाश्रयिष्यन्ति शिष्या इति। असन्देहार्थमिति। सन्देहस्य प्रागभावोऽत्र वेदितव्यो न तु प्रध्वंसाभावः, न हि वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यतीतरस्यैव तदुत्पादात्। स्वरत इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वराद् बहुव्रीह्यर्थावसाय इत्यर्थः। मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्यानुषङ्गिकाणि प्रदर्शयति। इमानि चेति। भूय इति। पुनरित्यर्थः। आनुषङ्गिकत्वाच्चैषां वर्गद्वयोपादानम्। तेऽसुरा हेलय इति। निन्दार्थवादेन न म्लेच्छितवा इति म्लेच्छनं निषिध्यते, तत्र केचिदाहुः, हैहेप्रयोगे हैहयोरिति प्लुते प्रकृतिभावे च कर्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति, पदद्विर्वचने कार्ये वाक्यद्विवचनं लत्वं च म्लेच्छनमित्यपरे। न म्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा इति, कृत्यार्थे इति तवैप्रत्ययः।

ति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः" म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्, तेऽसुराः दुष्टः शब्दः "दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्" दुष्टाञ्छब्दान् मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्, दुष्टः शब्दः, यदधीतम् "यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हि चित्," तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्, यदधीतम्, यस्तु प्रयुङ्क्ते, "यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले, सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः"। कः। वाग्योगविदेव। कुत एतत्। यो हि शब्दान् जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव हि शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञा-

म्लेच्छा इति । कर्मणि घञ् । दुष्टः शब्द इति । स्वरेण स्वरतः, आद्यादित्वात्तसिः । मिथ्याप्रयुक्त इति । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात् प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः, वागेव वज्रो हिंसकत्वात्, यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद् यजमानं हिंसितवानित्यर्थः, इन्द्रस्याभिचारी त्वष्टेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्र ऊहितः, तत्रेन्द्रस्य शमयिता शातयिता वा भवेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो न तु रूढिशब्दस्तदाश्रयणे हि बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थाभेदः, तत्रेन्द्राभिन्नत्वे सिद्धे सतीन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यत्रार्थे प्रतिपाद्येऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्त ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिता सम्पन्नः, इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात् संबोधनविभक्तेरनुक्तविषयत्वादिहाभावः, यथा राजा भव युधश्चेति, ऊह्यमानस्य चामन्त्रत्वाद् यज्ञकर्मणीति जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयमानेह न भवति । अविज्ञातमिति । अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थापरिज्ञानाद् वा। निगदेनेति । पाठमात्रेण । न तज्ज्वलतीति । निष्फलं भवति । अनर्थकम्, निष्प्रयोजनम् । यस्तु प्रयुङ्क्त इति । अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति । विशेष इति । स एव शब्दः क्वचिदर्थे केनचिन्निमित्तेन प्रयुक्तः साधुरन्यथा त्वसाधुः, यथाश्वेऽश्वशब्दो धनाभावनिमित्तकः साधुर्जातिनिमित्तकोऽसाधुः, गवि च गोणीशब्दः साधर्म्यात् प्रयुक्तः साधुर्जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः । क इति । वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । प्रष्टेव पक्षमतमाशङ्क्याह। वाग्योगविदेवेति। एवमपशब्दज्ञानेऽपीति। यथा श्रैषिकद्रव्यसेवया

नेऽप्यधर्मः, अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति, भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः, एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः, तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयो बहवोऽपभ्रंशाः, अथ योऽवाग्योगविद् अज्ञानं तस्य शरणम्। विषम उपन्यासः, नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति, यो ह्यजानन् वै ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोपि मन्ये पतितः स्यात्। एवं तर्हि सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः, कः, अवाग्योगविदेव, अथ यो वाग्योगविद् विज्ञानं तस्य शरणम्। क्व पुनरिदं पठितम्। भ्राजा नाम श्लोकाः। किं च भोः श्लोका अपि प्रमाणम्। किं चातः। यदि प्रमाणमयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति, "यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत्, पीतं न गमयेत् स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नयेद्" इति। प्रमत्तगीत एष तत्र भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत् प्रमाणम्, यस्तु प्रयुङ्क्ते, अविद्वांसः, "अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य

श्लैष्मिको व्याधिर्भवति तद्विपरीतसेवया त्वारोग्यं तथात्रापि यथोक्तं न्याय्यमिति भावः। भूयांसोऽल्पीयांस इति। परमतापेक्षया प्रकर्षे प्रत्ययः, यदि मन्यसे बहवः शब्दा अल्पेऽपशब्दाः, अङ्गभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति, तन्न, यस्माद् भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः। अज्ञानमिति। यथा च तिरश्चां ब्रह्महत्यादिफलाभावः। नात्यन्तायेति। पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात् प्रकरणात् सामर्थ्यं बलीय इत्याह। अवाग्योगविदिति। वाग्योगवित्तूभयज्ञोऽपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते नापशब्दानिति ज्ञानपूर्वकप्रयोगादभ्युदयभाग् भवति। श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात् पृच्छति। क्व पुनरिति। प्रातिपदिकार्थप्रश्न एवात्र तात्पर्यं किं तदस्ति यत्रेदं पठितमित्यर्थः, अत एव श्लोका इति प्रथमान्तेनोत्तरम्, अन्यथा श्लोकेष्विति वक्तव्यं स्यात्। आप्तोक्तत्वापरिज्ञानादाह। किञ्च भो इति। यदुदुम्बरेति। अयं श्लोकः सौत्रामणियागे सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति। प्रमत्तगीत इति। प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः, कात्यायनोपनिबद्धभ्राजाख्यश्लोकमध्यपठितस्य त्वस्य श्रुतिरनुग्राहिकास्ति "एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति"

स्त्रीऽभिवादायमहं वदेत्”, अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्, अविद्वांसः, विभक्तिं कुर्वन्ति, याज्ञिकाः पठन्ति “प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति”, न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम्, विभक्तिं कुर्वन्ति, यो वा इमाम्, “यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति” आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्, यो वा इमाम्, चत्वारि, “चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य, त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश” इति, , चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च, त्रयो अस्य पादाः, त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः, द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च, सप्त हस्तासो अस्य, सप्त विभक्तयः, त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति, वृषभो वर्षणात्, रोरवीति शब्दं करोति, कुत एतद् रौतिः शब्दकर्मा, महोदेवो मर्त्याँ आविवेशेति, महान् देवः

स्त्रीष्विवेति । प्रत्यभिवादे हि गुरुणा प्लुतः कार्यो यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद् वक्तव्योऽयमहमिति न त्वभिवादये देवदत्तोऽहमित्यादिना संस्कृतवाक्येनेत्यर्थः । प्रयाजा इति । प्रयाजादिमन्त्रा ऊह्यमाना अग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तियुक्ता इत्यर्थः, यथा “समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु अग्नेऽग्न” इति । पदश इति । पदं पदमिति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । स्वरश इति । स्वर उदात्तादिः । अक्षरश इति । अक्षरं व्यञ्जनसहितोऽच् । आर्त्विजीन इति । ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनो यजमानः, ऋत्विक्कर्मार्हतीति याजकोऽप्यार्त्विजीनः, यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेन च खञ्, विद्वान् यजेत विद्वान् याजयेदिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् । चत्वारीति । शब्दस्य वृषत्वेन निरूपणम् । त्रयः काला इति । लुङादिविषयाः । नित्यः कार्यश्चेति । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन । सप्तविभक्तय इति । सुप इत्यर्थः, के चित्तु तिङामपरिग्रहप्रसङ्गात् सङ्क्षेपेण सप्त कारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते । वर्षणादिति । कामानां ज्ञानपूर्व-

शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेश महता दे-वेन नः साम्यं स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्, अपर आह, "चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः, गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति", चत्वारि वाक्परिमिता पदानि, चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः, मनस ईषिणो मनीषिणः, गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति, गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न निमिषन्तीत्यर्थः, तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति, तुरीयं वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः, चत्वारि, उतत्वः, "उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वं शृण्वन्न शृणोत्येनाम्, उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः", अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति, अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाम्, अविद्वांसमाहार्द्धम्, उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे तनुं विवृणुते, जायेव पत्य उशती सुवासाः, तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते एवं वाग् वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते वाङ् नो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम्, उत त्वः, सक्तुमिव, "सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत अत्रा सखायः

कानुष्ठानफलत्वात्। महतेति। परेण ब्रह्मणेत्यर्थः। चत्वारीत्यनेनैकदेशेन वाक्यान्तरमपि सूच्यत इत्याह। अपर आहेति। परिमितानीति प्राप्ते शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपे परिमितेति भवति, परिमितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः। मनीषिशब्दः पृषोदरादित्वात् साधुः। कथं मनीषिण एव विदन्तीत्याह। गुहेति। अज्ञानमेव गुहा तस्यामित्यर्थः, सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्, व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाश्यन्ते, तत्र चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति, नेङ्गयन्तीत्यस्यैव व्याख्यानं न चेष्टन्ते न निमिषन्तीति। उत त्व इति। त्वशब्दोऽन्यवाची, उतशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे स च भिन्नक्रमः, प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपलभमानोऽप्यर्थापरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः। उतो इति। उत उ इति निपातसमाहारः। अविद्वांसमाहार्द्धमिति। अविद्वज्जनपमर्थमर्धर्चं पाठेत्यर्थः।

सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि"॥ सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते । क्व एष दुर्गो मार्गः । एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति सक्तुमिव । सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति । "आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति" । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्" । सारस्वतीम् । 'दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति । "दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद् घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरि प्रतिष्ठितं,तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं

सचतेरिति।षच सेचनइत्यस्य।दुर्धाव इति'दुःशोधः।यथा तितउना सक्तोस्तुषाद्यपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोऽपशब्दा इत्यर्थः । कसतेरिति । पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः । ततवदिति । विस्तारयुक्तमित्यर्थः।तुन्नवदिति । बहुच्छिद्रम्। धीरा इति। वैयाकरणाः। वाचमक्रतेति । अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः । मन्त्रे घसेति लेलुंकि सत्यक्रतेति रूपम् । अत्रासखाय इति । ऋचि तुनुघेति दीर्घः । सखायः समानख्यातयो भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यन्ते । सख्यानीति । सायुज्यानीत्यर्थः । एकगम्य इति । ज्ञानेनैव प्राप्यः । वाचीति । वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सैषां निहितेत्यर्थः । प्रायश्चित्तीयामिति । भवार्थे छश्छः । प्रायश्चित्तीया इति । प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादना मा भूमेत्यर्थः । दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर इति पञ्चमीति योगविभागात्समासः । ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । दश दिनान्यशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम्।यदपि गृह्यकाराः पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति तदपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम् । घोषवदादीति। घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि।अन्तरन्तःस्थमिति।मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः । त्रिपुरुषानूकमिति। नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषा-

वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति"। नचान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्। 'दशम्यां पुत्रस्य,।'सुदेवो असि, "सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनु क्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव"। सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयः। अनुक्षरन्ति काकुदम्। काकुदं तालु। काकुर्जिह्वा सास्मिन्नुद्यत इति काकुदम्। सूर्म्यं सुषिरामिव। तद्यथा। शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहति एवं ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयस्तात्वनुक्षरन्ति तेनासि सत्यदेवः। सत्यदेवः स्यामित्यध्येयं व्याकरणम्। 'सुदेवो असि,॥ किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित्। ओमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दान्पठन्ति। पुराकल्प एतदासीत्। संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते। तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते तदद्यत्वे न तथा। वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति।

स्यानन्तुकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम्। अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः। सुदेवो असीति। वरुणस्येयं स्तुतिः। यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद्वरुण सत्यदेवोऽसि ततो हेतोरन्येऽपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः। सिन्धव इति। नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः। अनुक्षरन्तीति। तालूनुप्राप्य प्रकाशन्त इत्यर्थः। सास्मिन्नुद्यत इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामुत्क्षिप्यत इत्यर्थः। सूर्म्यमिति। सूर्मीमिति प्राप्ते अमि पूर्वं इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या यणादेशः। किं पुनरिति। ननु कानि पुनरस्येति येन पृष्टं स एव कथं पृच्छति किं पुनरिति। एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शयति। पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते ते बाल्यात्प्रष्टुमसमर्था इति न प्रयोजनमन्वाख्येयम्। अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्ट्वात्पूर्वं वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्थत्वाद्व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यवश्यान्वाख्येयं प्रयोजनम्। न पुनरन्यदिति। वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः। ओमित्युक्त्वेति। अभ्युपगम्येत्यर्थः। वृत्तान्तश इति। वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते। वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः। अद्यत्व इति। अद्यत्वेशब्दो निपातोऽस्मिन् कालइत्यस्यार्थे वर्तते। त्वरिता इति। विवक्षादौ

वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः अनर्थकं व्याकरणमिति । तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद् भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे । इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति । उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्युक्तानि ॥ शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश इति । अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि । यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद् गाव्यादयोऽपशब्दा इति । अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद् गौरित्येष शब्द इति । किं पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छ-

उभयोपदेश इति । हेयोपादेयोपदेशे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः । यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा गौरवं तु भवतीत्याह अन्यतरेति । शब्दापशब्दयोरित्यर्थः । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते । पञ्चेति । अर्थित्वाद्भक्षणं प्राप्तं पञ्चसु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्तते। न त्वयं विधिः अप्राप्तेरभावात् । किं पुनरिति । उभयोपदेशाद् गुरोर्द्वावपि प्रशस्यौ तयोः को ज्यायानित्यर्थः । दृष्टेति । साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मोऽवाप्तेरित्यर्थः । अथ वा उपादेयोपदेशात् साक्षात् प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । बृहस्पतिरिन्द्रायेति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः । शब्दानामिति । शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य, तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः । एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते यथौषधसंस्कृतघृतमात्रैकदेशोपयोगि उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः तथेह नेति प्रतिपादयति चतुर्भिरिति । आगमकालो ग्रहणकालः । स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः । प्रवचनकालोऽध्यापनकालः । व्यवहारो यज्ञकर्मणि । किं चिदिति । सामान्यविशेषौ यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत् । कर्मण्यण् आतोनुपसर्गेक इत्यादि । सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाश्रयणे न सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति किं पुनरिति ।

ब्दोपदेशः। लघीयाञ्छब्दोपदेशः गरीयानपशब्दोपदेशः। ए-
कैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा गौरित्यस्य गावी-
गोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। इष्टान्वाख्यानं
खल्वपि भवति। अथैतस्मिञ्शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्र-
तिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः। गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनि-
र्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः। नेत्याह। अ-
नभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रू-
यते वृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दा-
नां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। वृहस्पतिश्च प्रवक्ता
इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो नचान्तं जगाम
किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति।
चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति। आगमकालेन स्वा-
ध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति। तत्र चास्या-
गमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपायः
शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। कथं तर्हीमे शब्दाः प्रति,
पत्तव्याः। किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेन
यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन्। किं पुनस्तत्

आकृतिपक्षे केवले आश्रीयमाणे सकृद्गतौ विप्रतिषेध इत्यादि नोपपद्यते केवलेपि
व्यक्तिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति न घटते। तस्माल्लक्ष्यसिद्धये क्वचित्प्रदेशे क-
श्चित्पक्षः परिगृह्यते। अत्र जातिवादिन आहुः जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते व्यक्ती-
नामानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणासम्भवात्। सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययद-
र्शनादस्तीत्यवसीयते। तत्र गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति।
तस्यां प्रतीतायां तदावेशात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते। शुक्लादयः शब्दा गुणसम-
वेतां जातिमाचक्षते। गुणे तु तत्सम्बन्धात् प्रत्ययः द्रव्ये सम्बन्धिसम्बन्धात् संज्ञाश-
ब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात् पिण्डस्य कौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेऽपि स ए-
वायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता डित्थत्वादिका जातिर्वाच्या। क्रियास्वपि जातिर्वि-
द्यते सैव धातुवाच्या। पठति पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्नि-
मित्तजात्यभ्युपगमः। व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः। शब्दस्य व्यक्तिरेव वाच्या। जातेस्तूप-
लक्षणभावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः। किं पुनरिति। विप्रतिपत्त्या संशयः।

उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः । कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः कथंजातीयकोऽपवादः । सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः । विशेषतोऽपवादः तद्यथा कर्मण्यण् । तस्य विशेषेणापवादः। तद्यथा आतोऽनुपसर्गे कः। किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद् द्रव्यम् । उभयमित्याह । कथं ज्ञायते । उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते । किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः । संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेष निर्णयः । यद्येव नित्यः । अथापि कार्यः। उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति । कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे । सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः कथं ज्ञायते । यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति । ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते तद्यथा । सि-

---

केचिद्ध्वनिव्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः, अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति। वाक्यस्फोटमपरे सङ्गिरन्ते । अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादित्याचक्षते। संग्रह इति। ग्रन्थविशेषे। कथं पुनरिति किमाचार्यं एव स्रष्टा शब्दार्थसम्बन्धानामथ स्मर्तेति प्रश्नः । सिद्ध इति । तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा कार्य्यशब्दिकानामपि मते प्रवाहनित्यतयार्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम् । द्रव्यपक्षेपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मवाच्यमिति नित्यता प्रवाहनित्यतया वा सम्बन्धस्यापि व्यवहारपरम्परयानादित्वान्नित्यता । सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोर्दर्शनात्पृच्छति अथेति । नित्येति । नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकस्तमेवार्थं कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित् सिद्धशब्द इत्यर्थः । कूटस्थेष्विति । अविनाशिषु । अविचालिष्विति । देशान्तरप्राप्तिरहितेषु । ननु चेति । सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोऽप्यर्थोऽवगम्यत इ-

द्ध ओदनः । सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते । तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणम् । न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति । संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव । अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तद्यथा अब्भक्षो वायुभक्ष इति । अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति । अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । किं पुनरनेन वर्ण्येन किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः यस्मिन्ननुपादीयमानेऽसंदेहः स्यात् । मङ्गलार्थम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि

त्यर्थः । संग्रहे तावदिति । तत्र हि किं कार्यः शब्दोऽथ सिद्ध इति पक्षद्वयविचारः कृतः । तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायी सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति स्थितम् । तत्समानतन्त्रत्वादिहापि तथैव युक्तमित्यर्थः । अथवेति । एवशब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणं द्योतकत्वेनैव शब्दस्यापेक्षणात् । यदा तु द्योतकमन्तरेण सामर्थ्यादवधारणं गम्यते तदा तदेकपदमित्युच्यते तत्र सर्वं एवापो भक्षयन्तीत्यब्भक्षश्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयत्यप एव भक्षयतीति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण राश्यन्तराभावात् सिद्धशब्दोपादानान्नियमोऽवगम्यते सिद्ध एवेति । कार्याणां तु पदार्थानां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपि सत्त्वात् सिद्धता नास्तीति न तेऽपि सिद्धा एव । अथवेति । कथं पुनर्देवदत्तशब्दे सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यते । न ह्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः । नचैकदेशात् स्मर्यमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वासंभवादुच्चार्यमाणस्यैव वाचकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पादिन्योऽवयवस्वरूपाः संज्ञा विनियोगकाले विनियुक्ता एव । लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं माभूदित्यन्वाख्यायते । इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात्सिद्धश्रुतिरुपात्ता प्रकर्षं गमयति । अत्यन्तसिद्ध इति । न्यायाद्वा नित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह अथवेति । नहि संदेहमात्रादलक्षणता भवति पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् वर्ण्येनेति । प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः । माङ्गलिक इति । अगर्हिताभीष्टार्थसिद्धि-

शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति । अयं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्ह्याभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते । तद्यथा नित्यप्रहसितो नित्यप्रज्वलित इति । यावताभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति । पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्दमादितः प्रयुक्तो भविष्यति शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः । अथ कं पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति । आकृतिमित्याह । कुत एतत् । आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम् । अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः, सिद्धे शब्दे अर्थसंबन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः । अथवा द्रव्ये एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः । सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति । द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते एवं हि दृश्यते लोके मृत्कया चिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते, घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा सुवर्णं कया चिदाकृत्यायुक्तं पिण्डो

मङ्गलं तत्प्रयोजन आचार्यो माङ्गलिकः । प्रथन्त इति । अध्ययनस्याविच्छेदात् । वीरपुरुषाणीति । श्रोतॄणां परैरपराजयात् । आयुष्मत्पुरुषाणीति । शास्त्रानुष्ठाने धर्मोपचयादायुर्वर्धनात् । सिद्धार्था इति । अध्ययननिष्पत्तिरेव तेषां सिद्धिः । नावश्यमिति । ततश्चाभीक्ष्ण्येन ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते आगोपालाङ्गनं तेषामेवान्वाख्यानं स्याद् न विरलप्रयोगाणाम् । विनापि च क्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते । यथा आश्चर्यमनित्ये,नित्यवीप्सयोरिति । अर्थसम्बन्धे चेति । द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं सम्बन्धविशेषणार्थमुपात्तम् । अनित्येऽर्थे कथं संबन्धस्य नित्यतेति चेद् योग्यतालक्षणत्वात्संबन्धस्य । तस्याश्च शब्दाश्रयत्वाच्छब्दस्य च नित्यत्वाददोषः । द्रव्यं हि नित्यमिति । असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म तत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः ।

भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते, रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते, कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते। पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः। आकृतिरन्या चान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव। आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते। आकृतावपि पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः। सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति। ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति। नैतदस्ति। नित्याऽऽकृतिः। कथम्। न क्व चिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते। अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम्। ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगि यत्तन्नित्यमिति। तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते। किं पुनस्तत्त्वम्। तद्भावस्तत्त्वम्। आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते। अथवा किं न एतेन इदं नित्यमिदमनित्यमिति। यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति। कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः संबन्धश्चेति। लोकतः। यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते

आकृतिरिति। संस्थानम्। ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम्, "आत्मैवेदं सर्वम्" इति वचनात्। न क्व चिदुपरतेति। अनभिव्यक्तेत्यर्थः। अद्वैतेन लोके व्यवहाराभावाद् व्यवहारे चाकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वम्। अथवेति। असत्यत्वेऽपि तत्त्वतो लोकव्यवहाराश्रयणेन जातेर्नित्यत्वं साध्यते। त्रिविधा चानित्यता, संसर्गानित्यता यथा स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपभास उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभावः। परिणामानित्यता। यथा बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भावः। प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मना विनाशः। एतत् त्रिविधानित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुमुक्तं ध्रुवमित्यादि। तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति संसर्गानित्यता परिहृता, अविचालीति परिणामानित्यता, अनपायेत्यादिना प्रध्वंसानित्यता, यन्नित्यमिति। बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थौ यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदातदाऽर्थाकारा बुद्धिरुपजायते इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः। लोकत इति। अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहा-

नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति, न तद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति । तावत्यैवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते यदि तर्हि लोक एषु शब्देषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते । लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः । लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते । किमिदं धर्मनियम इति । धर्माय नियमो धर्मनियमः, धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः, धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः । यथा लौकिकवैदिकेषु । प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः । यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते । अथ वा युक्त एवात्र तद्धितार्थः । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्य-

---

रोऽन्यथा नितरेषु । शब्दस्य व्यवहारोऽनादिवृद्धव्यवहारपरंपराव्युत्पत्तिपूर्वक इति शब्दादीनां नित्यत्वम् । घटादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरन्यत आनीयन्त उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यन्ते नैवं शब्दादयः । तावतैवार्थमिति । बुद्ध्या वस्तु निरूप्येत्यर्थः । अत्र भाष्यकारेण संभवन्तीमप्येकवाक्यतामनाश्रित्य वाक्यत्रयं स्थापितम् । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे शास्त्रं प्रवृत्तमित्येकं वाक्यम् । कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति द्वितीयम् । लोकत इत्यस्य व्याख्या लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयम् । शब्दप्रयोग इति । प्रयोगग्रहणेन प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादित्युक्तं भवति । अर्थेनात्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः । धर्माय नियम इति । चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते । संबन्धसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्त्तव्यः चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभाव एव विधानात् । धर्मार्थ इति । धर्मार्थत्वान्नियम एव धर्मशब्देनाभिधीयत इति कर्मधारयः समासः । धर्मप्रयोजन इति । लिङादिविषयेण नियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः । प्रियतद्धिता इति । नायमपशब्दः किन्तु ये लोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते । आधाराधेयभावकल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वनिमित्तः । यथा कश्चिद्वनस्तत्य इति प्रयुङ्क्ते कश्चिद्दानस्त्यमिति समूहप्रत्ययान्तम् । अथवेति । नानावयववाक्यविभागः किं तर्हि लोकवेदव्यतिरिक्तसिद्धान्तशब्दार्थौ भवत्त्प इत्यर्थः । लौकिकाः, स्मृत्युपनिषदः

सूकर इत्युच्यते। भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते, शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुं, तत्र नियमः क्रियते इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति। तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च तत्र नियमः क्रियते इयं गम्या इयमगम्येति। वेदे खल्वपि। पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते। व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम्। तत्र नियमः क्रियते। तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते। यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते शक्यं चानेन यत् किं चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुं तत्र नियमः क्रियते। तथाऽग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते। "भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमि"ति। अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि संतापयति। तत्र च नियमः क्रियते एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति। एवमिहापि समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति। अस्त्यप्रयुक्तः। सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः। तद्यथा ऊष तेर

वैदिकः, श्रुत्युपनिबद्धः। शक्यं चानेनेति। शकेः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः। ततः पदान्तरसम्बन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं न बाधते इति शक्यं क्षुदित्युक्तम्। यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा शक्या क्षुदिति भवत्येव। यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्म शकेस्तु प्रतिघातस्तदा क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति। खेदादिति। खेदयतीति खेदो रागः, इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः। पयोव्रत इति। सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं न तु विधिरर्थित्वाभावे कारणाभावात्। समानायामिति। यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थं प्रत्याययन्ति केचिच्चापभ्रंशाः परम्परयानिरूढिमागताःसाधुशब्दानस्मारयन्तएवार्थं प्रत्याययन्ति। अन्ये तु मन्यन्ते साधुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति। अस्त्यप्रयुक्त इति। प्रयोगमूलत्वादस्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानस्याप्रामा-

चक्र पेचे, ति । किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः । प्रयोगाद्धि भवाञ्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति । य इदानीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः । इदं तावद्विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ता अथाप्रयुक्ता न सन्ति । सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषश्शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद्ब्रूमः । यदेताञ्छास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते । अप्रयुक्ता इति ब्रूमः । यल्लोकेऽप्रयुक्ता इति । यदप्युच्यते । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषश्शब्दानां प्रयोगे साधुस्स्यादिति न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति किं तर्हि लोकेऽप्रयुक्ता इति । ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके । अभ्यन्तरोऽहं लोके न त्वहं लोकः । अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थेशब्दप्रयोगात् • । अस्त्यप्रयुक्त इति चेत् तन्न, किं कारणम्, अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सन्ति चैषां शब्दानामर्था येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते । अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् • । अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः । कुतः । प्रयोगान्यत्वाद् यदेतेषां शब्दानामर्थेऽन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते । तद्यथा ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः, तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णाः,

---

ष्यमाशङ्कते । यथा घटादीनां विनाप्यर्थक्रियया सत्त्वं गम्यते नैवं शब्दानां, ते हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः सन्तः सत्त्वं नावसीयन्त इत्याह इदमिति । कश्चेदानीमिति । उपहासपरम् । उत्तरं तु शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादिमत्त्वादनुमितिसत्त्वाद् व्यवहारे तु न दृश्यन्त इत्युक्तम् । न त्वहं लोक इति । यथा लोकोऽर्थावगमाय शब्दान् प्रयुङ्क्ते नैवं मयैतेऽर्थे प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः । अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगे लिङ्गं न हि विना शब्दं नार्थप्रत्यायनमुपपद्यते । इतरोऽन्यथासिद्धतामाह अप्रयोग इति । यतोऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपपद्यते । यद्यप्यूषितास्थ उषिता इति समानार्थौ न भवति परोक्षतादेर्विशेषस्यानवगमात्तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः प्रयुज्य-

चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्तः, पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति। अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् *। यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः। तद्यथा दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रिकाणि च न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति। केवलमृषिसंप्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाश्शास्त्रेणानुविदधते। सर्वे देशान्तरे*। सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते। न चैवोपलभ्यन्ते। उपलब्धौ यत्नः क्रियताम्। महाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः। एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव। एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते। तद्यथा शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति विकार एवैनमार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्येषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु। ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते। क्व वेदे। तद्यथा "सप्तास्ये रेवतीरेवदूष, यद्वो रेवतीरेवत्यां तमूष, यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र, यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम्" इति। किं पुनः

ते। संप्रत्यप्रयुज्यमानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं कर्तव्यमित्याह अप्रयुक्त इति। ऋषिसंप्रदाय इति। वेदाध्ययनमित्यर्थः। सर्व इति। इदमत्र तात्पर्यम्, यस्य कस्य चिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते अपि तु शिष्टानामेव वचनात्। वाको वाक्यमिति। वाको वाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते। यथा "किं स्विदावपनं महद् भूमिरावपनं महद्" इति। पूर्वचरितसंकीर्तनमितिहासः। वंशाद्यनुकीर्तनं पुराणम्। विकार इति। जीवतो मृतावस्थाविकारस्तत्र त्वर्थः। किं पुनरिति।

शब्दज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे । कश्चात्र विशेषः । ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः*। ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मोऽपि प्राप्नोति । यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति।भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसःशब्दाः। एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । आचारे नियमः* आचारे पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते। तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति। अस्तु तर्हि प्रयोगे । प्रयोगे सर्वलोकस्य * । यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत। कश्चेदानीं भवतो मत्सरो यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन न खलु कश्चिन्मत्सरः प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति । फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम् । न च प्रयत्नः फलाद्व्यतिरेच्यः । ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयःशब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते । त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते । व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः । तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात्। एवं तर्हि नापि ज्ञाने एव धर्मो नापि प्रयोग एव । किं तर्हि। शास्त्रपूर्वके शब्दप्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन* । शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन यु-

---

"एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति" इति श्रुतिः । तत्र किं सम्यग् ज्ञातः कामधुग् भवति सुप्रयोगात्तु सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थं आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग् भवति सुप्रयुक्तत्वं तु सम्यग्ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः । ज्ञाने धर्म इति चेदिति । यथा श्लेष्मणः प्रकोपनं स्नेहद्रव्यं रूक्षं तु वायोस्तथेहापि प्राप्तमिति भावः । आचारे, प्रयोगे । ऋषिर्वेदः । नच प्रयत्न इति । यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात् प्रयत्नस्य वैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः । व्यतिरेक इति । परिहासः । तत्तुल्यं वेदशब्देन शास्त्रपूर्वकं यश्शब्दान्प्रयुङ्क्ते । तत्तुल्यमिति । वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दस्तस्य यथा ज्ञात्वानुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रज्ञत्वा-

ज्यते। तत्तुल्यं वेदशब्देन। वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति। "योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद" "योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद"। अपर आह तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्त्येवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति। अथ वा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति। ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्म इति। नैष दोषः, शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणं शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञानेऽधर्ममाह। यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। तद्यथा हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव तद्दोषाय भवन्ति नाप्यभ्युदयाय। अथ वाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने। यो ह्यपशब्दाञ्जानाति शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवत्यपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति। अथ वा कूपखानकवदेतद्भविष्यति। तद्यथा कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति सोऽप्सु संजातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यतेऽभूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति, एवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति। यदप्युच्यते आचारे नियम इति। याज्ञे कर्मणि स नियमोऽन्यत्रानियमः। एवं हि श्रूयते। यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञाः विदितवेदितव्या

दि विभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः। अपर आहेति। वेदश्चासौ शब्दश्च वेदशब्द इति कर्मधारयः। अथवेति। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्य पृथक् फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः। दोष इति। उत्कृष्टधर्मफलावाप्तौ स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः। प्रत्यक्षधर्माण इति। योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः। परापरज्ञा इति। विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः। अथेति। उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकर-

अधिगतयाथातथ्याः । ते तत्र भवन्तो यद्वानस्तद्वान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः॥ अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः । सूत्रम् । सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः* सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति । किं तर्हि तदन्यत्सूत्राद्व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात् । शब्दाप्रतिपत्तिः* । शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति । नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते, किं तर्हि, व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति । एवं तर्हि शब्दः । शब्देल्युडर्थः* । यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्, न हि शब्देन किं चिद्व्याक्रियते । केन तर्हि । सूत्रेण । भवे* । भवे च तद्धितो नोपपद्यते । व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति न हि शब्दे भवो योगः, क्व तर्हि सूत्रे । प्रोक्तादयश्च तद्धिताः* । प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् आपिशलङ्काशकृत्स्नमिति । न हि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः, किं तर्हि सूत्रम् । किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव

णमित्यादि तत्र पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात्प्रश्नः । षष्ठ्यर्थ इति । द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः । सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते, यदा त्वष्टाध्याय्येकदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोऽप्युपपद्यते । शब्दाप्रतिपत्तिरिति । न हि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते । समुदितमिति । समुदायादेवार्थावसायोत्पादादित्यर्थः । शब्द इति । करणे ल्युड्विधीयते । शब्दस्य व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः । भवे चेति । शब्देऽप्य

भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे च तद्धित इति तत्पठितं तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति। अयं तावददोषः यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति। नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते किं तर्हि, अन्येष्वपि कारकेषु कृत्यल्युटो बहुलमिति। तद्यथाप्रस्कन्दनं प्रपतनमिति। अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते। तद्यथा गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति। अयं तर्हि दोषः। भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। एवं तर्हि। लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्*। लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति। किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च। शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम्। एवमप्ययं दोषः समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते, सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति। नैष दोषः। समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते। तद्यथा पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तम्, घृतं भुक्तम्, शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति। एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेऽपि प्रवर्तते। अथ वा पुनरस्तु सूत्रम्। ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति। नैष दोषः व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। यदप्यु-

---

व्याख्यायमानत्वेन भवो योग इति चेन्मीमांसादियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्वैयाकरणत्वप्रसङ्गः। नचेदानीमिति। लक्षणप्रपंचाभ्यां मूलसूत्रवद्वार्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः। प्रस्कन्दनमिति। यद्यप्ययं भीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोऽपादान इत्ययं प्रपंच इति भावः। गौरित्युक्ते इति। सास्नादिमति यदा कंचित्प्रत्ययं गौरित्युच्यते तदा तत्र वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवत्येवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते पूर्वे पंचाला इति। जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेऽपि समुदायरूपारोपात्प्रयोगः। तैलमिति। यदौषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेदमुदाहरणम्। आकृतिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मुख्या वृत्तिः। शुक्ल इति। अशुक्लेऽप्यवयवेऽवयवान्तरस्य शौक्ल्यात्समुदायस्य शुक्लत्वे सत्यारोपात्प्रयोगः। व्यपदेशिवद्भावेनेति।

च्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति । न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति परिहृतमेतत् । तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति । ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति, किं तर्ह्युदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति अविजानत एतदेवं भवति । सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । आतश्च सूत्रत एव । यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत ॥

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः । वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः * । वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः, वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः, वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः । का पुनर्वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कः समवायः । वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः । अथ क उपदेशः । उच्चारणम् । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाहोपदिष्टा इमे वर्णा इति । अनुबन्धकरणार्थश्च * । अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः अनुबन्धानासङ्क्ष्यामीति । नह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्क्तुम् । स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थं प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ।

यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहार एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते । सूत्रत एवेति । पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात् । आत इति निपातः । अतश्च हेतोरित्यर्थः । नाद इति । नैतदित्यर्थः । अथवा नादोऽर्थरहितत्वाद् घोषमात्रमेवस्य्स्यादित्यर्थः । किमर्थ इति । नहि वर्णोपदेशेन कस्यचित्साधुशब्दस्यानुशासनमिति भावः । वृत्तिसमवायार्थ इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थं इत्यर्थः । धर्म नियमवत्समासः । वृत्त्यर्थ इति । शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति । इग्यण इत्यादौ हि यथासङ्ख्यशास्त्रं वर्णसंनिवेशमात्रादेवावतिष्ठते । वृत्तिप्रयोजन इति । पारम्पर्येण शास्त्रप्रवृत्तावस्याङ्गत्वम् । सति हि समवाये हलसंज्ञा तत आदिरन्त्येनेति ततो हलोपइत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः । प्रत्याहारार्थमिति ।

इष्टबुद्ध्यर्थश्च। इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः इष्टान्वर्णान्भोत्स्यामह इति। नह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुम्। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः॥ इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः। एवं गुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते। आकृत्युपदेशात्सिद्धम्। आकृत्युपदेशात्सिद्धमेतत्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः। आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनः संवृतादयः। संवृतः, कलो, ध्मात, एणीकृतो, ऽम्बूकृतो, ऽर्द्धको, ग्रस्तो, निरस्तः, प्रगीत, उपगीत, क्ष्विण्णो, रोमश, इति अपर आह—"ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम्। संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः" इति अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषा- नैष दोषः, गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। अस्त्यन्यद्ध गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनं, किं, समुदा-

---

प्रत्याहारशब्देनाणादिकाः संज्ञा उच्यन्ते। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति। सति ह्युपदेशे कलादिदोषरहिता ये वर्णा निर्दिष्टास्ते तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं भवति। एकश्रुत्या हि सूत्राणां पाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्तव्य इत्याह इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदिति। आकृत्युपदेशादिति। उपात्तोऽपि विशेषो नान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायामविवक्ष्यत इत्यर्थः। संवृतादीनामिति। एकारादीनां संवृतत्वं दोषो न त्वकारस्य तस्य संवृतगुणत्वात्, तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः। कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलीत्वेन प्रसिद्धः। ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यते। एणीकृतोऽविशिष्टः किमयमोकार अथौकार इति यत्र सन्देहः। अम्बूकृतो यो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते। अर्द्धको दीर्घोऽपि ह्रस्व इव। ग्रस्तो जिह्वामूले निगृहीतः, अव्यक्त इत्यपरे। निरस्तो निष्ठुरः। प्रगीतः सामवदुच्चारितः उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यानुरक्तः। क्ष्विण्णः कम्प्यमान इव। रोमशो गम्भीरः। अविलम्बितो वर्णान्तरासंभिन्नः। निर्हतो रूक्षः। सन्दष्टो वर्धित इव। विकीर्णो वर्णान्तरप्रसृतः। एकोऽप्यनेकनिर्भासीत्यपरे। स्वरदोषभावना इति। स्वरदोषगोचराणि अनन्ता हि दोषा अशक्तिप्रमादकृताः। अस्त्यन्यदिति। गर्ग इत्यादिनैव संनिवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथा

यानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि । सा तर्हि वक्तव्या । लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः । लिङ्गार्था सा तर्हि भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यमित्संज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । यदनुबन्धैः क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते । सिध्यत्येवम् अपाणिनीयं तु भवति । यथान्यासमेवास्तु । न नु चोक्त मोकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति । परिहृतमेतत्, गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। न नु चान्यद् गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनमुक्तं, किं, समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते कलादयश्च निवर्त्यन्ते। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं, लभ्यमित्याह । द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति । तथा वाक्यान्यपि द्विष्टानि भवन्ति श्वेतो धावति अलम्बुसानां यातेति । अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति । आगमेषु, आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते । विकारेषु, त-

स्याद् गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत् ततश्च तद्गतानामेवाकारादीनां दोषनिवृत्तिः कृता स्यान्न तु समुदायान्तरस्थानाम् यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गादीनां पाठस्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वमपि भवति । निवृत्तकलादिकामिति । अकारस्य संवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामिति नोक्तम् । अकारस्य निदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः । यदनुबन्धैरिति । यथा स्वरितत्वमधिकारार्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रतिज्ञाय कलादात्मनेपदमित्यादि करिष्यते न त्वनुदात्तङित इत्यादि न नु चानुबन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञा उपपद्यन्ते । आदिरन्त्येनेत्यत्रादिः कलैः सहेत्युक्त्वा अ इ उ इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते स्वरसन्धिसन्देहाय न करिष्यते इत्यदोषः । उभयमिति । यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । द्विगता इति । द्वावर्थौ गताः प्रयोजनद्वयस्य संपादका इत्यर्थः । तथा वाक्यान्यपीति । शब्दस्याप्यर्थवद् द्विगतत्वमित्यर्थः । अथ वेति । केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्वालादीनां च शुद्धानां पाठात् तत्स्थत्वाच्च

र्हि विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रत्ययेषु, तर्हि प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते । धातुषु, तर्हि धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रातिपदिकेषु, तर्हि प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि । एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः । शशः षष इतिमा भूत् पलाशः पलाष इति मा भूत् मञ्चको मञ्जक इति माभूत् । 'आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः । उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः'[1] ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमेपादे प्रथममाह्निकम् ॥

अइउण् ॥ १ ॥ अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः* । अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः, किं प्रयोजनम्, आकारग्रहणार्थः । अकारः सवर्णग्रहणेनाऽऽकारमपि यथा गृह्णीयात् । किं च कारणं न गृह्णीयात्, विवारभेदात् ।

वर्णानां न कश्चिद्दोषः । यानि तर्हीति । डित्थादीनि । एतेषामपीति । शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्र सङ्ग्रहः सिद्धः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्यप्रथमे पादेप्रथममाह्निकम् १

अइउण् ॥ सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषेणात्र विचारः क्रियते । अकारस्येति । अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोऽप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वादविभक्त्युत्पत्तिः । स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्तते वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात् तत्राकारस्य संवृतत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञाया अप्रसङ्गात्प्रदेशेष्वकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोतीति विवृतत्वमकारस्योपदिश्यते । विवृतस्य गुणस्योपदेशो विवृतोपदेशः । तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेऽपि समासः यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । आकारग्रहणार्थ इति । विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति सामानाधिकरण्येन निर्देशादाकारग्रहणं विवृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमाच्चोद्यानुरूपमुत्तरं न भवतीति न चोदनीयम् । सवर्णग्रहणेनेति । येन शास्त्रेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन सर्वसवर्णा गृह्यन्तेतेन करणेनेत्यर्थः । किं च कारणमिति । आकृतिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिसद्भावात् सिद्धं ग्रहणमिति भावः । अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा कृता तेन कस्मात्कारणादित्यर्थः सम्पद्यते । विवारभेदादित्यत्र तु कारणशब्दप्रयोगाभावात्पञ्च-

किमुच्यते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदादपि, यथैव ह्ययं विवारभिन्न एवं कालभिन्नोऽपि । सत्यमेवमेतत् । वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनम् आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति । बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः, तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य । किं पुनर्विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । आहो स्वित् संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते । विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । कथं ज्ञायते, यदयम् अ अ इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्यापत्तिं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किम्, अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्थां प्रत्यापत्तिः । नैतदस्ति नैव लोके न च वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति । कस्तर्हि, संवृतः, योऽस्ति स भविष्यति । तदेतत्प्रत्या-

---

हणादसर्वनाम्नो वा प्रथमाद्वितीययोरभावाद् विभाषा गुणे स्त्रियामिति पञ्चमी विहिता । विवारयति विकासयति आस्यमिति विवारः । प्रयत्नः । व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशास्त्रारम्भाद्दोषापत्तिः । व्यक्तिपक्षे भेदान्तरसद्भावादाह । किमुच्यत इति । बाह्यश्चेति प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वे न परिहारः प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं कालस्य, यथा व्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृत एव मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाभेदकृतः । अथ वा नाभिप्रदेश एव विशिष्टप्रयत्नारम्भाद्दीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेरास्याद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम्, विवृतत्वादीनां चास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वम् । द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते । किं पुनरिति । किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम् अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चोद्यत्वेनोपन्यस्त इति प्रश्नः । दुरवधारत्वादुपदिष्टोऽपि विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते विज्ञातुमिति प्रत्यक्षेऽप्यकारे प्रश्नोऽयं नासमञ्जसः । तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितोऽन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात् स्वरूपप्रच्यवाभावात् । अस्ति ह्यन्यदिति । प्रयोग एव प्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः । नन्विहासति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणादच्त्वाभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः नैष दोषः उदीचामातः स्थाने इति ज्ञापकाद्भवत्याकारस्य ह्रस्वः । नैव लोक इति । प्रयुक्तानामनुशास-

पत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति । कः पुनरत्र विशेषः, विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत,संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्येतेति । न खलु कश्चिद्विशेषः, आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यतइति,वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायतइति। तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः* । तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः, क्वान्यत्र, धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य । किं प्रयोजनम्,सवर्णग्रहणार्थः। आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात्, विवारभेदादेव । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य ग्रहणमिति, यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारेऽको ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्,किं,यस्याक्षरसमाम्नायिकेनग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्या-

---

नात् प्रयोगे च विवृतस्याकारस्याभावात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव । कः पुनरिति। विवृतोपदेश इत्यत्र कृत इति वा कर्तव्य इति वा वाक्यशेषाध्याहारे न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । आहोपुरुषिकेति । अहो अहं पुरुष इत्यहङ्कारवानहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् | अहंकारवत्त्वमित्यर्थः | तस्येति | यदा प्रत्याहारे विवृतोऽकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य ग्रहणाभावादचकार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन शाम्यतीत्यादौ दीर्घादि सिध्यति । न नु च सर्वेषामकाराणां यत्सामान्यं तदनुकरणमत्राकारः तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते तस्य विवृतोपदेशादिति । एवं तर्हि यदा कस्य चिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वाऽकारस्तदेदमुच्यत इत्यदोषः । यदयमिति । अत्र हि ककारेण चिह्नेन प्रत्याहारस्थो विवृतो निर्दिष्टः तेन च संवृतस्याग्रहणे इकः सवर्ण इतिवक्तव्यम् । न हि द्वयोरिति यद्यप्येकोपि विवृतो नास्ति तथापि द्व्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम् । नैत-

तु, खट्वाढकं मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः। क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम । विवृतो वोपदिश्येत संवृतो वा को न्वत्र विशेषः स एष सर्व एवमर्थो यत्नः क्रियते । यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते तद् गुरु भवति । तस्माद्वक्तव्यं धात्वादिस्थश्च विवृत इति । दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः* । दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्तव्यः।दीर्घप्लुतौ च संवृतौ मा भूतामिति, वृक्षाभ्यां देवदत्ता ३ इति । नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः कौ तर्हि, विवृतौ, यौ स्तस्तौ भविष्यतः ' स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् " संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेद् अनुस्वारो यथा यणम् । तद्यथा सय्यँता सँव्वत्सरः यँल्लोकं तँल्लोकमिति । अनुस्वारस्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति । विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सतस्तत्र प्रक्लृप्तिर्भवति । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः, कौ तर्हि, विवृतौ, यौस्तस्तौ भविष्यतः। एवमपिकुत एततुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः । न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थान-

---

दिति | अक इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः | क
एष यत्न इति | धात्वादयः पठितास्तत्राकारो विवृतः पठ्यतां न हि किं चिद् गौर-
वं भवति तत्किमुच्यतेऽन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इति प्रश्नः | यानीति | प्रति-
पदपाठस्याशक्यत्वात्तस्य विवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्य-
तया चोद्यत इत्यर्थः | धात्वादिस्थ इति | अग्रहणप्रातिपदिकार्थं विवृतत्वेऽवश्यचो-
दनीये धात्वादिस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमन्यथा
दोषरूपविवृतोच्चारणप्रयत्नस्य गौरवं स्यात् | विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह |
दीर्घेति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्यास्थाने सावर्ण्यात्संवृतयोरेव दी-
र्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः । नैवलोक इति । असत्यपि सावर्ण्ये लिङ्गादकारस्य संवृत-
स्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः यदयमतो दीर्घोयञि, अतोरोरप्लुतादप्लुतइत्याहेति
भावः । सतस्तत्रे ति । अशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः । एवमपी-

भिन्नौ स्याताम् ईकार ऊकारो वेति। वक्ष्यति स्थानेऽन्तरतम इत्यत्र स्थान इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयो यथास्यादिति। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्*। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति, अस्यच्वौ, यस्येति च। किं कारणम्, अनण्त्वात्। न ह्येतेऽणः येऽनुवृत्तौ, के तर्हि येऽक्षरसमाम्नाये उपदिश्यन्ते। एकत्वादकारस्य सिद्धम्*। एकोऽयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः अनुबन्धसंकरस्तु*। अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति, कर्मण्यण्, आतोऽनुपसर्गे क इति। केऽपि णित्कार्यं प्राप्नोति। एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः*। एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः प्राप्नोति। तत्र को दोषः। किरिणा गिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति, इह च घटेन तरति घटिक इति द्व्यज्लक्षणः ष्ठन् न प्राप्नोति। द्रव्यवच्चोपचाराः*। द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति। तद्यथा द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं करोति, एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चारयेत्। विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम्*। यदयं विषये

ति। असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेवैकारौकारौ प्राप्नुतः। यद्वा- तः संवृता अन्यत्राभिन्नसाम्न इति केचिदीकारोऽकारयोः संवृतत्वाभ्युपगमात्। तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोनुकृत इति ककारादिना चिह्नेन ज्ञायते ततश्चाण्त्वात्तस्य ग्राहकत्वमस्तु अस्य च्वावित्यादौ त्वकारस्यानण्त्वाद् ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिस्तदनुगतो निर्देशोनुवृत्तिनिर्देशः। एकत्वादकारस्येति। एकैवाकारव्यक्तिः उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकध्वनिकृतः खड्गतैलादर्शादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत्। अकारस्य निदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्येकत्वं बोध्यम्। अनुबन्धसङ्कर इति। एकत्वे काण्गादीनां भेदाभावाज्ञोदादौ ङीबादिःप्राप्नोति। किरिणेति। नगोऽस्वन्साववर्णेति प्रतिषेधादकारो नोदाहृतः। घटेनेति। एक एवकारो द्विरुच्चार्यत इति द्व्यच्त्वाभावः, ठंस्तु बाहुकादिषु कृतार्थः। द्रव्यवदिति। उपचारो व्यवहारः, यथैकेन घटेनोदकाहरणादिक्रियां युगपदनेको न करोति तथैकमकारं युगपदनेको नोच्चारयेदित्यर्थः। वि॰

विषये नानालिङ्गमकारं करोति कर्मण्यण्, आतोऽनुपसर्गे क इति तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति, यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत्। नैतदस्ति ज्ञापकम् इत्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात् । न ह्यनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम्। इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात् आद्यस्य हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात्। कयोः, आद्यन्तयोः । एवं तर्हि विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धं, यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति प्राग्दीव्यतोऽण्, शिवादिभ्योऽणिति तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति, यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात्। अथवा पुनरस्तु विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव । ननु चोक्तमित्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत् स्यादिति । नैष दोषो लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा लोके कश्चित् देवदत्तमाह इह मुण्डो भव, इह जटिलो भव, इह शिखी भवेति यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते । एवमयमकारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते । यदप्युच्यते एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिरिति । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानात्* । एकाजनेकाज्ग्रहणे च आवृत्तेः सङ्ख्यानाद-

षयेणेति वार्त्तिककारेण करणत्वेन सामान्यरूपतया चाभेदेन विषयो निर्दिष्टः भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं व्यक्तिभेदाद्वीप्सां च प्रतिपादयति। विषये विषय इति । सर्वगुणमिति । गुणाश्च अनुबन्धाः कार्याश्रितत्वादुपकारकत्वात्तत्र कर्मणि कश्चिदिति ब्रूयादित्यर्थः । शल्यकवदिति । शल्यकः प्राणिविशेषः, स यथा कण्टकतुल्यैः पत्रैर्व्याप्यते नैवं सर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्यो निर्देष्टुम् । आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपातिनां श्रवणप्रसङ्गादित्संज्ञैवायच्छते व्याप्रियत इत्येककार्यकत्वादाद्यस्येत्युक्तम् । एवं तर्हीति । विषयेणेत्येतदन्यथा व्याचष्टे नानाशब्दमपनीय पुनःशब्दं पठित्वा, यद्यनुबन्धसङ्करः स्यादाकारमेव शिवादिभ्यो विदध्यात् । अथोच्येत णित्कृतमेव यथा स्यात् ञित्कृतं माभूदिति नियमार्थमेतत्स्यात्. तन्न, नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात् । अथवेति । न ब्रूमः सर्वगुणमुच्चारयेदिति किं तु यथा लोके इह मुण्डो भव इह नग्नो भवेति यद्गुणको यत्रोच्यते तद्गुण एव तत्र भवत्येवमिहापि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धविशिष्टो विधीयते तासु तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्यं सम्पादयति । भा-

नेकाच्त्वं भविष्यति। तद्यथा सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाहेत्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति, एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाच्त्वं भविष्यति। भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम् इह तु खलु किरिणा गिरिणेति एकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव। एतदपि सिद्धं, कथं, लोकतः। तद्यथा लोके ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नाः एवमिहाप्यनेकाच्त्वं भविष्यति। यदप्युच्यते द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति। भवेद्यदसंभवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्यात् यत्तु खलु संभवि कार्यमनेकोपि तद्युगपत्करोति। तद्यथा—घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा, संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामानेकोऽपि तद्युगपत्करिष्यति। आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् * । आन्यभाव्यं त्वकारस्य, कुतः कालशब्दव्यवायात्। कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च कालव्यवायात् दण्ड अग्रम्, शब्दव्यवायाद् दण्डः। न चैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यं, भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य। युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात् युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहे आन्यभाव्यमकारस्येति। यदयं युगपद्देश-

---

वृत्तिसंख्यानादिति। यथा विकृतियागेष्वयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या सप्तदश सम्पद्यन्ते तथा घटेन तरतीति व्याज_लक्षणःछनुभवति। ननु मुख्ये विषये कृतार्थत्वाद्वचनस्य गौणं द्व्यच्त्वम् कथं कार्यस्य निमित्तम्, उच्यते गौणस्य इत्यनाश्रयशब्दप्रतिषेधाल्लिङ्गादावृत्तिभेदेनापि भेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः। भवेदिति। गिरिणेत्यादावावृत्तिभेदेऽपि मुख्यमेकाच्त्वं न निवर्तत इति भावः। एतदपीति। लोके पूर्वा संख्या संख्यान्तरेण मुख्येन गौणेन च बाध्यत इत्यर्थः। ऋषिसहस्रमिति। वित्तेन क्रीत्वा प्रत्येकं दत्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः। ऋषयः सहस्रमृषिसहस्रमिति कर्मधारये सम्पन्ना इत्यस्य साक्षादृषिभिः सम्बन्धः षष्ठीसमासे तु सामर्थ्यलक्षणः सम्बन्धो यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामिति भुजेर्ब्राह्मणैः सह। संभवि चेति। एकस्यैवाकारस्य युगपत् स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरुच्चारणं शक्यमित्यर्थः। एवं परिहृतेष्वपि तत्र दोषेषु तत्र न्यायेनाकारस्य भेदं साधयति आन्यभा-

पृथक्त्वेषूपलभ्यते अश्वः अर्कः अर्थ इति। न ह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने च भवति मथुरायां च। यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युः तद्यथा शकुनय आशुगामित्वात्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यन्त एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो खड इत्यत्र दृश्यते। नैवं शक्यम् अनित्यत्वमेवं स्यात् नित्याश्च शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। यदि चायं द इत्यत्र दृष्टो खड इत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात्। यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः। तद्यथा एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते। विषम उपन्यासः, नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभतेऽकारं पुनरुपलभते। अकारमपि नोपलभते, किं कारणम्। श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः एकं च पु-

---

ष्यञ्। अथवान्यो भावोऽन्यद्वस्तु तस्य भाव इति भावे ष्यञ्। इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं भिन्नानां दृष्टं यथाऽसंहितायाम् अ इ उ इत्यादीनां कालव्यवायः दृतिरित्यादौ शब्दव्यवायः। तत्र तकारेण ऋकारेकारयोर्व्यवधानात्। एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टं यथा आ इउति केवलकार उच्चार्यते तस्मादुदात्तादिगुणभेदात्कालशब्दव्यवायाच्चनानात्वमकारस्य प्रत्यभिज्ञानं चात्वादिसामान्यनिबन्धनम्। यद्यपि शब्दव्यवायेऽपि कालव्यवायोऽस्ति तथापि कालव्यवाय एव द्विधा दर्शितः शब्दशून्यः शब्दवांश्च। यदि पुनरिति। कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामेव ध्वनीनां व्यवायो न व्यङ्ग्यस्येति व्यक्तिस्फोटवादिनो भावः। यथा शकुनिः पङ्क्तेरादौ स्थित आशुसञ्चारात्तदन्ते भवत्येवं व्यञ्जकध्वनिसंनिधानासंनिधानाभ्यामकारस्योपलम्भानुपलम्भावित्यर्थः। जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते। अनित्यत्वमिति। भवता। जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्तेरेवैकत्वनित्यत्वप्रतिज्ञानात्तच्चैकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते दण्ड इत्युदात्तानुदात्तस्वरभेदेन भिन्नत्वान्न ह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तं रूपान्तरपरिग्रहादनित्यत्वप्रसङ्गात्तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवकाराः, प्रत्यभिज्ञा त्वत्त्वनिबन्धनेति जातिस्फोटपक्षोऽत्र व्यवस्थितः। व्यक्तिस्फोटवाद्याह अकारमपीति श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्रोपलब्ध्या शब्दस्याकाशदेशत्वं प्रतिपादयति। आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिन्द्रियाणामसंबन्धविषयाग्रहणाच्छ्रोत्रस्य निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम्। बुद्धिनिर्ग्राह्य इति। पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्पराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धि-

नराकाशम् । आकाशदेशा अपि बहवः । यावता बहवस्तस्मादान्यभाव्यमकारस्य । आकृतिग्रहणात्सिद्धम्* । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । तद्वच्च तपरकरणम्* । एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति । ननु च सवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् । प्रत्याख्यायते तत्सवर्णग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति । हल्ग्रहणेषु च* । किम्, आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव । झलो झलि अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान्गृह्णातीति । रूपसामान्याद्वा । रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् तद्यथा तानेव शाटकानाच्छादयामो ये मथुरायां, तानेव शालीन् भुञ्ज्महे ये मगधेषु । तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम् । अन्यस्मिंश्चान्यस्मिंश्च रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति । एवमिहापि रूपसामान्यात्सिद्धम् ॥ १ ॥

निर्ग्राह्य इत्यर्थः । प्रयोगेणेति । प्रयुज्यतइति प्रयोगो ध्वनिस्तेनाभिव्यक्तः देशभेदेनतु व्यमिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्ततो ब्राह्मणादिषुस्वार्थे विधानार्थात्पाठात् स्वार्थे प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थित पुरुषोदीरिताभिव्यञ्जकध्वनिकृतः । भेदबाधाच्च । आकाशदेशा इति । यथा पृथिव्या एकत्वेपि स्रुघ्नमथुरादिदेशव्यवहार एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादिपदार्थावच्छेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः । एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते । आकृतिग्रहणादिति । अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशस्तत्र प्रत्याहारेऽकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्च विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्ते तस्या एव प्रत्यापत्तिविधानम् । तदेवं जातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देशस्येनाकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम् । अष्टन आ विभक्तावित्यत्र तु सत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वस्य ग्रहणं न भवत्यन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत् । प्लुतस्य विषये स्मृत इति न्यायात् प्लुतस्याग्रहणम् । तद्वच्चेति । स आकृतिपक्षो यत्रास्ति तत्तद्वत् । अथवा वत्यन्तमेतत् तत्र न्यायेनाकृतिपक्षस्य स्थापितत्वात्तपरेष्वपि स एव पक्षः स्थित इत्यर्थः । हल्ग्रहणेषु चेति । अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति । व्यक्तिपक्षे ह्येकस्यैव तकारस्यानुकरणं खफछठेत्यत्र तकार इति द्वयोस्तकारयोर्भेदत्वं न स्याद् अपि त्वेकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्र सिज्लोपो न स्यादभित्था इत्यादावेव स्यात् । रूपसामान्यादिति । व्यक्तिनिर्देशेपि भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोप्यस्तीति सिद्धमिष्टम् । व्यक्तिव्यतिरिक्तं तु सामान्यं भवतु वा माभूत्सर्वथा लोक इव

[ऋऌक्॥२॥ अथ ऌकारोपदेशः किमर्थः किं विशेषेण ऌकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्येत यदि किञ्चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति ऌकारोपदेशस्यापि तद्भवितुमर्हति। को वा विशेषः, अयमस्ति विशेषः, अस्य हि ऌकारस्याल्पीयांश्चैव हि प्रयोगविषयः, यश्चापि प्रयोगविषयः सोऽपि कॢपिस्थस्य, कॢपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ ऌकारोपदेशेन। अत उत्तरं पठति। ऌकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः*। ऌकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थः। अशक्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च। यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्। यदृच्छया कश्चिद् ऌतको नाम तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः दध्य्ऌतकाय देहि मध्व्ऌतकाय देहि, उद्गॢतकोऽगमत् प्रत्यङ्ङॢतकोऽगमत्। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दाः गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः। अशक्तिजानुकरणार्थः। अशक्त्या कयाचिद् ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये ऌतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यॢतक इत्याह कुमार्य्ॢतक इत्याहेति। प्लुत्याद्यर्थश्च ऌकारोपदेशः कर्त्तव्यः। के पुनः प्लुत्यादयः प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः कॢ३प्तशिखः। कॢप्तः। प्रकॢप्तः। प्लुत्यादिषु च कार्येषु कॢपेर्लत्वं सिद्धं तस्य सिद्धत्वादच्कार्याणि न सिध्यन्ति। तस्माल्लृकारोपदेशः क्रियते। नैतानि

---

*शास्त्रे व्यवहार इत्यर्थः॥

[ऋऌक्॥ अल्पीयानीति। ऋकारोपेक्षः प्रकर्षः। ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्ततोऽप्यस्याल्पतरः प्रयोगः। अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थं उपदेशः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याह। यश्चापीति। तत्र ऋकारावस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेऽन्तरतम इति स्थानिसदृश ऌकारो भविष्यति। यदृच्छेति। अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैव प्रवर्त्तते स यदृच्छाशब्दो डित्थादिः। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य वार्त्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वाच्च ऌकारोपदेशः कृतः। अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चाव्युत्पन्ना यदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते। गाव्यादीनां तु गवादिभिर्निवर्त्तितत्वादसाधुत्वम्। ऋतकशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैव प्रयुक्त इति ऌतकशब्दस्यानिवर्त्तकः। अशक्तिजानु-

सन्ति प्रयोजनानि । न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु । न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य भावात् कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते ऋतक एवासौ न लृतक इति । अपर आह । न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति स कल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषु ऋतक एवासौ न लृतकः । अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः । लृफिडः लृफिड्डश्चेति । एषोऽपि ऋफिडः ऋफिड्डश्च, कथम्, अर्तिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते। फिडफिड्डौ औणादिकौ प्रत्ययौ । त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः । अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः, सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारः । समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति । तद्यथा देवदत्तशब्दो देवदिन्नशब्दं निवर्त्तयति न गाव्यादीन् । नैष दोषः, पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति अनुकरणं

करणस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति। यस्मादनुक्रियमाणे शब्दे या जातिः समवेता तत्संबद्धमनुकार्यमनुकरणं प्रत्याययति। न्याय्यभावादिति। ऋतकशब्दो न्याय्यः क्वदन्तं नाम कुर्यादितिस्मृतावुक्तत्वात्। ऋतिः सौत्रो धातुः तत औणादिकः क्वुन् शिल्पसंज्ञयोर पूर्वस्यापीति क्वुन्प्रत्ययः । संज्ञादिष्विति । आदिशब्देनैतद्दर्शयति जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शब्दा शास्त्रोचिताः एव प्रयोक्तव्या इति। सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थवत्सूत्रेणेति चेत् शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिपक्षोऽप्यस्तीति ज्ञापनायार्थवत्सूत्रोपादानम् अनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च। अपर आहेति। पूर्वमुक्तम् ऋतक शब्द एव न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यो नतु लृतकशब्द इति इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वाद् लृतक शब्द इत्युच्यते । अयं तर्हीति । ऋतकशब्दोऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु लृतकशब्दस्य निवर्तकः ऋफिड ऋफिड्ड इत्येतौ त्वनन्वाख्याताविति कथं लृफिडलृफिड्ड इत्येतयोर्निवर्त्तकौ स्यातामिति भावः। एषोपीति। उणादयो बहुलमित्येतावन्वाख्याताविति भावः। अर्तिप्रवृत्तिरिति। अर्तेः फिडफिड्ड प्रकृतित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः न सन्तीति अद्रव्यत्वेऽपि यदा नाम क्रियते तदा प्रशस्यरूपा क्रिया गुणा वाध्यारोप्यतइति भावः। अन्यथा कृत्वेति। अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्येणोपदिष्ट लृकारो वार्त्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन प्रत्याचष्टे। समाने चेति। इह च भिन्नार्थत्वम्, लृतकशब्दो हि यदा संज्ञात्वेनाविनियुज्यते क्वचित् पिण्डे तदा तच्छब्दरूपाध्यास ऋतके तु विपर्ययः, भिन्नस्वरूपौ च तौ शब्दाविति भावः। पक्षान्तरैरपीति। यथा द्रव्यपक्षे सरूपाणामित्यस्यारम्भो जाति

शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु* । अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति, अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय । यथा लौकिकवैदिकेषु। तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावद् य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजते य एवमसावधीत इति तस्यानुकुर्वन्नुदद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते । वेदेऽपि य एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासत इति तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सत्राण्यध्यासीत सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते । अशिष्टाप्रतिषिद्धं यथा । य एवमसौ हिक्कति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन् हिक्केच्च हसेच्च कण्डूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय । यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति य एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत् सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । विषम उपन्यासः । यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्ति उभौ तौ हतः, यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः, यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् स्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छिन्द्यात् पयो वा पिबेत् न स मन्ये पतितः स्यात् । एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सोऽप्यपशब्दभाक् स्यात् । अयं त्वन्योऽपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः।

पक्षे तु प्रत्याख्यानम् एवमस्यापीत्यर्थः । अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेऽपि पारम्पर्यागताः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्त्तव्याः। प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्टे। अनुकरणमिति । अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणेऽपि दुष्टत्वं मन्यते सुरापानानुकरणवत् भाष्यकारस्त्वनुकरणार्थत्वं समर्थयते । विषम इति । न ह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति यश्चेति । विहितकरणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मोभवतिन त्वनुमानेन धर्माधर्मयोर्व्यवस्थेति मन्यते। सुरापानादौ तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात्तादृश्याभावान्नास्त्यनुकरणत्वम् । दानादीनां स्मार्तत्वाल्लौकिकत्वमुच्यते स्नातानुलिप्त इति । स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति । अस्वस्थेन हि चित्तेनाकार्यं क्रियते ।

न चापशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यतेऽपशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवतीति, अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् । न चैषोऽपशब्दः, अयं खल्वपि भूयोऽनुकरणशब्दोऽपरिहार्यः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । साध्वॢकारमधीते मध्वॢकारमधीत इति । क्लृपिस्थस्य पुनरेतदनुकरणम्, क्लृपिस्थस्य। यदि क्लृपिस्थस्य, क्लृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकार एवाच्कार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः क्लृपिस्थपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः, इदमवश्यं कर्त्तव्यम्, प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति, किं प्रयोजनम्, द्विः पचन्त्वित्याह तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात् । अग्नी इत्याह ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति प्रगृह्यसंज्ञं यथा स्यात् यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते, अपशब्द एवासौ भवति कुमार्य्लृतक इत्याह ब्राह्मण्यॢतक इत्याह, अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न चापशब्दः प्रकृतिः नह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति । एकदेशविकृतस्यान-

---

माल्यगुणकण्ठ इति । लोकमध्ये प्रकाशत इत्यर्थः । अकार्यं ह्यप्रकाशं क्रियते । तत्र
लृतकशब्दोपि यदा ऋतकार्थे प्रयुज्यते तदाऽपशब्दो यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति तदा
साधुरेवार्थभेदाद् अश्वगोण्यादिवत् । अपशब्द इत्येवेति । अस्य हि गाव्यादयोऽपभ्रं-
शा वाच्याः । अयमिति । असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः । भवेदिति
प्रयोगस्थस्येदमनुकरणं प्रयोगे च नास्ति पूर्वत्रासिद्धमिति भावः । प्रकृतिवदिति :
तत्र यथा क्लृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारद्वारेण लृकारस्याच्कार्यं तथानुकरणस्यापीत्य-
र्थः । द्विरिति । पचन्तु पचन्त्विति केन चिदुक्ते द्विःपचन्त्वित्यनुकरणम् एतच्च क्रिया-
साधनाद्यनभिधानात्तिङन्तं न भवति।एवमग्नी इत्यनुकरणं द्व्यर्थानभिधानान्न द्विव-
चनान्तम् । ननु गम्लृ सुप्लृ इत्यादिस्थस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः,
इरिताद्व्लृदित इति लृकारे परतो यणादेशकरणादित्संज्ञानुवादाच्च धात्वनुबन्धस्य
लृकारस्याच्कार्याण्यनुमीयन्ते ततस्तदनुकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः । न चापशब्द
इति । सिद्धान्तवादी । प्रकरणाद्धि शास्त्रीया प्रकृतिराश्रीयते शास्त्रविबन्धनं च का-
र्यमतिदिश्यते, अपशब्दस्य न शास्त्रीया प्रकृतिरनुपदिष्टत्वात् । नचापशब्दत्वं शा-
स्त्रीयं कार्यं नापि तदतिदेष्टुं शक्यम्।नहि साधोरसाधुत्वातिदेशो युक्तिमान् । तदेवं

न्यत्वात्प्लुत्यादयः*। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति प्लुत्यादयोऽपि भविष्यन्ति। यद्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्यते, राज्ञः क च, राजकीयम्, अल्लोपोऽन इति लोपः प्राप्नोति। एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य। यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते क्लृ३प्तशिख इति प्लुतो न प्राप्नोति न ह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः, कस्तर्हि, रेफः। ऋकारोऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः, कथम्, अविभक्तिको निर्देशः। कृप उः रः लः कृपो रो ल इति। अथ वा पुनरस्तु अविशेषेण। ननु चोक्तं राज्ञः क च राजकीयम् अल्लोपोऽन इति प्राप्नोतीति। नैष दोषः, वक्ष्यत्येतत् श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते, अल्लोपोऽनः नकारान्तस्येति। इह तर्हि क्लृ३प्तशिखः अनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। रवत्प्रतिषेधाच्च*। रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति। गुरोररवत इति वक्ष्यामि, यद्यरवत इत्युच्यते होतृ ऋकारः होत्लृ३कारः अत्र न प्राप्नोति। गुरोररवतो ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि। स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यते ॥ २ ॥

भाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणार्थत्वमॢकारोपदेशस्य स्थापितम्। एकदेशविकृतस्येति। ऋकारे रेफभागस्य लत्वे कृते स एव ऋकार इति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। राज्ञः क चेत्यत्र राजन्शब्दः षष्ठीनिर्दिष्टो न त्वन् इति लोपाभावः। यद्येव कृपो रो ल इत्यत्रापि ऋकारः षष्ठ्या न निर्दिष्ट इत्यनन्यत्वं न प्राप्नोतीत्याह। यदीति। अथ वेति। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते। नकारान्तस्येति। न च राजन्शब्दः कादेशे कृते नकारान्तो भवति श्वेव पुच्छे छिन्ने न पुच्छवानिति भावः। अरवत इति। रोऽस्यास्तीति नित्ययोगे मतुप्। तेन ऋकार एव रवान् न तु वर्त्तक इत्यादावकारः। न रवानरवानिति समासः। नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतो गुरोररस्येति। ह्रस्वस्येति। तेन ह्रस्वस्यैव रवतः प्लुतनिषेधो न दीर्घस्य। वार्त्तिककारस्य लृकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह। सैषेति।

एओङ् ॥३॥ ऐऔच् ॥४॥ इदं विचार्य्यते । इमानि संध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन् एत् ओतङ् ऐत् औत्च् इति अतपराणि वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः । संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् * । संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्त्तव्यम् । प्लुतयादिष्वज्विधिः * । प्लुतयादिष्वजाश्रयो विधिर्न सिध्यति । गो३त्रात नौ३त्रात इत्यत्रानचि चेत्यच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति । इह च प्रत्यङ्ङै३तिकायन उदङ्ङौ३पगव अचीति ङमुडागमो न प्राप्नोति । प्लुतसंज्ञा च * । प्लुतसंज्ञा च न सिद्ध्यति । ऐ३तिकायन औ३पगव । ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीति प्लुतसंज्ञा न प्राप्नोति । सन्तु तर्ह्यतपराणि । अतपर एच इग्घ्रस्वादेशे * । यद्यतपराणि एच इग्घ्रस्वादेश इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । एचो ह्रस्वादेशशासनेष्वर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति । ननु च यस्यापि तपराणि तेनाप्येतद्वक्तव्यम् इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोस्तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु कदा चिदवर्णः स्यात् कदा चिदिवर्णोवर्णौ मा कदा चिदवर्णम् भूदिति । प्रत्याख्या-

---

एओङ् ॥ ऐऔच् ॥ इदं विचार्यत इति । तपरातपरसन्ध्यक्षरोपदेशो विचार्यत इत्यर्थः । तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्रासत्त्वभूता यद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुद्ध्या परामृष्टा सत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति । यथा पश्य मृगो धावतीति सरणं दर्शने । कश्चात्रेति । कार्ये को विशेष इति प्रश्नः । तपरोपदेशश्चेदिति । यद्यप्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशफलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । सन्ध्यक्षराणीत्यन्वर्था पूर्वाचार्यसंज्ञा सन्धीयमानावयवत्वात् । प्लुत्यादिष्विति । प्लुतसंज्ञामभ्युपगम्याच्कार्याणि न सिध्यन्तीत्युच्यते । प्लुत एव न प्राप्नोतीति दर्शयितुमाह । प्लुतसंज्ञा चेति । त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा विधीयते तपरत्वे च त्रिमात्रस्याग्रहणादच्त्वाभावः । तत्रैचां प्लुतो विधीयमान इकारोकाराभ्यां गृहीत ईकार ऊकारस्य स्यात् । अतपर इति । असतीह तपरत्वे एकारौकाराभ्यां मात्रिकयोरर्धैकारार्धौकारयोर्ग्रहणादच्त्वाद्ध्रस्वत्वाद्विधानं स्यादिति सूत्रं कर्त्तव्यम्, तपरत्वे तु तयोर्ग्रहणाभावात्प्रसङ्गाभावः । ननु चेति । सूत्रारम्भं प्रति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । अतपरत्वे एच इति वक्तव्यं तपरत्वे त्वैच इति । ऐचोर्विश्लिष्टावर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णावर्ण-

यत एतत् ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । यदि प्रत्याख्यानपक्षः इदमपि प्रत्याख्यायते। सिद्धमेङः सस्थानत्वादिति । ननु च एङः सस्थानतरोऽर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारः । न तौ स्तः, यदि हि तौ स्यातान्तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारञ्चाधीयते, सुजाते ए अश्वसूनृते, अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतम्, शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदितिच । पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम् नैव हि लोके नाप्यस्मिन्वेदे अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वास्ति । एकादेशे दीर्घग्रहणम्* । एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यम् आद् गुणो दीर्घो वृद्धिरेचि दीर्घ इति । किं प्रयोजनम्, अन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकं खट्वोदकं खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा ओदनः खट्वौदनः खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः खट्वौपगवः । तर्त्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यम् न कर्त्तव्यम् उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। अकः सवर्णे एको भवति । ततो दीर्घः, दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवन्निर्दिष्ट इति । इहापि तर्हि प्राप्नोति पशुं विद्धं पश्यन्तीति । नैष दोषः इह तावत्पशुमिति अम्येक इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति

कारोऽर्द्ध औकारो न भवतः। ऐचोश्चेति । अर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोर्भूयसा च व्यपदेशो ग्रामवदितीकारोकारावेव भविष्यतः । सिद्धमेङ इति । अर्द्धैकारार्द्धौकारौ न स्तस्तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयो स्थाने इकारोकारावेव भविष्यतः । ताववेति । ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः । गुणसंज्ञायां तु दीर्घाविकारोकारौ निर्दिष्टौ । सुजात इति । अन्तः पादस्थस्याव्यपरस्यार्द्धमेकारमोकारं च विदधति । पार्षदकृतिरिति । नीतिवशात्तथोच्चारणमित्यर्थः । आन्तर्यत इति । अन्यस्यासम्भवादिह तत्र नास्ति प्लुतस्य विषये स्यते इत्यर्थः । अम्येक इति । प्रथमयोरिति सिद्ध एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेद् वा

तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति। सिद्धमिति पूर्व इत्येवानुवर्त्तते। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति यदयं हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति। पचन्तीति अतो गुणे पर इतीयता सिद्धं सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् यथाजातीयकस्परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति । इह तर्हि खट्वर्श्यो मालर्श्य इति दीर्घवचनादकारो नानान्तर्यादिकारौकारौ न । तत्र कोदोषः, विगृहीतस्य श्रवणं प्रसज्येत। न ब्रूमो ऽयं यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्त्तव्यमिति, किं तर्हि, यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्त्तव्यमिति । क्व च क्रियमाणे न दोषः, संज्ञाविधौ, वृद्धिरादैच् दीर्घः, अदेङ् गुणो दीर्घ इति । तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यम् न कर्त्तव्यम्, कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः, नेत्याह, तादपि परस्तपर इति । यदि तादपि परस्तपरः, ऋदोरबिति इहैव स्यात्, यवः स्तवः लवः, पवः इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः, कस्तर्हि, दकारः। अथ किं दकारे प्रयोजनम्, अथ किं तकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोऽपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः द-

---

छन्दसीत्यस्यानुवृत्त्यर्थम्। तस्मात् पूर्वश्रुतिः। पूर्वरूपार्थो नैवोत्तरत्रानुवर्त्तत इति सिद्धमिति पूर्वरूपं भविष्यति। अथ वेति। विधिनियमसंभवे च विधिरेव बलीयानिति विधेर्बलीयस्त्वान्नियमो न भवति हल एव दीर्घत्वं यथा स्यादुत इत्यादौ मा भूदिति। तपर इति। तपरसंज्ञिनाविवेति गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः। तादपीति। तस्मान्न्यायादयणादेः क्वचैव वा द्विमात्रादेरवस्थानात् अनेकार्थाभिधानमिति भावः। बहुव्रीहिवादी चोदयति। किं दकार इति। समासद्वयवादी तं प्रत्याह। अथ किं तकार इति। तव केवलबहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं तपरत्वम् ऋकारस्यानण्त्वाद्भिन्नकालानां च गुणानामृकारादीनां चासंदेहार्थत्वात्तकारस्याभावात्। अथ तवाऽसन्देहार्थो मुखसुखार्थो वा तकार एवं मम दकार इत्यर्थः। तित्स्वरितमित्यत्र भाष्येणास्य विरोधः। तत्र हि तितिति प्रत्ययग्रहणं चोदितम्, इह मा भूत्, दिव उत्, द्युभ्यामिति,

कारोऽपीति ॥ इदं विचार्यते । य एतेषु वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति। कुतः पुनरियं विचारणा । इह समुदाया अप्युपदिश्यन्तेऽवयवा अपि, अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवः । तद्यथा वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति। तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति जायते विचारणा।कश्चात्र विशेषः।वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षरविधि प्रतिषेधः। *वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः।अग्ने इन्द्र,वायो उदकम्,अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति।दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः, दीर्घे ह्रस्वाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । आलूय,

---

ततो दित्त्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम्, तपरसूत्रे दकारस्तत्त्वभूतो निर्दिश्यते तेन तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तम् इह च दकाराभ्युपगमेन लवादिषु दोषः परिहृतः । अत्राहुः । थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोऽत्र विवक्षितः। कस्तर्हि दकार इति । वर्णान्तरसमानाकृतय इति । आकारादिष्वकारादिसदृशावयवा ऋकारलृकारयो रेफलकारसदृशावयवौ संध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशास्तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति न वेति विचारः । इह हि समुदाया अपीति। ऋलृक्एओऐऔ इति । अवयवा अपीति । अइउण्ऋट्लणिति । तत्र समुदायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञां न लभन्ते, अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् यथा हयवरित्यादावनच्कस्य हलो दुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोऽप्यकारोऽन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद्धलादिसंज्ञां न प्रतिपद्यते इति दध्यत्रेत्यादावनच्क एव यणादेशः प्रवर्त्तते । तत्रासत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति । एवं स्थिते अग्न इन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यं च तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्र च साक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धि समुदायावगमस्य समुदायकार्यं बहिरङ्गम् । अयादीनां चावकाशः । अग्न आयाहीति। नन्वत्र यणादेशोऽवयवस्य प्राप्नोति । येन नाप्राप्ते इति वा मध्येऽपवादा इति वा यण एवायादयो बाधकाः स्युः । तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्य इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्थोऽपि प्रतिपद्येत । प्रत्याहारे एओङ्ऐऔजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्तम् । इदानीमग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्यते । अभ्यन्तरश्चेति । तिरोहितत्वादवयवानां समुदायकार्ये पारतन्त्र्यात् स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वान्नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याप्रवर्तनादित्यर्थः । समानाक्षरेति ।

प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति । नैष दोषः, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम्, पदान्ताद्वेति विभाषां वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात् । इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः, अतो भिस ऐसित्यैसूभावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इह तर्हि याता वाता अतो लोप आर्द्धधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति । ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम्, किम् सर्वस्य लोपो मा भूदिति । अथ क्रियमाणेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति, परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्थस्यातो लोपो भवतीति यदयमातोऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम्, कित्करणे एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति, यदि च अकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति। पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्थस्यातो लोपोभवतीति अतः ककारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति । यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति । एकवर्णवच्च* । एकव-

समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्देशादको ऽभिधीयन्ते दश समाना इति वचनात् । तेन सवर्णकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । असिद्धत्वाच्चेति । असिद्धवदत्राभादित्यनेन । यत्तर्हीति । नन्वसति कित्वे आकारस्थस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुं प्रत्यन्तवद्भावाच्छन्दोगायेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः, नैषदोषः, सन्निपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति अकारं ह्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तं दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भवति । एकवर्णवदिति । अवयवसंख्याश्रयणेन वाक्-

र्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्, वाचा तरतीति द्व्यज्लक्षणः ठन्मा भूदिति। इह च वाचो निमित्तं तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्यनुवर्त्तमाने गो द्व्यच इति द्व्यज्लक्षणो यन्मा भूदिति। अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकं दीर्घाद् द्व्यज्लक्षणो विधिर्न भवतीति। अयं तु सर्वेषामेव परिहारः। नाव्यपवृक्तस्यावयवस्य तद्विधिर्यथा द्रव्येषु*। नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति यथा द्रव्येषु। तद्यथा द्रव्येषु, सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते। विषम उपन्यासः, प्रत्यृचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते, असंभवश्चाग्नौ वेद्यां च। यथा तर्हि सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोऽभ्यादधीतेति न सप्तदशप्रादेशमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते। अत्रापि प्रतिप्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते। तुल्यश्चासंभवोऽग्नौ वेद्यां च। यथा तर्हि तैलं न विक्रेतव्यं मांसं न विक्रेतव्यमिति व्यपवृक्तं च न विक्रीयतेऽव्यपवृक्तं गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते। तथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्त्तव्यमिति व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्त्तव्यम् अव्यपवृक्ते कामचारः। यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति,

---

शब्दस्य द्व्यच्त्वात्तन्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते। गोनौग्रहणं ज्ञापकमिति। सामान्येन ज्ञापकं वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्य इति। अग्न एहीत्यादावेङः पदान्तादतीत्यादि न भवति। नाव्यपवृक्तस्येति। व्यपवर्गो व्यपवृक्तं भेदः। तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः। अव्यपवृक्तस्यावयवस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्येत्यर्थः। न हि संभवमात्रेण कार्याणि क्रियन्तेऽपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रैवेत्यर्थः। माषा न भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्त्तते तत्र तद्बुद्धेस्तद्रसास्वादनसंभवात्। सप्तदशेति। सामिधेनीशब्द ऋचां वाचक उपचारात्काष्ठेषु वर्त्तते। तत्र सप्तदशशब्दस्ते काष्ठे सप्तदश काष्ठानीतिबुद्धेरभावान्न तस्याभिधानम्। असंभव इति। अर्धचतुर्हस्ता हि वेदिः। यथा तर्हीति। अल्पप्रमाणत्वात्स्यात्संभव इति भावः। अव्यपवृक्तमिति। व्यपवर्गस्याभावेनेत्यर्थः। यत्र तर्हीति। ऐ औ इत्यत्र हि स्फुटोऽकारप्रतिभासोऽस्ति। विवृत-

क्ष च व्यपवर्गोऽस्ति, सन्ध्यक्षरेषु । सन्ध्यक्षरेषु विवृतत्वात्* । सन्ध्यक्षरेषु यदत्रावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णादो अपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम् । अथ वा पुनर्न गृह्यन्ते । अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणम्* । अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मान्नुड् द्विहलः, ऋकारे चेति वक्तव्यम्, इहापि यथा स्यात् आनृधतुः, आनृधुरिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते तस्मान्नुड् भवतीत्येव । यदि न क्रियते आटतुः आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति । अश्नोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति अश्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति । लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृपो रो लः, ऋकारस्य चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् क्लृप्तः क्लृप्तवानिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । ऋकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते, कथम्, अविभक्तिको निर्देशः, कृप उः रः लः कृपो रो ल इति । अथ वा उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति । विनामे ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । मातॄणां पितॄणामिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते र-

---

त्वादिति । अकारस्य विवृतोपदेशात्र प्रकर्षो विवक्षितः । तदाह, विवृततरमिति । तत्र प्रयत्नभेदादसावर्ण्यादिकारेण संध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः । तदेवमाकारादिस्वस्यावयवस्य भेदेनाग्रहणादग्रहणं सन्ध्यक्षरस्थस्य त्वमावर्ण्यात्, ऋकारस्थस्तु रेफो भेदेन प्रतिभासाद्गृह्यते इति नुडादिसिद्धिः । अथ वेति । नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वात्सादृश्याच्च प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्वासिद्ध्या पृथगुपलब्धानां वर्णानां समुदाये नास्ति सत्त्वम् । समुदायवाचोऽयुक्तिरपि तत्र वर्णान्तरे न तात्त्विकी भ्रान्तिवशात्त्ववयवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता । अश्नोतेरिति । सामान्येनावर्णोपधो निवर्त्यते न त्वश्नातिरेव सामान्यापेक्षत्वान्नियमस्यापकस्य । अविभक्तिक इति । तत्र ऋकारनिर्देशस्य सामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्यादेशो विधीयते । स्फोटमात्रमिति । जातिस्फोट इत्यर्थः

षाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम्। न सिध्यति। यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। मा भूदेवम् अड्व्यवाय इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति। यच्चापि रेफात्परं भक्तेः न तत्क्वचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते, रषाभ्यां नो णः समानपदे, ततो व्यवाये, व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवति। ततोऽट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति। इदमिदानीं किमर्थम्, नियमार्थम्। एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यृकारान्नो णत्वमिति यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति। नैतदस्ति ज्ञापकं वृद्ध्यर्थमेतत् स्यात् नार्नमनिरिति। यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति यच्चापि नृनमनशब्दं पठति। ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यादिति बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। ऋतो नो णो भवतीति। ततश्छन्दस्यवग्रहादिति। ऋत इत्येव। प्लुतावैच इदुतौ॥ एतच्च वक्तव्यम् यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोष्टेरित्येव प्लुत्यातस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। क्रियते एतन्न्यास एव। तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः॥ तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति। कुक्कुटः

ततश्चान्तर्भूतानन्तर्भूतरेफलकारव्यञ्जकं सामान्यं स्थान्यादेशभावेनाश्रीयते। यत्तदिति। रेफाद्भक्तेरिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ। अड्व्यवाये इति। ऋकारेण यथा दीर्घो गृह्यते एवमृकारभागोऽपीति भावः। न सिध्यतीति। तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः। एतैरेवेति। आकारादयोऽप्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाः। भक्तिस्तु न प्रत्याय्या न च प्रत्यायिकेति नियमेन न निवर्त्यते। गुरोष्टेरिति। ऐकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्धम्। तन्न्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति। देवदत्तेति। क्रियते न्यास एवेति अवश्यकर्त्तव्यतां दर्शयति। व्यपवृक्तेऽपि भागयोर्विहततरत्वात् प्रयत्नभेदादि-

पिप्पली पित्तमिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। कथम्, मात्राकालोऽत्र गम्यते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति, अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम्, असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्। यद्यपि तावदत्र तत् शक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति। इह तु कथम्। सँय्यन्ता। सँव्वत्सरः। यँल्लोकम्। तँल्लोकमिति। यत्रैतदस्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति अत्रापि मात्राकालो गम्यते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्॥ ४॥

हयवरट्॥ ५॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टा अयं हकारो द्विरुपदिश्यते पूर्वश्चैव परश्च। यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्येत पर एव वा। कश्चात्र विशेषः। हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणम्*। हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्त्तव्यम्। आतोटि नित्यम्, शश्छोटि दीर्घादटि समानपादे हकारे चेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् महाँ हि सः। उत्त्वे च*। उत्त्वे च हकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। अतो रोरप्लुतादप्लुते हशि च, हकारे चेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् पुरुषो हसति ब्राह्मणो हसति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः। पूर्वोपदेशे कित्त्वक्त्वेड्विधयो झल्ग्रहणानि च*। यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं विधेयम्। स्निहित्वा स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषतीति। रलो व्युपधाद्धलादेरिति कित्त्वं न प्राप्नोति। क्त्वाविधिः।

कारोकाराभ्यामग्रहणादचत्वाभावात्। तुल्यरूपेति। तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता। आमूच्चारणात्तु आत्मिकत्वमानमिति शिष्टसमाचारः। अत्रापीति। सानुनासिकानिरनुनासिकौ द्वावत्र वर्णावित्यर्थः॥

हयवरट्॥ पूर्वश्चेति। पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरत्वमु-

क्तश्च विधेयः अधुक्षत् अलिक्षत्। शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सो न प्राप्नोति। इड्विधिः। इट् च विधेयः। रुदिहि स्वपिहि। वलादिलक्षण इण् न प्राप्नोति। झल्ग्रहणानि च। किम्। अहकाराणि स्युः। तत्र को दोषः। झलो झलीतीह न स्यात्। अदाग्धाम् अदाग्धम्। तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च। यदि च किंचिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः॥ इदं विचार्यते। अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत हयवरडिति पर एव वा यथान्यासमिति। कश्चात्र विशेषः। रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः॥ रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुनासिकस्य। स्वर्नयति, प्रातर्नयति। यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति। द्विर्वचनस्य। मद्रह्रदो, भद्रह्रदः। यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति। परसवर्णस्य। कुण्डं रथेन, वनं रथेन। अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति परसवर्णः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः। पूर्वोपदेशे कित्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च॥ यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं प्रतिषेध्यम्। देवित्वा दिदेविषतीति। रलो व्युपधादिति कित्त्वं प्राप्नोति। नैष दोषः, नैवं विज्ञायते रलो व्युपधादिति, किं तर्हि, रलः अव्युपधादिति। किमिदमव्युपधादिति। अवकारान्तादुवुपधादवुपधादिति। व्यलोपवचनं च। व्योश्च लोपो वक्तव्यः जीवे रदानुक्, जीरदानुः। गौधेरः, पचेरन्, यजेरन् वलीति लोपो न प्राप्नोति। नैष

देशः। प्रस्कोऽटीति। हकाररेफस्य मकारस्यासम्भवात् प्रसङ्गोच्चारितमेतत्। उक्त्वे चेति। षत्वमपि प्रयोजयतीति वक्तव्यं भो हसतीति रोर्यत्वार्थम्। यदि च किंचिदिति। प्रयोजनार्थोऽपि वर्णानामुपदेशो न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः। इदमिति। उभयथापि दोषप्रयोजनसद्भावात्प्रश्नः। स्वर्नयतीति। णकारोऽत्र प्राप्नोति। न ह्यत्र सवर्णग्रहणमस्ति। मद्रह्रद इति। द्विर्वचने कृते तस्यासिद्धत्वाद्रो रीति रेफलोपो नास्ति हलो

दोषः, रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते, लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति । अथ वा पुनरस्तु परोपदेशः । ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति । अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः, रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । द्विर्वचनेऽपि । नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य, किं तर्हि, निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य । तद्यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति । नेदानीं तौ भुञ्जाते ॥ इदं विचार्यते । इमेऽयोगवाहा न क्व चिदुपदिश्यन्ते श्रूयन्ते च, तेषां कार्यार्थ उपदेशः कर्त्तव्यः । के पुनरयोगवाहाः । विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः । कथं पुनरयोगवाहाः, यदयुक्ता वहन्ति, अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते । क्व पुनरेतेषामुपदेशः कर्त्तव्यः । अयोगवाहानामट्सु णत्वम्* । अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्त्तव्यः, किं प्रयोजनम्, णत्वम् । उरःकेण, उर ्केण, उरःपेण, उर ्पेण । अड्व्यवाय इति णत्वं सिद्धं भवति । शर्षु जश्भावषत्वे* । शर्षूपदेशः कर्त्तव्यः,

---

यमामिति लोपस्तु पाचिक इति पक्षे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः । कुरुण्ड रथेनेति । अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति तस्य चासिद्धत्वाद्रो रीति रेफलोपो नास्ति। रेफोष्मणामिति । अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेन्तरतम इतिपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः । नहि रेफस्य णकारोऽन्तरतमो नाप्यनुस्वारस्य रेफः । नेमौ रहाविति । हकारवद्रेफोऽपि न कार्यीत्यर्थः । तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लौकिकव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धपरिज्ञानवत्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः । प्रत्यक्षस्य विशेषविधिः सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते । दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यते । लक्ष्यस्थित्यपेक्षया हि बाध्यबाधकभावेन क्वचिदपेक्षा नास्ति । यथा चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः । इदमिति । विधानादेषां साधुत्वं स्यात् प्रत्याहारप्रतिबद्धं तु कार्यं न प्राप्नोति । के पुनरिति । तत्स्वरूपप्रश्नः । कथमिति । प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः । अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति । अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन पाठाभावादसंबद्धा इत्यर्थः । उपदेशो द्विविधः पाठो प्रत्यक्षा-

किं प्रयोजनम्, जश्भावषत्वे । अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते । तस्य जश्त्वे कृते उब्जिता उब्जितुमित्येतद् रूपं यथा स्यात् । यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनर्नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः । उब्जिता उब्जितुमिति । असिद्धे भ उब्जेः । इदमस्ति स्तोः श्चुना श्चुरिति, ततो वक्ष्यामि भ उब्जेः उब्जेः श्चुना सन्निपाते भो भवतीति । तर्हि वक्तव्यम्, न वक्तव्यम्, निपातनादेव सिद्धम् । किं निपातनम् । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति अभ्युद्गः समुद्गः इति । अकुत्वविषये तन्निपातनम् । अथ वा नैतदुब्जे रूपं गमेरेव ह्युपसर्गाड्डो विधीयते । अभ्युद्गतोऽभ्युद्गः समुद्गतः समुद्ग इति । षत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःषु धनुःषु । शर्व्यवाय इति षत्वं सिद्धं भवति । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुम्, कथं, सर्पींषि धनूंषि । अनुस्वारे कृते शर्व्यवाय इत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम् अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं नुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत् पुंस्विति ।

स्त्रेण प्रत्यायनं च, स द्विविधोऽप्येषां नास्तीत्यर्थः, चशब्दो हेतौ, यतोऽनुपदिष्टास्ततोऽयुक्ता इत्यर्थः । क्व चित्तु चशब्दो न पठ्यते । शंष्विति । शषु पाठे झत्वमिति झलां जश् झशीति जश्त्वं सिध्यति । उपध्मानीयादेरिति । यदि द्विर्वचने पूर्वत्र जश्त्वमसिद्धमथापि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति सिद्धं सर्वथोब्जिजिषतीति प्राप्नोति । निपातनादिति । द्विर्वचनं कथम् । निपातनाद्वाक्यशेषोऽनुमीयतेऽसिद्धप्रकरणे स्तोः श्चुना श्चुरित्यनोब्जे भं इति । तत्र नन्द्रा इति दकारस्य द्विर्वचननिषेधः कर्त्तव्यो न तु द्विर्वचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्याप्रवृत्त्या भत्वस्यासिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिः । अथापि न वाक्यशेषानुमानं निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपधनिर्देशसामर्थ्याद् द्विर्वचने कृते दकारस्य भत्वं प्रवर्त्तते । अकुत्वविषय इति । विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः । अवश्यमिति । अनुस्वारस्य शर्त्वात्तद्व्यवाये षत्वे

अथ वाऽविशेषेणोपदेशः कर्त्तव्यः, किं प्रयोजनम् । अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलोऽन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः* । अविशेषेण संयोगसंज्ञाप्रयोजनम् । उःब्जकः । हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो भवति । उपधासंज्ञा च प्रयोजनम् । दुष्कृतम्, निष्कृतम्, दुष्पीतं निष्पीतम् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम्' न इदुदुपधग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते, किं तर्हि' सकारो विशेष्यते इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति । अथ वोपधाग्रहणं न करिष्यते' इदुद्भ्यां तु परं विसर्ज्जनीयं विशेषयिष्यामः, इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्ज्जनीयस्येति । अलोऽन्त्यविधिश्च प्रयोजनम् । वृक्षस्तरति प्लक्षस्तरति । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोऽन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनं' निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्ज्जनीयस्यैव भविष्यति । द्विर्वचप्रयोजनम् । उरᳲकः, उरᳲपः । अनचि च अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति । स्थानिवद्भावप्र यषेधश्च प्रयोजनम् । यथेह भवत्युरःकेण उरःपेणेत्यड्व्यवतय इति णत्वमेवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थ-

---

सिद्धे नुमग्रहणं नियमार्थं नुमो योऽनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र मा भूत् पुंस्विति । अविशेषेणेति । प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्रयत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्रतत्रोपदेशः कार्यं इत्यर्थः । उःब्जक इति । उपध्मानीयस्य जश्त्वे कृते संयोगसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद् गुरुत्वाभावात् प्लुतो न स्यात् । महोरस्केनेति । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधोऽयं: परस्मिन्पूर्वविधावित्यस्य न तु स्थानिवदादेश इत्यस्य ॥ इदानीमन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते। किं पुनरि-

दर्शनात्* । अर्थवन्तो वर्णाः, कुतः, धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् । धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते, एति अध्येति अधीत इति । प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति, आभ्याम् एभिः एषु । प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः औपगवः कापटवः । निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः, अ अपेहि इ इन्द्रं पश्य उ उत्तिष्ठ अ अपक्राम । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति । वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात्* ॥ वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति । कूपः सूपो यूप इति । कूप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते, सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते, यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते, तेन मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य, यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य, यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति । वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः* ॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति । वृक्षः ऋक्षः काण्डीरः आण्डीर इति । वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते ऋक्ष इति वकारापाये सोऽर्थो न गम्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते आण्डीर इति ककारापाये सोऽर्थो न गम्यते । किं तर्ह्युच्यतेऽनर्थगतेरिति । न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति । एवं तर्हीदं पठितव्यं स्याद् वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति । किमिदमतदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्त-

---

ति । पक्षद्वयेऽपि प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम् । वर्णव्यत्यय इति । एकस्य वर्णस्याभ्युपगमोऽन्यस्यापगमो व्यत्ययः । सककारस्येति । तस्यैवान्वयव्यतिरेकावनुविधत्तेऽर्थावसाय इति भावः । वर्णानुपलब्धौ चेति । अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोऽर्थो न गम्यत इति विवक्षितम् । इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनोक्तमिति पृच्छति । किं तर्हीति । साधीय इति । परमतापेक्षया प्रकर्ष आरोप्यते । यथा न किंचिदयं तत्र करोतीत्युक्ते कश्चिदाह सुतरामयं करोतीति । एवं तर्हीति । प्रकृतोऽर्थो न गम्यतेऽर्थान्तरं तु गम्यत इत्यर्थः । तस्यार्थ इति । वर्णस्य परं प्रति वर्णानामर्थव-

दर्थ स्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थ-
गतेरिति। अथ वा सोऽर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिर्न तदर्थ-
गतिरतदर्थगतिः अतदर्थगतेरिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः-
न कर्त्तव्यः उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा उष्ट्रमुखमिव मुख-
मस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः। एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति। संघाता-
र्थवत्त्वाच्च॥ संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति।
येषां संघाता अर्थवन्तोऽवयवा अपि तेषामर्थवन्तः, येषां पुन-
रवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा एक-
श्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थः तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम्, एकश्च
तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खारीशतमपि समर्थम्।
येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः त-
द्यथा एकोऽन्धो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम्
एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्य-
समर्थम्। यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुव-
न्ति। कानि, अर्थवत्कृतानि अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदि-
कमिति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः सु-
बन्तं पदमिति पदसंज्ञा। तत्र को दोषः, पदस्येति नलोपादी-
नि प्राप्नुवन्ति धनं वनमिति। संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो

त्वमसिद्धमिति कथं तस्येति वर्णः परामृश्यत इत्याह। अथ वा सोऽर्थ इति। प्रक्रान्तोऽर्थ इत्यर्थः। उष्ट्रमुख इति। गतार्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयस्य मुखशब्दस्य लोपो विधीयते। अत्र हि उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः। न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखं भवतीति विशिष्टावयववृत्तिरुष्ट्रशब्दः सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि। एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रार्थशब्देन प्रक्रान्तोऽर्थ उच्यते नार्थमात्रमित्यर्थः। न लोपादीनीति। श्रवणं तु विभक्तेर्न भवति यतो यदैवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्तते तदैव समुदायस्याप्नोति तदन्तर्गतत्वाद्धि भक्तेर्लुका भवितव्यम्। समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यते न त्वर्थवत्समुदायमात्रस्य येनैव चार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामप्नोति विभक्त्युत्पत्तिर्बाध्यते। तत्र परिहारमाह। संघातस्येति।

वर्णात्। संघातस्यैकत्वमर्थः तेन च वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भवति। अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। अनर्थकास्तु वर्णाः, कुतः, प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। न हि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते। किमिदं प्रतिवर्णमिति वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम्। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात्*। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहेऽनर्थका वर्णा इति। वर्णव्यत्यये कृतेस्तर्कुः, कसेः सिकताः, हिंसेः सिंहः। वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः। अपायो लोपः। घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। वर्णापायो नार्थापायः। उपजन आगमः। लविता लवितुम्। वर्णोपजनो नार्थोपजनः। विकार आदेशः। घातयति घातकः। वर्णविकारो नार्थविकारः। यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैरपि भवितव्यं न चेह तद्वद् अतो मन्यामहेऽनर्थका वर्णा इति। उभयमिदं वर्णेषूक्तमर्थवन्तोऽनर्थका इति च, किमत्र न्याय्यम्, उभयमित्याह। कुतः, स्वभावतः। तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानाञ्च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वाऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्। यद्धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तोऽन्येऽनर्थका इति। स्वाभाविकमेतत्। कथं, य एष भवता वर्णाना-

---

स्येति। तच्च इत्यत्रैकत्वं विभक्त्या द्योत्यते तच्चैकमित्यत्रैव विभक्तिरुत्पद्यते यथा बहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थमेकेनैव प्रदीपेन पश्यन्ति। सा चोत्पद्यमाना समुदायादेव तन्त्रेण सर्वानुग्राहिण्युत्पद्यते समुदायद्विर्वचनवत्। पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति न तु प्रत्येकं यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवर्तनादसुबन्तत्वात्। अनर्थकास्त्विति। धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्तेऽन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति। किमिति। असमासाशङ्कया प्रश्नः समासेन तूत्तरम्। तेनैव वीप्सा द्योतितेति द्विर्वचनं न भवति। वर्णव्यत्ययेति। यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति तस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते। उभयमित्याहेति। यथान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता

मर्थवत्तायां तु हेतुरुपदिष्टोऽर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति । संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते । कूपः सूपो यूप इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्याद्भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात् सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु खलु न कश्चित् कूपस्य वा सूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा सूपे । अतो मन्यामहे संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्त इति । इदं खल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयोऽनर्थकत्वं द्योतितम् । यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति ऊपशब्दस्तस्यानर्थकः स्यात् । तदिदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति ॥ अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् । "प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न"। य एतेऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते एतेषामज्ग्रहणेषु ग्रहणं कस्मान्न भवति । किं च स्यात्? दधि णकारीयति, मधु णकारीयति, इको यणचीति यणादेशः प्रसज्येत । "आचारात्, किमिदमाचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः । "अप्रधानत्वात् । अप्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामक्षु प्रा-

---

शक्यते कल्पयितुं तत्रैवासावभ्युपगन्तव्या न सर्वत्रेत्यर्थः । संघातान्तराणीति । तदुक्तं 'न कूपसूपयूपानामन्वयोऽर्थस्य विद्यते । अतोऽर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यत' इति । एतस्यापीति । दृष्टं ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थवत्ता सुराङ्गवद्द्रयाङ्गवच्चेति । आचारादिति । आचारो व्यवहारः । दधिणकारीयतीति यण् न कृतः । अप्रधानत्वादिति । प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजकमिति प-

घान्येनोपदेशः क्रियते क्व तर्हि हल्षु । कुत एतत् । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति अचोऽक्षु हलो हल्षु । "लोपश्च बलवत्तरः, । लोपः खल्वपि तावद्भवति । "ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् । अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति, । अथ वा योगविभागः करिष्यते । ऊकालोऽच् । उ ऊ ऊ३ इत्येवंकालोऽज्भवति । ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतः । ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति । ऊकालोऽच् । एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः । एष एवार्थः । अपर आह । ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्यावत्तावदेव योगोऽस्तु । अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वक्षु कार्याणि । अथ किमर्थमन्तःस्थानामण्सूपदेशः क्रियते । इह सय्ँ यन्ता सव्ँ वत्सरः यल्ँ लोकं तल्ँ लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव द्विर्वचनम् । तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् वक्ष्यत्येतत्, द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति । यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति । परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यग्ग्रहणेन ग्रहणाद्द्विर्वचनं यथा स्यात् । मा भूद् द्विर्व-

---

रार्थानामनुबन्धानामच्संज्ञा न प्रवर्तत इत्यर्थः । शैलीति । शीले भवा शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः । यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः सह क्षत्रिया इति एवमिहापि वर्णा आचार्येण निर्दिष्टा इत्यर्थः । लोपश्चेति । परत्वान्नित्यत्वाद्वा । आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकालेऽनुबन्धानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्तते । अनुबन्धा ह्युच्चारण एव सन्ति इत्संज्ञाप्रतिबद्धं च कार्यमसन्त एव प्रतिपादयन्ति स्वतस्तु न किं चित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ऊकालोऽजिति । सिद्धेऽच्त्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याच्त्वं नियम्यते ततोऽनुबन्धानामूकालत्वाभावादच्त्वाभावः । एवमपीति । ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याच्त्वं मन्यते अत्र च यद्यप्ययं परिहारोऽस्ति द्वावेतौ ककारौ न च वर्णद्वयेनैका जातिर्व्यज्यते इति तथापि पूर्वमेव मात्राकालोऽत्र गम्यते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः । अथ किमर्थमिति । अणुदित्सवर्णस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः ।

चनम् । ननु च भेदो भवति । सति द्विर्वचने त्रियकारमसति द्विर्वचने द्वियकारम् । नास्ति भेदः सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारमेव, कथम्, हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम् । एवमपि भेदः सति द्विर्वचने कदा चिद्द्वियकारकं कदा चित् त्रियकारकम् असति द्वियकारमेव । स एष कथं भेदो न स्याद् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा च स लोपः । यथाऽभेदस्तथाऽस्तु । ' अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्' यदयं शरोऽचीति द्विर्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनुवर्तते विभाषेति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । ' नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात्, । यदि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र द्विर्वचनं झरो झरि सवर्णे इति लोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो विभाषा स लोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकं नित्येऽपि तस्य लोपे स प्रतिषेधोऽवश्यं वक्तव्यः, यदेतदचो रहाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते । कथम्, यर इत्युच्यते । एतावन्तश्च यरः । यदुत झरो वा यमो वा यदि चात्र लोपः स्याद्द्विर्वचनमनर्थकं स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणं यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः प्रत्तम् अवत्तम् आदित्यः । इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति । यथेह द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्पति वर्पतीति।तस्मान्नित्येऽपि लोपेऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः । तदेतदत्यन्तं संदिग्धम्आचार्याणां वर्त्तते विभाषानुवर्त्तते न वेति॥५॥

इण्ग्रहणे ग्रहणार्थं स्वन्तःस्थानामनावश्यकर्तव्य उपदेशो गीर्ष्विं त्यादौ मूर्धन्यो यथा स्यादिति । ननु च भेद इति । श्रुतिकृतोऽस्त्येव भेदः सूक्ष्मत्वात्तु दुर्लक्ष्यः । तदेतदिति । ज्ञापकत्वमस्य विघटयति । आचार्योपदेशपारंपर्यात्तु ज्ञायते अनुवर्त्तते विभाषेति । तस्मात्तव्यञ्जनसंयोगश्रवणाया अणुदिदिति णकारेण प्रत्याहारः कृतो न चकारेणेति स्थितम् ॥५॥

लण् ॥ ६ ॥ अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्चैव परश्च । तत्राण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति पूर्वेण वा स्युः परेण वेति । कतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे संदेहः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण, कुत एतत् पराभावात् न हि ढ्रलोपे परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति आतृढम् आवृढमिति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्याद् ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽच इत्येव ब्रूयात् । अथ वैतदपि न ब्रूयाद् अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः केऽण इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण, कुत एतत्, पराभावात् न हि के परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति गोका नौकेति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण, यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् केऽच इत्येव ब्रूयाद् अथ वैतदपि न ब्रूयात् अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण, कुत एतत्, पराभावात्, न हि पदान्ताः परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति कर्तृ हर्तृ । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि हि परेण स्याद् अण्ग्रहणमनर्थकं स्याद् अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात्, अथ वैतदपि न ब्रूयात्, अच एव हि प्र-

---

लण् ॥ संदेहो भवतीति । किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथ व्याप्तिरिति संदेहः । न हि के पर इति । नन्वल्पोपानत्केति कत्वे कर्तव्ये नद्यो ध इत्यस्यासिद्धत्वादस्ति के परतो हकारः, तथा गीष्केत्यादौ रेफः । अत्राहुः, न सु न इत्यत्र नेति योगविभागेन षत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषु च कृतेषु हकारादीनामभावः । न हि पदान्ता इति । ननु च भोभगो इत्यत्राण्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते हल्व् करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपो मा भूद् इति तत्कथमुच्यते न हि पदान्ता इति । उच्यते । अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हल इत्युक्तं न हि पदान्ता इति कार्यभाज इत्यर्थः । अचोऽप्रगृह्यस्येति । हलो हि न भाव्यमित्यत्राण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणेति स्थितम् । तत्र कृत्वं हरतीति क्विपि कृते हत्वहत्वमापद्ये इति णिचि

गृह्यन्ते भवन्ति । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः उरण्पर इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण, कुत एतत्, पराभावात्, न ह्युरः स्थाने परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति कर्त्रर्थं हर्त्रर्थमिति । किं च स्याद् यद्यत्र रपरत्वं स्याद्, द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत । हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति । विभाषा स लोपः विभाषा श्रवणं प्रसज्येत । अयं तर्हि नित्यो लोपः रो रीति । पदान्तस्येत्येव सः । न शक्यः स पदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम्, इह हि लोपो न स्यात्, जर्गृधेर्लङ् अजर्घाः, पास्पर्धेरपास्पा इति । इह तर्हि मातॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवति यदयमृत इद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम्, धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् इह मा भूत् मातॄणां पितॄणामिति । यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्याद् रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्त्वं न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षतीति । मा भूदेवमुपधायाश्चेत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति मातॄणां पितॄणामिति । तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण यदि परेण स्यात् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् उरञ्परं इत्येव ब्रूयात् । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्र-

---

टिलोपे च कृते ह्वलवयतेर्विचि ह्वलव् इति भवति । क्विपि तु क्वौ लुप्त प्रति न स्थानिवदिति निषेधात्सम्प्रसारणप्रसङ्गः । लोपो व्योर्वलीति लोपप्रसङ्गश्च । विचि तु स्थानिवद्भावाद्वल्निमित्तो व लोपो न भवति । हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपे क्रियमाणे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः प्राप्तोऽण्ग्रहणानुवृत्त्या निवर्त्यते । अजर्घा इति । गृधेर्यङ्लुकि रुगागमेऽभ्यासस्य कृते लङि सिपि शब्लुकि गुणरपरत्वसिब्लोपभष्भावजश्त्वरुत्वरलोपदीर्घत्वेषु रूपम् । इहापि तर्हीति । धातुग्रहणेन हि लिङ्गेनाधातोरेव रपरत्वं निवर्तितं धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः । इहापीति । तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न

हणे संदेहः अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण, कुत एतत्, सवर्णेऽण् तपरं हुरक्ष्टत्, यदयमुरॄदित्यृकारस्य तपरकरणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति । इण्ग्रहणेषु तर्हि संदेहः । असंदिग्धं परेण न पूर्वेणेति, कुत एतत् य्वोरन्यत्र परेणेण् स्यात् । यत्रेच्छति पूर्वेण संमुद्रा ग्रहणं तत्र करोति य्वोरिति । तच्च गुरु भवति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्धग्रहणे च अर्द्धचतस्रो मात्राः प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति ॥ किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविचार्यं णकारो द्विरनुबध्यते, एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणं परेणेण्ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

ञमङणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनौ वर्णावुभावप्यनुबध्येते न ञकार एवानुबध्येत । कथम्, यानि मकारेण ग्रहणानि हलो यमां यमि लोप इति सन्तु ञकारेण हलो यञां यञि लोप इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारयोरपि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः । कथं, पुमः खय्यम्पर

ज्ञापकत्वमित्यर्थः । सवर्णे इति । अचीक्लृतदिति ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्यादृकारो मा भूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते । यदि च पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणं स्यादृकारोऽनण्त्वाद्भिन्नकालस्य ग्राहक एव न भवतीति ऋकारो नैव स्थानी नाप्यादेशः प्रसजतीति किं तपरत्वेन, कृतं तज्ज्ञापकं परेणाण्ग्रहणस्य । अर्द्धचतस्र इति । अर्द्धं न चतस्रः । चतुर्थी हि मात्रा तत्रार्द्धेति । किं पुनरिति । वर्णोत्पत्तिर्वर्णोच्छेदः वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियते इत्यर्थः । व्याख्यानत इति । न्यायादागमाद्वा शब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

झभञ् ॥ न झकारेति । झकारस्य पदान्तस्य जश्त्वेन भाव्यमिति तस्य भावः ।

इति। एतदप्यस्तु ञकारेण पुमः खय्यञ्पर इति। नैवं शक्यं झकारभकारपरेऽपि हि खयि रुः प्रसज्येत। न झकारभकारपरः खयस्ति। कथं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति। एतदप्यस्तु ञकारेण ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति। नैवं शक्यं झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ स्याताम्। न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः। एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनो वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः॥ अथ किमिदमक्षरमिति। 'अक्षरं न क्षरं विद्यात्'। न क्षीयते न क्षरतीति वाऽक्षरमिति। 'अश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम्'। अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्रत्ययः। अश्नुते इत्यक्षरम्। वर्णं वाऽऽहुः पूर्वसूत्रे, अथ वा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते। किमर्थमुपदिश्यते, । अथ किमर्थमुपदिश्यते। वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्त्तते तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं

उज्झेर्झकारः संयोगान्तस्येति लुप्यते इति तस्याभावः। सन्तु तावदिति। उद्देशानुदेशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्येलब्धे प्रयोगे यस्यागमस्यागमी विद्यते स प्रवर्त्तते नान्य इत्यर्थः। किमिदमिति। अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारात् यो वा इमां स्वरशोऽक्षरश इति चोक्तत्वात्प्रश्नः। अक्षरं न क्षरमिति। क्रियाशब्दोऽयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति। अत्र क्षियः क्षरतेर्वा विनाशार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपम्। तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यम्। व्यवहारनित्यतया तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां जातिस्फोटस्य वा। अश्नोतेर्वेति। सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कर्तेऽनुकरणं सर इति। तत्रार्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं पदं वाक्यं वा। वर्णं वाहुरिति। रूढिरियं वर्णस्येत्यर्थः। पूर्वसूत्रे इति। व्याकरणान्तरे वर्णा अक्षराणीति वचनात्। किमर्थमिति। वर्णानां साधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः। वर्णज्ञानमिति। वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद्वाचो विषयः शास्त्रेण वाग्विसीयते आवध्यते शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः। यत्र चेति। ब्रह्म वेदः पदे वर्तते तस्य च शास्त्रविषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषय इत्यर्थः। तदर्थमिति। शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थमिति।

लघ्वर्थं चोपदिश्यते, । सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति, मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति । भत्वात् । कथं भसंज्ञा, अयस्मयादीनि च्छन्दसीति । छन्दसीत्युच्यते न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ् गुण इति जश्त्वमपि न प्राप्नोति । उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति ॥ किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादैज्मात्रस्य । किंचातः, यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति, आ-

---

कालादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः ।लघ्वर्थमिति । अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः । वाक्समाम्नाय इति । एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः । पुष्पितः फलित इति । दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां वा । चन्द्रतारकवदिति । अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति । ब्रह्मराशिरिति । ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः। सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुरुषस्य यत्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः । मातापितराविति । माहात्म्यातिशयः शब्दशास्त्रप्रत्याहारमात्रफलाख्यानद्वारेणाख्याय्यते । महीयेते इति । पूजां प्राप्नुत इत्यर्थः । महीयशब्दः कण्ड्वादियगन्तः ॥

इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

वृद्धिरादैच् ॥१॥ कुत्वं कस्मादिति । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नियतत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः । तत्र कुशब्दः पञ्चसु वर्णेष्वासक्तरूपो वाचकत्वेन विनियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः । छन्दोवदिति । न वैशेषिकादिसूत्राणि अदर्शनापि त्वङ्गत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येव । इष्टिश्चेयं छन्दोवदिति । किं पुनरिति । उभयथाशास्त्रे दर्शनात्पक्षद्वये च दोषप्रश्नः । उत्तरपदस्येत्येवमिति । तत्र हि वृद्धौ सर्वं चेत-

मृन्मयं शालमयं। वृद्धलक्षणो मयण्न प्राप्नोति आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः वृद्धलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति। अथादैज्मात्रस्य ग्रहणं सर्वो भासः सर्वंभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति, इह च-तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य ग्रहणम्। ननु चोक्तं सर्वो भासः सर्वंभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति। नैष दोषः, नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति। कथंतर्हि उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपद इत्येवमेतद्विज्ञायते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत सर्वः कारकः सर्वंकारक इति। यदप्युच्यते। इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति च वृद्धनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति। नैष दोषः, नैवं विज्ञायते वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति, किं तर्हि वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोऽयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तस्येति। किं च वृद्धेर्निमित्तम् योऽसौ ककारो ञकारो णकारो वा। अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तं, कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तं, यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणाम्। संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः ‡। अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः, किं प्रयोजनं संज्ञासंप्रत्ययार्थः। वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येषसंप्रत्ययो यथा स्यात्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके†। अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे

ष्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्यत इत्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति। निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयते अन्यथा वृद्धस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात्। वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते। अथवा वृद्धेः संबन्धी यस्तद्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते। योऽसौ ककार इति। कञणेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम्। अथवेति। निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वसंख्यो वृद्धिशब्दः समस्यते वृद्धीनां निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति। संज्ञाधिकार इति वार्तिकम्। तस्य व्याख्यानमथ संज्ञेत्येवमिति। अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः। वृद्ध्यादीनामिति। संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः। यथा लोक इति। कात्यायने-

वृद्ध्यादीनां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात् । इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात् । अनर्थकमित्याह । कथम् । यथा लोके । लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते । अर्थवन्ति तावत् देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । अनर्थकानि दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैय्यकृतस्य पिता प्रतिशीन इति । संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च† । क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः । कुतो ह्येतत् वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति । यत्तावदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थं इति न कर्त्तव्यः । आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः† । आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति । किमिदमाचार्याचारादिति, आचार्याणामुपचारात् । यथा लौकिकवैदिकेषु* । तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति तयोरुपचारादन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । वेदेऽपि याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूप चषाल इति तत्रभवतामुपचारादन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । एवमिहापि । इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आहुः । वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति । अपरे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वाऽऽकारैकारौकारानुदाहरन्ति तेन मन्यामहे यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति । यदप्युच्यते । क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति । संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च* । सांज्ञसंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः । कुतः, आचार्याचारादेव । उक्त आचार्या-

---

नासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः, भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति । बहुसूत्रमिति । बहुव्रीहिः । प्रकरणं चान्यपदार्थः । समाहारे द्विगुर्वा । अर्थवन्ति चेति । यथा लोकोऽर्थवन्ति प्रयुङ्क्ते एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः । यावदासत्त्वमाचार्येणात्र न साधितं तावदनर्थकत्वशङ्का, झटिति समन्वयानवगमात्तु । दश दाडिमानीति । पदार्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम् । आचार्याचारादिति । आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः । वृद्धिशब्दः संज्ञेति । वृद्धिशब्दस्य प्रतयायनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते । यथाऽऽदैचां वर्णानामिति वर्णत्वम् । अपर इति । प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञिभिव्यक्तिः

चारः। अनाकृतिः*। अथवाऽनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः। लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। लिङ्गेन वा†। अथ वा किं चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्थंलिङ्गा संज्ञेति। वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते नादैच्छब्दे इदं तावदयुक्तं यदुच्यते आचार्याचारादिति। किमत्रायुक्तम्। तमेवोपालभ्यागमकं तेसूत्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्ययेतदयुक्तम्। अपरितुष्यन् खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह। तत्रापि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि इत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः। संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते। न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते। स्वभावतः संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते। तेनानुबन्धानामपि। निवृत्तिर्भविष्यति सिद्धत्येवम अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोक इति। न च यथा लोके तथा व्याकरणे। प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण किमतो

संज्ञासूत्रार्थाज्ञाप्रदेशार्थस्य व्यवस्थेत्यर्थः। अनाकृतिरिति। आकृत्या साहचर्याद्भेदो लक्ष्यते तेनायमर्थः। वृद्धिशब्दएकत्वात्संज्ञा, आदैचां बहुत्वात्संज्ञित्वं, लाघवार्थं हि संज्ञाकरणं, यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते न त्वेकस्यानेका प्रयोजनाभावात्। आकृतिमत इति। अवस्थाभेदेष्वपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तकं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत इत्युक्तम्। लिङ्गेन वेति। कलादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः तमेवोपालभ्येति। यो हि सूत्रकारमुपालभतेऽगमकं ते सूत्रमिति स कथं वृत्तिकारादीन्प्रामाण्ये नाश्रयतीत्यर्थः। अपरितुष्यन्निति। त्वयापि परिहारान्तरं ब्रुवताचार्याचारो न प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः। तत्रापीति। लिङ्गेन वेत्यत्वक्तव्यमित्यर्थः। अनाकृतिः संज्ञेत्यत्त्वन्यायसिद्धत्वान्न वक्तव्यम्। अथवैतर्हीति। एवं सतीत्यर्थः। ङकारादिष्वनुबन्धेषु कलादिकमासज्यते ततस्तेषां संज्ञात्वे सति ङिदात्मनेपदमिति करिष्यते संज्ञाश्च संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तन्त इतीत्संज्ञालोपश्च न वक्तव्यौ भवत इत्यर्थः। प्रमाणभूत इति। प्रामाण्यं प्राप्त इत्यर्थः। भूप्राप्तावित्यस्याऽऽत्मनेपदेति णिजभावपक्षे रूपम्। वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते। दर्भपवित्रेति। प्रमादाभावं दर्शयति। प्राङ्मुख इति। प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात्। महतेति मनःप्रणिधानं दर्शयति। एतच्च सर्वमागमाद्बोद्धव्यम्। एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय पक्षान्तराणि प्रश्नमुखेन प्रक्षि-

यदशक्यम् । अतः संज्ञासंज्ञिनावेव । कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति । न पुनःसाध्वनुशासनेऽस्मिञ्शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते । कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् । वृद्धिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात्क्तिन्प्रत्ययः । आदैचोऽप्यक्षरसमाम्नाय उपदिष्टाः प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात् वृद्धिशब्दात्पर आदैचः प्रयोक्तव्या इति। नेह प्रयोगनियम आरभ्यते। किं तर्हि संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा आहर पात्रं पात्रमाहरेति । आदेशास्तर्हीमे स्युः वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशाः । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते न चात्र षष्ठीं पश्यामः । आगमास्तर्हीमे स्युर्वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः । आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते। लिङ्गेन च । नचात्र षष्ठीं न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः । इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च द्वयोश्चैतद्भवति । कयोः । विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा । तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति,तच्चन,द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषणविशेष्यभावो भवति, नचादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव ।

पति । किमत इति । कृतमनयोरिति । आदैच्छब्दस्य द्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः। आदैच इति । तेषां च द्वन्द्वनिर्देशोऽयमादैच्छब्द इत्यर्थः । प्रयोगनियमार्थमिति । आदैज्वृद्धिरिति प्रयोगो माभूदित्यर्थः। नेहेति । प्रयुज्यत इति प्रयोगः तत्र स्वतन्त्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यतेऽपि तु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनागमादिरूपस्य। लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यत इति न तस्यानेन नियमः क्रियते लोके च प्रयुक्तानामिदमनुशासनम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानशब्दोऽर्थवाची तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्द इति स्थानम् । न च वृद्धिशब्दार्थं मादैचो वक्तुं शक्याःतेनात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यम्। तथा हि षष्ठ्यभावेऽपि तदर्थसद्भावाद्भवत्येव स्थान्यादेशभावः यथा नाभि नभञ्च परश्वी परशुश्चेति । आगमा अपीति । अत्राप्यर्थोऽपेक्ष्यते । अनागमकानामर्थं सागमका इत्यर्थः । लिङ्गेन चेति । देशविशेषप्रतिपत्तये टकारादिलिङ्गन्तत्र क्रियत इत्यर्थः । इदं खल्वपीति । विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति । देवदत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यनत्वेकविभक्तित्वं गौरश्व इत्यस्त्येकविभक्तित्वन्न तु सामानाधिकरण्यमित्युभयोरुपादानम् । संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वमप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम् । तत्तु सामानाधिकरण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति । द्वाभ्यांभिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यांशब्दाभ्यामेकस्याधिकरणस्याभिधेयस्यप्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम् । अन्ये तु नीलमुत्पलमितिप्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावञ्चार्थयोरेव मन्यन्ते । न चादैच्छब्द इति । न ह्येतस्य कश्चिल्लौकिकोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः । आवर्तिन्य इति । देवद-

तत्र त्वेतावान्संदेहः कः संज्ञी का संज्ञेति । स चापि क्वसन्देहः । तत्रोभे समानाक्षरे । यत्त्व न्यतरलघु सा संज्ञा कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्राप्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति, किं तर्हि, अनाकृतितामपि । अनाकृतिः संज्ञाऽऽकृतिमन्तः संज्ञिनः इतिलोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । अथवाऽऽवर्तिन्यःसंज्ञा भवन्ति । वृद्धिशब्दश्चावर्तते नचादैच्छब्दः। तद्यथा इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः । अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारितासंज्ञा । कुतएतत् । सतोहि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । तद्यथा इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । कथं वृद्धिरादैजिति । एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्, माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञेति । अदेङ्गुणइति यथा । दोषवान्खल्वपि संज्ञाधिकारः । अष्टमेऽपि हि संज्ञाः क्रियते तस्यपरमाम्रेडितमिति । तत्रापीदमनुवर्त्यं स्यात् । अथवाऽस्थानेऽयं यत्नःक्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । तद्यथा अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशत्ययंगौरिति न चास्मायाचष्ट इयमस्य संज्ञेति भवति चास्य संप्रत्ययः तत्रैतत्स्यात्कृतस्तत्र पूर्वैरभिसंबन्धः, इति । इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः कैः, आचार्यैः । तत्रैतत्स्यात् । यस्मै तर्हि सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृत इति । लोकेऽपि यस्मै सम्प्रत्यु-

---

त्यादिशब्दो हि दानादिप्रतिपादनायावर्तते । अथवेति । सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विपर्यीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तत इत्यर्थः । ततश्चादेङ्गुण इत्यादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः । इह तु मङ्गलार्थोऽन्यथा पाठक्रमः, आर्थस्त्वन्यथा क्रमः । अन्ये तु सिद्धिहेतवो भविष्यन्ति । अपृक्त एकाल्प्रत्यय इतितु परिभाषा न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः। अपृक्तशब्देन ह्येकाकी कथ्यत इत्यनेनानियमेन ग्रहणेप्राप्ते नियमः क्रियते । अस्थान इति । अन्तरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्रसंज्ञासंज्ञिसंबन्धःसिध्यती-

प्रदिशति तस्मात्कृतः । अथ तत्र कृतः इहापि कृतोद्रष्टव्यः। सतोवृद्ध्या दिषु संज्ञाभावात्तदाश्रयइतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः* । सतःसंज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञाश्रयेसंज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । का इतरेतराश्रयता । सतामादैचां संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तद्यथा नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति । ननु च भोः इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते । तद्यथा नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति। अन्यदपि तत्र किंचिद्भवति जलं स्थलं वा । स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति। यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकम्भवति। तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति। इदं पुनरितरेतराश्रयमेव । सिद्धन्तु नित्यशब्दत्वात्*। सिद्धमेतत्, कथम्, नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दा नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञाः क्रियते न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम्* । निवर्तकं शास्त्रम्, कथम्, मृजिरस्मायविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते मृजेरक्ङित्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रङ्गे मार्जि- रसाधुर्भवतीति । प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् * । किं प्रयोजनम् । समुदाये मा भूतामिति । अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्ग*। अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः । यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र स-

---

त्यर्थः। सतो वृद्ध्यादिष्विति । विधौ चायंदोषो नानुवादे वृद्धिर्यस्येत्यादौ । तत्र च संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एवाऽऽदेशः प्राप्नोति । ननुच भोइति । नौशकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्तिरितरेतराश्रयेति चोद्यम् । सामग्र्यन्तरानुप्रवेशेनोत्तरम् । सिद्धं त्विति । न हि मृजेरपूर्व आकारो भाव्यते किं तु मृजावुपदिष्टे मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वानन्वाख्यानं क्रियते । प्रत्येकमिति । यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्यायव्युत्पादनायोपन्यासः। समुदाये माभूतामिति । अन्यथा मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति । समुदायावयवसन्निधौ क्व तात्पर्यं कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते अन्यत्रेति । यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाभावे न भवतीत्यर्थः । ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात् समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति, नैतदस्ति, उभयत्र तात्पर्याभावाद्युगपदुभयत्र प्रसङ्गाभा-

ग्रहणम् । तद्यथा सह सुपा, उभे अभ्यस्तं सहेति । प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिः * । प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति न चोच्यते प्रत्येकमिति प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सह ग्रहणं क्रियते इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणंसहभूतानां कार्यं भवति, इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन। अथ किमर्थमकाकारस्तपरः क्रियते । आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम्* । आकारस्य तपरकरणं क्रियते, किं प्रयोजनं, सवर्णार्थं तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम्, उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । किं च कारणं न स्यात्, भेदकत्वात्स्वरस्य । भेदका उदात्तादयः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति, एवं हि दृश्यते लोके, य उदात्ते कर्तव्येऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति अन्यत्त्वंकरोषीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । भेदकत्वा-

---

वाल्लिङ्गत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य । उभे अभ्यस्तं सहेति । अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम् भाष्यकारस्तुउभेग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति । प्रत्यवयवं चेति । अत्रवाक्यशब्देन वाक्यार्थःफलमुच्यते तच्चदेवदत्तादीनां भोजनं तस्य चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्त्यासंपद्यतेऽभ्यादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य । नाट्यक्रिया तु समुदाये समाप्यते गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्य-संयोगसंज्ञात् अन्वर्थं त्वात्समुदाये प्रवर्तते । वृद्धिसंज्ञा तु स्वच्यं पृथगादैचांदर्शनात् मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते गर्गा इति । अत्र शतस्येप्सिततमत्वात् प्राधान्यमपादानस्थानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म, न च गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूहे परिसमाप्यते । अर्थिनश्चेति । शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादव गम्यते अथ तत्रान्तरेणेति । न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रान्तरेणेत्युक्तम् । अथ किमर्थमिति । किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः । आकारस्येति । व्यक्तिः पदार्थो, भेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । किं च कारणमिति । अभेदका हि गुणाः मुण्डेन हि कृते चौर्ये कुन्तलित्वावस्थायामपि चौरोयमिति व्यपदिश्यत इतिप्रश्नः । भेद-

ङ्गुणस्येति वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् । अनुनासिक्यं नाम गुणः, तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात्, भेदकत्वाद्गुणस्य । भेदका गुणाः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एवं हि दृश्यते लोके, एकोऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति । ननुच भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति, तथा बालो युवा वृद्धो वत्सो दम्यो बलीवर्द इति । उभयमिदं गुणेषूक्तं भेदका अभेदका इति किं पुनरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽभेदका गुणा इति । यदिहि भेदका गुणाःस्युः उदात्तमेवोच्चारयेत् । यदि तर्ह्यभेदका गुणाःअनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति । नैष दोषः आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्यथा शुक्लमालभेत कृष्णमालभेत । तत्र यः शुक्ले आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति । असंदेहार्थस्तर्हि तकारः ऐजित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किमिमावैचावेव आहोस्विदाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यतइति । संदेहमात्रमे-

---

कत्वादिति । सर्वगुणसंग्रहार्थम् । गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । एकोयमिति ॥ उदकत्वजातियोगादत्रैकत्वं न विवक्षितं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यं तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते । उभयमिति । आम्नायशब्दा नियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वं लोके तूभयथा व्यवहारः । गोपिण्डोऽपि वत्साद्यवस्थाभेदात् क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन व्यवह्रियते, स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः किं पुनरिति । अत्रेति । शास्त्रे । उदात्तमेवेति । तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणाभावान्नान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोऽपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः । यद्येवं कथमन्यत्रोक्तमुदात्तनिपातनं करिष्यतइति यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति नैष दोषः, तत्रापि स्थानेन्तरतम इति वचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्ननुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते । एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं तद्विवक्षार्थमेव । उञ ऊँ इति विवक्षा यथा । अन्येत्वाहुः एकश्रुत्या सूत्राणि पठ्यन्त इति क्वचिदुदात्तोच्चारणंतद्विवक्षार्थमिति । अनुदात्तादेरिति । अजुपलक्षणार्थानुदात्तश्रुतिःस्यादितिप्रश्नः।

तद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु संदेहे न किंचिद्यत्नं करोति । तद्यथा औतोऽम्शसोरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति, खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उदकं खट्वोदकम्, खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा ओदनः खट्वौदनः, खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः,खट्वा औपगवःखट्वौपगवःइति । अथ क्रियमाणेपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्तत्कालस्येति नियमात् । ननु तः परो यस्मात्सोयं तपरः। नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरबिति इहैव स्यात् यवः स्तवः, लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः, कस्तर्हि, दकारः । किमत्र दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्तकारः, दकारोपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः, दकारोऽपि । हल्लिरादैच् ॥ १ ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ इग्ग्रहणं किमर्थम् । इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्ष-

---

उत्तरे त्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः । व्याख्यानत इति । प्रश्ले ऽ हृद्धमित्युदात्तत्वं सिद्धं मालादीनां चेति मालाशब्दस्य हृद्धार्थत्वादुपादानस्याकार प्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः । इदं तर्हीति । ननु भाव्यमानत्वादादैचोऽत्र ग्राहका न भविष्यन्ति । नैतदस्ति । न ह्यत्र संज्ञाविधावादैचो भाव्यन्ते किं त्वैविभक्त्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात्संज्ञाप्रसङ्गाद्‌गुणविधौ तेषामपि प्रसङ्गात्तन्निषेधाय तपरत्वम् । एवं स्थिते चोदयन्ति यद्यं जयस्तकारस्तेनाकारस्य संबन्धाभावात् कथमादित्ये तत्पदम् । उच्यते । तात्पर्येणोजर्थत्तु तकारस्योच्यते आनुषङ्गिकं त्वाकारार्थत्वं । ज्ञापकाद्वारेण ह्याकारप्रश्लेषे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति । सति तु तकारेऽकारस्य स्वरूपप्रतिपत्तिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रतिपादनादर्थवत्त्वाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यमादित्ये तत्पदं सिद्धम् ॥ २ ॥

इको गुणवृद्धी ॥ इग्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिक एव गुणवृद्धी भविष्यति इति प्रश्नः : आत्सन्ध्यक्षरेति । आकारादीनां स्थानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । आकारस्याङ्गान्त्यस्य वृद्धिविधावभावाद्गुणाभावाच्चाकारस्यातो लोप

रव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्*। इग्ग्रहणं क्रियते, किं प्रयोजनम्, आकारनिवृत्त्यर्थं सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च। आकारनिवृत्त्यर्थं तावद् याता वाता। आकारस्य गुणः प्राप्नोति इग्ग्रहणान्न भवति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं ग्लायति म्लायति। सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति इग्ग्रहणान्नभवति। व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् उम्भिता उम्भितुम् उम्भितव्यम्। व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति इग्ग्रहणान्न भवति। आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति, यदयमातोऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति। कथंकृत्वा ज्ञापकम्। कित्करण एतत्प्रयोजनं क्ङितीत्याकारलोपो यथा स्याद् यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्याद् गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति, पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति ततः ककारमनुबन्धं करोति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति। व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति यदयं जनेर्डं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। डित्करण एतत्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात् यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याद् डित्करणमनर्थकं स्याद् गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यादुपसरजो मन्दुरज इति। पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्डं शास्ति। नैतानि सन्ति ज्ञापकानि। यत्तावदुच्यते कित्करणं ज्ञापकमा-

---

लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्गमुदाहरति यातेति। ग्लायतीति एचां द्विमात्रत्वाविशेषात् प्रयत्नाधिक्याभावादैकारोपदेशेऽप्येकारो गुणः स्यात्। उम्भितेति। भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारो गुणः स्यात्। पररूपेणेति। अतो लोपस्तु न भवतिआर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानात्। उपदेशसामर्थ्यादिति। प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः। यदयंजनेरिति। यद्येवं मिदेर्गुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावात् सर्वादेशः प्राप्नोति। मिद इर्मिदिरितग्राश्रयणादिकारस्यैव भविष्यतीत्यदोषः। यत्तावदिति। विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः। के चिदाहुः टकः कित्त्वे न ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वे निराकृते यदप्युच्यते इति ज्ञापकाक्षेपो

कारस्य गुणो नभवतीति,उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुन्दशोकयोः परिमृजा पनुदोरिती । यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति । यदप्युच्यते । उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यतीति । यदियत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेश सामर्थ्याद्बाध्यत आयादयोपि तर्हि न प्राप्नोति । नैष दोषः, यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । गुणं च प्रत्युपदेशोऽनर्थकः, आयादीनां पुनर्निमित्तमेव । यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणोभवतीति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति । न च जनेर्गुणेन सिद्ध्यति । कुतो ह्येतत् । जनेर्गुण उच्यमानोऽकारो भवति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति । आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्यव्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकारो भवति । एवमप्यनुनासिकःप्राप्नोति । पररूपेण शुद्धो भविष्यति । एवंतर्हिगमेरप्ययं डो वक्तव्यः । गमेश्च गुण उच्यमान आन्तर्यत ओकारः प्राप्नोति तस्मादिग्ग्रहणं कर्तव्यम् । यदीग्ग्रहणं क्रियते द्यौः पन्थाःस इमममिति एते ऽपिकः प्राप्नुवन्ति । संज्ञया विधाने नियमः * । संज्ञाया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत्, नहि, कथमनुच्यमानं गंस्यते, गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रणमिको गुणवृद्धी स्याताम् प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृत-

---

ग्रन्थच्छायां न पुष्णाति तस्मादार्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकभङ्गोपन्यासं कृत्वा यथा सम्भवं ज्ञापकसमर्थनं कर्त्तव्यम् । आयादयोऽपीति । ऐकारोच्चारणस्यसामर्थ्यादविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः यं विधिमिति । आयादेशस्यैकार एव निमित्तमितश्चादेशो न बाध्यते । न हि ग्लायित्येवंपाठः शक्यः कर्तुम्, तथा ग्लायतइत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात् न ध्याख्येति निपातनादात्वं गुणवन्न बाधिष्यते । पररूपेणेति । रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनं यादृक्परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति । गमेरप्ययमिति । सप्तम्यां जनेर्डइत्यतोऽन्येष्वपि दृश्यतइत्यत्र डोनुवर्तमानो गमेरपि विधीयतइत्यत्र ज्ञापकं डित्त्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रंस्थितम् । संज्ञयेति । गुणवृद्ध्योरनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वाद्द्वितीयगुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धशब्दव्यापारार्थं विज्ञायते । तेन गुण इत्येवं यो गुणःवृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते । अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे

म् । वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति । यदि तदनुवर्तते अदेङ्गुणो वृद्धिश्चे-त्यदेङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिरादैच्, अ-देङ् गुणः, वृद्धिरादैच्, तत इको गुणवृद्धी इति । गुणवृद्धिग्रहण-मनुवर्तते आदैजदेङ्ग्रहणं निवृत्तम् । अथवा मण्डूकगतयोऽधिका-राः यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथवैक-योगः करिष्यते वृद्धिरादैजदेङ् गुणः तत इको गुणवृद्धी इति । न-चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । अथवान्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृता-पवादो विज्ञायते, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधकोभवति । अ-न्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्या-पवादो बाधको भवति अथवा वक्ष्यत्येतद् अनुवर्तन्ते च नाम वि-

---

पुनर्गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते । अदेङामिति । पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसम्ब-न्धायोपात्तो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवोत्तरत्रानुवर्तते इत्यदेङामित्युक्तम् । केनैतन्न चोदनीयं वृद्धिशब्दोनुवर्तमान आदैचः प्रत्याययतीत्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति । सं-बन्धमिति संबध्यतइति संबन्धं कर्मणि घञ् । नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः । आदैज् ग्रहणासंबद्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तते तेनादेङ्भिर्न संबध्यते इह तूनुवृत्तमादैचो जहाति । कान्तारोत्तरणाय सार्थस्येवत्यागोपादानेअथवेति । वृद्धिशब्द-स्येहाकाङ्क्षावशादुपस्थानं न त्वदेङ्गुणइत्यत्र । अथवैकयोगइतिएको । भवतिरध्याह्रि-यते वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवतीत्येकवाक्यत्वं संपद्यते । यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवति-क्रिया भिद्यते तथाप्येककाला प्रतिपत्तिरित्यादैचसंबद्धावृद्धिसंज्ञाऽदेङ्संबद्धा गुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्भिः संबन्धः । अथवान्यवचनादिति । यथा कप्रत्ययेनाण् बा-ध्यते संदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्च कविधेरणस्तु विपर्ययात् । एवमदेङ्गुण इत्यत्र वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं सत्संदिह्यते किमुत्तरार्थं वेहाप्यनुवृत्तिरथेहार्थापिति । सावकाशा च वृद्धिसंज्ञा तात्पर्यंच नास्ति । गुणसंज्ञातु तात्पर्यादसंदेहान्निरवकाशत्वाच्चवृद्धिसंज्ञासंबन्ध-मदेङां बाधते । प्रत्ययसंज्ञा तु संज्ञिविशेषेणासंयुक्ताधिकारेणैव विधीयमाना कृत्यादिसं-ज्ञाविषयेपि प्रवर्तते । अथवेति । विभाषातिलमाषोमेत्यत्रह्युमाभङ्ग्योरधान्यत्वात्खञो प्राप्तौ चोदितायां खञ्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता, अनुवर्तमानश्च खञ् यत्नाभावाद् व्रीहि-शाल्यादिभिर्न संबध्यतेऽपि तु विभाषाश्रुत्या यत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते । तथेहापि

धयो ना चानुवर्तनादेव भवन्ति, किं तर्हि, यत्नाद्भवन्तीति। अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे॥ किं पुनरयमलोऽन्त्यशेष आहोस्विदलोऽन्त्यापवादः। कथं चायं तच्छेषः स्यात्कथं वा तदपवादः। यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च, अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति, इको गुणवृद्धी अलोऽन्त्यस्येति, ततोऽयं तच्छेषः। अथ नानावाक्यम्, अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति, इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चान्त्यस्य चेति ततोऽयंतदपवादः। कश्चात्र विशेषः। वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिर्दृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम्*। वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिर्दृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्तव्यम्। मिदेर्गुणः, इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। मृजेर्वृद्धिः इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। पुगन्तलघूपधस्य

वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तमानमपि यत्नाभावाददेङ्भिर्न संबध्यते। इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्नो भवति। अथवेति। अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमाश्रयति समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्यतदनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युक्तेति, समुदायस्य भेदाभावात्। किं पुनरिति। उभयथा सम्भवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः तत्राङ्गस्य गुण इति षष्ठी निर्देशाद् लिङ्गादलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठते गुणश्रुतया त्विकइति। तत्र यदि पूर्वमिकाङ्गं विशेष्यते, इगन्ताङ्गस्य गुणो भवतीति स च भवन्नलोन्त्यस्य भवति तदा सोऽस्य शेषो भवति। यदा त्वङ्गस्येति पूर्वमेवान्त्यमलं षष्ठी नीयतेऽङ्गान्त्यस्य गुण इति पश्चादिकान्त्योल्विशेष्यते तदाचायं तस्य विशेषणत्वात्तच्छेषो भवति। अथ त्वङ्गस्येति गुणवृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी किंतर्ह्यङ्गपेक्षयाऽवयवषष्ठी तदा स्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यनस्यानुपस्थानमिति तदपवादपक्षो भवति अप्राप्तस्यानुमानमेव हि बाधः वचनेन प्राप्तस्य बाधायोगात् ततश्चाङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृद्धी इत्यर्थः संपद्यते। समुच्चयस्तु सम्भवान्नोपन्यस्तः। न हि युगपद्द्वौ षष्ठ्यर्थौ सम्भवतः स्थानेयोगोऽवयवयोगश्चेति। विकल्पोपि न भवत्यकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य। तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवाचार्याशङ्कितौ। यद्येकमिति। अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन् कार्यप्रदेशे स्वस्वनिमित्तसन्निधापितयोरङ्गाङ्गिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः। अथ नानेति। अङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठ्यामिकः स्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादङ्गस्यानुपस्थानमन्त्यस्येत्यस्य। ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम्। वृद्धिगुणाविति। मिदादीनाम-

गुणः, इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋच्छेर्लिटि गुणः, इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋदृशोऽङि गुणः, इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । च्विप्रत्ययोर्गुणः, इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य* । सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । याता वाता । किं कारणम्, अलोऽन्त्यस्येति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता, अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी तद्यदिदानीमनिगन्त्यमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः, यथैव ह्यलोन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः । एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः किं तर्हि पूर्वापेक्षोऽयं दोषः । ह्यर्थे चायं चः पठितः, मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रत्ययेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति । मिदेर्गुणः इक इति वचनादन्त्यस्य, न अलोन्त्यस्येति वचनादिको न । उच्यते च गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति । एवं सर्वत्र । अस्तु तर्हि तदपवादः । इङ्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः* । इङ्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः । जुसि गुणः स यथेह भवति अजुहवुः अबिभयुरिति, एवम-

---

निगन्तत्वादलोन्त्यस्येत्येतदङ्गमिग्ग्रहणं न सन्निपतीति तेषु प्रदेशेष्विग्ग्रहणं कर्त-
व्यम् । दोषान्तरमप्याह सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति । अङ्गस्येत्येतद्भेदेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते ।
तत्र गन्तेष्वेवालोन्त्यस्येतिविधिरन्यत्र तु षष्ठ्यन्त्येष्वनुपसंहारायाता वातेति सर्वादेशः
प्राप्नोति । यथैव हीति । अङ्गस्येति षष्ठ्युच्चारितैवान्त्यमलं नीतेति नास्या अपरं रूपम-
स्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसङ्गः । पूर्वापेक्षोयमिति । मिदादिष्विग्ग्रहणं कर्तव्यमि-
त्यत्रैवार्थं हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः । उच्यते चेति । मिदेरिति चोदनया । इङ्मात्र-
स्येति यद्यङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठी तदाऽलोन्त्यस्येत्यस्य निमित्ताभावादनुपस्थानं स्या-
नषष्ठी हि तस्योपस्थाननिमित्तं ततश्चाङ्गावयवस्यान्त्यस्यानन्त्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति

नेनिज्युः पर्यवेविषुः अत्रापि प्राप्नोति । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणः स यथेह भवति कर्ता हर्तानयति तरति भवति,एवमीहिता ईहितुं ईहितव्यमित्यत्रापि प्राप्नोति । ह्रस्वस्य गुणः स यथेह भवति हे अग्ने हे वायो इति, एवं हे अग्निचित् हे सोमसुद् इत्यत्रापि प्राप्नोति । जसि गुणः स यथेह भवति अग्नयो वायव इति,एवं अग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणः स यथेह भवति कर्तरि कर्त्तारौ कर्त्तार इति, एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि पाप्नोति । घेर्ङिति गुणः स यथेह भवति अग्नये वायवे इति, एवमग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति । ओर्गुणः स यथेह भवति बाभ्रव्यो माण्डव्य इति, एवं सुश्रुत् सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम्* । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति । प्रकृतस्यैव नियमःस्यात्, किं च प्रकृतम्, सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । ह्रस्वादयोर्गुणास्त्वनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात्

दोषः । ह्रस्वस्य गुणइति । समानन्यायत्वादेतदुक्तम् । अङ्गस्यावयवो यो ह्रस्वस्तस्य गुण इति । न त्वत्रेक्परिभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात् । अन्ये त्वाहुः अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग्विशेष्यते ह्रस्वस्येको गुणो यथा स्याद्दीर्घस्य मा भूदिति । ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम् । असतिह्यस्या उपस्थानेऽङ्गस्येति स्थानषष्ठी स्यादङ्गञ्चोकारेण विशेष्यत इत्युकारान्तस्यैवाङ्गस्य गुणः स्यात् । पुगन्तेति । भेत्तेत्यादौ गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरूपधस्येहितेत्यादौ न भविष्यति नापि हे अग्निचिदित्या दावुभयनियमाश्रयणादिति भावः। ननुभेत्स्येति दकारस्य क्षेपयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात् नैतदस्ति पुकि अन्तः पुगन्तो, लध्वी उपधा लघूपधा ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देश इत्यस्य गुणेन न भाव्यम् । प्रकृतस्येति एकेन वाक्येन नियमद्वयस्यालाभात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति न तु सार्वधातुकार्द्धधातुयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । अ-

पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति । एवमपि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । अथाप्युभयतो नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोः, सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । एवमप्ययं जुसि गुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति । एवं तर्हि नायं तच्छेषः नापि तदपवादः । अन्यदेवेदं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया । परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्टीयाः पठन्ति । नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्यायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि तदपवादः उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः तत्र नियमस्यावकाशः राज्ञः क च, राजकीयम् । इको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः चायनं चयकः लवनं लावकः इति । इहोभयं प्राप्नोति मेद्यति मार्ष्टीति । इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः, विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वश्चायं योगः परो नियमः । इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं य-

---

थापीति । अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषा यदिनाश्रीयतेइतिभावः। अथापीति । अभ्यु-पगम्यवादेनोच्यते आवृत्त्यादिन्यायाश्रयणेन वा । एकस्मिंस्तुवाक्ये नियमद्वयं न लभ्यते । एवमपीति । अनेनिजुः पर्यवेविषुरित्यत्र लघूपधं चाङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति जुसि चेति गुणःप्राप्नोति । हेपिचव्य हेबुद्ध हेबुद्धय इत्यादौ चालघूपधत्वादनन्त्यस्यगुणोऽपरिहृतः । एवं तर्हीति । परस्परानपेक्षयोःस्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोःपरिभाषयोः प्रदेशेषु स्वस्वकार्यप्रतिपादनम् । तत्रयदिकथंचिदेकविषयेसन्निपातोभवति नैतावतापरस्परापेक्षा भवतीत्यर्थः। अन्यदेवेति । अन्तरशब्दो विशेषवाचीत्यन्यान्तरशब्दयोरविरुद्धः सहप्रयोगो पर्यायत्वात् । चयनमिति । अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः । चायक इति । कथमिक्परिभाषात्रोपतिष्ठते यावता च इति स्थानी निर्दिष्टः, अत्राहुः, अच इत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानित्वाभावाद्वृद्धिग्रहणेन लिङ्गेनेक्परिभाषात्राप्युपतिष्ठत एव । मेद्यतीति । इकइतिवचनादिकारस्य प्राप्नोत्यलोन्त्यस्येति वचनादृकारस्य । नैषयुक्तइति । इष्टसिद्धये इत्यर्थः । यथोह्रे शपक्षेचपरिभाषयोः पौर्वाप-

दिष्टंतद्भवतीति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । नचात्रैको द्विकार्ययुक्तः । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्ह्यसंभवोऽपि । स चास्त्यत्रासंभवः । कोऽसावसंभवः । इह तावद्वृत्तेभ्यः पुत्तेभ्य इति । एकः स्थानी द्वावादेशौ न चास्ति संभवः यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानीं मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति द्वौ स्थानिनौ एक आदेशः, न चास्ति संभवः द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः स्यादित्येषोऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति, अनवकाशश्चायं योगः । ननु च इदानीमेवास्यावकाशः प्रक्लृप्तः चयनं चायको लवनं लावक इति । अत्रापि नियमः प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते । यावता च नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते ततस्तस्यापवादोऽयं योगो भवति । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि कथं चिदिको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यात् । एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति मेद्यन्ति , एवमिहापि प्राप्नोति अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति । एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयादिक इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति ।

यं नतु कार्यकालतायाम् । द्विकार्ययोगइति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां योगो यस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः । नावश्यमिति । द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलोप्यसंभवो विप्रतिषेध इत्यर्थः । इह तावदिति । दीर्घत्वञ्च यञ्यनन्तरे विधीयते यञ्त्वं च झल्यनन्तरे न च सम्भवोस्ति यद्द्वयोः स्वेन स्वेन निमित्तेनानन्तर्यं स्यात् । इहेदानीमिति । मिदेरित्येका षष्ठी सा यद्यवयवसम्बन्धे तदेकारस्य गुणेनभाव्यम् अथ स्थानषष्ठी तदालोन्त्यस्येतिवचनादिकारस्य । नचास्तिसम्भवं युगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः । एवमपीति । यदीद नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्याताम्, अलोन्त्यस्येतिं चेत्तेन नाप्राप्तिन्यायेन तस्य स्यपवाद द्विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं च क्रोष्टीयमतमसम्बद्धपरिभाषान्तरपक्षस्य नोपपद्यते । एवं तर्हीति । प्रदेशार्थत्वा दनयोः परिभाषयोर्गुणत्वात्परस्परेण सम्बन्धाभावात्

द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वेकं विशेषयितुम् इका वा गृह्यमाणम्। यावता कामचारः, इह तावन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेकं विशेषयिष्यामः एतेषां य इगिति। इहेदानीं जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्विका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः एतेषां गुणो भवति इकः इगन्तानामिति। अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते। इह तावन्मिदेरित्यविभक्तिको निर्देशः मिद एर्मिदेर्मिदेरिति। अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति मिद इः मिदिः मिदेरिति। पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत भिनत्ति छिनत्तीति। ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् ऋच्छति ऋ ऋ ॠताम् ऋच्छत्यॄतामिति। दृशेरपि योगविभागः करिष्यते, उरङि गुणः, उः अङि गुणो भवति, ततो दृशः, दृशेश्चाङि गुणो भवति उरित्येव। क्षिप्रक्षुद्रयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम्। सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् इको यथा स्यादनिको मा भूदिति॥ अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम्। किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गु-

---

प्रदेशवाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थसमवस्थानमित्यर्थः। अथवेति। तच्छेषपक्षोक्तदोषपरिहारः। क्षिप्रक्षुद्रयोरपीति। अत्र च योगविभागः क्रियते स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते ततः पूर्वस्य च गुण इति। अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावेवानुवर्तेते स्थूलादयो निवृत्तास्तेषां तु यणादिलोपे सत्योर्गुण इति गुणो भवतीति। असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति। तत्र क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदिः पकारो दकारश्च तस्माद्यणादेः परं लुप्यते तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य गुण इति सिद्धं क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति। यणादिपरमिति। पञ्चमीसमासः। यदि तर्हि पुगन्तलघूपधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणाभावे कृपरिभाषा नोपतिष्ठतेतदा सगुणसमानिमन्नयणताद्र भि-

णग्रहणमपि यदि किं चिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा विशेषः । अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम् । वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते अचोञ्णिति अत उपधायाः तद्धितेष्वचामादेरिति अत उत्तरं पठति । वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् * । वृद्धिग्रहणं क्रियते । किमर्थम् । उत्तरार्थम्। क्ङितीति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात् । कश्चेदानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धः प्रसङ्गः यावता ञ्णितीत्युच्यते । तत्र मृज्यर्थम् मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा क्ङिति मा भूद् मृष्टो मृष्टवानिति । इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम् मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति । मृज्यर्थमितिचेद्योगविभागात्सिद्धम् * । मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते मृजेर्वृद्धिरचः ततोऽञ्णिति । ञिति णिति च वृद्धिर्भवति अच इत्येव । यद्यचो वृद्धिरुच्यते न्यमार्ट् अटोऽपि वृद्धिः प्राप्नोति । अटि चोक्तम् * । किमुक्तम्, अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति । वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकरणात् * । वृद्धेस्तुप्रतिषेधो नोपपद्यते, किं कारणम्, इक्प्रकरणात् । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति तस्मान्मृजेरिगलक्षणावृद्धिरेषितव्या । एवं तर्हि इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिममृजतुः परिममा-

---

त्वं छिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति यथा लैगवायन इति, नैष दोषः, क्नुसनोः कित्त्वविधानाज् ज्ञापकादनिगूलक्षणत्वे पि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति । गुणविधाविति । क्वचिन्न निर्दिश्यतइति नञोव्यवहितेन संबन्धः । क्वचिन्निर्दिश्यतएव, ओर्गुण इत्यादौ । मृजेर्वृद्धिरिति । तत्र हि सूत्रे भिमत स्थान्यनुपादानादलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्यादित्यर्थः । अटोपीति । नन्वडागमात्पूर्वमेव परत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीति लक्षणस्य प्रवृत्तत्वादटि कृते पुनर्लक्षणं न प्रवर्तिष्यते एवं तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षयै-

र्जतुरित्याद्यर्थम् । तदिहापि साध्यम् । तस्मिन् साध्ये योगविभा-
गः करिष्यते मृजेर्वृद्धिरचो भवति । ततोचि क्ङिति । अचि क्-
ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमार्जन्ति परिममार्जतुः । किमर्थमिदम्,
नियमार्थम्, अजादावेव क्ङिति नान्यत्र । क्वान्यत्र मा भूत् । मृ-
ष्टः मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । प-
रिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिममृजतुः परिममार्जतुरिति । इहार्थमेव
तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यं सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको
यथा स्यादनिको मा भूदिति । कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति, अकार-
स्य । अचिकीर्षीत् अजिहीर्षीत् । नैतदस्ति लोपोऽत्र बाधको भवि-
ष्यति । आकारस्य तर्हि प्राप्नोति अयासीत् । अवासीत् । नास्त्यत्र
विशेषः सत्यां वृद्धावसत्यां वा । संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति । नैव
संध्यक्षरमन्त्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढाम् उदवो-
ढम् उदवोढेति । नैतदस्ति असिद्धो ढलोपः तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं
भवति । व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति अभैत्सीत् अच्छैत्सीत् । हलन्तलक्ष-
णा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति । यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति । अ-
अकोषीद् अमोषीत् । सिचिवृद्धेरप्येष प्रतिषेधः । लक्षणं हि नाम
ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते । अथवा सिचि वृद्धिः पर-

वात्र चोद्यपरिहारावुक्तौ । अचिकीर्षीदिति । पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो यथा चिकी-
र्षक इत्यादौ । अयासीदिति । परत्वादत्र सगिटोः कृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्य नास्ति वृ-
द्धिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहारोऽस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वान्नायमाश्रितः । उ-
दवोढामिति । ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु
ढलोपस्यासिद्धत्वादोकारस्य न भविष्यति । गोशब्दादाचारक्विपि कृतेऽगवीदिति सन्ध्यक्ष-
रमन्त्यमस्ति तस्य कस्माद्वृद्धिर्न भवति, उच्यते सिचि वृद्धिरित्यत्र धातुग्रहणमनुवृत्त इत्याले-
रितस्त औपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्तं तद्गतस्य दोषः । लक्षणं हीति । नेटीति लक्षणमवि-
शेषेण वृद्धिग्रहणमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते । यो ह्यव्यक्तं कथयति स
ध्वनतीत्युच्यते एवमिहाप्यस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः । स्यादेतत् । प्रतिषे-
धस्यैकनिषेधे चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेध्यान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह भ्रमतीति । सर्वत्र

स्नेपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः । अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति । अस्तीत्याह, सुजाते अश्वसूनृते, अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्, शुक्रं ते अन्यदिति । पूर्वरूपे प्रतिषिद्धेऽयादयोऽपि न भवन्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा क्ङिति मा भूत् । न्यनुवीत् । न्यधुवीत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् अन्तरङ्गत्वादत्रोवङादेशे कृतेऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति । यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति । अकार्षीत् अहार्षीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । मा भूदेवं हलन्तस्येत्येवं भविष्यति । इह तर्हि न्यस्तारीत् न्यदारीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवं ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति । इह तर्हि अलावीत् अयावीत् । गुणे कृतेऽवादेशे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवं ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति । ल्रान्तस्येत्युच्यते न चेदं ल्रान्तम् ल्रान्तेत्यत्र वकारोऽपि निर्दिश्यते । किं वकारो न श्रूयते, लुप्तनिर्दिष्टो वकारः । यद्येवं मा भवानवीत् मा भवान् मवीत् अत्रापि प्राप्नोति । अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि । तद्वक्तव्यं, न वक्तव्यम् । 'णिश्विभ्यां तौ निमातव्यौ, ।

व्याप्रियतइत्यर्थः । स्यादेतत् । यावदेकनिषेधस्य व्यापारस्तावदेव द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधोऽशक्यः कर्तुमित्याह मुहूर्तमिति । उभयत्रापि व्यापाराणां कात्र विश्राम्यतीत्यर्थः । तस्या अपीति । अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि । अस्तीत्याहेति । नान्तःपादमव्यपरइति पाठमाश्रित्यैवमुक्तम् । यद्येवं वृक्षावित्यत्र नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घवद्वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः, नैष दोषः संयोगदुघावित्यादेर्ज्ञापकादनन्तरस्य नादिचीति निषेधात् । अन्तरङ्गत्वादिति । उवङादेशः सिचमेवापेक्षते वृद्धिस्तु सिच्परस्मैपदे । लुप्तनिदष्ट इति । लोपोव्योर्वलीति भावः । किमत्र प्रमाणमिति चेदभियुक्तस्मरणमेव । णिश्विभ्यामिति । णिश्विग्रहणमकृत्वाविमवी प्रतिषेधार्थं वक्तव्यौ एवं सति गौरवाभावः ।

यद्यप्येतदुच्यते अथ वै तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति गुणे कृते ऽयादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति यदयमतो हलादेर्लघोरित्यकारग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम् अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् इह मा भूत् अकोषीत् अमोषीत्। यदि सिच्यन्तरङ्गं स्याद् अकारग्रहणमनर्थकं स्याद् गुणे कृते ऽलघुत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति ततो ऽकारग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम् अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्, यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् न्यकुटीत् न्यपुटीत्। यत्तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति। यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपि। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः *। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया। षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादिग्निवृत्तिः*। षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। दधि मधु। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। अन्यतरार्थं पुनर्वचनम्*। अन्यतरार्थमेतत्स्यात्। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण एवेति। प्रसारणे च *। प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति याता वाता।

निमातव्याविति। मेद्यो रूपम्। परिवर्तनीयावित्यर्थः। नसि चोति। न्यायादप्येतत्सिध्यति येननाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाधनात्। प्रयोजनं च चिरिजिर्योर्यङ्लुगन्तानां च नयत्यादीनामचिरायीदजिरायीद् अनेनायीदचेचायीद् इत्यादौ सिचि वृद्धिः। अन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः स्यात्। षष्ठ्या इति। स्वतन्त्रमिदं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः। अन्यतरार्थमिति। नन्वनिकोपि यथा स्यादिति विध्यर्थं स्यात् न तु नियमार्थम्, नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात्। एवं मन्यते द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते तेन वृद्धिप्रदेशेषु इक इत्यस्योपस्थानान्नास्त्यनिकः प्रसङ्गः। प्रसारणे चेति। तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः। इग्यण इत्यत्र यण इति स्थानषष्ठी तेन यणः स्थान इग्भवति स च संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः स्यात्। वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । विषयार्थं पुनर्वचनम्* । विषयार्थमेतत्स्यात् । वचिस्वपियजादीनां किल्येवेति। उरण्परे च* । उरण्परे च सर्वेषामृकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति कर्तृहर्तृ । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः । एकस्तावत् क्रियते तत्रैवेमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते । अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे । अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीति कस्मान्न भवति याता वाता । इदं तत्रापेक्षिष्यते इको गुणवृद्धी इति । यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिष्यते एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

विधीयते । कर्तृ हर्तृ इति । अन्तरतमस्याभावात्सर्वेऽप्यणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति । सिद्धमिति । स्वातन्त्र्यमेषां निवर्तयति । तेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानम् । अङ्गस्य वच्यादीनामृत इद्धातोरित्यादौ । इमावपीति । स्वरितत्वादनयोरन्तरालवर्तिभिरयोग्यत्वात्सम्बन्धाभावः । अथवेति । षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र योगविभागः करिष्यते । षष्ठी, यदेतदनुक्रान्तं तद्यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठत इत्यर्थः, तत्र योग्यत्वादनयोरेवापत्त्या नान्येषाम् । ततः स्थानेयोगेति । षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते । अथवेति । अन्यतरार्थं पुनरिति वदताऽवश्यमेवं संबन्धः कर्तव्यो यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्रैक इति उपतिष्ठते इति, अन्यथा याता वातेत्यादिषु विध्यर्थत्वे संभवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते । अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षायामेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु । तेनैकरूप एवार्थोन तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च तदपेक्षिष्यामह इति । अस्य स्वातन्त्र्यं निरसितुमित्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायप्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥४॥ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह माभूत्, लूञ्, लविता लवितुम्, पूञ्, पविता पवितुम् । आर्द्धधातुक इति किमर्थम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । किं पुनरिदमार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम् आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे सति यौ गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति आहो स्विद्गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । किं चातः । यदि लोपविशेषणम् उपेद्धः प्रेद्धः अत्रापि प्राप्नोति । अथ गुणवृद्धीविशेषणं क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु लोपविशेषणम् । कथम् उपेद्धः प्रेद्ध इति बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । यद्येवं,

---

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ गुणवृद्ध्योः प्राधान्यादयं निषेधो न तु तद्गुणभावादिक्परिभाषायाः । दीधीवेवीटामिति चासम्बद्धं परिभाषाया निषेधे स्यात् । कृत्स्नस्य धातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽभिमतोऽवयवक्रिययापि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनाद् यथा पटो दग्ध इति । अथवा समुदायशब्दोऽवयवे तद्रूपारोपाद्वर्तते । धातुग्रहणमिति । उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शस्तथा केषां शब्दानामित्यत्र प्रतिपादितम् । विनापि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते । अनुबन्धलोपस्य चानैमित्तिकत्वाल्लवितेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः । सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः । अनुबन्धो न धात्वेकदेशो यस्मादुपदेशएवेत्संज्ञा । प्रयोगे तु लूशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ जिज्ञासायै लभते । लूशब्दस्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता । रोरवीतीति । सत्यार्द्धधातुकग्रहणे शब्दबलादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसन्दिग्धो भवति नान्यथा । क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्द्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः । किं पुनरिति । आर्द्धधातुकं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहिपक्षे तूभयविशेषणं वेतिपक्षत्रयसम्भवात् प्रश्नः । प्रेद्ध इति । नन्वादुगुणोऽनिग्लक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति, परिहारान्तराभिधानादेतन्नाश्रितमितरदोषः । बहिरङ्ग इति । यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोऽन्तरङ्गो गुणो बहिरङ्गः । यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणोऽन्तरङ्गः पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो बहिरङ्गः । सर्वथा बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः । ननु नाजानन्तर्ये इति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिः । यत्र कार्यविधानात्तयोर्णाचोराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषाया यथाऽक्षद्यूरि-

नार्थो धातुग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति लूञ् लविता लवितुम् । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तं क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः, निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनं, चेले क्नोपेरिति । परिगणनं कर्तव्यम् । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधः० । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । यङ् वेभिदिता मरीमृजः । यक् कुषुभिता मगधकः । क्य समिधिता दृषदकः । वलोपे जीरदानुः । किं प्रयोजनम् । नुम्लोपस्त्रिव्यनुबन्धलोपेऽप्रतिषेधार्थम्* । नुम्लोपे स्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो माभूदिति । नुम्लोपे अभाजि रागः उपबर्हणम् । स्रिवेः आस्रेमाणम् । अनुबन्धलोपे, लूञ् लविता लवितुम् । यदि परिगणनं क्रियते स्यदः प्रश्रथः हिमश्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतद् निपातनात्स्यदादिष्विति । तत्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्मान्न भवति । इक् प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः० । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः, न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः । यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः, स्यदः प्रश्रथः हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति, इह च प्राप्नोति अवोदः एधः ओदम इति । निपातनात्स्यदादिषु । निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति,

ति तत्र हीको यणचीति वचनादिगचोराश्रयणम् अस्मिंस्तु प्रतिषेधसूत्रे नास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः । यङ्यक्क्यवलोप इति । व इत्यत्राकारोऽपि विवक्षितस्तेन धातुपाठे योऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम् । अन्यथा स्रिविः कथं निवार्येत । वेभिदितेति । वेभिद्यशब्दात्तृच् इट् यस्य हल इति यलोपः । मरीमृज इति । यङोऽचि चेति यङो लुक् । कुषुभमगधशब्दौ कण्ड्वादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक् । ण्वुल्तृचौ । यस्य हल इति यलोपः । समिद्दृषच्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययः । क्यस्य विभाषेति यलोपः । नुम्लोप इति । नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उपबर्हणमिति । बृहिबृही इदित्वान्नुम् । बृंहेरच्यनिटीति वार्तिकेन नलोपः । आस्रेमाणमिति । अस्रेमाणमित्यपि वेदे पठ्यते । तत्र नञ्पूर्वात् स्रिवेर्मनिन् प्रत्ययो वकारलोप ऊडादेशश्छान्दसत्वाद्वकारस्य न भवति । परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः । इक् प्रकरणादिति । तेन यत्रेक्परिभाषा स्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रियते तत्रायं निषेधः । प्र-

न च भविष्यति। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः क्विबनुबन्धलोपे कथम्। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्*। सार्धधातुकनिमित्ते लोपप्रतिषेधः न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः। यद्यार्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः, जीरदानुः अत्र न प्राप्नोति। रकि ज्यः संप्रसारणम्*। नैतज्जीवे रूपं, रक्येतज्ज्यः संप्रसारणं भवति। यावता चेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति। कथमुपबर्हणम्। बृहिः प्रकृत्यन्तरम्। कथं विज्ञायते बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति। अचीति हि लोप उच्यते अनजादावपि दृश्यते निबृह्यते। अनिटीति चोच्यते इडादावपि दृश्यते निबर्हिता निबर्हितुमिति। अजादावपि न दृश्यते निबर्हिता निबर्हितुमिति। अजादावपि न दृश्यते बृंहयति बृहकः तस्मान्नार्थः परिगणनेन। यदि परिगणनं न क्रियते। भेद्यते छेद्यते अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः, धातुलोप इति नैवं विज्ञायते धातोर्लोपो धातुलोप इति कथं तर्हि, धातोर्लोपो यस्मिंस्तदिदं धातुलोपं धातुलोप इति। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः। यदि तर्हीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः पापचकः पापठकः मगधकः दृषदकः अत्र न प्राप्नोति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्*। अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धि न भविष्यतः। अनारम्भो वा†। अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः। कथं वेभिदिता मरीमृजकः कुषुभिता समिधिता इति अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति त-

---

त्ययाश्रयत्वादिति। लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यर्थः। जीरदानुरिति। वर्णनिमित्तोऽत्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः। रकिज्य इति। एवं च जीरित्यवग्रहः सिध्यति बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः। बृहिरिति। बृहद्बृहिवृद्धाविति पाठात्। भेद्यत इति। गुणो णिलोपश्चार्द्धधातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेऽपि दोषः। अपवादविषयपरिहाराच्चान्तरङ्गोऽपि गुणोऽत्र न प्रवर्तत इत्युपन्यासः। कथं तर्हीति। बहुव्रीहौ सतित्रकार्द्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणवृद्धोश्चाश्रितमिति भेद्यते इत्यादौ भिन्ननिमित्तत्वाद्गुणो न निषिध्यते। यत्र हलचोरादेश इति। लुकाकृत्स्नो यङ् लुप्यत इत्याशयः। अत्रापीति। कृतेप्यकारलोपे एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भव-

इत्यर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति, यत्र हलचोरादेशः । लोलुवः पोपुवः मरीमृजः सरीसृप इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । लुकि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक् क्रियतामल्लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादल्लोपः । नित्यो लुक् । कृतेऽप्यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपिप्राप्नोति । लुगप्यनित्यः कथम् । अन्यस्य कृते प्राप्नोति अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अनवकाशस्तर्हि लुक् । सावकाशोलुक् । कोऽवकाशः। अवशिष्टः । अथापि कथं चिदनवकाशो लुक् स्यादेवमपि न दोषः । अल्लोपे योगविभागः करिष्यते । अतो लोपः, ततो यस्य, यस्य च लोपो भवति । अत इत्येव । किमर्थमिदम् । लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । ततो हलः । हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति । इह तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत ।कृष्णो नोनाव वृषभोयदीदम् । नोनूयतेर्नोनाव । समानाश्रयो लुग्लोपेन बाध्यते । कश्च समानाश्रयः।यः प्रत्याश्रयः।अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति। कथं स्यदः प्रश्रथः हिमश्रथ; जीरदानुः निकुचित इति । उक्तं शेषे*। किमुक्तम् । निपातनात्स्यदादिषु। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् । रक्ति ज्यः सम्प्रसारणम् । निकुचितेऽप्युक्तम् । किम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥ ४ ॥

त्रं वेति भावः । नित्यो लुगिति । लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या । अनवकाश इति । ना प्राप्ते लोपे लुगारम्भात् । सावकाश इति । भिन्नविषयो लुग्लोपावकारस्य लोपो यकारस्य लुक् ततश्च नास्ति येन नाप्राप्तिन्यायः । अथापीति यङीचि चेतत्र यकाराकारसमुदायस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ्व्यपदेशस्य गौणत्वादिति भावः । समानाश्रय इति । तुल्यकालत्वादिति भावः । नोनावेत्यत्र तु बहुलग्रहणानुवृत्त्याऽनैमित्तिकोऽन्तरङ्गो लुक् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति । निकुचित इति । कित्त्वसंयोगेन नलोपे सत्युपधत्वमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति । यदि तर्ह्यकारलोपः क्रियते तदा जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति, नैष दोषः, अनङीति प्रतिषेधात् । अनर्थकोऽयमङिति चेत् लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिरजादौ प्रत्यये तस्य विधानात् । ननु

क्ङिति च ॥ ५ ॥ क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्* । क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् । उपधारोरवीत्यर्थम्० । उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च । उपधार्थं तावत । भिन्नः भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति क्ङितीत्युच्यते यत्र क्ङिदनन्तरो गुणो भाव्यस्ति तत्रैव स्याद्, चितम्, स्तुतम् । इह तु न स्याद्, भिन्नः, भिन्नवानिति । ननु च यस्य गुण उच्यते तं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र क्ङित्परम् । पुगन्तलघूपधस्येतिनैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधंपुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत, भिनत्ति, छिनत्तीति। रोरवीत्यर्थं च । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते, मचडन्ते दोषः, रियति पियति धियति प्रादुद्रुवत् प्रा-

---

लोलुवादिषूवङादयः स्थानिवद्भावेन न सिद्ध्यन्ति तेषां स्थानिन्यदर्शनात्सं भवमात्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः ॥ ४ ॥

क्ङिति च ॥५॥ क्ङिति प्रतिषेध इति । इक इत्यनुवर्तते गुणवृद्धी इति च, तत्र यदीक् क्ङितीत्यनेन विशेष्यते क्ङिति परतो य इगिति तदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यार्थत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्याद् न तु भिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । यदा तु क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदापरसप्तम्या अप्रसङ्ग एव नहि विहितयोर्निषेधोऽपि त्वनभिनिर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येवक्ङितीतिभवतिक्ङिन्निमित्ता हि तयोःप्रवृत्तिः । उपधारोरवीत्यर्थमिति । उपधाया अपीकःप्रतिषेधार्थं रोरवीतिर्यङ्निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थः । अत्र हि तिब्निमित्तो गुणो न यङ्निमित्तः । ननु चेति । आकाङ्क्षया पुगन्तलघूपधस्येति सन्निधानं मन्यते । तथाहि क्ङिति गुणवृद्धी न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा । अथवा क्ङितीतिप्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेनाङ्गं सन्निधाप्यते ततश्च क्ङिति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धो निषेधः । लघुपधेति । ततश्च समुदायस्यानिर्देशादवयवस्य चैको व्यवधानात्तद्वस्थैवा प्राप्तिरित्यर्थः । तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह मचडन्ते दोष इति । सार्व-

सुस्नुवत् । अत्र न प्राप्नोति । श्नचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात् † । अन्तरङ्गलक्षणत्वादत्र यङ्वङोः कृतयोरनुपधात्वाद् गुणो न भविष्यति । एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिद्दोषो भवति । इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि हतो हथः उपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिः नेनिक्त इति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । इह तावद् हतो हथ इति । प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम् । अयं च धातूपदेशावस्थायामेवाकारः । इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति । बहिरङ्गे गुणवृद्धी अन्तरङ्गः प्रतिषेधः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । नेनिक्त इति पररूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । उपधार्थेन तावन्नार्थः । धातोरिति वर्तते धातुं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति, चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीत इति । नैष दोषः, विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यौ विहित इति । धातोरेव तर्हि न

धातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधेऽपि लघूपधलक्षणनिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः । रियतिपियतिधियतीति । रि पि गतौ धि धारणे इति तुदादौ पाठः । हतो हथ इति । यथैवादिप्रभृतिभ्यः शप इति शब् निवर्त्यते एवमकारोऽपि निषेधेन निवर्त्यतेत्याशयः । नन्विग्लक्षणोऽयं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसङ्गः, सत्यम् । परिहारान्तरसम्भवान्नैतदाश्रितम् । प्रसक्तस्येति । सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणापरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शनात् स्वरूपेणानभिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते । परमार्थतस्तूत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं बाध इति सिद्धान्तः । चितमित्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थत्वाद्धतो हथ इति भूताकारनिवृत्तावव्यापारः । अदिप्रभृतिभ्य इत्यनेन तु गत्यन्तराभावाल्लब्धैव प्रक्रियादशायां शब् निवर्त्यते । नन्वेवं भवत इत्यादौ प्रसक्तोऽनभिनिर्वृत्त एव शबकारः कस्मादनेन न निवर्त्यते, नैष दोषः, शब् भवतीत्यस्यां चोदनायां रूपेणाचोदनान्नायं गुणनिषेधविषयः । उपोयत इति । वेञो यकि संप्रसारणे कृते उभयपदाश्रितत्वाद्बहिरङ्गो गुणः । औयतेत्यादौ बहिरङ्गाश्रयत्वाद्वृद्धिर्बहिरङ्गा । नेनिक्त इति । क्ङित्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणादङ्गस्य च कार्यित्वात्पूर्वपक्षः । उत्तरं त्वभ्यासस्य कार्यित्वात्तस्य च पररूपेण व्यवधानादिति । धातुं क्ङित्परत्वेनेति । धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेऽपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहानुवृत्तिरित्यर्थः । यदीति । क्ङित्यनन्तरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थं मत्वा प्रश्नः । धातोरेवेति । धातोर्विहितस्य क्ङित्यनन्तरे नेति मत्वा प्रश्नः । धातोर्विहित

प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति । कथं तर्हि । धातोर्विहिते क्ङितीति । अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् पुगन्तलघूपधस्येत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति । अथवा यदेतस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति । यदयं रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्चेति ... यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः इको झल्हलन्ताच्चेति क्सनौ कितौ करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकं, कित्करण एतत्प्रयोजनं गुणः कथं न स्यादिति यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध इति ततः क्सनौ कितौ करोति । रेरवीत्यर्थेनापि नार्थः । क्ङितीत्युच्यते न चात्र कितं ङितं वा पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अथापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते एवमपि न दोषः । कथम्, न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवतीति । अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । कार्यं

इति । धातोर्विहिते क्ङित्यनन्तरो यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । अथवेति । यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङिति नेत्युपतिष्ठते इत्येवमियं परिभाषा भवति तत्र पुगन्तलघूपधस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्यति । अथवेति । मा भूत्परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यापेक्षायां यावन्तो यादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगन्तलघूपधगुणे प्रतिषेध्येऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यम् । तथाहि प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणमिदं प्रयुञ्जते इति यदेतस्मिन्नित्युक्तम् । अथवेति । लिङ्गान्निर्दिष्टाङ्गविकला तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः । अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः । बहिरङ्ग इति । ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । अथवेति । ननु बहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणायार्धधातुकग्रहणं स्यादिति कथमनवकाशत्वम् उच्यते । विनाप्यार्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिर्लभ्यते यथैकाचो हे इत्यत्र । रेरवीत्यत्रानैमित्तिकावल्लोपस्य गुणनिषेधः पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यार्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तोपि निषेधो बाध्यत इत्यर्थः । यङ्निमित्तश्च निषेधोऽन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते न बा-

कालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति । अथवा छान्दसमेतद्दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । अथवा बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे अथवा पूर्वस्मिन् योगे । यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति । इह कस्मान्न भवति लैगवायनः कामयते । तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणात्‡ । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः, न चैते इग्लक्षणे । लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः । लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । अचिनवम् असुनवम् अकरवम् । लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धम्‡ । यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न ङिदादेशा ङितो भवन्तीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं ङितः इतश्चेति । ङितो यत्कार्यं तद्भवति ङिति यत्कार्यं तन्न भवतीति । किं वक्तव्यमेतत्, न हि, कथमनुच्यमानं गंस्यते, यासुट एव ङिद्वचनात् । अपर्याप्तश्चैव

र्धधातुकनिमित्त इति रोरुत इत्यादौ निषेधो भवत्येव । एतच्च छान्दसत्वमभ्युपेत्य यङ्लुको भाष्यकारेणोक्तम्, भाषाविषयत्वे तु यङ्लुको बहूनि प्रयोजनान्यार्द्धधातुकग्रहणस्य संभवन्ति । तोतोर्ति, तोथोर्ति, दोदोर्ति, दोधोर्ति, जोहोर्ति, मोमोर्ति, इत्यादिषु तुर्वीथु र्वीदुर्वीधुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि तिपि वकारच्छकारयोर्लोप इति लोपे कृतेऽसत्यार्द्धधातुकग्रहणे बहुव्रीहावप्याश्रिते न धातुलोपइति गुणनिषेधः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थमार्द्धधातुकग्रहणं स्यात् अनेन चात्र व्यवधानान्नास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशं स्यात् । इग्लक्षणयोरिति । इक इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः । लकारस्येति । अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वाल्लोपात्स्थानिनि न सन्निवीयतइत्यनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते । पिच्च ङिन्न भवति ङिच्च पिन्न भवतीति भाष्यकारस्य कल्पना न वार्तिककारस्येति दोषोपन्यासः । कथं नित्यं ङित इति । ननु ङितो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु ङित आदेशस्येति,, अन्यथा पचावः पचन्तीति लोपः स्यात् । एवं मन्यते । यासुटो ङित्वे न ज्ञापकेन स्थानिन एव लकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते ङकारोच्चारणं तु लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यादौ विशेषणार्थं स्यात् । ङितो यदिति । स्थानिवद्भावेन लादेशे ङिति यत्कार्यं पूर्वत्र तन्न भवतीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यतेऽन्यथा नित्यं ङित इति निर्विषयं स्यात् । यासुट् एवेति । ङितो यत्कार्यं तद्यासुटो न किंचिदतिदेष्टव्यमस्ति किन्तु ङिति यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदिश्यते

हि यासुट् समुदायस्य ङित्त्वे, ङितं चैनं करोति, तस्यैतत्प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद्यथा स्याद् ङिति यत्कार्यं तन्मा भूदिति ॥ ६ ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम् आदीध्यकः । आवेव्यनम् आवेव्यकः । अयं योगः शक्योऽकर्तुम् । दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसोऽदीधेददीधयुरिति गुणदर्शनादप्रतिषेधः‡ । दीधीवेव्यौ छन्दोविषयौ दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति, दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः । अदीधेददीधयुरित्यत्र च गुणस्य दर्शनाद् प्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः प्रजापतिर्वै यत्किं चन मनसादीधेत्, होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्, अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः । भवेदिदंयुक्तमुदाहरणम् अदीधेदिति, इदं त्वयुक्तम् अदीधयुरिति । अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव क्ङिति चेत्येनं बाधते, एवमेनमपि बाधेत । नैष दोषः, जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते । कश्च तुल्यजातीयः प्रतिषेधः, यः प्रत्ययाश्रयः, प्रकृत्याश्रयश्चायम् । अथवा ये

तच्चेत्स्थानिवद्भावेन स्याददतिदेशोऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणोऽङितियत्कार्यं तदभावस्यैवज्ञापकः । अपर्याप्तश्चेति । समुदायस्य ङिद्व्यपदेशे कर्तव्ये यासुडसमर्थः । यासुट एव ह्यनेन ङित्त्वं क्रियते न समुदायस्य । क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादगुणनिमित्तेऽपि यासुटि ङिति गुणनिषेधः सिद्ध्यति । यदि समुदाये स्थानिवद्भावेन ङित्कार्यमभविष्यद् यासुटो ङित्त्वं न व्यधास्यद् विहितं तज् ज्ञापयति ङिति यत्कार्यं तल्लादेशे न भवतीति । केषां चित्पाठः । सुपर्याप्तश्चैवहीति । तत्रावयवङित्त्वद्वारेण समुदाये ङित्त्वं विधीयतइति व्याख्येयम् । एवं क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षेऽपि गुणनिषेधः सिद्ध्यति । अस्मिन्पक्षे ङितं चैनं करोतीति समुदायः परामृश्यते ॥५॥

दीधीवेवीटाम् ॥ छन्दोविषयत्वादिति । भाषायामेतयोः प्रयोगाभावात् । दृष्टानुविधित्वाच्चेति । यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धे शब्दार्थसंबन्धइति न्यायात् तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति, दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थो न तु च्छन्दस्यैव दृष्टानुविधानमिति । अथवा दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः । गुणश्छन्दसि दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध इति । अदीधेदिति । लङ् । व्यत्ययेन तिप् । अदीधयुरिति । जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वाज्जुसादेशो झेः । प्रकृत्याश्रयश्चायमिति । ततश्चान्तरङ्गत्वादने-

न नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते क्ङिति नेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते । अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते । कथं दीध्यदिति वेव्यदिति च । दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन । दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन भविष्यति । इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् कथमकणिषमरणिषं कणिताश्वो रणिताश्व इति । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् इट् इडेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किंचान्यत्प्राप्नोति । गुणः यदि नियमः क्रियते पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः, अङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते न चैतदाङ्गम् । अथवा असिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥ ६ ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ अनन्तरा इति । कथमिदं विज्ञायते,

नैव भाव्यमित्यर्थः । येन नाप्राप्तइति । कार्यविशेषचिन्तापेक्षायामयं न्यायो न तु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायां न्यायावतारः । कथंदीध्यदिति । लेट् तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । श्नन्व्यत्ययेनेति । श्नो ङित्त्वादगुणाभावः । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितीकारलोपः । क्व चित्तु शब् व्यत्ययेनेति पाठः । तत्र शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः एरनेकाच इति यणादेशः । इडित्यनुवर्तमानेइति । नेड्वशिकृतीत्यतः । पिपठीरिति । पिपठिषतेः क्विप् । अतो लोप इत्यकारलोपः षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति रुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यल्लोपस्य रुत्वे स्थानिवद्भावाभावः । आङ्गमिति । अङ्गस्येत्यनुवर्तमानादङ्गाधिकारविहितं यद्रूपान्तरमिटस्तदेव निवार्यते इडेव यथा स्यादिति नियमेनेत्यर्थः । र्वोरुपधाया इति च दीर्घत्वं नाङ्गम् । यत्तु ग्रहो लिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति । पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र त्वकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् झलन्तत्वाभावानुमभावस्तेन पिपठीषीति कथं सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वमिति न चोदनीयम् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । अथवेति । इडेवेत्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति नियमेन व्यावृत्तिस्ततश्च शास्त्रदृष्ट्याविकृतरूप एवेट् प्रयोगएव तु विकृतः । अलावोदित्यत्र तु सिज्लोप एकादेशे सिद्ध इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥६॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ कथमिति । किमन्तरशब्दस्य नञा बहुव्रीहिरयवान्तरायव्ददयेति प्रश्नः । अन्तरं विवरं वर्णशून्यकाल इत्यर्थः । अविद्यमाना इति । मध्ये येषा-

अविद्यमानमन्तरं येषामिति आहोस्विदविद्यमाना अन्तरा येषामिति । किं चातः यदि विज्ञायते ऽविद्यमानमन्तरं येषामिति, अवगृह्ये संयोगसंज्ञा नप्राप्नोति । अप्स्वित्यप्सु इति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । अथ विज्ञायतेऽविद्यमाना अन्तरा येषामिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा पुनरस्तु अविद्यमानमन्तरं येषामिति । ननु चोक्तम् अवगृह्ये संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अप्स्वित्यप्सु इति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । नैव दोषो न नप्रयोजनम् ।

सयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र ।‡। संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् । हलोनन्तराः संयोगः सहेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । यथान्यत्र । तद्यथा अन्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा सह सुपा उभे अभ्यस्तं सहेति । किं च स्यात् । यद्येकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात् इहनिर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत । इह चसंहृषीष्टेति, ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्रसज्येत । इह च संस्क्रियतइति, गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत । इह च दृषत्करोति समित्करोतीति, संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येत । इह च शक्नाव

मन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो न त्वाधारस्य । अवग्रहइति । अर्धमात्राकालोऽवग्रह इष्यते । अर्धमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरं समुच्चार्यते तत्र गुरोरनृत इति प्लुतो न भवेत् । नैव दोष इति । दोषनिवृत्तये संज्ञा क्रियते प्रयोजनाभिनिर्वृत्तये वा इह चोभयाभावः । अधिकरणवृत्ते दूराद्धूते सम्बन्धाभावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्तते न गुरोरनृत इति । अप्सव्यशब्दे दोष इति चेद् नैवंविधे विषये प्रकृत्यवयवस्यावग्रहं पदकाराः कुर्वन्ति । अप्सुयोनिरित्यादावपि समासघटकपदानामन्तोऽवगृह्यते इति सुशब्दात्पूर्वस्य नास्त्यवग्रहः। संयोगसंज्ञायामिति । वृद्धिसंज्ञावदानन्तर्यव्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । किं च स्यादिति । द्वयोरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः । निर्यायादिति । सति रेफे यकारः संयोग इत्येत्वप्राप्तिः । ननु समुदायस्यापि संज्ञित्वेऽचो रहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विर्वचने कृते कस्मादेत्वं न भवति यथा निर्य्यायादिति । एत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायं दोषः । शक्नेति । तकारे झलि परतः ककारः संयो-

स्तीति, स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येत। इह च निर्यातो निर्वातः संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठानत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः, यत्तावदुच्यते इह तावन्निर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगदेरित्येत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथंतर्हि। संयोगौ आदी यस्य सोऽयं संयोगादिःसंयोगादेरिति। एवंतावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम्।यदप्युच्यते। इह चष्टषत्करोति समित्करोति संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगोऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति। कथं तर्हि। संयोगावन्तौ यस्य तदिदं संगोगान्तं संयोगान्तस्येति। यदप्युच्यते। इह च शक्ता वस्तीति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। कथं तर्हि। संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। यदप्युच्यते। इह च निर्यातो निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वंप्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि। संयोगावादी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं कृत्वा एकैकस्य संयगसंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमा-

---

गो भवत्यादिष्वेति लोपप्रसङ्गः। संयोगाविति। कथं वृत्तावुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिरिति चेद्, आदिग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा संयोगादिति वक्तव्यं स्यात्। संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्गस्यैत्वमित्यर्थलाभात्। संयोगावन्ताविति। अत्रापि संयोगलोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणात्तदन्तविधौ लब्धेऽन्तग्रहणमाश्रितसंख्याभेदः संयोगो यथा गृह्येतेत्येवमर्थं विज्ञायते। संयोगयोरिति। षष्ठीसमास आश्रीयत इत्यर्थः। संयोगयोरिति द्विवचननिर्देशः स्कोर्द्वित्वात्तत्समीपयोरपि द्वित्वोर्द्वित्वात्कृतः। तेनायमर्थः। झलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगस्तस्यादिः समीपो यः ककार- सकारस्तयोर्लोप इति। न चैवं सति शक्ता वस्तीत्यत्र लोपः प्राप्नोति संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्धातोर्नत्वमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम्।। कथं कृत्वेति। संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्संयुज्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति

ष्णिरिति । तद्यथा गर्गाः शतं दण्डयन्ताम् अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्त्तव्यम् । अथ तन्त्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥ अथ यत्र बहूनामानन्तर्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः‡ । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिद्ध्यति । मङ्क्ता मङ्क्तुम् इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् निर्म्लेयात् निर्म्लायाद्, वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति । इह च संस्वरिषीष्टेति, ऋतश्च संयोगादेरितीट न प्राप्नोति । इह च संस्वर्यते इति, गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुण न प्राप्नोति । इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति, संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति, संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति । अस्तु, तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा । द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनम्* । द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनं न सिद्ध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयतेः सन् इन्दिद्रीयिषति । नन्द्राः संयोगादय इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति । न वाज्विधेः† । न वा एष दोषः । किं कारणम्, अज्विधेः । न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । अजादेरितिवर्तते । अथ यद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः । किं गतमेतदियता सूत्रेण । आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावद्बहूनां संयोग

समुदायः संयोग इत्यर्थस्याश्रयणात्सहग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । आहोस्विदिति । द्वयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणाद्बहूनामेवेत्यर्थः । यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विर्वचनं नावयवस्यैकाचः, यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयोर्भवत्येव हल इति जातौ बहुवचननिर्देशात् । मङ्क्तेति । मस्जिनशोर्झलीति नुमि कृते नसजानां संयोगसंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः । निर्ग्लेयादिति । यः संयोगो नासावङ्गादिर्यश्चाङ्गादिर्गकारलकारसमुदायो नासौ संयोगः । इन्दिद्रीयिषतीति । अत्र द्वौ संयोगौ नदौ दरौ च, तत्र दकारस्य संयोगादित्वाद् द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः । न वाज्विधेरिति । अजाश्रयः प्रतिषेधविधिरज्विधः । अजादेरिति कर्मधारयस्तेनाच आदेः परेऽनन्तरा न्द्रा

संज्ञा। तदैवं विग्रहः करिष्यतेऽविद्यमानमन्तरमेषामिति । यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यतेऽविद्यमाना अन्तरा येषामिति । द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते वा न वा । एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यान् हि भवानत्र षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशति एतेषामन्ये न व्यवाये न भवितव्यम् । अस्तु, तर्हि समुदाये संज्ञा । ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेरिति । नैष दोषः, वक्ष्यत्येतत्, अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थमिति । अथवाऽविशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते द्वयोरपि बहूनामपि तत्र द्वयोर्या संज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति । यदप्युच्यते । इह निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् निर्म्लेयात् निर्म्लायात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति। अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः अङ्गस्य संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् । यदप्युच्यते इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तलोपो न प्राप्नोतीति । पदेन संयोगान्तं वि-

---

न द्विरुच्यन्ते इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वाद् द्विरुच्यत एव । अविद्यमानमिति । बहूनां चानन्तर्त्वे समुदायद्विर्वचनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः । अविद्यमाना इति । मध्ये य आधेयः स द्वयोर्द्वयोरेव मध्ये भवतीति संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद्बहुषु द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीति पक्षः । द्वयोश्चैवान्तरेति । अन्तरान्तरेणयुक्ते इति द्वितीया कस्मादत्र न भवति, उच्यते, यदा मध्यापेक्षया नियतावधिरूपत्वं विवक्ष्यते त्वां चमांचान्तरा कमण्डलुःअग्निअन्तराधवखदिरावन्तरेति तदा द्वितीया । यदातुनियतावधित्वं नविवक्ष्यतेऽपि तुसंबन्धमात्रं तदा षष्ठ्येव भवति । तदा हि न ज्ञायते किं तयोरेवावधित्वमुतान्यसहितयोरित्यवधिनियमाभावाद्द्वितीयाया युक्तग्रहणादनियतावधिविवक्षाविषयायाअभावः । यान् हीति । एषामिति बहुवचननिर्देशादिति न बोद्धव्यं बहुत्वस्याविवक्षणाद्, अन्यथा शिक्षेत्यादौ द्वयोर्न स्यात् । तस्माद्योऽसावन्तरेण स द्वयोर्भवति न वेति यदुक्तं तत्रोच्यते । यदा द्वयोरन्तरा न भवतितदा बहवोऽनन्तरा इति तेषामेव प्राप्नोति । यदा हि बहूनां मध्ये भिन्नजातीयो भवति तदा मा भूत् तदभावे तु प्रवर्तितव्यमेव बहूनां संज्ञया समुदायद्विर्वचनवदित्यर्थः । अन्त्यात्पूर्व इति।तच्चानुषङ्गलोपार्थमवश्यं वक्तव्यम् । अन्त्यादचः परे नुमि सत्यनुपधात्वान्मग्न इत्यत्र नलोपो न स्यात् कृतेपि संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमेव नकारस्य। अविशेषेणेति । बहुष्वनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्ययमिदानीमविशेषः ।

शेषयिष्यामः पदस्य संयोगान्तस्येति । यदप्युच्यते इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इयि निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः धातोः संयोगादेरिति । स्वरानन्तर्हितवचनम्‡ । स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । व्यवहितानां मा भूत् । पचति पनसम्। ननु चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति । दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेऽपि‡ । व्यवहितेष्यनन्तरशब्दो दृश्यते । तद्यथा अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति । यदि तर्हि अनन्तरशब्द व्यवहितेऽपि भवति आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम्* । एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात्। यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्याद् इयेष उवोष, इजादेश्च गुरुमतो नृच्छ इत्याम् प्रसज्येत । न वाऽतज्जातीयव्यवायात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अतज्जातीयव्यवायात् । अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते ऽतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवतीति । एवं हि कं चित् कश्चित्पृच्छति अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति। स आह नानन्तरे वृषलकुलमनयोरन्तरेति ।

कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया विरोधाभावादेकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहात्सिद्धा द्विर्वचनेन वैषम्यादविशेषेणेत्युक्तम् । बहूनां संनिधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेत्यस्मिन्पक्षे आश्रीयमाणे मस्जेर्दोषोऽन्त्यात्पूर्व इति परिहृतः शेषान्दोषान्परिहर्तुमाह यदप्युच्यतइति । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयनिति मस्जेरित्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यम् । निर्ग्लेयादित्यादिषु यद्यपि त्रयो हलः सन्निहितास्तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायास्त्रिषु कार्याभावादङ्गपदधात्ववयवस्य संयोगस्य तेषु तेषु लक्षणेष्वाश्रितत्वात्समुदाये कार्याभावे चावयवानां स्वकार्यारम्भाद् द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्तत इति भाष्यार्थः । व्याख्यानान्तरमत्र क्लिष्टत्वान्नोक्तम् । पचति पनसमिति। हल इति वचनादचा सह सकारमकारयोर्मा भूत्संज्ञा तयोरेव तु प्राप्नोति ततश्च सलोपप्रसङ्गः । एकप्रतिषेधार्थमिति । अनन्तरा इत्यनेन संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते । यत्रानन्तरव्यवहारस्तत्र संज्ञा नचैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः । एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनम् इयेषेत्यादाविजादेरित्यामो निवृत्तिः गुरुमद्वचनमियायेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । वृषलकुलमिति । यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजातीयकम-

किं पुनः कारणं क्व चिदतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति क्व चिन्न । सर्वत्रैव ह्यतज्जातीकं व्यवधायकं भवति । कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति । ग्रामशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा ग्रामो दग्ध इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा ग्रामो लब्ध इति । तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यतेऽनन्तराविमौ ग्रामाविति । सर्वत्रैवह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति ॥ ७ ॥

मुखनासिकावचनोनुनासिकः ॥ ८ ॥ किमिदं मुखनासिकावचन इति । मुखं च नासिका च मुखनासिकम् मुखनासिकं वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । यद्येवं मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति । निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति । अथ वा मुखनासिकमावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचनमिति । ईषद्वचनमावचनमिति, किं चिन्मुखवचनं किं चिन्नासिकावचनम्।

व्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्यते। ग्रामशब्दोयमिति । केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति प्रत्यभिज्ञानंतु सामान्यनिबन्धनम्। अन्ये तु एकशब्दत्वं तत्र चानेकशक्तियोग एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षस्तदा तद्यःसारण्यके इतिभाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम्। भेदपक्षे तु ग्रामशब्दोयं बह्वर्थ इति भाष्यम् अभिन्नसामान्यनिमित्तैकत्वाध्यवसायाश्रयम् । तद्यः सारण्यकइति । ततश्च ग्रामशब्दार्थे नदीनां पर्वतानां चान्तर्भावाद्व्यवधायकत्वाभावादानन्तर्यं ग्रामयोरुच्यते । ग्रामे नाध्येयमित्यत्रतु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपवृत्तिः । शुचौ देशेध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात् । ततश्च सीमन्यधीयत एव ॥ ७ ॥

मुखनासिकावचनोनुनासिकः ॥ ८ ॥ प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वेन भाव्यम्, आवचनमिति नञ्समासाश्रयणेऽर्थो न संगच्छते इति प्रश्नः किमिदमिति । निपातनादिति। प्रसङ्गेनास्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वं क्रियते। निपातनानां च बाधकत्वान्मुखनासिकवचनइति न भाव्यम् अबाधकत्वपक्षे तु भाव्यमेव । ईषद्वचनमिति । भागस्य मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकया । अस्मिन् पक्षे मुखनासिकवचन इत्यपि भवति। यो ह्यीषदुच्यते स उच्यते एव। यथा ईषच्छुक्लोऽपि शुक्ल एव। मुखद्वितीयेति। मुखसहाये-

मुखद्वितीया वानासिका वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः। मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः॥ अथ मुखग्रहणं किमर्थम्। नासिकावचनोनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥ अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम्। मुखवचनोनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम्। केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धं भविष्यति। प्रासादवासिन्यायेन। तद्यथा केचित्प्रासादवासिनः केचिद् भूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः, तत्र ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन। ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन। ये तूभयवासिनः गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेनच। एवमिहापि केचिन्मुखवचनाःकेचिन्नासिकावचनाःकेचिदुभयवचनाः। तत्रयेमुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन। ये उभयवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च। भवेदु-

---

त्यर्थः। तत्र नासिकामुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते मुखं च तन्नासिका च मुखनासिका सा वचनमस्येति। मुखोपसंहितेति। मुखस्य नासिकायाश्च यदन्तरालं स्थानान्तरमेवानुनासिकस्य दर्शयति। तत्र सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेतुभाभ्यामन्तरालं व्यपदिश्यते। पदसंस्कारपक्षे तु मुखनासिकापदानपेक्षं वचनमितरत्पदं लिङ्गसर्वनामनपुंसकाश्रयेण संस्क्रियते। पश्चात्स्त्रीत्वस्य पदान्तरसंबन्धेन प्रतीयमानत्वाद्बहिरङ्गत्वान्ङीप्प्रत्ययो न भवति। यदा तु स्त्रीत्वाश्रयेण वचनीतिपदं व्युत्पाद्यते तदा मुखनासिकावचनीक इत्येव भवति। अत्र चानेकदर्शनम्। अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकया तत्र नासिकावचनभागानुरागवशाद् मुखवचनोपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते यथा संयन्तेत्यत्रानुनासिकयकारानुरागाद् अकारोनुनासिक इव प्रतिभाति। अत्र च प्रासादवासिन्यायो नास्ति भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणान्न तु समग्रस्य। अन्येषां तु दर्शनं मुखनासिकान्तरालं स्थानान्तरमेवास्येति। अत्रापि नास्ति प्रासादवासिन्यायः। यदा सर्व एव वर्णो मुखेन नासिकया चोच्चार्यते तदा प्रासादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे। यथा श्वाङ्क्षोलूकया च पक्षः इत्युभाभ्यां व्यपदिश्यते। यमानुस्वाराणामेवेति। प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षे इति भावः। तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा एवादेशाः स्युः। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादिषु त्वनु-

भयवचनानां सिद्धम् । यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । इतरेतराश्रयं तु भवति । का इतरेतराश्रयता । सतोऽनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चानुनासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति, इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते । अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रये उक्तम्* । किमुक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दा नित्येषु शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयानुनासिको भाव्यते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् । निवर्तकं हि शास्त्रम् । कथम् । आङस्मा अविशेषेणोपदिष्टोऽननुनासिकस्तस्य सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते छन्दस्यचि परत आङोऽननुनासिकस्य प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भवतीति ॥ ८ ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ तुलया संमितं तुल्यम् । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञा भवति । किं पुनरास्यम् । लौकिकमास्यम् ओष्ठात्प्रभृति प्रकाकल-

---

कादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिः स्यात् । कचटतपानामिति । पञ्चमिति चकारलोपप्रसङ्गः, ओदनपगित्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घप्रसङ्गः । प्रासादवासिन्यायेनेति । अयं न्यायः क्रियाशब्देष्वेव न रूढिशब्देषु । नैव दोष इति । अनुवादे तावद् यमानुस्वाराणामसंभव एव विधावप्यान्तरतम्यान्मुखवचनस्योभयवचनो भविष्यति न तु केवलो नासिकावचनः ॥८॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ चत्वारोऽत्र पक्षाः संभवन्ति । द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः त्रिपदो बहुव्रीहिः, तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः, आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिरिति । तत्र द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति पक्षे वार्तिकस्यावतार इति तमेव भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति तुलया संमितमिति । व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते रूढिशब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः । यथा प्रवीणः कुशलः प्रतिलोमोनुलोम इत्यवयवार्थाभाव एवं तुल्यशब्देपि किं पुनरास्यमिति । किं मुखमथ तत्र भवं ताल्वादिकं स्थानमिति प्रश्नः । लौकिकमिति पशुरपत्यं देवतेत्यादिवत् प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि ताल्वादिकमपि लौकिकमास्यं तथापि तत्र योगवशादास्यशब्दो वर्तत इति झटिति न तत्प्रसिद्धमिति मुखमेव प्रसिद्धत्वाल्लौकिकमुक्तं तस्यैव च प्राधान्याद्ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । ओष्ठादिति । काकलकं हि नाम

कात् । कथं पुनरास्यम् । अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यम् । अन्नमेतदास्यन्दतइति वास्यम् । अथ कः प्रयत्नः । प्रयतनं प्रयत्नः प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ् प्रत्ययः । यदि लौकिकमास्यं, किमास्योपादाने प्रयोजनं, सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । वक्ष्यत्येतत् प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति । सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् † । सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति जबगडदशाम् किं कारणम्, प्रयत्नसामान्यात् एतेषां हि समानः प्रयत्नः । सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम् † । सिद्धमेतत् । कथम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं, सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति ह्यास्याद्बाह्याः प्रयत्नाः, ते ह्यापिता भवन्ति । तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति । के पुनस्ते । विवारसंवारौ, श्वासनादौ, घोषवदघोषवत्ता, अल्पप्राणता महाप्रा-

---

ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः । कथं पुनरिति । यदि निमित्तवशात्प्रवर्तते ततस्ताल्वादिष्वपि प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः । अस्यन्त्यनेनेति । सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुखे एव तत्प्रवर्तते न ताल्वादिष्वित्यर्थः : कृत्यल्युट इति करणे ण्यत् । असनमत्र जातिस्फोटपक्षेभिव्यक्तिः व्यक्तिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिः । अन्नमेतदिति । आङ्पूर्वात्स्यन्दतेरन्येष्वपि दृश्यइति डः । एतदास्यं कर्मान्नं कर्तृ आस्यन्दते द्रवीकरोतीत्यन्नप्रक्षेपणेन मुखस्य द्रवत्वोत्पादनात् । कः प्रयत्न इति । किं प्रयतनं प्रयत्नः अथ प्रारम्भो यत्नस्येति प्रश्नः । भावसाधन इति । भावेभिधेये नङ्प्रत्ययः क्रियते तेन नङ्शब्दस्य भावः साधनं भवति । किमास्योपादानइति आस्य एव सर्ववर्णानां निष्पादादिति भावः । नासिकापि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तं किं तर्ह्यास्यान्तस्थमं विततमस्ति तत्सम्बद्धा रेखा नासिका तस्या वाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तिः । विसर्जनीयस्यैकीयमतेनोरस्यत्वात्तावर्ण्याभावेपि न दोषः । वक्ष्यतीति । नास्य परीक्षावसर इति भावः । सवर्णसंज्ञायामिति । द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणान्मुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसङ्गः । भाष्ये शकारः प्रत्याहारपाठवशात्पठितः । अत्र प्रत्याहारे जबगडदानां प्राप्नोतीत्यर्थः । शकारस्य तु विवृतत्वात्स्पर्शानां स्पृष्टत्वादप्रसङ्ग एव । ततश्च ऊर्ज्जं इत्यादौ झरोझरीति लोपप्रसङ्गः । एवमपीति । आस्ये येषां तुल्यो देश इत्यास्येन देशो विशेष्यते तत्र व्यभिचाराभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः । प्रयत्नविशेषणमिति । तस्य संभवव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः । बाह्यप्रयत्नप्रदासा-

यतेति। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः, श्वासानुप्रदाना, अघोषाश्च। एकेऽल्पप्राणाः इतरे महाप्राणाः। तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठानादानुप्रदाना घोषवन्तः। एकेऽल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः। यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम्। आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः। एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति, बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य। सर्वमुखस्थानमवर्णमेके इच्छन्ति। एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते आस्ये येषां तुल्यो देश इति। व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यादिति। नैष दोषः, नहि लौकिकमास्यं किं तर्हि, तद्धितान्तमास्यम्। आस्ये भवमास्यम्। शरीरावयवाद्यत्। किं पुनरास्ये भवम्। स्थानं करणं च। एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो भवति। प्रयत्नश्च विशेषितः कथम्। न हि प्रयतनं प्रयत्नः। किं तर्हि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः। यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः, एवमप्यवर्णस्य एङोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नो प्रश्लिष्टावर्णावेतौ। अवर्णस्य तर्ह्येचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति विवृत-

---

श्चत्वार अभ्यन्तराश्चान्ते। स्पृष्टेषत्स्पृष्टतासंवृततताविवृतताख्याः। बाह्यं ह्यास्यादिति। काकलकस्याधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्यैक इच्छन्ति। सति च बाह्यदेशसंभवे तद्व्यवच्छेदायास्येन देशो विशेष्यत इति प्रश्नः। सर्वमुखेति। अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियत इति नास्य बाह्यस्थानता। एवमपीति। अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देशः व्यपदेशिवद्भावेनेति। सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते देशशब्देन तु विशिष्टैवावस्था वर्णोत्पादनहेतुः। तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयेण व्यपदेशः। नहीति। प्रथमकल्पिकमित्यर्थः। यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणम्। स्थानमिति। ताल्वादि। करणमिति। स्पृष्टतादि, जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा। यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्याप्यास्ये भवत्वाद् आस्यग्रहणेन ग्रहणात्, सत्यमेतत्, प्रत्येकन्तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानं तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति। अविशेषित इति। आस्येनेत्यर्थः। द्वन्द्वपक्ष एवात्र स्थित इति प्रश्नः। इतश्च बाह्याः प्रयत्ना न त्यक्ताः स्युः। प्रारम्भो यत्नस्येति। अत्र पूर्वं स्पृष्टतादयश्चत्वारः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते। एवमपीति। सन्ध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याकारेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः प्रश्लिष्टावर्णाविति। नात्रभागविवेकोऽस्ति पांसूदकवदित्यर्थः। अवर्णस्येति।

तरावर्णावेतौ । एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । अभेदका उदात्तादयः । अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति । प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेवच तद्धितान्तमास्यम् । यत्समानं तदाश्रयिष्यामः । किं सतिभेदे । सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् । कुत एतत् । भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा, यदि हि तत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । यदि तर्हि सति भेदे किं चित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति । शकारछकारयोः षकारठकारयोः तकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति, एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जम् । एवं तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नः, तदेव हि तद्धितान्तमास्यं, न त्वयं द्वन्द्वः आस्यं च प्रत्नश्च आस्यप्रयत्नमिति । किं तर्हि त्रिपदोयं बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति । अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः तुल्य आस्ये तुल्यास्यस्तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति । अथवा परस्तत्पु-

---

विभागोत्र सुलभ्य इति प्रश्नः । ततश्च नाव्यमित्यत्र यस्येति लोपप्रसङ्गः । एतयोरिति । ततश्च एत ऐ इत्यौकारोपि स्याद् भाव्यमानेनापि क्वचित्सवर्णग्रहणदर्शनात् । अभेदका इति । लिङ्गेनैतत्प्रतिपादितं न शास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमन्तरेण कार्येषु भिद्यन्त इति तेन प्रारम्भभेदेप्युदात्तादीनां मिथः सवर्णसंज्ञा भविष्यति । यत्समानमिति । स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्वर्गाणां बाह्यप्रयत्नभेदेपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति । किं सतीति । स्पृष्टताद्यभेदाद्विवारादिभेदेपि यथा भवति तथा स्पृष्टतादिभेदेपि विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः । सत्येवेति । झरोझरोत्येवान्यथा ब्रूयात् । यथासंख्यनिरासार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं कृतं शिरढीत्यत्र डकारस्य ढकारे परतो लोपार्थम् । यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्याद्, डकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् । सर्वमिति । वर्गाणां प्रथमद्वितीया इत्यस्यां शिक्षायां पठितमघोषत्वादि । करणन्तु भिन्नं वर्गाणां स्पृष्टत्वादूष्मणां च विवृतत्वात् । सति च सवर्णत्वे निश्च्छन्न निष्ठुरं निःस्थानं मधुलिट्स्थानमित्यत्र झरोझरीति लोपः प्राप्नोतीति । कृच्छ्रतो निष्क्रान्तमिति प्रादिसमासः । अनचि चेति छकारस्य द्विर्वचनम् । तुल्य आस्य इति । तद्धितान्त आस्यशब्दो न स्वाङ्गवाच्येवेत्यमूर्द्धमस्तकादित्यलुङ् भवति । तद्धितान्तास्यशब्दाश्रयणसामर्थ्यादेवास्यशब्दस्यैकत्वं विवक्षते तेनैकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते । अथवेति । मयूरव्यंसकादित्वात्सप्तम्यन्तोत्तरपदस्तत्पुरुषः । तस्येति । यत्तदोर्नित्याभिसंब-

षष्ठस्ततो बहुव्रीहिः आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः तुल्य आस्यप्रयत्न एषामिति । तस्य: * । तस्येति तु वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् । यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्याद् अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञो मा भूत् । तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् * । तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति, वचनप्रामाण्यात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि हि अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात् । सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम्† । संबन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तद्यथा संबन्धिशब्दाः । मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति । संबन्धाच्चैतद्गम्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र संबन्धिशब्दावेतौ तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यत्प्रति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्प्रति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति । ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः* । ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । होतृ लृकारः होतॄकार इति । किं प्रयोजनम् । अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम् लृति लृ वा वचनमि-

---

म्बादाह यो यस्येति । अन्यथा वर्णान्तरापेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लब्धे तदाश्रयमन्यस्यापि कार्यं प्राप्नोति सूत्रारम्भस्तु रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थः स्यात् । तस्यावचनमिति । तस्येत्ययमनुकरणशब्दस्तसेत्यस्यावचनमित्यर्थः । सवर्णसंज्ञावचनमिति । न च रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थं वचनं, रेफस्यापि रेफः सवर्णो भवत्येव । एवमूष्मसु द्रष्टव्यम् । एवं वचनसामर्थ्याद्दोषं परिहृत्य शाब्दन्यायेन परिहर्तुमाह संबन्धिशब्दैरिति । संबन्धिशब्दाविति । तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तत्समानार्थोऽपि प्रदेशवाक्येषूपात्तः सवर्णशब्दः संबन्धिशब्दः। यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्युक्ते न शूद्रेण तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददात्यपितु आत्मना । तथेहापीत्यर्थः । ऋकारलृकारयोरिति । स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भः। अत्र चानयोरेव श्रुतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते न त्वेतयोरन्येन सहेतिबोध्यम् । वक्ष्यत्येतदिति । तत्र लृवावचनमित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्तते । तत्र लृति लृशब्दे विकल्पितेऽप्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति, स च भवन् लृवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्णस्यान्तरतम्याद्दीर्घ

ति । तत्सवर्णौ यथा स्यात् इह मा भूद् दध्यॢकारः मध्व्ऌकार इति । यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतद्वृतद्दति वक्ष्यामि । ततः ऌति । ऌकारे परत ऌकारो वा भवतीति । ऋत इत्येव । तन्न वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् । ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते न च ऋकार ऌकारो वाजस्ति । ऋकारस्य ऌकारस्य चाच्त्वं वक्ष्यामि, तच्चावश्यं वक्तव्यम् प्लुतो यथा स्यात् । होतृ ऋकारः होतॄकारः । होतॄ३कार इति । होतृ ऌकारः होत्ऌकारः होत्ऌ३कार इति । किं पुनरत्र ज्यायः । सवर्णसंज्ञावचनमेवज्यायः । दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहणेन ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति । ऋल्यकः खट्वऋष्यः मालऋष्यः । इदमपि सिद्धं भवति खट्वॢकारो मालॢकार इति । वा सुप्यापिशलेः । उपर्कारीयति उपार्कारीयति । इदमपि सिद्धं भवति उपल्कारीयति उपाल्कारीयति । यदि तर्हि ऋकारग्रहणेन ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति । उरण् रपरः । ऌकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति ।

ऋकारो भविष्यति । तत्सवर्ण इति । यद्यविधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्यतेऽज्मात्रस्य ऌति तत्कार्यं स्याद् दध्यॢकारेति । तस्माद्विधेया सवर्णसंज्ञा । ऋतइतिवक्ष्यामीति । ऋकारस्य ऋकारः सवर्ण इतिऋत्येव भवति । ततःऌति । ऋतइत्येव । इदंचासवर्णार्थम् । तेनऌति रूपद्वयं सिद्धम् । तत्रासंहितायामृकारे होतृ ऋकार इति रूपं संहितायामपि ऋत्यक इति शाकलप्रकृतिभाव एतदेवरूपम् । शाकलाभावे होतृकारःहोतॄकार इति रूपद्वयम् । ऌकारेऽसंहितायां संहितायां च शाकले होतृ ऌकारइति । शाकलाभावे होतॄकारो होत्ऌकारइति रूपद्वयम् । तन्न वक्तव्यमिति । द्वावप्येतौ दीर्घौ ॠॡइति तत्रऋकारे कदाचिदृॠ इति दीर्घः कदाचिदॄ इति । ऌकारेपि ॠ ॡ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञायामिति भावः । न चेति । अर्धतृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः । अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोर्ऋकारऌकारयोश्च विवृतत्वात्ताभ्यां तयोरग्रहणादनच्त्वमाहुः। अच्त्वं वक्ष्यामीति । सत्यच्त्वे दीर्घसंज्ञानयोर्भविष्यति । येषां तु मतमर्धतृतीयमात्रावेताविति तेषां मते सत्यप्यच्त्वे द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति तस्माद्द्विमात्रावेतावभ्युपगन्तव्यौ । तच्चावश्यमिति । त्वयापि ऋवावचनऌवावचनमिति ब्रुवताऽच्त्वमनयोर्वक्तव्यम् अन्यथा विधानमात्रमनयोः स्याद् नाच्कार्यं प्लुतः सति त्वच्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भविष्यतीति प्लुतसिद्धिः । किं पुनरिति ।

लृकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । असत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम् । तदेव सत्यां रेफबाधनार्थं भविष्यति । इह तर्हि रषाभ्यांनोणः समानपदे इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितं मातॄणां पितॄणामित्येतदर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । क्लृप्यमानं पश्येति । अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायाम् इह कस्मान्न भवति प्रक्लृप्यमानं पश्येति । चुटतुलशर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि । अपर आह लिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामीति । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति योसौ लृकारे लकारस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यद्येवं, नार्थो रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणेन । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति योसौ ऋकारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति ॥ ९ ॥

नाज्झलौ ॥ १० ॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात् ‡ । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रति-

---

एकैकस्मिन् संहितायां शाकलाभावपक्षे रूपद्वयं साध्यं तच्चोभयथापि सिध्यति । तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम् । सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रान्तरतमत्वदीर्घत्वयोरुपादेयविशेषणयोर्विवक्षितत्वादुभयविशिष्टैकासम्भवाद्विकल्पः । यस्त्वान्तरतमो नासौ दीर्घो यश्च दीर्घो नासावन्तरतम इति द्वयोर्ऋकारयो रेफद्वययुक्तत्वाद्विहितत्वाच्च कदाचिद्रेफद्वययुक्त ऋ भवति कदा चिद्द्विहत ऋकारः । लृकारेपि कदा चिदृकारान्तरतम ऋकारः कदा चिद् लृकारान्तरतम लृकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः । लपरत्वमिति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । रपर इतरश्च र इति लकाराकारेण प्रत्याहार आश्रीयते तत्रान्तरतम्याद्दकारस्याण् रपरलृकारस्य लपरः । असत्यामिति । असत्यां सवर्णसंज्ञायामुरण् रपर इत्यत्र लृकारग्रहणं कर्तव्यं भवति । प्रक्लृप्यमानमिति । कृत्यचइति णत्वप्रसङ्गः । चिभिश्चेति । पूर्वस्मादयं विशेषः । पूर्वत्र शरन्तर्भूतोपि षकारः । साक्षाण्णत्वनिमित्तत्वाद् व्यवधायकत्वेन नाश्रीयते इह तु तस्यानुपादानमेव । वर्णैकदेशा इति । अवयवस्वस्वव्यापारानिवर्तनात् । अग्रहणपक्षे तु क्षुभ्नादेराकृतिगणत्वाण्णत्वाभावः । ऋदिताम् लृदितां चभेदेनानुबन्धनिर्देशाद् भेदेन चोपादानादनुबन्धकार्येषु परस्परग्रहणाभावाद्व्यतिकराभावः ॥ ९ ॥

नाज्झलौ ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते । अत एव निर्देशादचामज्भिर्हलां हल्भिः सवर्णत्वानिषेधः ॥ अज्झलोरिति । प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यम् । शकारप्रतिषेध इति । द्विवचनान्तस्य समासोभेदा

षेधः प्राप्नोति । किं कारणम्, अज्झल्त्वात् । अत्रैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम् इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वं हल्षु चोपदेशाद्धल्त्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषः* । तत्र सवर्णलोपे दोषोभवति । परश्शतानि कार्याणि । झरो झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात्* । सिद्धमेतत् । कथम्, अनच्त्वात्, कथमनच्त्वम् । स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् । ईषदित्येवानुवर्तते । स्वराणां च विवृतम् । ईषदिति निवृत्तम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा* । वाक्यापारिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामुपदेशस्तावद् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समुदिते नान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति । यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः । कुमारी ईहते कुमारीहते अकः सवर्णइति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यदेतदकः सवर्णइत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं तत्रेकार ईका-

---

धिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः । इकार इति । अत्रसूत्रे अजितीकारो गृह्यमाणः सवर्णग्रहणातीति शकारस्यापि ग्रहणमस्ति । स्वात्मनि क्रियाविरोधादस्मिन्नेव सूत्र इदंन व्याप्रियत इति सवर्णत्वनिषेध इकारशकारयोर्नास्ति । यस्येति चेत्यादौ तु शकार इकारेण न गृह्यतेऽनेनसवर्णत्वनिषेधात् । इह तु स्वात्मनि व्यापारो नास्ति, अस्ति च पूर्वेण सवर्णत्वमिकारशकारयोरिति भावः । प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायोऽत्र नास्त्यपवादत्वस्यैवासंपत्त्या । परश्शतानीति । शतात्पराणिशताधिकानीत्यर्थः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात्समासः पारस्करादित्वात्सुडागमः सकारस्य श्चुत्वम् अनचि चेति द्विर्वचनम् झरो झरीति लोपाप्रसङ्गात्त्रिशकारकश्रवणप्रसङ्गः । शरोऽचनचिचेत्यत्रत्विकारेण शकारो न गृह्यतेऽनेन सवर्णत्वनिषेधादित्यस्ति शकारस्य द्विर्वचनम् । सिद्धमनच्त्वादिति । सूत्रप्रत्याख्यानसाधारणमुक्तम् । प्रयत्नभेदादज्झलोः सवर्ण संज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः । वाक्येति । भवतु वा तुल्यास्यप्रयत्नत्वं तथापीह्किारेण शकारो न गृह्यते सवर्णसंज्ञायाश्च तस्मिन् सूत्रेऽनिष्पादात् । अस्मिन्हिसूत्रे निष्पन्ने सत्यपवादविषयपरिहारेणेष्टे विषये सव-

रं गृह्णाति शकारं न गृह्णाति । अपर आह अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात् । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम्, अज्झल्त्वात् । अच्चैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वं हल्षूपदेशाद्धल्त्वम् । तत्र को दोषः, तत्र सवर्णलोपे दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परश्शतानि कार्याणि । झरो झरि सवर्णइति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात् । सिद्धमेतत् । कथम्, अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा । उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः । अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा वा माभूत् । ननु चोक्तं परश्शतानि कार्याणि झरो झरीतिलोपो न प्राप्नोतीति । मा भूल्लोपः । ननु च भेदो भवति सति लोपे द्विशकारकम् असति लोपे त्रिशकारकम् । नास्ति भेदः, असत्यपि लोपे द्विशकारकमेव । कथम् । विभाषा द्विर्वचनम् । एवमपि भेदः । असति लोपे कदाचिद्द्विशकारकं कदाचित् त्रिशकारकम् । सति लोपे द्विशकारकमेव । स एष कथं

र्णसंज्ञा प्रवर्तते न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम् । ततश्चाङ्क्षूपदेशेत्संज्ञा प्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पन्नेष्वणुदित्सवर्णस्येत्येतदस्य चुटावित्यादौ प्रवर्तते न तुङ्क्षूपदेशादिषु नापि स्वात्मनि । ततश्चात्र सूत्रेऽज्ञानिष्पत्त्याणुदिदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेण शकारस्याग्रहणात्सवर्णत्वं शकारयोःसिद्धम्। एवमीकारोऽप्यनेकारेण न गृह्यत इतीकारशकारयोःसवर्णमस्तीति कुमारी शेते इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनुवृत्त्या निवार्यते । तत्र क्व ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते क्व नेति विषयविभागप्रदर्शनाय चोद्यं करोति यथैव तर्हीति । ईकारस्य ह्यनाग्राहकत्वं दृष्टमित्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः । अनच्त्वमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह अपर आहेति । अस्मिन् पक्ष इति । एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति, इह तु साध्यभेदः सिद्धावनच्त्वं हेतुरच्त्वस्य वाक्यापरिसमाप्तिः । एतच्चेति । अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाशब्द इत्यर्थः । ननु चेति । अभ्युपगतं भेदमुपगम्योच्यते । स एष कथं भेदो नेत्यर्थः । वक्ष्येदः । भेद एवेत्यर्थः । इतर आह स्याद्भेदो यदि नित्यलोपः स्यात् विभाषा तु सलोप इति ततो नास्ति भेद इत्यर्थः । द्विर्वचनमपि विभाषा यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यतो

भेदो न । स्याद् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषातु सलोपः । यथाऽभेदस्तथास्तु ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादे
चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यम्॥ ११ ॥ किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति । प्लुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अतत्कालत्वात् न हि प्लुतास्तत्कालाः, असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते । यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने

वेत्यनुवर्तनात् । लोपोपि विभाषा झयो होन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः ॥१०॥

इति श्रीजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायप्रथमेपादे
चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ किमर्थमिति । ईदूतोरनण्त्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम्, उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते, जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात् प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां चेष्यतएवेतीष्टव्याघातं प्रत्युततपरत्वं करोतीति प्रश्नः। तपर इति । व्यक्तिपक्षो भेदकाश्च गुणा इति भावः । केषामिति । प्लुतानामग्रहणप्रसङ्गात्प्रश्नः । उदात्तेति । क्वचिदनुनासिकग्रहणमस्ति तद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितं नहि प्रगृह्योऽनुनासिकः सम्भवत्यणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति निषेधात् । प्लुतानां त्विति । व्यक्तिपक्षाश्रयणादयं दोषो न तु तपरत्वात् । असिद्ध इति । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने ह्रिमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्तते । तथा हि वक्ष्यति असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति । यदयमिति । असिद्धत्वे प्लुतः प्रकृत्येत्येवमाश्रयणायोगात् कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावोऽनुमीयते, सामान्येन स्वरसन्धिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते न तु प्रकृतिभाव एव । यथा रोत्तु एव सोत्सर्गं सापवादंच प्रकरणमिति प्रकृतिभावेऽपि प्रगृह्यत्व हेतुके सिद्धत्वमुच्यते । किमेतस्येति । प्रकृतिभावएवाश्रयासिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः । इतरो लाघवं दर्शयति प्लुतादिति । सिद्धे हि प्लुतेऽतोतीति तपरत्वा-

प्रयोजनम्। अप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्यम्। किमतो यत्सिद्धःप्लुतःस्वरसन्धिषु, संज्ञाविधावसिद्धः तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति। संज्ञाविधौ च सिद्धः। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं, प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति। किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम्। प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्। मा भूदेवम्। प्लुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। उपस्थिते हिदोषः स्यात् अप्लुतवदुपस्थितइत्यत्र पठिष्यति ह्याचार्यः वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्प्लुतप्रतिषेधेहि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वादिति। तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या। प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्॥ यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते एवमप्येकार एव एकः सवर्णान्गृह्णीयाद् ईकारोकारौ न गृह्णीयाताम्। किं कारणम्। अनण्त्वात्। यदि पुनर्ह्रस्वानामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत।अकुर्वंह्यत्र अकुर्वंह्यवेति। तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या। दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति। एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति। असिद्धः प्लुतस्त-

---

दप्रसङ्गः। किमत इति। यथोद्देशे संज्ञापरिभाषेप्रगृह्यसंज्ञा स्वरसन्धिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः। कार्यकालमिति। कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य च प्रधानत्वात् प्रधानदेशतुल्य न्यायत्वादिति भावः। उपस्थिते हीति। उपस्थितमनार्षं इतिकरणः। अग्नी३ इतीत्यत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इष्यते तदाह पठिष्यतीति। यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति स प्लुताश्रयप्रकृतिभावः प्रकृतिभावः प्रतिषेधविषयः देवदत्ता ३ इति देवदत्तेति। यदि पुनरिति। ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुतानां न सिध्यति न पुनस्तपरत्वात्। अथमत्राशयः। आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते दीर्घोच्चारणप्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां तु प्रवर्तिष्यते। एवमपीति। अयं भावः। आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यत इति प्लुतानां न स्यात्। यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कृशस्यानयनं भवतीति। आकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैवाकृतिर्दीर्घा वर्णाकृतिर्गृह्यते तथा चानण्त्वादीदूतौ ग्राहकौ न स्याताम्। यदि पुनरिति। ह्रस्वसाहचर्यादेकारोऽपि ह्रस्वशब्देनाभिधीयत

स्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति। कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति। प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते। कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम्। क्रियते तन्न्यास एव। अप्लुतादप्लुत इति। एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। एवन्तर्हि किं न एतेन यत्नेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम्। अत्र चासावसिद्धः तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति। कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो द्विवचनमिति आहोस्विदीदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। कश्चात्र विशेषः। ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य विधिः*। ईदादयो द्विवचन प्रगृह्या इति चेद् अन्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया पचेते इति पचेथे इति। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। खट्वे इतिमालेइति। अस्तु तर्हीदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः*। ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य

इति कृत्स्नानामिति बहुवचनं तत्र कृत्स्ननिर्देशेऽणत्वादाकृतिपक्षे वा दत्ताधिक्याभावादभिन्नकालानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः प्लुतभावीति। प्लुतो भावी यस्य सः प्लुतभावी स्थानी प्रकृतःतस्यैव प्रकृतिभावः। ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावित्वात् प्लुतव्यपदेशं कथं लभते। नैष दोषः। प्लुतो ह्यस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् न च तत्र प्लुतस्यासिद्धत्वम्। अन्यथा प्लुतोऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात्। कार्यकालपक्षमाश्रित्याह एवमपीति। ततश्चाग्नी इत्यत्राप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात्। यथोद्देशपक्षाश्रयेण परिहारः। कथं पुनरयं पक्षः यावता कार्यार्थत्वात् संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या। नैष दोषः। यदानुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय भविष्यति किं चिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते तदा सम्भवत्येवायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्तृदृक्षः। महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्त्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः। कथं पुनरिति। ईदादयो यदि संज्ञिनस्तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न सम्भवतीति द्विवचनानामिवेदादीनां संज्ञा भाव्यम् अथ द्विवचनं संज्ञितद्विशेषणमीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येतीदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः। तत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात्प्रश्नः। पचेते इति। एकारोऽत्र द्विवचनं न भवत्यपि तु तस्यान्तः। वचनादिति। द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्तिष्यत इत्यर्थः। अस्तीति। कुत्वे

प्रगृह्यसंज्ञा विधेया। खट्वे इति माले इति। न वाद्यन्तवत्त्वात्*।
नवा एष दोषः। किं कारणम्। आद्यन्तवत्त्वात्। आद्यन्तवदेक-
स्मिन्कार्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति। अथवा एवं वक्ष्यामि
ईदाद्यन्तं यद्द्विचनान्तमिति। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि
प्रतिषेधः *। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्त-
व्यः। कुमार्योरगारम् कुमार्यगारम्, वध्वोरगारंवध्वगारम्। एतद्धीदा-
द्यन्तं श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन। सप्तम्यामर्थग्रह-
णं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य*। यदयमीदूती च सप्तम्यर्थं इत्यर्थ-
ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भव-
तीति। तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। ईदादि-
भिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्त-
विधिर्भविष्यति ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति। एव-

---

सम्भवति गौणस्य ग्रहणमन्याय्यमित्यर्थः। खट्वे इतीति। अन्तादिवच्चेत्यादिवद्भावादे-
कारो द्विवचनम्। एकस्येति। असहायस्येत्यर्थः। ईदूतोःकेवलयोरेव सम्भव इति वच-
नसामर्थ्यात्तयोरेव सिद्ध्यति,एकारान्तस्यतुद्विवचनस्य पचेतेइत्यादौसम्भवात्खट्वे इत्यत्र
न सिध्यतीति दोषः। येनविधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वस्य च रूपस्येति नाश्रितमितिदोषोप-
न्यासः। अथवेति। प्रत्ययग्रहणेयस्मादिति द्विवचनेन तदन्तविधिःपश्चात्द्विवचनान्तमी-
दादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतियः पक्षो भवति। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति। ननु सं-
ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविध्यभाव। सुप्तिङन्तं पदमित्यत्रान्त ग्रहणेन ज्ञापितइति
कथमेतत्पक्षोपपत्तिः। चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यत्येव तद्भाष्यकार इति नैतदपूर्वं चोद्यम्
दोषान्तरेणेमं पक्षं निराकर्तुमाह लुकि प्रतिषेध इति। दोषसद्भावेनैवास्य पक्षस्य नि-
राकरणात्तदन्तविध्यभावोऽत्रनोक्तः। कुमार्यगारमिति। कथंपुनरत्र द्विवचनान्तस्य समा-
सः यावताहृत्तौ संख्याविशेषो न गम्यते। नैष दोषः। यथातावकीन इत्यादावादेशेन सं-
ख्याविशेषोव्यज्यतेतथेहापिसत्यांप्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वमभिव्यज्यतेतिदोषोप-
न्यासः। सप्तम्यामिति। ईदूतौ सप्तमीत्येवतदन्तविधौसतिप्रत्ययलक्षणेनसोमोगौरीअधि-
श्रित इत्यादौसिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थ ग्रहणंज्ञापयति प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं
न भवतीति। तत्तर्हीति। आद्यन्तवद्भावानाश्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः। तत्रच
दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकार्थं कर्तव्यंभवतीति सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः।
ईदादिभिरिति। अत्रपक्षे कुमार्यगारमित्यत्राप्रसङ्गः। नह्यत्रईदूदेदन्तं द्विवचनं किं तर्हि
ओसिति सकारान्तम्। तदन्तमिति। द्विवचनान्तमित्यर्थः। ईदाद्यन्तमिति। ईदादिभिः

मप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले सम्पद्येतां शुक्लीस्तां वस्त्रे इति, अत्रप्राप्नोति, अत्र हीदादि च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन। अत्रा-प्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां शी-भाव इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाच्छीभावः। नित्यो लुक्। कृते शीभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। अनित्यो लुगन्यस्याकृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। शीभावोप्यनित्यः न हि कृते लुकि प्राप्नोति। उभयोरनि-त्ययोः परत्वाच्छीभावः, शीभावे कृते लुक्। अथापि कथं चिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः, वक्ष्यत्येतत्, पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र सं-ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्र-त्ययग्रहणमयंचापिसंज्ञाविधिः। अवश्यंखल्वस्मिन्पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः। तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः॥ ११॥

अदसो मात्॥ १२॥ मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावे-

साक्षात् समुदायस्य संबन्धाभावादीदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते तेनेदाद्यन्तान्तमित्यर्थः। शुक्लीस्तामिति। शुक्लशब्दाद् द्विवचनमौतस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः ततश्च्विप्रत्ययः। शीशब्दस्य सुप इति लुक् अस्य च्वावितीत्वं तद्धितान्तत्वात्सुप् तसग्व्ययत्वाल्लुक्। अत्र हि शीशब्द ईकारान्तं द्विवचनं तदन्तस्य समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति। अत्र हीदादि चद्विवचनमिति। ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते। क्व चित्तु, पाठः ईदाद्यन्तं च श्रूयतइति, तत्रैवं व्याख्येयम्। ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरी-दादिभिर्द्विवचनस्याश्रीयत इत्यर्थः। यस्त्वयमस्य च्वावितीकारः स द्विवचनस्य न क-स्मिदिति न तदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम्। अथापि कथंचिदिति। स्थानिविशेषानपे-क्षायां कृताकृतप्रसङ्गित्वेन लुक्शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः। अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेनान्तरङ्गानपीति न्यायेन शीभावस्य लुग् बाधक इत्यर्थः। एवमपि दोष इति। पक्षस्योत्थानमेव नास्तीति तत्पक्षासम्भव एव दोषः। अवश्यमिति। यदाश्रयणभयादयं पक्षोऽङ्गीकृतस्तस्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षेऽवश्यमाश्रयणमङ्गीकृतम्। अग्नी इत्यत्र मध्ये ईकार एव द्विवचनं न त्वीकारान्तम्। तस्मादिति। द्वितीया एव पक्षोऽस्त्वित्यर्थः। म-णीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत्। म-णीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वा शब्दस्योपमानार्थस्य। रोदसी वेत्यादिस्तुच्छान्दसः प्रयोगः। छन्दसि तु सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते॥ ११॥

अदसो मात्॥ मात्प्रगृह्येति॥ अस्मिन्सूत्रे न्यास इत्यर्थः जलस्य चेति। चशब्दा-

कादेशप्रतिषेधः *। मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अमी अत्र अमू अत्र अमी आसते अमू आसाते। ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति। वचनार्थौ हि सिद्धि*। नेदं वचनाल्लभ्यम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्सिद्धं प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं तदर्थमेतत्स्यात्। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात् अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो नेति। विप्रतिषेधाद्वा*। अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियताम् अयादयो वेति। प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः, विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परेऽयादयः। परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। प्रगृह्याः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति। एवमप्ययुक्तो वि-

---

न्मत्वस्यापि। शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति नादेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः। अमी आसते इत्ययादेशः अमू आसाते इत्यावादेशः अमी अत्रेत्यत्र एकादेशः। ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गा अयादयोऽन्तरङ्गत्वे त्वीत्वादिष्वसिद्धा इति पूर्वाभावे कथं पूर्वत्रासिद्धमितीत्वादीनामसिद्धत्वं स्यात्। नैष दोषः। नाजानन्तर्ये इति बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात्। ननु चेति। यथोद्देशसंज्ञापरिभाषमिति पक्षे आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कार्यकालपक्षमाश्रित्याह वचनार्थो हीति। वचनस्य प्रयोजनमिदं। नैकमिति। अनेककार्यसिद्ध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः। अन्यत्तु सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते सुज्ञादणित्यादि। तत्रैवायमिति। न च तत्र इदं ग्रहणं कर्तव्यं मादिति वा। यस्मादणोऽवसानेऽनुनासिको विधीयते पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणमिति असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग एव। तदेवं कार्यकालेऽपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणोत्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यार्था सत्यसिद्धत्वं बाधिष्यत इत्यर्थः। विप्रतिषेधाद्वेति। अयावेकादेशप्रतिषेधो वक्तव्यः। विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थो वाशब्दः नैकं प्रयोजनमित्यादिस्तु परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणेति न तदपेक्षो विकल्पः। नैष युक्त इति। इष्टसिद्धये इति भावः। करिष्यत इति। आश्रयिष्यत इत्यर्थः। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह सूत्रविपर्यास इति। अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह एवं तर्हीति।

प्रतिषेधः। कथम् द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। एचामयादय ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्हि असंभवोऽपि। स चास्त्यत्रासंभवः। कोऽसावत्रासंभवः। प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्त्तमाना अयादीन्बाधते। अयादयोऽपिनिर्वर्त्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विघ्नन्ति एषो ऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति नचात्रेत्वोत्वे स्तः। नापि मकारः। उभयमप्यसिद्धम्। आश्रयात्सिद्धत्वं यथा रोरुत्वे*। आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति। तद्यथा रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति। किं पुनः कारणं रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धः तत्रैवोत्वमप्युच्यते। नैवं शक्यम्। असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणाप्रसिद्धिः*। असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणस्याप्रसिद्धिः स्यात्। वृक्षोऽत्र प्लक्षोऽत्र। तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वमेषितव्यम्। यथा तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भवति एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति। अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति। अथ वा योगविभागः करिष्यते। अदसः, अदसः प-

---

द्विकार्ययोगो हीति। द्वाभ्यां कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः। असम्भवोऽपीति। असम्भव एव विप्रतिषेधः। स तु कदाचिद् द्विकार्ययोगो भवति कदाचित्केवलोऽपि तथाहि सति सम्भवे द्विकार्ययोगो न विप्रतिषेधः, यथाएकस्य दधातेरडागमद्विर्वचने भवतः अदधादिति, क्व चिदेकस्य द्विकार्ययोगाभावेऽप्यसम्भवो भवति यथा त्रपूणामित्यत्र नुम्नुटोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात्। अयादीन्बाधतइति। प्रकृतिभावविधानात्। निमित्तमिति। ईत्त्वमूत्वं च आश्रयात् सिद्धत्वमिति। प्रगृह्यसंज्ञायांकार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वादीत्वादीनांतेषामयादीनांचविप्रतिषेधोनिरूप्यते तथाहिसतोर्हिविप्रतिषेधोभवतीतिपूर्वपक्षे ईदादीनामेवविप्रतिषेधआक्षिप्तः।तत्रायादीनां चयनंचायकः,ललावकः, अग्नेऽत्रेत्यत्रावकाशः। ईदादीनांतु यत्रायादीनामप्रसङ्गःसोऽवकाशः, अमी स्थिता अमू स्थितौ अमीभ्यइति। अमीअत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादीत्वादय एव भवन्ति। अत्र व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वान्नोपन्यस्तम्। न पुनर्यत्रैवेति। रोःसुपीत्यस्यानन्तरमत उरतीति वक्तव्यम् एवं चासिद्धत्वं न बाधितं भवति। अत्र पाठक्रमेऽसिद्धत्वस्य प्राप्त्यभावात्प्लुतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्तत्कालत्वाभावादप्लुतादप्लुते इति न वक्तव्यं भवति। अथ वेति। यथोद्देशपक्षाश्रयेणैतदुच्यते। कार्यकालपक्षे प्याह अथ वे-

रे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । ततो मात्, माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । अदस इत्येव । किमर्थो योगविभागः । एको यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः । अपरोयदसिद्धे । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अमुया अमुयोरिति । किं च स्यात् । यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत । नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः । न चैष पदान्तः । एवमप्यमुकेऽत्र, अत्रापि प्राप्नोति । द्विवचनमिति वर्तते । यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्र, अत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि एदन्तमिति निवृत्तम् । अथवा ह्ययमदसो मादिति । न च ईत्वोत्वे स्तः । नापि मकारः । तत एवं विज्ञास्यामः, मार्थादीदाद्यर्थानामिति । उक्तं वा* । किमुक्तम् । अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये । प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । तत्र सकि दोषः* । तत्र सककारे दोषो भवति, अमुकेऽत्र । न वा ग्रहणविशेषणत्वात्* । न वा एष दोषः, किं का-

---

ति । अदस इति संबन्धसामान्ये षष्ठी । अदसः संबन्धिन ईदूदेत इति । इहापीति । अदस् टा अदस ओस् अत्वं टाप् सवर्णं दीर्घत्वम् आङि चाप इत्येत्वम् । अदे आ अदे ओस् इति स्थिते अदस इत्यत्र मादिति विशेषणाभावात्प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेशाऽप्रसङ्गः । अमुकेऽत्रेति । अदस इत्यनेन प्राप्नोति । एदन्तमिति । ईदूतोरिव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः अननुवृत्तिरेव च निवृत्तिः । यद्येवं माद्ग्रहणं न कर्तव्यम् एद्ग्रहणनिवृत्त्यैवामुकेऽत्रेत्यत्राप्रसङ्गात् । नैतदस्ति । सति माद्ग्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा । एकयोगे परिहारान्तरमप्याह अथ वेति । मार्थादिति । मार्थं एव स्थानीमशब्देनोक्तः ईदूदेर्थश्च ईदूदेदिति । न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वात् । उक्तं वेति । असिद्धत्वमेवात्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः स्वरे इति । अचीत्यर्थः । बहिष्पदलक्षणे । द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः । तेनैकपदव्यवस्थितेऽप्यसिद्धे ईत्वोत्वे तेनामुयाऽमुयोरित्यत्रायादेशो भवत्येव । प्रगृह्यसंज्ञायां चेति । प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वे न सिद्धे लक्ष्ये प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः । तत्र सकि दोष इति । मात्परं यदीदाद्यन्तमिति दोषोपन्यासः । पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः । स्वरितत्वेन शब्दमात्रमनुमीयत इति उत्तरेऽभिप्रायः । तत्र माद्ग्रहणेन गृह्यमाणमीदूदेद्विशिष्यते तेनामुकेऽत्रेत्यत्र व्यवधानाद्दोषाभाव एव । योगविभागे दोषप्रसङ्गादेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तम् एकयोगे तु तन्निवृत्त्या न किंचित्

रणाम् ग्रहणविशेषणत्वात्। न माद्ग्रहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते, किं तर्हि, ईदादयो विशेष्यन्ते मात्परे ये ईदादय इति ॥ १२ ॥

शे ॥ १३ ॥ इह कस्मान्न भवति काशे कुशे वंशे इति। शे ऽर्थवद्ग्रहणात्*। अर्थवतः शेशब्दस्य ग्रहणं नचैषोऽर्थवान्। एवमपि हरिशे बभ्रुशे इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। कथं तर्हि हरिशे बभ्रुशे इति। एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान् अपरस्तद्धितार्थेन समुदायोऽनर्थकः ॥ १३ ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ निपात इति किमर्थम्। चकारात्र जहारात्र। एकाजिति किमर्थम्। प्रेदं ब्रह्म। प्रेदं क्षत्रम्। एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति, एषोऽपि ह्येकाच्। एकाजिति नायं बहुव्रीहिः, एकोऽज् यस्मिन् सोऽयमेकाच् एकाजिति। किं तर्हि। तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः, एकः अच् एकाच् एकाजि-

---

प्रयोजनमिति न वा ग्रहणविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम् ॥१२॥

शे ॥ इह कस्मादिति। अत्र हि प्रत्यक्षमेव शे इति रूपं युष्मे अस्मे इत्यत्र तु शकारस्यानुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः। शेऽर्थवद्ग्रहणादिति। स्वं शब्दस्येत्येवान्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं रूपग्रहणं कृतम्। अत्र च शे शब्दोऽनर्थकः सप्तम्येकवचनं त्वर्थवत् तयोःसमुदायेऽर्थान्तराप्रादुर्भावादनर्थकः। एवमपीति। अत्र हि मत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेव अवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः। लक्षणेति। प्रतिपदोक्ते हि झटिति प्रतिपत्तिर्भवति लाक्षणिके तु लक्षणानुसन्धानद्वारेण बहिरङ्गेति न तस्य ग्रहणम्। अथवेति अर्थवत्समुदायस्यापि कस्य चिदानर्थक्यं यथा दशदाडिमादिवाक्यस्थपदार्थानां परस्परसमन्वयाभावात्, इहापि हरिशशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनाय प्रवृत्ता सप्तमी न शप्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनार्थेनान्वेतीति शेशब्दस्यानर्थक्यम् ॥१३॥

निपात एकाजनाङ् ॥ निपातइति किमर्थमिति। निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात् कल्पनायाश्च नियमाभावात् प्रश्नः। चकारात्रेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः। निपातोऽपि केवलो न प्रयुज्यते द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः। अततेर्डः अः। अआगच्छआगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम्। एकाजिति किमर्थमिति। एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिसम्यते ततश्च प्रेदं ब्रह्मेत्यनिष्टनिवृत्तिर्न कृतेति प्रश्नः। तत्पुरुषोऽयमिति। अन्तर-

ति। यदि तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणो नार्थ एकग्रहणेन। इह क-स्मान्न भवति। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्। अजेव यो निपात इत्येवं वि-ज्ञायते। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अज्-ग्रहणसामर्थ्यात् यदि हि अत्रान्यच्च तत्र स्यात् अज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्ति ह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। अजन्तस्य य-था स्याद्धलन्तस्य माभूत्। नैव दोषो न प्रयोजनम्। एवमपि कुत एतत्। द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदे-कस्मिन् येन विधिस्तदन्तस्येति च। इयमिह परिभाषा भविष्यति आद्यन्तदेकस्मिन्निति इयं च न भविष्यति येनविधिस्तदन्तस्येतिच। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा भवति आद्यन्तवदेकस्मि-न्निति इयं च न भविष्यति येनविधिस्तदन्तस्येतिच इयमिह विभा-षा भवति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति। इयं च न भवति येन विधि-स्तदन्तस्येति यदयमनाङिति प्रतिषेधं शास्ति। एवंतर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र

ङ्गत्वादवर्ति पदार्थप्राधान्याच्चेति भावः। नैवदोष इति। ननु पुरोऽह्विरिति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यात्, नैष दोषः,प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्यासिद्धत्वात्। सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात्। उत्वे तु रुत्वमाश्रयात्सिद्धम्। एवमपीति। अन्यतरनिवृत्त्याऽज्ग्र-हणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावा-त् प्रश्नः। पारार्थ्यसाम्यात् संज्ञातिदेशौ परिभाषाशब्देनोक्तौ। सावकाशयोरिति। नि-रवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तम्। तत्र तदन्तविधेरवकाशः औरावश्यके लाव्यं पाव्यम्। आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः मिदचोऽन्त्यात्परः तानि यानीति। अत्र हि साक्षादन्तग्र-हणमस्तीति तदन्तविध्यभावः। समवस्थितयोरिति। इह प्राप्तयोः। आचार्यप्रवृत्ति-रिति। यदि तर्हि लिङ्गेन तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्तेत, नैष दोषः, आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं सन्निधीयते पश्चात्तु लिङ्गात् परित्यज्यते। अथ वा लिङ्गादज्ग्रहणं निपातेन विशेष्यत इति विशेष्येण च तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि मा भूत् प्रवृत्तिस्तत्फलसंपत्त्या तूक्तपरिभाषा भवि-ष्यतीति। एवं तर्हीति। संज्ञाया विधीयमानत्वात् प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वात् प-शुना यजेतेतिवत् संख्याविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थम्। अ-च्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थं ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते। किं पुनः स्याद् यद्य-

वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति ॥ अनाङिति किमर्थम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् । इह कस्मान्न भवति आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तदिति । सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम् अनुबन्धकश्चायमाऽऽकारः । क्व पुनरयं सानुबन्धकः क्व निरनुबन्धकः । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित्,॥१४

ओत् ॥ १५ ॥ किमुदाहरणम् । आहो इति उताहो इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमाहारोऽयम् । आह उ आहो इति । उत आह उ उताहो इति । तत्र निपात एकाजनाङित्येव सिद्धम् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे । अथ वा प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । ओषु यातं मरुतः । ओषु यातं बृहती शक्वरी च । ओ चित्सखायं सख्यावबृत्याम् । ओतश्च्विप्रतिषेधः* । ओदन्तो निपात

त्वाच्समुदायस्य ग्रहणं स्यात् । उच्यते । इह अइउ अपेहीति समुदायस्यैका संज्ञा स्याद् नावयवानां समुदायैकाज् द्विर्वचनवदितरन्त्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो न स्यात् पूर्वयोस्तु स्वरसन्धिः स्यात् । अच्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत एकनिपातस्याच्समुदायस्याभावात् । अनाङिति किमर्थमिति । ङिदङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः । इह कस्मादिति । अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषापरिज्ञानात् प्रश्नः । अर्थवशाद् विशेषावसाय इत्युत्तरम् । ईषदर्थे आ उष्णमोष्णमिति । आङीषदर्थ इति चोक्तम् । क्रियायोगे आ इतः एतः । प्रादिषु हि ङित् पठ्यते । आङ् मर्यादाभिविध्योरिति समासविधौ ङिन्निर्दिष्टः । आ उदकान्ताद् ओदकान्ताद् । आ अहिच्छत्रात् आहिच्छत्रादिति । विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिः । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायाऽऽकारः प्रयुज्यते, आ एवं नु मन्यसे । नैवं पूर्वममंस्थाः संप्रति मन्यस इति वाक्यारम्भसूचनायाऽऽकार इत्यपरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते । आ एवं किल तदिति ॥ १४ ॥

ओत् ॥ निपातसमाहारोऽयमिति । अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदुइत्यादीनां दर्शनादर्थभेदाभावेऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम् । एवं तर्हीति । चादिषु तथा पाठादिति भावः । ओषु यातमिति । आ उ ओ इत्यचान्तवद्भावाद्व्यत्ययमाङित्यनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति, पर्युदासे तु सति न दोषः, तत्र ह्याङ्सदृशस्योकारस्याङा सहैकादेश आदिवद्भावादुकारग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा । तस्माच्च प्रयोजनं क

इत्यत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनदः अदः अभवत् अदोऽभवत्, तिरोऽभवत् । न वक्तव्यः, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैत्येवं न भविष्यति । एवमपि अगौः गौः समपद्यत गोऽभवत् अत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति । तद्यथा गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति, न वाहीकोऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः, गौस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति, यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति, शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ।। १५ ।।

चिच्छाखायामो आयतमिति पाठे प्रकृतिभावः । अदोऽभवदिति । च्व्यन्तत्वं नात्र निपातनम् । ऊर्यादिच्वीत्यत्र निपाताधिकारात् प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेद्द उभयार्थत्वाददोषः । तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबन्धाभावाददोऽभवदित्यत्रापि भवति, ओषु यातमित्यत्रापि परत्वादनाङिति प्रतिषेधं बाधत इति प्रतिषिद्धार्थमपि स्यादिति को विरोधः । ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम् । एवमपीति । ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति गमेर्डो इति साक्षादुच्चारणात्। यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आद्गुण इत्यादिसामान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते तल्लाक्षणिकमुच्यते । एवं तर्हीति । गुणादागतो गौणः यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकः । मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यम् । तत्र स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यं स चार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते । गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्ततेऽनियतश्च गौणोऽर्थः तस्माल्लौकिकोऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति । गोऽभवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितामिति गौणत्वमर्थस्य । गोऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संघो भवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात् । प्रकृतौ च गोत्वमारोपितं न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः । शब्दाश्रयेचेति । स्वार्थे वृत्तात् प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं प्रतीयते,तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावेऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न लक्षार्थो नापेक्षते । तत्र यथा श्वेतं छागमालभेतेति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धो वाक्यीयात्तु न्यायात् पश्चात् परस्परेण । एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वं क्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यीयात्तु न्यायात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति ॥ १५ ॥

उञ ऊँ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इह कस्मान्न भवति । आहो इति उताहो इति । उञइत्युच्यते न चात्रोञं पश्यामः । उञोऽयमन्येन सहैकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोञ एकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते इति, यदयमोदित्योदन्तस्यनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत् । प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भइति । दोषः खल्वपि स्याद्यद्युञेकादेश उञ्ग्रहणेन न गृह्येत । जानु उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति । मय उञो वो वेति वत्वं न स्यात् एवं तर्ह्यकनिपाता इमे । अथ वा द्वावुकाराविमौ । एकोऽननुबन्धकः अपरः सानुबन्धकः तयोऽननुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः । उञ इति योगविभागः *। उञ इति योगविभागः कर्तव्यः । उञः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उइति विति ॥ तत ऊँ॥ उञ ऊँइत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च:, ऊँ इति । किमर्थो योगविभागः । ऊँ वा शाकल्यस्य* । शाकल्यस्याचार्यस्य मते ऊँ विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ॥ १८ ॥

उञ ऊं ॥ इह कस्मादिति । निपातसमाहारं मत्वा प्रश्नः । यदयमिति । एकादेशे क्षते आदिवद्भावात् संज्ञासिद्धिः । इह रूपत्रयं साध्यम् उइति विति ऊं इति तच्चैकयोगेन न सिध्यति । एकयोगे ह्युञ इति श्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात् संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया सा तु निपात एकाजनाङिति नित्यैवास्य भवति शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयं स्यात् । उ इति ऊं इति न तु वितीति । तदर्थमाह उञइतियोगविभाग इति उञ इत्यत्र शाकल्यस्येती प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्यमतेन विधीयते नान्येषामिति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते । उ इति वितीति । ऊं इत्यत्र यदिशाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्योञो नियमादेशःस्यात् ततश्च विति ऊं इति एते द्वे एव रूपे स्याताम् । तस्माच्छाकल्यगृहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति । ऊं वा शाकल्यस्येति । शाकल्यस्य श्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति । प्रगृह्यसंज्ञादेश । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्देशात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयस्तथापीहोञ इति षष्ठीनिर्देशात् स्वरूपपदार्थकः संपद्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥

ईदूतौच सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥ 'ईदूतौ सप्तमीत्येव,' । ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्थोऽर्थग्रहणेन । 'लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्,' । लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति, क्व, सोमो गौरी अधिश्रितः । इष्यते चात्रापि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम्। नात्र सप्तमी लुप्यते, किं तर्हि, पूर्वसवर्णोऽत्र भवति । 'पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते,' । यदि पूर्वसवर्ण आट्आम्भावश्च प्राप्नोति । एवं तर्हि आहायमीदूतौ सप्तमीति, न चास्ति सप्तमी ईदूतौ । तत्र वचनाद्भविष्यति । 'वचनाद्यत्र दीर्घत्वम्,' । नेदं वचनाल्लभ्यम् अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम्, यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानमिति । सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति सोमो गौरी अधिश्रित इति । 'तत्रापि सरसी यदि,' । तत्रापि सिद्धम् । कथम् । यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्तिचलोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः । कथम्। दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यते । 'ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे,' । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायांप्रत्ययलक्षणं भवतीति ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ ईदूतौ सप्तमीत्येवेति । सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तं सप्तम्यां वा परतस्तत् प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः । लुप्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वादसत्यास्त्र कार्याभावात् प्रत्ययनिमित्तं यत्रान्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणसद्भावाद् गौरीत्यत्राप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् अर्थग्रहणे सत्यर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति लोपेऽपि सिध्यति । पूर्वसवर्ण इति । सति च पूर्वसवर्णे एकादेशे चादिवद्भवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा । आडाम्भाव इति । एकादेशं बाधित्वाडामौ स्याताम् । वचनादिति । सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यतइति वचनसामर्थ्यात् सप्तमीशब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पनाऽसंभवे गौणी कल्पना गृह्यतइत्याश्रयणात्सिध्यतीति भावः। मुख्य कल्पना सम्भवत्येवेत्याह यत्रेति । सरसीत्यत्र सरःशब्दात् परस्य ङिशब्दस्येयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीकारे कृते भवतीकारः सप्तमीति तत्रैव स्यान्न तु गौरीत्यत्रेति भावः । सरीसी यदीति । यदीति सम्भावनायाम् । तस्मात् स्थितमेतद्वचनात् सर्वत्र लुप्तायामपि सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थोऽर्थग्रहणेन । ज्ञापकमिति । ईदूदेदित्यत्र

किं तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्, वध्वोरगारं, वध्वगारं, प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । 'मावापूर्वपदस्य भूत्,'। अथ वा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम्, वाप्यामश्वो वाप्यश्वः, नद्यामातिर्नद्यातिः । अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । जहत्स्वार्थावृत्तिरिति । अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव । अजहत्स्वार्थायां च न दोषः, समुदायार्थोऽभिधीयते॥ 'ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते' ॥१॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि। ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत्' ॥ २ ॥ १९ ॥

दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् * । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते सा

तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः । इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्यय लक्षणं स्यात् तदेदूतौ च सप्तमीत्येव सप्तमी सहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदूदन्तं तत् प्रगृह्यसंज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन तत क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफलाभावादाह मा वेति । वाप्यश्वोनद्यातिरिति । संज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात् प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम् । अथेति । अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः । जहत्स्वार्थेति । समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यात् सप्तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः । समुदायार्थ इति । वृत्तौ हि पूर्वं पदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात् पांसूदकवत् स्वार्थस्य विवेकानवगमात् समुदायार्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाभिधीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानार्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलोऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा ॥

दाधाघ्वदाप् ॥ दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीयमाना रूपान्तरयुक्तानां दादेङ्धेटां न प्राप्नोतीत्याह घुसंज्ञायामिति । किं प्रयोजनमिति । दोदेङ्धेटामेजन्तानामनुकरणानि व्यवस्थाप्यात्वे कृते ददातिदधातियच्छत्यनुकरणानां चैकशेषे कृते द्वन्द्वनिर्देशात् सिद्धा दादेङ्धेटामपि घुसंज्ञाकृतात्वानां चैषां स्थानिवद्भावेन सिद्धेति प्रश्नः । आत्वभूतानामिति । भवतेः प्राप्त्यर्थादाद्भुषाद्वेति विभाषितणिचः कर्तरि कर्मणि वा क्तप्रत्ययः । तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा भूता आकारान्ता इत्यर्थः । न तु लक्षणेन कृत्वा इति विज्ञेयमुत्रसराप्ययमभिप्रायः। एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाभावात् प्रक्रियागौरवाच्च प्रयोगएव ये

आत्वभूतानामेव स्याद् अनात्वभूतानां न स्यात् । ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याणि आर्धधातुके तत्र चैत आत्वभूता दृश्यन्ते । शिदर्थम् । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शित्यात्वं प्रतिषिध्यते तदर्थम् । प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति । भारद्वाजीयाः पठन्ति । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम् । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं क्रियते किं प्रयोजनम् । शिदर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् । विकृतार्थं खल्वपि । प्रणिदाता प्रणिधाता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्याद् लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात् । अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति आहोस्विद्दाधां प्रकृतय इति । किं चातः । यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः, आत्वभूतानामेव स्याद् अनात्वभूतानां न स्यात् । अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति, अनात्वभूतानामेव स्यादात्वभूतानां न स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाःप्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति । कथं तर्हि दाधा घुसंज्ञा भवति प्रकृतय श्चैषामिति । तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति । ततो वक्ष्यामिदाधाघ्वदाप् । अर्थ इति नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः । तेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव । न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र मार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । प्रणिमयते प्रणिमयतेत्येवम-

---

आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः सामान्यानुकरणं वा दा इति धा इति पृथक् पदं निर्दिष्टमिति । प्रणिदयत इति । घुसंज्ञायां सत्यां नेर्गदेति णत्वं भवति । प्रणिदातेति चर्तेर्देङो वा रूपं प्रणिधातेति धेटः । लक्षणेति । लाक्षणिके हि लक्षणानुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरङ्गा प्रतिपदोक्ते त्वन्तरङ्गा । कथमिति । दाधाप्रकृतय इति षष्ठीसमासः कर्मधारयो वोभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः । दाधाः प्रकृतयइति । दीयतइत्यादावोत्वादेः । आत्व भूतानामिति । दाणदाञ्धाञाम् । प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासत्त्यैषामिति लभ्यते । अर्थ इतीति । एतद्द्वितीयं वाक्यम् । सन्निधानाच्च दाधामर्थे

र्थम् । तत् पुरस्तादपकृष्यते घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति अत्रापि प्राप्नोति । अथाक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति, प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति । आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते । यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते । विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवैतस्याः परिभाषाया लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति गामादाग्रहणेष्वविशेष इति । समानशब्दप्रतिषेधः* । समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रनिदारयति प्रनिधारयति । दाधा घुसंज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति । समानशब्दप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणात्* । समानशब्दानामप्रतिषेधः, अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घुसंज्ञा कस्मान्न भवति । अर्थवद्ग्रहणात् अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणात् । न चैतावर्थवन्तौ । अनुपसर्गाद्वा* । अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति । न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । यद्येवम् इहापि तर्हि न प्राप्नोति प्रणिदापयति

यो वर्तते स घुसंज्ञ इति प्रकृतीनामपि सिध्यति । तत्पुरस्तादिति । नेर्गदेति । सूत्रे घुमाशब्दयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं तदुभाभ्यामभिसम्भन्त्स्यते । प्रनिमिनोतीति । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्त्वविधानाद्भवति माप्रकृतित्वमनयोः । गामादाग्रहणेष्विति । अस्य चार्थस्य दैपः पित्त्वमदाबिति पित्प्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थं लिङ्गम् अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधार्थेन पित्त्वेन । सामान्यापेक्षया च निरनुबन्धकग्रहण इति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति च परिभाषाद्वयानुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेटोऽपि सिध्यति । दोद्धोरित्यत्र वाद इत्येव धेटो निवृत्त्यर्थं सङ्घेटा घुसंज्ञा ज्ञापयति न हि दधातिनिवृत्त्यर्थम् इतरत तस्य दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानाद्दद्भावाप्रसङ्गात् । समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामित्यर्थः । प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति । दृङ्धृङोर्णिचि वृद्धावाकारे कृते दाधाशब्दौ संपद्येते तौ चार्थवन्तौ पश्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणमागमभूतत्वादन्यत्वं न करोतीति प्राप्तिः । अर्थवद्ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यस्य स्वं रूपमित्यनेन ज्ञापितत्वाद् उरण् रपर इति चाणुदीयमान एव रपरो भवतीति वृद्धिः क्रियमाणा रपरा भवतीति दारधारोरेवार्थवत्त्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा । अनुपसर्गाद्वेति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दोषं परिहरति । घुसंज्ञकापेक्ष-

प्रणिधापयतीति । अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । न वार्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथाऽन्यत्र* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । यथान्यत्र । तद्यथा अन्यत्रापि अर्थवद् आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । क्वान्यत्र । लविता चिकीर्षितेति । युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात् । न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः । बाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति अनागमकानां सागमकाः । तत् कथम् । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते, । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे* । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे वक्तव्यः ।

या यस्योपसर्गत्वं तस्मात् परस्य नेर्घौ परतो णत्वं विधीयते। अत्र दाधापेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं किं तु दाधांशोरपेक्षयेत्यदोषः । इहापितर्हीति । अत्रापि पुकि कृते पकारान्तो ऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः पुगन्तमेव च प्रत्युपसर्गत्वं प्रतीति प्रश्नः। न वाऽर्थवत इति । लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयापचयौ व्यपदेशहानिं न कुरुतः, यथा देवदत्तस्याङ्गाधिक्याङ्गच्छेदौ । इहाप्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्घुसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः । अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति यथा सत्यपि रेफे ऽकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशाहानिः। इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम् यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदाऽयं परिहारो ह्यर्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दाधौ प्रत्यनुपसर्गत्वाद् णत्वं नभवत्येव । तद्गुणीभूत इति। प्रयोगसंपादन उपकारक इत्यर्थः । युक्तं पुनरिति । ततश्च नित्येष्वागमविरोधात् तद्द्वारेणादेशविधानाद्दाप्शब्द एवार्थवान् दाशब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः । अथयुक्तमिति । तत्रापि स्थानिनमपनीयादेशः। क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः । बाढमिति । प्रसङ्गवाची स्थानशब्दो न निवृत्तिवाची, ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा बुद्ध्या उन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते । आगमस्त्ववस्थितस्यापूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि। आदेशास्तर्हीमे इति । इड भवतीत्यत्र तद्द्वारेण तव्यस्य तव्यादेशः क्रियते । सर्वे इति । आगमा अपीत्यर्थः । सर्वपदादेशा इति । पदशब्देन न सुप्तिङन्तं गृह्यतेऽपि तु कार्यं प्रकृतिप्रत्ययादि तत् सर्वं पदम् । एकदेशविकारे हीति । यद्य-

उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते स्याघ्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति । कुतः पुनरयं दोषो जायते । किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् । रूपग्रहणादित्याह । इह खलु प्रकृतग्रहणाद्दोषो जायते । उपदिदीषते सनि मीमाघुरभलभेति । नैष दोषः । दाप्रकृतिरित्युच्यते न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः एजन्तानामपीकारान्ताः । न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । घुसंज्ञा कस्मान्न भवति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति । दाप् प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् * । दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति । अवदातं मुखम् । ननु चाऽऽत्वे कृते भविष्यति तद्यात्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेजन्तत्वात् । सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्, अनेकान्ता अनुबन्धाः । पित्प्रतिषेधाद्वा* । अथ वा दाधा घ्वपिदिति वक्ष्यामि । तच्चाऽवश्यं वक्तव्यम् । अदाबिति ह्युच्यमाने इहाऽपि प्रसज्येत प्रणिदापयतीति । शक्यं तावदनेना-

---

पि सर्वविकारेऽप्यनितरत्वं यथा पिठरस्थस्य पयसःपाकादिषु तथापि विकारभावप्रतिपादनपरमेतत् । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमि भावद्वारेण क्रियतइत्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्यादाप्शब्द आदेशः क्रियतइति दाशब्दस्यानर्थक्यप्रसङ्गः, नैष दोषः, नियतासमर्थनायादेशपक्ष आश्रितः प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमागमिभाव एवान्यथागमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यात् । दीङ इति । उपादीस्तइतिस्थिते मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसंज्ञाप्रसङ्गः । इह खल्विति । एचो विषये आत्वविधानादिशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः । न चेयमिति । एच एव स्थाने आत्वविधानादित्यर्थः । सन्निपातेति । अकित्त्वसन्निपातेनात्वं क्रियते यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात् स्याघ्वोरिच्चेतिकित्त्वं स्यादित्यकित्त्वस्य व्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां प्रतिनैवाकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते । अत्र केचिदाहुः । दीङस्त्वजादावात्त्वे घुसंज्ञा भवत्येवेति प्रणिदातेति णत्वं भवत्यत एव वार्तिककारेण स्याघ्वोरित्वइति विशेषो निर्दिष्टः । अन्ये त्वाहुः । निर्देश एवैजन्तानामनुकरणनामात्वे कृते दाणदाब्धाञां चैकशेषे द्वन्द्वे च दाधा इति निर्देशाद्दीङो नास्ति प्राप्तिः, न हि तदनुकरणस्यात्वमस्त्यगुणविषयत्वात् । दाप्प्रतिषेध इति । दाप्लवने इत्यस्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः । अवदातमिति । तत्वमत्र प्राप्नोति ।

दाविति ब्रुवता बान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम्। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं दाप्प्रतिषेधे न दैपीति। परिहृतमेतत्। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषु दोष एव। एकान्तेष्वपि न दोषः। आत्त्वे कृते भविष्यति। ननु चोक्तं तद्ग्रात्त्वं न प्राप्नोति, किं कारणमनेजन्तत्वादिति। पकारलोपे कृते भविष्यति। नह्ययं तदा दाब् भवति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति। एतच्चात्र युक्तम्। यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति। अथ वा ऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति, यदयमुदीचां माङो व्यतीहार इति मेङः सानुबन्धकस्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं करोति। अथ वा दाबेवायं न दैबस्ति। कथमवदायतीति। श्यन्विकरणो भविष्यति॥ २०॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ २१॥ किमर्थमिदमुच्यते। सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् *। सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते। सत्यन्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते। सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादे-

---

शक्यं तावदिति। दाप् दैपौ धातुषु बान्तौ पठितव्यौ। तावत्येवेति। इत्संज्ञायां सत्यामेव प्रयोगे दाशब्द एवायं पित्कार्यं तु लभत इत्यर्थः। अथवेति। अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे उपदेश एजन्तानामात्वमुच्यमानं दैपो न प्राप्नोतीति ज्ञापकोपन्यासः। माङ इति। मेङो ग्रहणं न माङो मेङो व्यतिहारेण नित्ययोगात् माङस्तु विवक्षावशाद् व्यतिमिमीत इति कादाचित्कत्वाद् व्यतिहारयोगस्य। प्रणिदानं व्यतिहार इत्येकोऽर्थः। उदीचां मेङ इति तु न कृतम् एवं हि नाऽनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति न ज्ञापितं स्यात्। अथवेति। दिवादिषु दाप् शोधने इति पठिष्यत इत्यर्थः॥२०॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्। एकशब्दो ऽसहायवाची न संख्यावाची। बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्याऽस्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात्। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदित्युपमानात् सप्तम्यन्ताद्वतिर्विज्ञायते यथा मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इति। द्वयोर्ह्युपमानोपमेययोराधाराधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते। यदि च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वं स्याद् उपमानोपमेयभाव एव न गम्येत सर्वातिदेशानां कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात्तस्यैवेहाश्रयणम्। किमर्थमिति। व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः। इतरो मुख्ये संभवति गौणे न स्यादित्याह सत्यन्यस्मिन्निति। आद्य-

तस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति, इष्यन्ते च स्युरिति, तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्ति इत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् *। तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। एकाचो द्वे प्रथमार्थम् *। वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति। तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् पपाच पपाठ, इयाय आर इत्यत्र न स्यात्। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। षत्वे चाऽऽदेशसंप्रत्ययार्थम् *। वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठ्याविति। एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति, इह न स्याद् इन्द्रो मावक्षत् सदेवान्यक्षदिति। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् *। अन्तरेणवचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत्। तद्यथा लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते। भवतिचैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति। विषम उपन्यासः, ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति च मनुष्येषु वर्तते तद्यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा ग्रामो लब्ध इति। तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमी-

---

न्तौ विद्येते यस्मिन् शास्त्रे तदाद्यन्तवत् तस्य भावात् प्रवर्तनादित्यर्थः। क्वचिदाद्यन्तभावादिति पाठः। तत्र व्यपदेशिवद्वचनमिति। सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं ज्ञापकं कर्तव्यमित्यर्थः तत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्यास्ति स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेतुभावादविद्यमानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यंप्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते। वक्षदिति। वच् लेट् तिप् इतश्च लोप इतीकारलोपो लेटोऽडाटावित्यडागमः सिप् कुत्वम्। अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्यावयवः सकार इति षत्वं न स्यात्। अवचनादिति। अवचनं वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः। इह तावदियायेती इण्धातुः प्रयोगभेदाद्बहुरूपः। एति इतः यन्ति अयनम् आयकः अगात् गमयतीति।

ष्वेतत्प्रयुज्यते एकशालो ग्राम इति । यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदाय ऋक् ऋक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदमेकपदा ऋक् एकर्चं सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामार्थः ऋङ् नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति । यथा तर्हि बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकस्मिन्नपि अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीयानिति । तथाऽसूतायामसोष्यमाणायां च भवति प्रथमगर्भेण हतेति । तथाऽनेत्राऽनाजिगमिषुराहेदं मे प्रथममागमनमिति । आद्यन्तवद्भावश्शक्योऽवक्तुम् कथम् । अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन् * । अपू-

तस्यायमेकाजवयव इव लक्ष्यते । अथवाऽर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति । एवं शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यनेकक्रिया विषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्तिव्यपदेशः । एवं सिप्प्रत्यय इट्सन्निहितोऽपि दृष्टो जोषिषदित्यादौ वक्षदित्यादौ केवलोऽपीति तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते लोकनिरूढस्यायं व्यवहार इति लोकवच्छास्त्रेऽपिव्यवहाराद्गौणमुख्यन्यायोऽत्र नावतरति । पदसमुदाय इति । पादपर्यायः पदशब्दः । तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितो न तु ऋचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति । अत्राऽप्यर्थेनेति । पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः । अभेदोपचारात्त्वर्थ एवपदादिभिरभिधीयते । अयमेव मेज्येष्ठ इति । प्रथमरूपतयाध्यवसायान्मध्यमकार्यकरणाच्च मध्यम इति व्यपदिश्यते । अन्यो न जनितेति बुद्ध्या कनीयानिति व्यपदिश्यते । असूतायामिति । बहुत्वेऽपि प्रसूता प्रथमपुत्रेण काचिद्धन्यते तथा याप्रसोष्यते साऽपि काचित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेण हन्यत इत्युभयोरुपादानम् । प्रसूता नापि प्रसोष्यते कुक्षिस्थेनैव गर्भेण हता प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते । अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः । तत्र तस्या एव योग्यताध्यवसायेन भाविगर्भविवक्षया प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते स्त्र्यन्तरेषु बहुपुत्रत्वे सत्याद्यगर्भस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः । अनेत्रेति । बहुशोऽप्यागतः पूर्वमागमनं स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव, आजिगमिषुश्च भावीन्यागमनानि बुद्ध्या व्यवस्थाप्यकुर्यादेव प्रथमव्यवहारं, यस्तु सकृदेवागतः सोपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपादनार्थमनेत्रानाजिगमिषुरित्युपात्तम् । तत्रान्यसंबन्धिषु बहुष्वप्यागमनेष्वाद्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधत्वात् स्यादेकस्मिन्नप्यागमनेप्रथमव्यवहारः । इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह अपूर्वेति । यद्यपि बहुष्ववस्थितेष्वाद्यन्तशब्दौ प्रयुज्येते तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्ति

वंलक्षण आदिरनुत्तरलक्षणोऽन्त एतच्चैकस्मिन्नपि भवति। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादेतस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन। गोनर्दीयस्त्वाह सत्यमेतत् सति त्वन्यस्मिन्निति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्निदाद्युदात्तत्वे *। प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति। इहैव स्यात् कर्तव्यं तैत्तिरीयः, औपगवः कापटव इत्यत्र न स्यात्। ञ्नित्यादिर्नित्यमिति। इहैव स्याद् अहिचुम्बकायनिः आग्निवेश्यः, गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात्। वलादेरार्धधातुकस्येट् प्रयोजनम् *। आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति, जोषिषद् मन्दिषदित्यत्र न स्यात्। यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् *। वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति। तस्मिन् क्रियमाणे अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इहैव स्यात् श्रियः भ्रुवः श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्या-

---

निमित्तं तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीतिनार्थःसूत्रेण। भाष्यकारस्त्वाहसतित्वन्यस्मिन्निति। नह्यनपेक्षितयोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः। तस्मादेकस्मिन्मुख्य आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति कर्त्तव्योऽयंयोगः। यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिध्यति तथापि गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिः स्यात्तं प्रतियोगोऽयमारब्धः। प्रत्ययञ्निदाद्युदात्तत्व इति। प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं ञ्निति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः। कथं पुनर्भिन्नविभक्त्योर्द्वन्द्वउच्यते प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययेऽपि विषय इति प्रत्ययेऽपि तदुच्यते। यद्वा ञ्निति यदाद्युदात्तत्वं तद् ञ्नितोऽपि संबन्धि भवतीति नास्ति भिन्नविभक्तित्वम्। ऋदोरबित्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थात्पित्वाल्लिङ्गादेकाचोपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव लिङ्गं स्यादितीकारोकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वं न स्यात्। विशेषणार्थं वा पित्करणं स्यात् थाथादिसूत्रे इत्यज्ञापकं स्यात्। गार्ग्य इति। अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृत आदित्वाभावात्प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति स्वरविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति इत्यत्वम्, स्वरविधौव्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वान्नास्ति हलपेक्षमप्यादित्वम्। कृतिरिति। क्तिनो नित्वं तादौ च निति कृत्यतावित्येवमर्थं स्यात्। सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतदनाश्रित्यैतदुक्तम्। जोषिषदिति। लिङर्थे लेट्। इट ईटीति च ज्ञापकं सिज्विषयमेव स्यादिति सिप इण स्यात्। यस्मिन्विधिरिति। स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्या-

त् । अजाद्याट्त्वे प्रयोजनम् * । आडजादीनाम् इहैव स्यात् ऐक्षिष्ट ऐहिष्ट, ऐष्ट अध्यैष्टेत्यत्र न स्यात् । अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम् * । ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमितीहैव स्यात् पचेते इति पचेथे इति, खट्वे इति माले इतीत्यत्र न स्यात् । मिदचोऽन्त्यात्परः प्रयोजनम् * । इहैव स्यात् कुण्डानि वनानि, तानि यानीत्यत्र न स्यात् । अचोऽन्त्यादिटि प्रयोजनम् * । टित आत्मनेपदानां टेरे इतीहैव स्यात् कुर्वाते कुर्वाथे, कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् । अलोऽन्त्यस्य प्रयोजनम् * । अतो दीर्घो यञि सुपि च इहैव स्यात् पटाभ्यां घटाभ्यामिति, आभ्यामित्यत्र न स्यात् । येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम् * । अचो यद् इहैव स्यात् चेयं जेयम्, एयमध्येयमित्यत्र न स्यात् । आद्यन्तवदेकस्मिन् । कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ २१ ॥

तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥ घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः * । घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरो नदीतरः । घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः * । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घसंज्ञा कस्मान्न भवति । तरब्ग्रहणं ह्यौपदेशिकम् * । औपदेशिकस्य त-

---

सः । अजाद्याट्त्वे इति । सूत्रकाराऽपेक्षया प्रयोजनोपन्यासः वार्तिककारस्त्वजादीनामटासिद्धमित्याह । अन्तवदिति । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव गतार्थे प्रपञ्चार्थोऽयमुपन्यासः । कुरुत इति । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात् तशब्दाकारस्यानर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । आभ्यामिति । अत्र हि अन्तवत्त्वं उपयुज्यते अकारान्तस्याङ्गस्य अलोऽन्तस्य दीर्घो भवतीति पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । एयमिति । ईङो रूपम् इणस्तु इत्यमिति भवति ॥२१॥

तरप्तमपौ घः ॥ आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणएव तादी घः पितौ घः इति वा कर्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाप्रकरणं स्वार्थेऽपि तरबस्तीति सूचनार्थं तेनाल्पाच्तरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः । नदीतर इति । तरतेर्ऋदोरबितप् । सर्वत्र चानुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्त इति घसंज्ञाप्राप्तिः साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते । तथाहि द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थग्रहणं चतुश्शब्दविशेषणार्थं कृतमन्यथा द्वित्रिशब्दसाहचर्याच्चतुश्शब्दोऽपि कृत्वोर्थ एव ग्रहीष्यत इति किं कृत्वोर्थग्रहणेन । अप्रतिषेध इति । न प्रतिषेध इति प्रतिषेधनक्रिया नञा निषिध्यते । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे अनर्थकः प्रतिषेधइति । औपदेशिकमिति । उपदेशः प्रयोजनमस्य तत्र वा भवमौपदे-

रयो ग्रहणम्। न चैष उपदेशे तरप्शब्दः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते। यत्रास्यैतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते कोऽसौ उपदेशो नाम। न चैष उपदेशे तरप्शब्दः। अथ वाऽस्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः। घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत्। यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति। स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। समानाधिकरणेषु घादिष्वित्युच्यमाने इह प्रसज्येत महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिवेति॥ २२॥

बहुगणवतुडतिसंख्या॥ २३॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम्*। संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति, संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्, संख्यासंप्रत्ययार्थम्। एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात्। ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति। एवमपि कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके *। अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो न स्यात्। किं कारणम्, अकृत्रिमत्वात्।

शिकम्। यत्रास्येति। अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः। नचैषइति। काल्पनिकमस्य तरप्त्वं न तु साक्षान्निर्दिष्टम्। समानाधिकरणेष्विति। आतिशायनिकस्य स्वार्थिकत्वात् समानाधिकरणः। यदा तर्हीति। ननु तीर्णिरिति भवितव्यम् एवं तर्हि तीर्यत इति तर इति सामान्येन पदं संस्क्रियते पश्चान्नद्या विशेष्यते इति न दोषः। स्त्रीलिङ्गेष्विति। स्वार्थिकस्य प्रकृतिलिङ्गानुविधानात् स्त्रीलिङ्ग। महिषीरूपमिवेति इवशब्दो भिन्नक्रमः तेनायमर्थः महिषी इवेयमाकृतिरिति। तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात्॥२२॥

बहुगणवतुडतिसंख्या॥ संख्यासंप्रत्ययार्थमिति। संख्याया एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु सम्प्रत्ययार्थमित्यर्थः। ननु चेति। यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकिकोऽर्थो गृह्यते

बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । यथा लोके । तद्यथा लोके गोपालकमानय कटजकमानयेति यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः । यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति अत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति यदयं विपाट्शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति । इह तर्हि प्राप्नोति । नदीभिश्चेति । बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति । स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति । एवं च न चेदमकृतं भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति । न च कश्चिद्दोषो भवति । उत्तरार्थं च * । उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । ष्णान्ताषट् । षकारनकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत पामानो विप्रुष इति । इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोक इति । नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । अर्थो वाऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवति इदमेवंसंज्ञकेन

तथैकादिकापि संख्या ग्रहीष्यत इत्यर्थः । कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति । न्यायोयम् । तथाहि सर्वार्थाभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदाविशिष्टेर्थे संव्यवहाराय नियम्यते तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नान्यत्र । नदीपौर्णमासीति यू स्त्र्याख्यौ नदीति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्य शब्दसंज्ञेति निषेधात् । पौर्णमासीति । नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां न स्यादिति चेदेवमप्यू पौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वक्तव्यं स्यादू ऊकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारान्तं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहचर्याद् ग्रहीष्यते । तद्विशेषेभ्य इति । गङ्गादिभ्यः । यदयमिति । नित्यार्थःपाठः स्यादिति चेद् व्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्यष्टज् भविष्यतीत्यदोषः । बहुवचनेति । अन्यथाऽपनद्या इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात् । न चेदमकृतमिति । अनाश्रितमित्यर्थः । उत्तरार्थं चेति । अयं हि सूत्रोपात्तः संख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम् । इहार्थं नेति । इहार्थो यस्येति सा-

कर्तव्यमिति। आतश्चार्थात् प्रकरणाद्वा। अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति। उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति। यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति एवमिहापि प्राप्नोति। जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति। न यथा लोके तथा व्याकरणे। उभयगतिः पुनरिह भवति। अन्यत्रापि, नावश्यमिहैव। तद्यथा कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा। कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्, कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यकृत्रिमस्य। तथा साधकतमं करणमिति कृत्रिमा करणसंज्ञा, करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्, शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे इत्यकृत्रिमस्य। तथा आधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमा अधिकरणसंज्ञा, अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। सप्तम्यधिकरणे चेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्, विप्रतिषिद्धं

मान्यविशेषभावान्न पौनरुक्त्यम्। आतश्चेति। इतश्चेत्यर्थः। अर्थः। सामर्थ्यम्। यथा
गोपालकमानय माणवकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तस्याध्यापनासम्भवात्संज्ञिनो ग्रह-
णम्। प्रकरणं प्रस्तावो यथा भोजनप्रकरणे सैन्धवमानयेति लवणप्रतीतिर्गमनप्रकरणे त्वश्वे।
ग्राम्यमिति। ऊहितुमसमर्थम्। पांशुलपादमिति। अचिरोषितम्। अत एवाप्रकरणज्ञ-
म्। उभयगतिरिति। किं संज्ञेयं यस्य कस्य चिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य विवक्षि-
तः स्यादिति संदेहवान् भवतीत्यर्थः। साधीयो वेति। यो मम प्रसिद्धः सोऽनेन चोदितो
न च ममैवसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते। लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः
संज्ञान्तरं निवर्तयति क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति तुल्यजातीयविषय एवं हि नि-
यमो भवति। एवमिहापीति। बह्वादय एवात्र संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः। न यथा-
लोक इति। संख्या शब्दो हि बह्वादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तोऽन्त्वेकादिसंख्या-
निरासायाधिकार्थं प्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञाकरणस्याकर्मणि द्वितीयेति। ङ्याप्प्रातिपदि-
कादनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते। न च क्रियायाः संख्या संभवतीति
सामर्थ्यात्कारकस्य ग्रहणम्। कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र तु धातोः साक्षात् क्रियाया
इत्या क्रियाया एव ग्रहणम्। कलहमेघेभ्यः करण इति। तत्प्रादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातु-
संज्ञा क्रियते क्रियावाचिनश्च तत्प्रादयः साधने उत्पद्यन्त इति। सामर्थ्यात् क्रियाग्रहण-
म्। विप्रतिषिद्धमिति। द्वन्द्वावयवानां शक्त्यनभिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्यते। तद-

चानधिकरणवाचीत्यवाक्तत्रिमस्य । अथ वा नेदं संज्ञाकरणं तद्व-
दतिदेशोऽयम्, बहुगणवतुडतयः संख्यावद्भवन्तीति । स तर्हि व-
तिनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्य-
ते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा एष ब्रह्मदत्तः ।
अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति ।
एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह संख्यावदिति गम्यते । अथवा ऽऽचा-
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्र-
त्यय इति । यदयं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति तिशदन्तायाः
प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमात्यन्ता श-
दन्ता वा संख्या ऽस्ति । ननु चेयमस्ति डतिः । यत्तर्हि शदन्तायाः
प्रतिषेधं शास्ति यच्चापि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं ड
त्यर्थमेतत् स्यात् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । अर्थवतस्तिशब्द-
स्य ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दो ऽर्थवान् । अथ वा महतीयं संज्ञा क्रि
यते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि सं
ज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणएतत्प्रयोजनम् अन्वर्थ
संज्ञा यथा विज्ञायेत । संख्यायते अनयेति संख्या । एकादिकया चा-

---

दतिदेशोयमिति । संख्याकार्यातिदेशोयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्याट्टिघुभादिसंज्ञाव-
देकाक्षरा क्रियेत तस्माल्लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य
बोधयति । अथवेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति
लिङ्गेनाप्यनुमीयत इत्यर्थः । अर्थवत इति । ननूभयसंभवद्वयं परिभाषोपतिष्ठते । डतय-
न्ता च कृत्रिमास्ति डतेश्च तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादितयज्ञापकस्त्य-
न्तायाः प्रतिषेधः, नैष दोषः, अतिशदन्ताया इत्युच्चारणकाल एवार्थवतस्तिशब्दस्य ग्र-
हणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य । अथवेति । ननु महत्याः संज्ञायाः क-
रणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा यथा सर्वादीनामेव सर्वनाम-
संज्ञा न त्वधिकानां तेन बहुगणशब्दयोः सङ्घवैपुल्यवाचिनोः संज्ञा मा भूदेकादीनां
तु कथं स्यात्, नैष दोषः, इहान्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदनुरूपः संज्ञीसर्व आक्षिप्यते ते-
नैकादीनां तावद् ग्रहणं भवति पश्चाद्बहुगणवतुडतीति भूयादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं
व्याख्यायते । अत एव सङ्घवैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोस्संज्ञा न भवति । तद्वदतिदेशप-
क्षेपि परस्परसाहचर्यात् संख्यावाचिनोरेव भूयादिनिवृत्तये नियमायातिदेशः क्रियत-

पि संख्यायते । उत्तरार्थेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन । इदं प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । इदं वै संज्ञार्थमुत्तरत्र च संज्ञिविशेषणेनार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति । यत्तावदुच्यते न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथाशाल्यर्थं कुल्याःप्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति । भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति । अथ वा सापेक्षोऽयं ष्णान्तेति निर्देशः क्रियते । न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति तेन संख्यामेवापेक्षिष्यामहे ।अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम् * । अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थम् । समासविध्यर्थम्, कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अध्यर्धशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् । अध्यर्धकम् । लुकि चाऽग्रहणम् * । लुकि चाध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति । द्विगोरित्येव सिद्धम् ।

इतरातिप्रसङ्गो न भवति । संज्ञिविशेषणेनार्थ इति । ष्णान्तेत्यनेन विशिष्टं संज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोगइत्यर्थः । नचान्यार्थमिति । एकशब्दत्वदर्शनइतिभावः । भवतुतर्हि प्रतियोगंशब्दभेद इत्याहनखल्वपीति । यथा गोधादेशान्तरगमनमात्रेणगोधात्वं नजहात्येवं शब्दोपि रूपान्तरं न गृह्णातीत्येवेत्यर्थः । अन्यार्थमपीति । पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात् । शब्दस्त्विति । स्वरितत्वाद्वाक्यान्तरे शब्दान्तरं वाक्यार्थानुग्राहिवस्तुप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते । सादृश्यात्तु तत्त्वाध्यवसाय इत्यर्थः । सापेक्षोयमिति । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः कृतः । तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाप्यपेक्ष्यतइत्यर्थः । अध्यर्धग्रहणंचेति । वार्तिके संख्याग्रहणं कर्तव्यत्वेन स्थितं तदपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः । विध्यर्थं चेदं ग्रहणम् अध्यर्धशब्दस्य त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् । अर्धशब्दश्चैकदेशवाची न संख्यावाची एकदेशादिशब्दवत् । तस्याधिशब्देन समासे कृते यौगिकोर्थः प्रतीयते न संख्या । अध्यर्धशूर्पमिति । अध्यर्धेन शूर्पेण क्रीतमिति दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः ततः शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञठञो वाध्यर्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्धकमिति । संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन् । द्विगोरित्येवसिद्धमिति।

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः *। अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासकन्विध्यर्थमेव। समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अर्धपञ्चमशूर्पम्। कन्विध्यर्थम् अर्धपञ्चमकम्। अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् *। अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम्, किं प्रयोजनम्, समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। अलुकीति किमर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। बहुव्रीहौ चाग्रहणम् *। बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। संख्यायाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति। संख्येत्येव सिद्धम्। बह्वादीनामग्रहणम् *। बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति। ज्ञापकात्सिद्धम्। ज्ञापकं किम्। यदयं वतोरिड्वेति संख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिटं शास्ति वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। योगापेक्षं ज्ञापकम् २२

समासविध्यर्थमिति। संबन्धसामान्ये षष्ठी। तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन् कार्ये विधीयमान इत्यर्थः। तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते। अन्ये त्वाहुः अर्धशब्दः संख्यावाच्येव तथाहि गण्यते एकोऽध्यर्धौ द्वावध्यर्धावर्धं तृतीय इति। तन्मते नियमार्थमध्यर्धशब्दस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं स्यात् सार्धादीनां मा भूदिति। वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमित्यर्थः। अधिकषाष्टिक इति। अधिकया षष्ट्या क्रीत इति संख्याविशेषणमधिकशब्दो न संख्येति वचनम्। तद्धितार्थेति समासः प्राग्वतेष्ठञ्। अलुकीति वचनाल्लुकि कर्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीत्यध्यर्धपूर्वेति लुङ् न भवति। ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः। नतूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुङ् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन नैतदस्ति, अर्हत्यर्थात् परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्र नोत्तरपदवृद्धिः स्यात्। ज्ञापकात्सिद्धमिति। एकादिवन्नियतसंख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः। योगापेक्षमिति। अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यं किंतु योगानपेक्षत इति योगापेक्षम्। यदयं बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्वतोरिथुक् षट्कतीति डटि परत आगमं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति संख्याकार्यमिति॥ २२ ॥

ष्णान्ता षट् ॥ २४ ॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनम्* । षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शताद्यष्टनोर्नुण्नुडर्थम् । शतानि सहस्राणि । नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति उपदेशग्रहणान्न भवति । अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति उपदेशग्रहणाद्भवति । उक्तं वा । किमुक्तम् । इह तावच्छतानि सहस्राणीति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। अष्टनोऽप्युक्तम्। किमुक्तम् अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थमिति । अथवाऽऽकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते षकारान्ता नकारान्ता आकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवतीति। इहापि तर्हि प्राप्नोति, सधमादो द्युम्न एकास्ताः एका इति । नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यापरः । तद्यथाएको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथाएकाग्नयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । असहायैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकेति । अन्येत्यर्थः । सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः । इह तर्हि प्राप्नोति द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चेति । एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते । अष्टाभ्य औश्, ततःषड्भ्यः । षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्योऽपि

ष्णान्ता ॥ षट्संज्ञायामिति । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुणैः प्रापणमुपदेशः । तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे या षकारनकारान्ता संख्या सा षट्संज्ञेत्यर्थः । नुण्नुडर्थमिति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनं नुटि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनं । अष्टानामिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे कृते नुटोऽप्राप्तिः कार्यकालत्वात्संज्ञायाः प्रवृत्तेर्नास्त्यन्तरङ्गत्वम । अष्टनोदीर्घेति । तत्र हि दीर्घग्रहणमष्टस्विति सुप उदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदाऽष्टस्विति परत्वात् षट्स्वरो झल्युपोत्तममिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन । कृतं च तत् कृतात्वस्याऽपि षट्संज्ञां ज्ञापयति ततश्चापवादत्वात् षट्स्वरोऽनेन बाध्यत इति दीर्घपक्ष इवादीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्यं दीर्घग्रहणम् । एकास्ता इति । सङ्ख्यावाचित्वाऽभ्युपगमवादीव्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते । अन्यवाचित्वाश्रयं तूत्तरम् । इह तर्हीति । द्वाभ्यामिति । षट्स्वरः स्यात् । सप्तम इति । अष्टाभ्य इति कृ-

तद्भवति। ततो लुक्लुक् च भवति षड्भ्य इति। अथ वा उपरिष्टाद् योगविभागः करिष्यते। अष्टन आ विभक्तौ। ततो रायः। रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति। हलीत्युभयोः शेषः। यद्येवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति च प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥ २४ ॥

डति च ॥ २५ ॥ इदं डतिग्रहणं द्विः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां च। एकं शक्यमकर्तुम्। कथम्। यदि तावत् संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते। कथम्। ष्णान्ता षडित्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते। अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते। डति चेत्यत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते ॥ २५ ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः॥। निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोतो गर्त इति। निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः ॥ ॥ निष्ठासंज्ञायां समानश-

---

तात्वानुकरणादौश्त्वविधानसामर्थ्याच्च लुङ् विधीयते। हलीति। ततश्चाष्टानामिति नुटि कृते आत्वं भवति जश्शसोरत्वष्टाभ्य इति कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादात्वं भवति। कृतात्वस्य हि निर्देशस्य प्रयोजनं यथात्वं तत्रौशत्वं यथा स्यादिति। यदि ह्यतत्कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्याल्लाघवार्थमष्टभ्य औशिति ब्रूयात्। यद्येवमिति। हलादावुच्यमानमात्वमौजसोर्न प्राप्नोतीति यत्राष्टार्थस्य प्राधान्यं तत्रौश्त्वं न भवितव्यम्, तत्रैव चौश्त्वे नात्वमनुमीयत इति जसश्चाप्यात्वमत्र ज्ञापकान्न प्राप्नोति विभक्तिमात्रे त्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति। अष्टन आ विभक्तावित्यत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तविधिसद्भावाद्बहुवचननिर्देशाभावाद् गुणभूतेऽप्यष्टार्थे आत्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः। यथालक्षणमिति। यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यं तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थः। नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात् ॥२४॥

डति च ॥ यदि तावदिति। तत्र वतुसाहचर्यात्तद्धित एव डतिर्गृह्यते न तु पातेर्डतिः कृत्। अथेति। तत्र सङ्ख्यासंज्ञाया अनुवर्तनादन्वर्थत्वाच्च तस्याः संख्याप्रश्नविषय एव डतिर्गृह्यते न त्वौणादिकः ॥२५॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ इहानुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते प्रयोगश्चैषां लुप्तत्वान्नास्ति। यत्र सारूप्यं तत्र च सन्देहः कथमस्यानुबन्धकार्यं कृतमस्य तु न कृतमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः। सिद्धान्तवादी तु मन्यते। अथ वैषानुबन्धैर्न नियतसन्निधाना अर्थाः कारककाला-

न्द्रानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः। निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति। अनुबन्धो ऽन्यत्वकरः। अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्यति। अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न लोपात् *। अनुबन्धो ऽन्यत्वकर इति चेत्तन्न, किं कारणम्, लोपात्। लुप्यतेऽत्रानुबन्धः। लुप्ते ऽत्रानुबन्धेनान्यत्वं भवति। तद्यथा कतरद्देवदत्तस्य गृहम्, अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपिनष्टं तद्गृहं भवति। एवमिहापि लुप्ते ऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति। यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेति। तद्यथा इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम् अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति अन्ततस्तमुद्देशं जानातीति। सिद्धविपर्यासश्च *। सिद्धस्य विपर्यासः। यद्यपि जानाति संदेहस्तु तस्य भवति। अयं स त शब्दो लोतो गतं इति अयं स त शब्दो लूनो गीर्ण इति। तद्यथा इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम्, अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति संदेहस्तस्य भवति इदं तद् गृहमिदं तद्गृहमिति। एवंतर्हि कारककालविशेषात् सिद्धम् *। कारककालविशेषावुपादेयौ। भूते यस्तशब्दः कर्मणि कर्तरि भावे चेति। तद्यथा इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽन्येन निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा। एवमपि प्राकीर्ष्टे त्वत्रापि प्राप्नोति। लुङि सिजादिदर्शनात् *। लुङि सिजादिदर्शनान्न भविष्यति। यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते प्राभित्तेति। दृश्यन्ते अत्रापि सिजादयः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। यथै-

दयो लक्ष्यन्ते तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ च तल्लक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते। तत्र यदा देवदत्तेन लूनः शालिरिति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदा लक्षणाज्ञः कर्मभूतकालाऽवगमात् क्तप्रत्ययं मन्यते यदा तु लोतमालभेतेति योगस्तदा मेषवाचो लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते। सिद्धविपर्यासइति। सिद्धोविपर्यासः संशयइत्यर्थः। इदंतद्गृहमिति। बुद्धेरनवस्थितत्वमनेन प्रतिपाद्यते। न त्वेतद् द्विर्वचनं वीप्साद्यर्थाभावात्। प्राकीर्ष्टेति। अत्र भूतकालोऽस्तीति भावः। दृश्यन्तेऽत्रेति। सिजादीत्यादिशब्दः प्रकारे तत्र प्राभित्त घटं देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रकत्वाद्यवगमलुग्लुगन्तस्यायं प्रयोगो न निष्ठान्त-

वायमनुपदिष्टन् कारककालविशेषानवगच्छति एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति । यत्र सिजादयो नेति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादे पञ्चममाह्निकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानिति ॥२७॥ सर्वादीनीति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति । यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते, तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न गावः नैष दोषः, भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा चित्रवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति। तद्गुण आ

स्येति प्रतिपद्यते । अञ्जिघृषिदृषिभ्यः क्त इत्यस्य निष्ठा संज्ञा न भवत्युणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बाहुलकाद्वा अन्यथा निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥

इति श्रीकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्याये प्रथमपादे पञ्चमाह्निकम् ॥५॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ कोयमिति । ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनिश्चयात्समासान्तराशङ्कैव नास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः एवं तर्हि किमयं बहुव्रीहिरेवाहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः । यथा कन्तन्तेभ्यः कण्वादिभ्य इति चेति प्रश्नः । तत्र सारूप्यार्थं सर्वश्चासावादिश्च सर्वादिरित्यत्रादिशब्द उपादीयते न त्वस्य प्रयोजनान्तरमस्तीति तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यत इति वा बहुव्रीहेः शेषः । वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाप्येकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह बहुव्रीहिरिति । एवमपि संदेहः किं प्राथमकल्पिको बहुव्रीहिः अथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषे बहुव्रीहिरिति पृच्छति कोऽस्य विग्रह इति । तानीमानीति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते । अन्यथा यथा चित्रा गावोऽस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्वतश्च विशेषणत्वमवगम्यते तथेहाप्यवगम्येत । अत्र चार्थो बहुव्रीहिर्नेष्यते । यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां विशेषणभावस्तदा तु बहुव्रीहिः । अत एव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्श्यते । तानीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानम् । तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिभावसंबन्धः प्रष्टव्य इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामि-

नीयते तद्गुणाश्चप्रचरन्ति॥इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वप्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः॥ सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति। किमेतन्निपातनं नाम। अथ कः प्रतिषेधो नाम। अविशेषेण किं चिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति। निपातनमप्येवंजातीयकमेव। अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति। ननु च निपातनाच्चाणत्वं स्यात् यथाप्राप्तं च णत्वम्। किमन्येऽप्येवं विधयो भवन्ति। इको यणचीति वचनाद् यण् स्यात्। यथाप्राप्तश्चेक् श्रूयेत। नैष दोषः। अस्त्यत्र विशेषः। षष्ठ्यात्र निर्देशः क्रियते। षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति। इह तर्हि कर्तरि शब् दिवादिभ्यः श्यन्निति वचनाच्च श्यन् स्यात्। य-

---

न एवानयनं न तु गवाम्। दण्डी। विषाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धिनि कार्ये विज्ञायमान उपलक्षणस्याप्यन्तर्भावो भवति। इहाप्यादिशब्दतावयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदसमुदायसमासार्थः। तस्य च समुदायस्य युगपलुब्ध्ये प्रयोगाभावात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक् प्रयोगत्वात्कार्यार्थया संज्ञया भवितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि सा सिध्यति। देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तोपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा सोप्यानीयत एव। णत्वं प्राप्नोतीति। राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वावयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्त इति णत्वप्रसङ्गः। प्रयोगे च स णत्वा अणत्वाश्च नित्या एव शब्दाः। तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवोऽसंज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापारास्तु प्राप्नोतिरव। सर्वार्थाभिधानयोग्यशब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वस्यापि न विरोधः। निपातनादिति। लोकेप्ययं णत्वरहित एव प्रयुज्यते तस्याऽत्र प्रसङ्गे न साधुत्वं प्रतिपाद्यते। किमेतदिति। भवतुस्य साधुत्वं णत्वप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याभावाद्विकल्पः प्राप्नोतीति भावः। इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्यनुयुङ्क्ते अथ क इति सर्वत्रैव ह्यप्राप्तानुमानं बाधः। निपातनंचापि णत्वाप्राप्त्यनुमानमिति भावः। ननु चेति। प्रतिषेधस्यनिवृत्तावेवतात्पर्यं, निपातनस्यतुतद्रूपसाधुप्रतिपादनेनतुरूपान्तरनिवृत्ताविति भावः। इकोयणचीति। यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते न तु निवृत्तिरित्यर्थः। षष्ठ्यात्रेति ततश्च संहिताविषये स्वाभाविकोऽप्रयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति न तत्र दर्भाः प्रस्तीर्यन्ते। इह तर्हीति। विकल्पः

थाप्राप्तस्य शप् श्रूयेत। नैष दोषः। शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते तत् तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। कर्तरि शबिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते इह तर्हि अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति वचनाच्चाकच् स्याद् यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेत। नैष दोषः, नाप्राप्ते हि केऽकजारभ्यते सबाधको भविष्यति। निपातनमप्येवंजातीयकमेव। नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति। यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति। समस्ते दोषो भवति। इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषालोपमारभन्ते समो हिततततयोर्वेति। सततम्, संततम्, सहितम्, संहितम्। इह पुनर्भवान्निपातनाच्च लोपमिच्छति। अपरस्पराः क्रियासातत्यइति। यथाप्राप्तं चाऽलोपम्। संततमित्येतन्न सिध्यति कर्तव्योऽत्र यत्नः। बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति। संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः *। संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः।

प्राप्नोतीति भावः। समुच्चयस्तु न भवतु केन परदेशस्याऽवष्टब्धत्वात्धातुसार्वधातुकयोरर्थाभिधाने एकेनैव साहायकस्य सम्पादनात्। शबादेशा इति श्यनश्च शित्करणं ज्ञापकं स्थानिवद्भावाभावस्य। तेन करोतीत्युप्रत्ययस्यापित्त्वादनुदात्तत्वं न भवति कुर्वतीत्यत्र शप्श्यनोर्नित्यमिति नुमागमो न भवति, आदित्यधिकाराद्वा। रुधादिभ्यः श्नमित्यत्र रुधादीनां श्रुतत्वात्तेषामेवान्त्यादचः परः श्नम् भवति न तु शपः परः। यथा च भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामिति रमागमो रोपधयोर्निवर्तक एवं शपः श्नम्। इह तर्हीति। देशभेदाद्विरोधाभावेऽपि काकचोरिकार्थत्वाद्विकल्प एव चोद्यते न समुच्चयः। कर्तव्योऽत्र यत्न इति। लुम्पेदवश्यम इत्ययं श्लोकोऽन्यार्थमवश्यं पठितव्यस्तेनैव सततं सन्ततमिति च सिध्यति न तु निपातनेत्यर्थः। सांतत्यमिति चानभिधानात् ष्यञन्तस्य प्रयोगाभावः पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तः पृषोदरादित्वान्न भवति। संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति। ये विभाषयान्तरे दृष्टास्त एवेमामवस्थां प्राप्ता इति विवक्षया चिप्रत्ययनिर्दे-

सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि स कथं कर्तव्यः । पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् * । पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि किमविशेषेण, नेत्याह, विशेषेण च । किं प्रयोजनम् । सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् । सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति । किं प्रयोजनम् प्रयोजनं डतरादीनामद्ड्भावे * । डतरादीनामद्ड्भावे प्रयोजनम् । अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरद् अतिकतरं ब्राह्मणकुलमिति । त्यदादिविधौ च* । त्यदादिविधौ च प्रयोजनम् । अतिक्रान्तोऽयं ब्राह्मणस्तमतितद् ब्राह्मण इति । संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः, उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्, ततोऽसंज्ञायामिति । सर्वादीनीत्येवं तान्यनुक्रान्तानि असंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि । उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः । अनुपसर्जनादित्येष

यः । सर्वाय देहीति । पदकार्येषु गौणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येष्विति शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इतरथोक्तमिति प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्सम्भवन्नपीह स नोक्तः समासकृत्तद्धितावययसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिरेकद्रव्योपवेशिनी संज्ञेतेयतदनपेक्ष्य संज्ञाप्रतिषेधः । तत्र ह्यपेक्षिते परया पूर्वा संज्ञा बाध्यत इति संज्ञा संज्ञया सर्वनामसंज्ञाया बाधनात् प्रसङ्गाभावः । अतिसर्वायेति । प्रादिसमासोऽयं बहुव्रीहौ संज्ञाप्रतिषेधात् । प्रयोजनं सर्वनामावययसंज्ञायामिति तदन्तविधिः परमसर्वस्मादित्याद्यर्थं आश्रितः । पाठादिति । यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथेहापि सर्वादिसन्निवेशो विशेष्यतेऽसंज्ञोपसर्जनानि सर्वादीनि गणसन्निविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । किमविशेषेणेति । किं यत् सर्वेषां सर्वादीनां कार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः । विशेषेण चेति । चशब्दादविशेषेणेत्यर्थः । यद् गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं त्यदादीनामः अद्डतरादिभ्य इत्यादि तदर्थमपि पाठविशेषणमित्यर्थः । यत्तु कार्यं युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यादि स्वरूपमात्राश्रयं न सन्निवेशापेक्षं तदविशेषेण भवति । तत्र हि न गणपठितयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशोऽपि तु त्वादिकयोः । अनुपसर्जनादिति । ननु प्राधानेन तदन्तविध्यर्थो योगः प्रारब्धव्यः कौम्भकारेय इति यथा स्यादिति न चाणिति ह्रद्ग्रहणं तद्धितोऽप्यणस्तीति, नैतदस्ति, स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमा-

योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः । अनुपसर्जन अ अदिति । किमिदं अ अदिति अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ । यद्येवम् अतियुष्मद् अत्यस्मद् इति न सिध्यति । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् अनुपसर्जन अ अ अदिति । अकारान्ताद् आकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ । अथवा अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति । यद्येवं परमपञ्च परमसप्त, षड्भ्यो लुगिति लुग् न प्राप्नोति । नैष दोषः, षट्प्रधान एष समासः । इह तर्हि प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन अनङ् न प्राप्नोति । सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति । यद्येवमतितद् अतितदौ अतितद इति अत्वं प्राप्नोति । तत्रापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् डतरादिभ्यः पञ्चभ्य इति पञ्चमी अङ्गस्येति षष्ठी तत्राशक्यं भिन्न-

---

भावात्, कारशब्दादपि ङीपि कुम्भकारिशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढग्भविष्यति । अनुपसर्जन अ अदिति । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अ अ अदिति । अकारेणाकारात्कारौ विशेष्येते । अकारात्परौ यावकारात्कारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः । पञ्चम्या अदितायं तु युष्मदस्मद्भ्यामनकारान्ताभ्यां विधीयत इति परिभाषानुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपि भवति । त्यदादीनाम इत्ययमकारात्परस्य हलः स्थाने विधीयत इति अकारात्परोऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितद् इत्यत्र न भवति । एवं तु प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ कृतेऽकारान्तादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति । तदोस्साविति च सत्वमविशेषितमित्युपसर्जनस्यापि प्राप्नोति । तत्रायं समाधिः । त्यदादीनामित्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्साहचर्याद् द्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते । सत्वविधौ च तथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः । अतिसर्वायेत्यादौ तु विशेषकार्यमपरिहृतमेव । गृह्यमाणविभक्तेरिति । गृह्यमाणानां त्यदादीनां डतरादीनां च स्वार्थद्वारेण संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः । यद्येवमिति । गृह्यमाणाद् विहिता या विभक्तिरित्येवं संबन्धसम्बानस्य प्रश्नः । अर्थः संबन्धोऽत्र गृहीत इत्युत्तरेऽभिप्रायः । यद्येवं पञ्चकाः शकुनय इति कनः स्वार्थिकत्वाज्जसो लुक् प्राप्नोति, उच्यते, कनि कृते शब्दान्तरत्वान्नात्वाभावान्नायं षट्संज्ञक इत्यदोषः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र त्वङ्गेनविभक्तिविशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति । प्रियसक्थ्नेति सक्थ्यक्ष्णः शकटावयववचनोऽचेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति समासान्तो न कृतः । प्रकृतविभक्ताविति । अङ्गार्थसंबन्धिन्यां विभक्तावित्यर्थः । तत्रापीति । गृह्यमाणविभक्तेरिति सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते इति च

विभक्तित्वाद् डतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम्। तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्प्रत्ययाद् डतरादिभ्यो यो विहित इति। इहेदानीमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। त्यदादीनामो भवतीति। अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी अङ्गस्येत्यपि, त्यदादीनामित्यपि षष्ठी अङ्गस्येत्यपि। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा यावता कामचारः। इह तावदस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः। अस्थ्यादिभिरनङ्गम् अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवति अस्थ्यादीनामिति। इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः अङ्गेनाकारम्। त्यदादीनां विभक्तावो भवति अङ्गस्येति। यद्येवमतिसः अत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः, त्यदादिप्रधान एष समासः अथवा नेदं संज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदम् सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते। यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति सर्वनाम्नः स्मै आमि सर्वनाम्नः सुडिति। अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते। सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै भवति सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुड् भवति यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति। एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयः तस्मिंस्तस्मिन्विषये यो यः शब्दो वर्तते तस्य तस्य तस्मिंस्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं

डतरादिभ्यो यो विहित इति। अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यं तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र तु प्रकरणेऽङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यतेऽर्थद्वारेण, युष्मदस्मद्भ्यां तु परतन्त्रमात्रे णेत्यतियुष्मदित्यादावपि कार्यं भवति। अतिस इति। शोभन स इति प्रादिसमासः। नञ्समासेऽप्यसः असट् अकतरदिति भवति। सर्वेषां यानीति। स्वविषयापेक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यम्। यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं न तु सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां यान्ति भिन्नार्थत्वात् एतेषां चापीति। ततश्च सर्व स्मिन्नोदन इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति सामानाधिकरण्यादनयोः। ननु प्रतिनियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभिहितमोदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतोऽयं प्रसङ्गः तत्रेदं दर्शनम्। सर्वशब्दोऽपि ओदनार्थावग्रहेण प्रवृत्त

प्राप्नोति। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्, लभ्यमित्याह कथम् एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयम्। सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि। सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि। सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते। अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। सर्वेषां नामानीति चातः सर्वनामानि। संज्ञोपसर्जनेच विशेषेऽवतिष्ठेते। अथो भस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः। उभस्य सर्वनामत्वे ऽकजर्थः *। उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः क्रियते उभकौ। किमुच्यतेऽकजर्थ इति न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि। अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात् *। अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः। किं कारणम् द्विवचनटाब्विषयत्वात् उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषयः अ-

---

ओदनशब्दोऽपि सर्वशब्दार्थावग्रहेण। प्रतिपत्ता तु केवलात्सर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते रूपसादृश्यान्नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानं तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं भवति नापरस्येति प्रमाणाभावादतिप्रसङ्ग उद्भावितः। एकशेषनिर्देश इति। ननु सहविवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः एकशेषफलत्वात्तन्त्रन्याय आवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते। अथवा आकृत्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेकशेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं भवतीति सहविवक्षामन्तरेणापि भवत्येकशेषः। संज्ञोपसर्जने चेति। यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवयावतिष्ठते उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहद्वातिक्रान्तार्थं विशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थं वृत्ति भवत्यतिसर्वायेत्यत्र वाक्ये त्वसंसृष्टार्थत्वात् स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषेऽवस्थानम्। यतो न लघीय इति। शब्दव्यवहारो लघुस्ततोऽपि लघीयो नाम। तत्र गुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनां विशिष्टो धर्मोऽनुमीयते नूनमेतानि संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि। यतस्तदनुरूपा तेषां संज्ञा कृतेति सर्वनामकार्यमन्तर्गणकार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवति न संज्ञोपसर्जनानाम्। अन्याभाव इति। टाब्विषयत्वमपि न द्विवचनादन्यत्र

न्यानि च सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचनेषूच्यन्ते। यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाब्विषयः क इदानीमस्यान्यच भवति। उभयोऽन्यत्र *। उभयशब्दोऽस्यान्यत्र भवति। उभये देवमनुष्याः। उभयो मणिरिति। किन्नु स्याद् यद्यत्राकज् न स्यात् कः प्रसज्येत। कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः। उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषय इत्युक्तं तत्राकचि सत्यकचस्तन्मध्ये पतितत्वाच्छक्यते एतद् वक्तुं द्विवचनपरोऽयमिति, के पुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपरः एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात् तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या। अवचनादापि तत्परविज्ञानम्। अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरोऽयं भविष्यति। किं वक्तव्यमेतत् नहि, कथमनुच्यमानं गंस्यते। एकादेशे कृते द्विवचनपरोऽयमन्तादिवद्भावेन। अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपि तुल्यम् *। अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति। कथम्। स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृति-

---

बोद्धव्यम्। तत्रोभादुदात्तो नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो माभूद् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि भवति। द्विदश्वत्रादिष्वश्वेत्यत्र निपातनादुभा बाह्वीत्यादयः साधवः। कश्चेदानीमिति। रूपे स्वरे च नास्ति विशेषः अवग्रहे च नास्त्यादरो न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः। उभकाभ्यां हेतुभ्यां उभकयोर्हेत्वोरिति षष्ठी तृतीयसिद्धे निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमितिवचनात्। उभयशब्दोऽयमिति। द्विवचनेऽनन्तरे श्रूयमाणे उभयशब्देन साधुना भाव्यं न लुप्तेन व्यवहिते। के पुनः सतीति। पूर्वस्य द्विवचनस्य लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात्। तत्र कविषये व्यवहितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम्। यथैव तर्हीति। ननु द्विवचनटाब्विषयत्वादित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोद्यानुपपत्तिः। एवं तर्हि टाब्विषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येवमर्थमाप्यपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम्। अवचनादिति। स्वार्थिकत्वादाप उभार्थस्याहानादापि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः। केऽपि तुल्यमिति। द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते किं तर्हि द्व्यर्थाभिधानसमर्थ इत्यर्थः। उभयत उभयत्रेति अतसोरव्ययत्वाद् द्वित्वाभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्दः। एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थं उभय-

ग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति । अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि । भवतोऽकच्छेषात्वानि * । भवतोऽकच्छेषात्वानि । प्रयोजनानि । अकच् भवकान् । शेषः स च भवांश्च भवन्तौ । आत्वम् भवादृगिति । किं पुनरिदं परिगणनमाहो स्विदुदाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह । तृतीयादयोऽपि दृश्यन्ते । सर्वनाम्नस्तृतीया च । भवता हेतुना भवतो हेतोरिति ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम् । न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। दिगुपदिष्टे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः । अथ समासग्रहणं किमर्थम् समास इव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् । द्वन्द्वे मा भूत् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधो भविष्यति । नाप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते सा यथैव न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधते । एवं द्वन्द्वे चेत्येतमपि बाधेत । न बाधेत । किं का-

---

व्दस्य पाठः । सर्वनाम्नस्तृतीया चेति षष्ठीतृतीयार्थः पाठ इति केचित् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोऽपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्ये । अथ भवत इति । अनकारान्तत्वात् स्यायाद्यभावात्प्रश्नः । शेषइति । पाठे सति त्यदादित्वाच्छेषो भवति । तृतीयादयोऽपीति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनपेक्ष्यं तदुक्तम् । इदं तु प्रयोजनम् भावतायनिः, भवद्र्यङ्, भवन्मयः । पूर्वनिपातश्च भवत्कितः । भवतष्ठक्छसाविति ठक्त्वात् ठक्छसौ । गुणवचनसंज्ञाबाधनं च । भवतो भावो भावत्यमिति मा भूत ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । दिग्ग्रहणमिति । एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसम्भवात्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः । वचनमन्तरेणाभिमतो विषयभेदो नलभ्यतइत्युत्तरम् । समासएवेति । मुख्य इत्यर्थः । अन्यस्तु तत्कार्यलाभाय तदुपदेशं लभतइत्यमुख्यः दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वाद्यन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो नावयवानामिति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावः ।

रणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते न बहुव्रीहाविल्येतस्मिन्प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते । द्वन्द्वे चेल्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवमियं विभाषा न बहुव्रीहाविल्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते द्वन्द्वे चेल्येतं प्रतिषेधं न बाधिष्यते । अथवा इदंतावदयं प्रष्टव्यः, इह कस्मान्न भवति, या पूर्वा सोत्तरा अस्योन्मुग्धस्य सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । यद्येवं, नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन । द्वन्द्वे कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्। नकर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहाविति। द्वितीयं कर्त्तव्यम् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र माभूत । एकैकस्मै देहि । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समासइति वर्त्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः समासो यो बहुव्रीहिरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् अवयवभूतस्याऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात्, इह मा भूत्, वस्त्रमन्तरमेषां त इमे वस्त्रान्तराः वसनमन्तरमेषां त इमे वसनान्तराः वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥ किमुदाहरणम्, प्रियविश्वाय । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति चैतत् । बहुव्रीहौसर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति । तत्र

येन नाप्राप्तइति । अयमत्रार्थः। न बहुव्रीहावितयनेन सर्वःस्वविषयो व्याप्तःद्वन्द्वे चेतयनेन तु न व्याप्तः । विभाषा जसीति जसि विकल्पविधानात् । यदि चानेन द्वन्द्वे विभाषा स्याद् जस्यनुवाददोषः प्रसज्येत । बहुव्रीहौत्वनुवाददोषमलभमाना कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा द्वन्द्वे चेत्यनेन बाध्यते । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । दिक्समास इति व्यपदेशो दिङ्नामानीति विहितस्य न्याय्यः, तत्रहि दिक्शब्दोऽस्ति । वस्त्रान्तरेति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककारस्य न सूत्रकारस्य न बहुव्रीहावित्यारम्भात् तन्मतेनेदं प्रयोजनमुक्तम् ॥

न बहुव्रीहौ । प्रियविश्वायेति । प्रियशब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते ।

विश्वप्रियायेति भवितव्यम् इदं तर्हि द्व्यन्यायत्र्यन्याय। ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम्। नैष दोषः वक्ष्यत्येतत्, संख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति।इदं चाप्युदाहरणंप्रियविश्वाय। ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति। वक्ष्यत्येतत् वा प्रियस्येति। न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम्। किं तर्हि असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम्। किं प्रयोजनम्। अकज् माभूदिति। किंच स्याद् यद्यत्राकच् स्यात्। कोनसमात्। कश्चेदानीमकचोर्विशेषः। व्यञ्जनान्तेषु विशेषः। अहकंपितायस्य मकत्पितृकः त्वकंपितायस्य त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति मत्कपितृकः त्वत्कपितृक इति चेष्यते। कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनान्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम् अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधिर्बाधते गोमत्प्रियइति यथा। क्रियते तत्र यत्नः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति। ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहाविति। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम। किम्। प्रियविश्वाय। उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम्। अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः। यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमैकविभक्तिकत्वं च। अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति। तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्।

द्व्यन्यायेति। संख्यायाः संख्येयपरतन्त्रत्वाद्विशेषणत्वं सर्वनाम्न एवेति नियमः कथमिति चेदुच्यते। विशेषणत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थमुपसंख्यानं स्यात् सर्वनामसंख्ययोः सन्निपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति। वक्ष्यत्येतदिति। नैष वाक्यार्थो यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः। व्यञ्जनान्तेष्विति। उपलक्षणमेतत्। द्विकपुत्रो द्वकिपुत्र इत्यत्रापि विशेषदर्शनात्। कथं पुनरिति। अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तत्वाच्च तावत्प्राप्त्यां पश्चात्पदान्तरसंनिधाने वर्तिपदार्थविशेषणान्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण बहुव्रीहिरित्यर्थः। अन्तरङ्गानपीति। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सामान्येन ज्ञापकं बहिरङ्गोऽपिसमासाश्रयोविधिरन्तरङ्गं बाधते इत्यस्यार्थस्येति भावः। क्रियते तत्रेति। तुल्यपयत्नमेव तज्ज्ञापकमित्यर्थः। अस्त्यन्यदिति। अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते। अयं खल्वपीति। सूत्रेपाठ एवायमर्थ इति प्रतिपादयति। अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं प्रतिषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे तस्य

गोनर्दीयस्त्वाह अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ । त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् * । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः आढ्यपूर्वाय देहीति । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानानर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् * । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम् । किं कारणम् । पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चात्र व्यवस्था गम्यते ॥

तृतीया समासे ॥ ३० ॥ समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम् । अयं तृतीयासमासोऽस्त्येव प्राथमकल्पिकः । यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चेति । अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम् । अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया । तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय देहि संवत्सरपूर्वाय देहि । ततोऽसमासे । असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासेन पूर्वाय देहि संवत्सरेण पूर्वाय देहीति ॥

पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावात् । गोनर्दीयस्त्वाहेति । सूत्रप्रत्याख्यानमेतद् यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम् । स्वरः । स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तत्वम् । आढ्यपूर्वायेति । अबहुव्रीह्यर्थं वचनम् । न चाऽत्रेति । प्राधान्येनेति भावः । अत्र हि पूर्वत्वमाढ्यत्वस्य विशेषणम् । यथातिपूर्वायेति पूर्वार्थोऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा । मयूरव्यंसकादित्वाच्चात्र समासः ।

तृतीया समासे । अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यलाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्यवाक्यस्य ग्रहणे सति मासेन पूर्वायेति प्रयोगःसाधुः । वाक्यभेदेन च मुख्ये समासे निषेधः । अथवेति । पर्युदासाश्रयणात्समाससदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणम् । पूर्वसदृशेति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते ॥

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥ जसः कार्यं प्रति विभाषा अकज्भिः न भवति द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधात् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥३४॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात् * । अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । गणे पठितत्वात् । गणे ह्येतानि पठ्यन्ते । कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठः अयं पुनः पाठ इति । तानि हि पूर्वादीनि इमान्यवरादीनि । इमान्यपि पूर्वादीनि । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः पाठः अयं पुनः पाठ इति यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रहणं करोति । नवैव हि पूर्वादीनि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । व्य-

---

विभाषा जसि । जसः कार्यं प्रतीति । जस इ जसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य ग्रहणादित्याहुः । अन्ये तु कार्यकालत्वात्संज्ञाया जसः शीत्यत्र वैपस्थानं मन्यन्ते ॥

पूर्वपरा ॥ अवरादीनां चेति । किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि यावता गण एवार्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यन्ते । तत्र पूर्वादीनि नवेत्येवं सूत्रं पठितव्यम् । प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति । तेषामेवात्र प्रत्यभिज्ञानाद् गणएवार्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति । यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराभिप्रायः । अवरादीनामिसत्र प्रकारार्थ आदिशब्दस्तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्येते । कथं पुनरिति । पूर्वं गणपाठेनियतसंनिवेशो व्यवस्थितः पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्रप्रमाणाभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो व्यवस्थावाची च तत्रसर्वादीनीत्यत्रादिशब्दस्यप्रकारार्थतापिसंभवति । प्रकारार्थतादर्शनाय पश्चादभियुक्ता गणान् पठन्ति । यदुक्तम् । श्वेत्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति । कृतादयश्च वृत्तिकारैर्निदर्शनार्थं पठिताः । तत्र वेदे मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थतादिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र संभाव्यत इति प्रश्नः । तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दोऽभिधीयते तेनाऽयमर्थः । सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः प्रकारवाचित्वे हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात् । मध्यमस्यामिति तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः । इमान्यवरादीनीति । अवरकालपाठात्पूर्वशब्दोऽवरशब्देनोच्यते । तेन पूर्वं गणपाठः पश्चात्सूत्रपाठ इत्यर्थः । हेत्वभिधानमन्तरेणाशक्योऽयमर्थः प्रतिपत्तुमित्याह इमान्यपीति । नवग्रहणमिति । तत्र हि नवग्रहणं त्यदादीनां निरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसंनिवेशो गणपाठः पूर्वस्ततोऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तर्हीति । प्रतिनियतविशेषणाभिधानाय प्रतिपद-

वस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एव विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । त्यादिपर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति, नैषां त्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति यदयं पूर्वत्रासिद्धमिति निपातनं करोति । वार्तिककारश्च पठति जश्भावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्ग इति इदं तर्हि प्रयोजनं जसि विभाषां वक्ष्यामीति ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥ आख्याग्रहणं किमर्थम् ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्याद् इह मा भूत्, स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः, स्वे गावः स्वा गावः ॥

अन्तरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥ उपसंव्यानग्रहणमनर्थ-

पाठ इत्यर्थः । एवं विशिष्टान्येवेति । पाठविशेषणं गणेऽर्थनिर्देश इत्यर्थः । त्यादिपर्युदासेनेति । त्यदादीनि पठित्वा गणे केश्चित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्रात्यादिभ्य इति तसिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तसिलादिविधानार्थं विधीयते तेन त्यादिपर्युदासो बाध्यते । यथा अनुलक्षण इति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते । वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथाऽमि पूर्वः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभेदेन वा छन्दसीति संबन्धाच्छन्दसि विकल्पः क्रियते इति भावः । इदं तर्हीति । यदि पूर्वादीनि नवेत्युच्येत तदा गणपाठेऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधानएवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणे प्रमाणाभावादप्राप्तविभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि विज्ञायेत, प्राप्तविभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात् । विभाषामिति । प्राप्तविभाषामित्यर्थः । प्रतिपदपाठं चान्तरेणासंकरेणार्थनिर्देशोऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः ॥

स्वमज्ञा० ॥ आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । आमिनिज्विषयस्त्वैश्वर्यवाची । आख्याग्रहणमिति । स्वेपुत्राः स्वे गाव इत्यत्र स्वशब्दआत्मीयत्वमेवाहपुत्रादिशब्दस्तु ज्ञातिधनयोर्वर्तते न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः । तस्य यथा स्यादिति । प्रतिषेध इति शेषः । इह मा भूदिति । असत्याख्याग्रहणे स्वे पुत्रा इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः, आत्माप्यात्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्याद् आख्याग्रहणे तु सति न दोषः । स्वशब्दो ह्यात्मीयस्याख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः ॥

अन्तरम् ॥ बहिरित्यनावृतदेश उच्यते तेन योगो बहिर्योगः । स च बाह्यस्य भ-

कं बहिर्योगेण कृतत्वात् *। उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम्, किं कारणम् बहिर्योगेण कृतत्वात्। बहिर्योगइत्येव सिद्धम्। न वा शाटकयुगाद्यर्थम्*। न वानर्थकम्। किं कारणम्। शाटकयुगाद्यर्थम्। शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। यत्रैतन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति। अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति इदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति। (अपुरीति वक्तव्यम्)। इह मा भूत्। अन्तरायां पुरि वसति। वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्*। वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्वितीयायै द्वितीयस्यै तृतीयायै तृतीयस्यै। विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति द्वितीयाय द्वितीयस्मै तृतीयाय तृतीयस्मै॥

स्वरादिनिपातमव्ययम्॥ ३७॥ किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पठेयुरन्। चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च।

वतीत्यन्तरे गृहा इति। नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते। यदा तु बहिःशब्देन बाह्य उच्यते बाह्येन योगो बहिर्योग इति तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्त उच्यन्ते। उभयथापि स्मर्यते। उपसंव्यानशब्दोऽपि कर्मकरणार्थभेदाद्भिन्नार्थः। ततः सर्वथा बहिर्योगात् सिद्धिं मत्वाह उपसंव्यानेति। न वेति। समानप्रमाणे शाटकयुगे अपरिच्छिन्ने इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः। अत्रापीति। यथोपसंव्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगोऽपीत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। आदिशब्दो वार्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तस्तत्र शाटकानां त्रये चतुष्टये वा तृतीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्तव्यम्। अपरीति। गणसूत्रमेतत्कर्तव्यम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात्। इह त्वनेन नार्थः अतइति जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात्। पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे क्रियते क्वचित्प्राकाराद्बहिरित्यस्ति पुरो बहिर्योगः॥ ३६॥

स्वरादिनिपातमव्ययम्॥ किमर्थमिति। स्वरादिषु किंचित्क्रियाप्रधानं किंचित्साधनप्रधानमिति असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः। स्वरादीनां पुनरिति। स्वस्ति वाचयति स्वःपश्येति क्रियासम्बन्धेऽनेकशक्तिदर्शनात्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः बोच्छितगङ्गमित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनादकर्मकमेवसत्त्व-

अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात् । नैवं शक्यम् । निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत, क्व इव क्वेव । एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु तच्चाशक्यम् । वक्ष्यत्येतत् । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति । तद्गरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् । तस्मात् पृथग् ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम् * । असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । विना नाना । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात् * । सर्वविभक्तिर्ह्येष भवति । किं कारणम् । अ-

---

वाचित्वम् । न निपातसंज्ञैवेति । प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोऽसत्त्वे इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः । स्वरादीनामिति । किमोऽदित्यत्प्रत्ययो दक्षिणादाजित्याच् केनप्रभृतयस्तु क्षत एकाचः सन्तीति भावः । तच्चाशक्यमिति । अव्ययसंज्ञायामेव सत्यामव्ययमेकाजनाङिति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति । अथ चादय एकाजनाङिति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम् ॥ ३७ ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाद् यद्यपि केवलस्य ग्रहणं तथापि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याव्ययसंज्ञा विज्ञायते । तत्र वृत्तिकारेण व्याख्यातम् असर्वा विभक्तिर्यस्य सोऽसर्वविभक्तिरिति । तत्र यदायमर्थः । यस्य तद्धितस्याऽसर्वा विभक्तिः कार्या यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इति तदा न दोषः । यदा तु यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनासर्वा विभक्तिराश्रिता सोऽसर्वविभक्तिः । यथ सर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमित्यस्मिन् सूत्रार्थे विनानानेत्यस्याव्ययसंज्ञा न सिध्यति, नहि विनञ्भ्यामित्यत्रप्रतिनियता । काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह । असर्वविभक्ताविति । अतिव्याप्तिश्चाऽस्मिन् सूत्रार्थे दाचिरितीत्रः पञ्चम्येव निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात् । अविभक्तिनिमित्तस्येति । अश्रूयमाणविभक्तिकमव्ययमविभक्तीत्युच्यते तन्निमित्तस्य यस्येष्यते न च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं न तु सामान्येनाविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञाविधेया विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात् । किं पुनरिति । एकवचनमुत्सर्ग इति वचनात् क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावादविनानानेत्यत्राप्यसर्वा विभक्तिरुत्पत्तौ निमित्तमिति प्रश्नः । सर्वविभक्तिरिति । अविशिष्टेभ्य उत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियत इत्यव्ययात् सर्वा विभक्तय उत्पद्यन्त

विशेषेण विहितत्वात् । त्रलादीनां चोपसंख्यानम् * । त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्र यत्र ततः यतः । ननु च विशेषेण एते विधीयन्ते पंचम्यास्तसिल् सप्तम्यास्त्रलिति ऽ वक्ष्यत्येतद् इतरातेभ्योऽपि दृश्यन्तइति । यदि पुनरविभक्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते अविभक्ताावितरेतराऽऽश्रयत्वादप्रसिद्धिः* । अविभक्ताावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः । का इतरेतराश्रयता । सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चाऽविभक्तित्वं भाव्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । अलिङ्गमसंख्यमिति वा * । अथवाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । एवमपीतरेतरामेव भवति । का इतरेतराश्रयता । सत्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चाऽलिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता च किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां च के चिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् । तत्तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति । न वक्तव्यम् । सिद्धं तु पाठात् * । पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं ताठः कर्तव्यः । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः ।

इत्यर्थः । अविशेषादिति । विशेषस्यानाश्रयणादित्यर्थः । त्रलादीनां चेति । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात्तसिलपि गृह्यते । वक्ष्यत्येतदिति । भवदादिप्रयोगएवाप्राप्तिद्योतनइत्यर्थः । यदि पुनरिति । प्रयोगे योऽश्रूयमाणविभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः । न च दधिमध्वित्यत्रातिप्रसङ्गो दध्नीत्यादौ विभक्तिश्रवणात् । अविभक्ताविति । अव्ययत्वादविभक्तित्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः । अलिङ्गमसङ्ख्यमिति । अविभक्तिरव्ययमित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वाद् अत्रापि तदेव दूषणमिति प्रदर्शनार्थो वाशब्दः । अलिङ्गासङ्ख्यत्वस्य लौकिकत्वान्नात्रेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः । एवमपीति । अर्थमपि कश्चित् शास्त्रादेव प्रतिपद्यतइति भावः । सिद्धं त्विति । वार्तिककारस्येतरेतराश्रयदोष. स्थित एवेति तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः । भाष्यकारेण त्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति वाशब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः । य एव प्रकारवचने थाल् स एव प्रत्नादिभ्यो विधीयते इति

मान्तः। तसिवती। क्त्वोऽर्थाः। नानाञाविति। अथवा पुनरस्त्वविभक्तिश्शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीतत्येव। ननु चोक्तमविभक्ताविति तरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जते। येत्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्येमनुष्याः कथं तेऽविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जतइति। अभिन्नाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् आतश्चाभिन्नाः। अन्येन हि वस्त्रेनैकं गां क्रीणन्ति, अन्येन द्वावन्येन चीन्। अभिन्नाश्च न च प्रयुञ्जते। तदेवं संदृश्यताम्। अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनाऽत्र विभक्तिर्न भवतीति। तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम्। किं चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किं चित् क्रियाप्रधानम्। उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थ प्रधानं हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम्। तद्धितश्चापि कश्चिद् विभक्त्यर्थप्रधानः कश्चित् क्रियाप्रधानः। तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानः विनानानेति क्रियाप्रधानः। न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। अथाऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते। एवमपि न दोषः। कथम्। इयं चाऽप्यद्यत्वे अतिबहुक्रियते। एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचन-

---

नाऽव्याप्तिः। मान्तइति। आम् अम्। तसिःप्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः तेनैकदिक् तसिश्चेति। क्त्वोऽर्थाः क्त्वतसुच्सृच्धाः। अथवेति। वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धावगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गासंख्यत्वमप्यव्ययार्थस्यप्रसिद्धमित्यर्थः। अत्रैवोपपत्तिमाह तच्चापीति। किंचिदिति। अव्ययानांद्वैविध्यमेवेतिप्रतिपाद्यतेऽलिङ्गासङ्ख्यत्वप्रतिपादनाय। अन्ये त्वाहुः। किंचिदव्ययं क्रियाप्रधानं नापि साधनप्रधानम्, यथा स्वःपश्य लोहितगङ्गम् उन्मत्तगङ्गं देश इति। तथा चात्र नपुंसकत्वमव्ययीभावस्येत्यन्वाख्यायते पूर्वं च भाष्यकारेणोक्तं स्वरादीनां पुनःसत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चेति। तस्माद्बाहुल्याभिप्रायेणाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्युच्यते। उच्चैर्नीचैरिति सप्तम्यर्थे वर्ततेइति साधनप्रधानता। हिरुक् पृथगिति। क्रियाविशेषणत्वादेषां क्रियाप्राधान्यम्। क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि पृथग् देवदत्त इत्यादि प्रयोगः क्रियाध्याहारादुपपद्यते। शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तेनैकदिक् तसिश्चेत्यणतसोर्भिन्नधर्मत्वम्। तत्र पैलुमूलमितिद्रव्यं प्राधान्येनाभिधीयते। पीलुमूलतइति तद्द्रव्योपसर्जनस्तृतीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता। अद्यत्वे इति। सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः। पूर्वं हि न्यासान्तराश्रयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम्।

मिति । कथं तर्हि । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते । तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः। न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते । न सर्वा असर्वा विभक्तयो यस्मादिति । कथं तर्हि । न सर्वा असर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति । चित्कं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् । एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र । ततः परे चाभिमता न कार्यास्त्रयः कृदर्था ग्रहणेन योगाः ॥ १ ॥ कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्रिता ये' । तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्, इह मा भूत् । एको द्वौ बहव इति ।

अतिबह्वीति । एकस्मिन्नित्यपनीयैकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम् ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्तव्यम् । तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यत एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यत्यलिङ्गासङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्च । ननु कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात् नैष दोषः । एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत् क्रियतेऽप्राप्तप्रापणार्थम् । तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते । न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्येति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम् इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संक्रियते । न चाप्येवमिति । एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकार्त्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सप्ताव्ययेभ्य उत्पद्यन्त इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम् । कथं तर्हीति । द्रव्यकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दः । एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम् । यदा त्वयं न्यायः प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यत इति तदा सर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रहे आश्रिते न दोषः । यदा तु खले कपोतिकान्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदैतदुक्तम् । अव्ययीभावादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते तावतैव तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यस्योपपादनात् । एवं गत इति । यदा अऽसर्वा विभक्तिरस्मादिति विग्रह आश्रीयते तदैवं विज्ञातिसत्येतावल्लक्षणमस्त्वसर्वविभक्त्यव्ययमिति पञ्चसूत्री न कर्तव्या । एतदसर्वविभक्तित्वं कृत्यपि तुल्यं यस्य कृन्मेजन्त इत्यनेनाऽव्ययसंज्ञेष्यते । मान्तस्येति । सूत्रोपलक्षणम् । ततः पर इति । कृन्मेजन्त इत्यस्मात् सूत्रात्परे कृदर्थाः कृत्संज्ञाविषयाः क्त्वातोसुन्कसुन इत्यर्थः । ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः । योगाश्च न कर्तव्याः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः पञ्चेत्युपसंहारः । इदानीमतिव्याप्तिपरिहारार्थं तद्धितग्रहणं कर्तव्यं तस्मिन् कृते कृन्मेजन्तइत्याद्यपि कर्तव्यमिति दर्शयति कृत्तद्धितानामिति । संख्याविशेषमिति । तन्निष्ठत्यर्थमित्यर्थः । तेषामिति । असति तद्धितग्रहणे एकादीनाम-

तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तिद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥२॥
पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति परमोच्चैः परमनीचैरिति। तदन्तविधिना भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अत्युच्चैः अत्युच्चैःसौ अत्युच्चैःस इति। उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध इहानुवर्तिष्यते। स वै तत्र प्रत्याख्यायते। यथा स तत्र प्रत्याख्यायते। इहापि तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम्। कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते। महतीयं संज्ञा क्रियत इति। इहापि च महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम् अन्वर्था संज्ञा यथा विज्ञायेत न व्येतीत्यव्ययमिति। क्व पुनर्न व्येति। स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। एतानर्थान् केचिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति। ये न वियन्ति तदव्ययम्। "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। व-

---

तद्धितान्तानामप्यसर्वविभक्तित्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं कर्तव्यं स्वरादीनामतद्धितान्तत्वात्। ननूभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वं तथा गोदौवरणा इति तत एषामपि तद्धितस्यासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह कृत्तद्धितानामिति। प्रतिपदं तद्धिताः पठितव्या येषामव्ययसंज्ञेष्यत इत्यर्थः। तस्माद्गणपाठ एवाश्रयितव्यः प्रपञ्चार्थस्तु सूत्रारम्भः। तदन्तविधिनेति। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनेनेति भावः। अत्युच्चैसाविति। शक्तिप्रधानान्यप्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति यथा दोषामन्यमहः दोषाभूतमहरिति। तत उच्चैश्शब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयान्तस्य समासः। क्व पुनरिति। श्लोके सप्तमीनिर्देशात् प्रश्नेऽपि सप्तमी निर्दिष्टा। सदृशमिति। लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्। विभक्तिष्विति। कारकेषु। तत्र यानि साधनप्रधानान्यव्ययानि तेषां शक्त्यन्तरानावेशात् क्रियाप्रधानानां च शक्तिसंबन्धाभावात् सर्वासु च विभक्तिष्वित्युक्तम्। वचनेष्विति। एकत्वादिषु। अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम्। यथा स्वत्यादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थाभिधायीन्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिभिरयोगः तेषां द्रव्यधर्मत्वात्। सत्त्ववाचिनामपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदयोगो यथा युष्मदस्मदोर्लिङ्गायोगः। केचित्तु, लिङ्गादिविशेषणायोगात् तत्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः तदयुक्तम्।

चनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्" ॥ १ ॥

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥ कथमिदं विज्ञायते कृद्यो मान्त इति आहोस्वित् कृदन्तं यन् मान्तमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति कारयांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति प्रतामौ प्रतामः अत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत् कृद्यो मान्त इति। कथं कारयांचकार हारयांचकारेति। किं पुनरत्राव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते। अव्ययादिति लुग् यथा स्यादिति। मा भूदेवम् आम इत्येवं भविष्यति। न सिध्यति। लिग्रहणं तत्रानुवर्तते। लिग्रहणं तत्र निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति। इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य। आतश्चेष्यते। एवं ह्याह। कृञ् चाऽनुप्रयुज्यते लिटीति। यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति। अथवा पुनरस्तु कृदन्तं यन्मान्तमिति। कथं प्रतामौ प्रतामइति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवतीति यदयं प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठति। कृन्मेजन्तस्यानिकारोकारप्रकृतिः *। कृ-

---

लिङ्गादिसामान्यसद्भावे प्रमाणाभावात्। यन्न व्येतीति। नानात्वं न गच्छतीति सत्त्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थः ॥

कृन्मेजन्तः ॥ कथमिति। किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं पश्चात्तु कृता तदन्तविधिः आहोस्वित्पूर्वं कृता तदन्तविधिः पश्चात्तु कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यत इति प्रश्नः। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनात् तदन्तविधिः। अथा वान्वर्थसंज्ञाश्रयणात्प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति। नहि केवलस्य प्रत्ययस्याप्रयोगार्हस्य नानागमनमनानागमनं वा संभवति। कारयां चकारेति। लिङत्र कृत् स च मान्तो न भवति। प्रतामाविति। क्विपिलुप्ते प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति। अव्ययादिति लुगिति। ननु हल्ङ्यादिलोपेन सिद्धत्वात् किं लुका प्रयोजनम्। यदा तर्ह्यनुप्रयोगवशाद्द्वित्वबहुत्वावगतिस्तदास्ति द्विवचन बहुवचनोत्पत्तिरिति लुगेपितव्यः। अकच् तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञानादिभिर्योगाभावाच्च। इष्यते चेति। पूर्वोक्ताद्धेतोस्तत्राद्यनुत्पादादनुप्रयोग एव तत्राद्युत्पत्तिः समासार्थस्य प्रकर्षादियोगादित्यर्थः। तत्रैवार्थे ज्ञापकमाह आतश्चेति। तत्र ह्यग्रं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति। प्रशान्शब्दमिति। तस्य मो नो धातोरिति नत्वस्यासिद्धत्वात्तिसद्धमव्ययत्वमितिभावः।

न्मेजन्तस्यानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् आधये आधेः चिकीर्षवे चिकीर्षोरिति । अनन्यप्रकृतिरिति वा * । अथ वा अनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरत्र ज्यायः । अनन्यप्रकृतिरिति वचनमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्य इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वा संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति * । नवा वक्तव्यम् । किं कारणम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रियेत अनन्यप्रकृतिरिति वोच्येत। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या बह्वन्येतस्याःपरिभाषायाः प्रयोजनानि।कानि पुनस्तानि। प्रयोजनं ह्रस्वत्वंतुग्विधेर्ग्रामणि कुलम्*। ग्रामणि कुलं सेनानि कुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नदोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् अन्तरङ्गस्तुक् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । नलोपो वृत्रहभिः * । वृत्रहभिर्भ्रूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमि-

---

तुल्यजातीयस्य धातोर्नियमेन व्यावृत्तिः क्रियते इति कारयांचकारेति भवत्येव मान्तस्याव्ययसंज्ञा । शान तेजन इत्यस्य तु प्रशानिति रूपं न भवति तस्य क्विबन्तस्य प्रयोगादर्शनात् । लावयतेर्लौरित्यस्यापि नभवति अस्मादेव ज्ञापकाल्लाक्षणिकत्वादौकारस्य । अनिकारोकारेति । एच एतद्विशेषणं न मकारस्य व्यवच्छेद्यासंभवात् । आधय इति । गुणे कृतेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा स्यान्न त्वयादयः । अन्तरङ्गत्वादेव च सुब्लुक् स्यात् । परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थं लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येतदनाश्रितम् । लाक्षणिकं ह्यनुमेयं प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । संनिपातलक्षण इति । संनिपातः संश्लेषस्तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्यानिमित्तं संनिपातं यो विहन्ति तस्येत्यर्थः । ग्रामणिकुलमिति । इको ह्रस्व इति पूर्वोत्तरपदसन्निपातनिमित्तं ह्रस्वत्वंतुको न निमित्तम् । तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोरानन्तर्यविघातः यदा तु ह्रस्वभाजस्य तुगागमो न तदन्तस्यावयवावयवश्च समुदायावयवो न भवति तदैतत्प्रयोजनं न त्वन्यथा । बहिरङ्गमिति । द्विपदाश्रयत्वात् । यदपि ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं तदपि अर्थाश्रयत्वाद्बहिरङ्गं तुक् तु वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः । यदि तु सन्निपातल-

क्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् अ-सिद्धो नलोपः तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति । उदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचिते * । उदुपधत्वमकित्त्वस्यानिमित्तम् । क्व, निकुचिते । निकुचितमित्यत्र नलोपे कृते उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्त्वं प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राऽकित्त्वं न धातुलोप आर्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना * । नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तम् । क्व । अमुना । नाभावे कृते अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्तिप्रयोजनम् वक्ष्यत्येतत् न मु टादेश इति । आत्वं कित्त्वस्योपादास्त * । आत्वं कित्त्वस्यानिमित्तं स्यात् । क्व । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति । तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेः । तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेरनिमित्तम् । क्व । तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्तीति । तिसृचतसृभावे कृते ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति

लक्षण इत्याश्रीयते तदा ग्रामणिकुलमित्यत्रापि तुन्न स्यात् । ह्रस्वत्वतुगागमयोस्त्वत्र साम्यादन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीतिलक्षणस्तुक् सिद्धो भवति । असिद्धो नलोप इति । नलोपःसुप्स्वरेत्यसिद्धं बहिरङ्गमिति वा । निकुचितइति । कुञ्च भावे क्तप्रत्ययः अनिदितामिति नलोपः । तत्र कित्त्वनिमित्तमुदुपधादित्यकित्त्वस्यानिमित्तमिति गुणो न भवति । अमुनेति । न मुनइत्यस्यायमर्थः । ने कर्तव्ये मुभावः सिद्धो भवति न तु ने परतो यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्र, तथा च मुभावस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वाद्दीर्घप्रसङ्गः । तस्मिन् कृते अदसोऽसेरिति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति ततश्चामूनेति स्यात् । उकारसन्निपातनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्याऽनिमित्तमिति सिद्धममुनेति । नमुटादेश इति । अनेकविभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः । टाया आदेशः टायामादेश इति । उपादास्तेति । एज्विषयआत्वविधानादकित्त्वसन्निपातनिमित्तमात्वं स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वस्याऽनिमि-

प्रयोजनम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे कृते ङीब् भवतीति यदयं न तिसृचतसृ इति नामीति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। शतानि सहस्राणि। नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। शकटौ पद्धतौ। अत्वे कृते अत इति टाप् प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। इयेष उवोष। गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम् प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति॥ तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य *। तस्यैतस्य लक्षणस्यदोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। अत इञ् दाक्षिः प्लाक्षिः। न

त्तं कित्त्वसंनियुक्तं चेत्त्वमिति कित्वाभावे न भवति। यदयमिति। ननु समस्तार्थमेतत्स्यात् प्रियतिसृणां ब्राह्मणानामिति। अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्तत इति नास्ति ङीपः प्राप्तिरिति केचित्। तदयुक्तम्। न हि ङीब्विधानेऽङ्गाधिकारोऽस्ति तत्राऽवयवस्य स्त्रीत्ववृत्तित्वाद् ङीपः प्राप्तिः केन वार्यत इति ज्ञापकमेव। ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात् स्वस्रादिष्वनयोः पाठो न कर्तव्यो भवति। शतानीति। विभक्तिसन्निपातनिमित्तो नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तम्। ष्णान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमित्यत्र न भविष्यतीति चेत् सङ्ख्यासंप्रत्ययार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत् स्यादित्यदोषः। शकटाविति। विभक्तिसन्निपातकृतमत्वं यदि टापो निमित्तं स्याद् आनन्तर्यं विहन्येत। शास्त्रीये च कार्येऽन्तादिवद्भावो नानन्तर्ये लौकिके, टापि च सति शकटायामिति स्यात् अत्र घेरिति तपरकरणे नाप्यत्र टाब् निवर्तयितुं शक्यते इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाकारो भविष्यति भाव्यमानत्वाद्वा सवर्णस्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्तरेणापि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं संपद्यते। इयेषेति। आमि सति लुक् स्यादिति प्रकृति प्रत्ययसन्निपातस्य विघातः स्यात्। उषविदेति विकल्प ओषांचक्रतुः ऊषतुरित्यादौ सावकाश इत्युवोषेति नित्य आम् प्रसज्येत। प्रतिपदविधिस्तु बलवत्वात्परत्वाच्चात्रापि विकल्पो नैवभाव्यमित्यनुदाहरणमेतत्। गुरुमत इति। नित्ययोगे मतुबाश्रयणादपि शक्यो ऽत्रामभावः प्रतिपादयितुम्। दाक्षिरिति। प्रयोगे व्यवस्थितस्यैवेकारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति सन्निपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य संभाव्यते। न प्रत्यय इति। कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान एव प्र-

प्रत्ययः संनिपातलक्षणः। अङ्गसंज्ञा तस्य निमित्तं स्यात्। आत्वं पुग्विधेः ज्ञापयति *। आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात्। क्व। ज्ञापयतीति। पुग् ह्रस्वत्वस्यादीदपत् *। पुग् ह्रस्वत्वस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। अदीदपदिति। त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः। त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरनिमित्तं स्यात्। क्व। या सेति। इड्विधिराकारलोपस्य ययिवान्*। इड्विधिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। ययिवान् तस्थिवानिति। मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य *। मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात्। क्व। अग्निमान् वायुमान् परमवा चापरमवाचे इति। नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य*। नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु इति। नदीह्रस्वत्वे कृते एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। ङ्यान्तादित्येवं भविष्यति। न सिध्यति। दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वाद्ध्रस्वत्वम्। नित्यस्संबुद्धिलोपः कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति अकृतेऽपि। अनित्यः संबुद्धिलोपः नहि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति। किं कारणम्। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। एते दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया। नहि दोषाः

त्यय उत्पाद्यत इत्याशयः। अङ्गसंज्ञेति। सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप इति स्यादानन्तर्यविघातः। तत्र वर्णविघातस्यानिमित्तं स्यादिति। अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः। अत्र केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते। तेषामात्रेयादावप्युदाहरणम्। अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः। ज्ञापयतीति। णिचि हृद्धौ कृतायामात्वं पुको न निमित्तं स्याद् अङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यवयवभक्तं पुकं मत्वा दोषोपन्यासः। अग्निमानिति। पूर्वमुदात्तमाश्रित्य मतुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य निघातं न कुर्यात्। परमवाचेति अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्त्युदात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात्। मा भूदिति। हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्टेदमुच्यते। तत्र कृतेऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाङ्ङविषयतीतिभावः। ब्रह्मबन्धुशब्दादित्वयाच नैतदुच्यतेतस्याङ्यावन्तत्वात्। नित्य इति। कार्यं तावन्नित्यं तद्येन केन चिल्लक्षणेन भवत्विति भावः। संबुद्धिलोपस्यावकाशो हे देवदत्तेति। भूयांसोवेति। दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः। सर्वादिषु-

सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम् । नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न च मृगास्सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः । प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ ४० ॥

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः * । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनम् किम् लुङ्मुखस्वरोपचाराः । लुक् । उपाग्नि प्रत्यग्नि । अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति । मुखस्वरः उपाग्निमुखः । प्रत्यग्निमुखः । नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इत्येषप्रतिषेधः सिद्धो भवति।उपचारः । उपपयःकारः उपपयः काम इति । अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । परिगणनमित्याह । अपि खल्वप्याहुः यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रति-

---

समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनोऽत्र समा इतिप्रयोगः । अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः । यथा समराज्यं वर्तते सर्वेषां राज्यं वर्तत इत्यर्थः । वेदेऽपि मानः समस्य दूढ्य इति प्रयोगः । सर्वस्य दुर्धियो मान इत्यर्थः । तत्र प्रयोजनानामनन्तत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः । प्रतिविधेयमिति । तत्र विधानसामर्थ्यादाङो वर्णविचालो भविष्यति । कष्टायेति ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति न यासयोरिति लिङादाव् भविष्यति । ययिवानिता वस्वेकाजादित्यर्थं नियम इटो न त्वपूर्वोऽयं विधिरित्याकारस्य लोपः । क्नापयतीत्याकारान्तभक्तः पुग्न व्यवधायकः । अदीदपदिति लिङ्दङ्क्तः । यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्त्वमुपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति पुकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवतीति नहि जानातेरकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अग्निमानिति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया सन्निपातपरिभाषां बाधते । एङ्ह्रस्वादित्यत्रापि गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाऽभावः । दर्वीत्यत्रच्छन्दसि गुणाभावपक्षात्ते छान्दसो लुग्भविष्यति ॥

अव्ययीभावश्च ॥ प्रयोजनमिति । मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम् । यथाऽग्निकार्यो धूम इति । अपि खल्विति । एवं खल्वित्यर्थः । परिगणनमनेन दृढीक्रियते

षेधो वक्तव्य इति। किं पुनस्तत्। पराङ्गवद्भावः। पराङ्गवद्भावेऽव्ययप्रतिषेधश्चोदित उच्चैरधीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थं, स इहापि प्राप्नोति उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान। अकच्यव्ययग्रहणं क्रियते उच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थं,तदिहापि प्राप्नोति, उपाग्निकं प्रत्यग्निकमिति। नुमि अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थं, स इहापि प्राप्नोति, उपकुम्भंमन्म उपमणिकंमन्य इति। अस्य च्वौ अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते दोषाभूतमहर्दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थं, स इहापि प्राप्नोति, उपकुम्भीभूतम् उपमणिकीभूतम्। यदि परिगणनं क्रियते नार्थोऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया। कथं,यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि नैतानि सन्ति। यत्तावदुच्यते लुगिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति यदयं नाव्ययीभावादत इति प्रतिषेधं शास्ति। उपचार इति। अनुत्तरपदस्थस्येति वर्तते। तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति। न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति॥ ४१॥

शि सर्वनामस्थानम्॥ ४२॥ सुडनपुंसकस्य॥ ४३॥ शिसर्वनामस्थानंसुडनपुंसकस्येतिचेज्जसि शिप्रतिषेधः *। शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः प्राप्नोति। कुण्डानि तिष्ठन्ति वनानि तिष्ठन्ति। असमर्थसमासश्च। असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्योऽनपुंसकस्येति। नहि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम्, केन तर्हि, भवतिना। न भवति नपुंसकस्येति। यत्तावदुच्यते

उपाग्न्यधीयानेति। अग्निसमीपे अधीयानेत्यर्थः। तत्र षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति पराङ्गवद्भावो भवति। न चैकमिति। सामान्यलक्षणमेकप्रयोजनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः। तत्रैवायमिति। न चोक्तं तस्मान्मुखस्वरेणाल भवितव्यमित्याहुः। अन्ये तु वर्णयन्ति। अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानान्मुखस्वरनिवृत्तिर्भवतीति नार्थः सूत्रेणेति। के चित्तु, स्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायां पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन कतिपयान्येवाव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेनेत्याहुः। तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाभावः॥ ४१॥

शिसर्व सुडनपुंसकस्येति चेदिति॥ अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः। सुट् स्त्रीपुंसयोरि-

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति। नाप्रतिषेधात् *। नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्य नेति। किं तर्हि। पर्युदासोऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति। नपुंसकेन व्यापारः। यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति। अप्राप्तेर्वा *। अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा निषिध्यते। कुत एतत् अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिपूर्वां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। यदप्युच्यते। असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति। यद्यपि वक्तव्यः। अथ वै तर्हि बहूनि प्रयोजनानि। कानि। असूर्यंपश्यानि मुखानि, अपुनर्गेयाः श्लोकाः, अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति॥

नवेति विभाषा॥ ४४ ।। नवेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् *। नवेतिविभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या, नवाशब्दस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। शब्दसंज्ञायां ह्यर्थासंप्रत्ययो यथान्यत्र *। शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्रत्ययः स्यात्। यथान्यत्र। अन्यत्रापि हि शब्दसंज्ञायां शब्दस्यैव संप्रत्ययो भवति नार्थस्य। क्वान्यत्र दाधा घ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति। घुग-

---

स्यस्मिन्न्यासे न दोष इत्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणपूर्वपक्षः पर्युदासाश्रयेण सिद्धान्तः। अप्राप्तेर्वेति। प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यदोषः तत्र सुडित्यनेन या प्राप्तिः सा निषिध्यते न तु शिसर्वनामस्थानमिति प्राप्तिः, अन्यथा शिसर्वनामस्थानमिति निरवकाशं स्यात् नपुंसकस्यैव हि शिः संभवति। ननु चेयमिति। परत्वादित्यर्थः। प्रतिषेध युक्तायुक्तत्वाच्च विरोधसद्भावः। तत्र परत्वात् सुडिति प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः। नोत्सहतइति। अपवादविषयपरिहारेणास्याः प्रवर्तनादित्यर्थः। अथवै तर्हीति। इदानीमित्यर्थः तत्र स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये नपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासोऽस्तीति॥४३॥

नवेति। नवेति विभाषायामिति। समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्य चानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तिः। स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाभावाट्टाबौ भवतः। अथ वा नवेत्युच्चार्य या विभाषा कृता तस्यामिति व्याख्या। तत्र लोके क्रियापदसन्निधाने नवाशब्दयोर्योऽर्थो द्योत्यो विकल्पप्रतिषेधलक्षणः स संज्ञीत्यर्थः।

ह्रणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः *। इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति। किं गतमेतदितिना। आहो स्विच्छन्दाधिक्यादर्थाधिक्यम्। गतमित्याह। कुतः। लोकतः। तद्यथा लोके गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति। सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासावर्थपदार्थकता तस्याः शब्दपदार्थकः संपद्यते। एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणप्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं प्रत्याययति, नवेति यद्गम्यते नवेति यत्प्रतीयतइति। समानशब्दप्रतिषेधः*।समानशब्दानां प्रतिषेधोवक्तव्यः। न वा कुण्डिका नवा घटिकेति। किं च स्यात्। यद्येतेषामपि विभाषा संज्ञा स्यात्, विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम्। अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात्। न वा विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके *। न वा एष दोषः। किं कारणम्, विधिपूर्वकत्वात्। विधाय किं चिन्नवेत्युच्यते, तेन प्रतिषेधवाचिनः सं-

---

अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दाववादेशौ स्याताम्। घुग्रहणेष्विति। शब्दस्य संज्ञाकरणात्प्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः। इतिकरणइति। क्रियत इति करणः कर्मणि ल्युट्, इतिश्चासौ करणश्चेति समासः। क्रियतइति। सामान्यविशेषभावेन निर्देशः। शब्दाधिक्यादिति। उपहासपरमेतच्चोदकस्य वचनम्। अशब्दार्थस्यालाभादिति भावः। गौरित्ययमाहेति। यद्यपि नित्ये शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्यार्थस्य त्यागो नास्ति तथापि प्रसिद्धिवशादेतदभिधीयते अर्थपदार्थकतायाः। प्रच्युत इति। तत्वतस्त्वादावेव स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः सादृश्यात्तु तमर्थमनभिव्यक्तमितिशब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासक्रादितिकच्यते। अर्थपदार्थकतेति। संबन्धे भावप्रत्ययः संबन्धात्प्रच्युतो भवति। समानशब्दप्रतिषेध इति। समानः शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः। विभाषा दिक्समास इति। विभाषाशब्देनाभिलक्षणोऽर्थः प्रत्याय्यते तत्र प्रत्ययवाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात्। तत्र दिशो नित्यत्वान्नवपुराणत्वासंभवात्तन्निमित्तो यदा शालायां व्यपदेशः दक्षिणा पूर्वा शाला सा चाभिनवा तदा संज्ञाकार्यंव्यङ्ग्यं च प्रत्ययत्वं स्यात्। नवा विधिपूर्वकत्वादिति। प्रदेशवाक्यार्थं पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्था-

प्रत्ययो भवति । तद्यथा लोके ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा । नेति गम्यते । अस्ति कारणं येन नवेति लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । किं कारणम् । विलिङ्गं हि भवान् लोके निर्देशं करोति। अत्र हि समानलिङ्गेन निर्देशः क्रियतां प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा । प्रत्यय इति गम्यते । एतच्चैव न जानीमः । क्व चिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतइति । अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबन्धे । तद्यथा यवागूर्भवतां भोक्तव्या न वा । यदा यवागूशब्दो भुजिना संबध्यते भुजिर्नवा शब्देन तदा प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यवागूर्भवता भोक्तव्या न वा । नेति गम्यते । यदा तु नवाशब्दो यवागूशब्देनाभिसंबध्यते न भुजिना तदा प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यथा यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या । प्रत्ययेति गम्यते । न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबध्नीमः, दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति । किं तर्हि, भवतिरभिसंबध्यते । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति । विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् * । विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम्, प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् । प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते । तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् ।

म्यते । तत्र लोकवन्निपातार्थावगतिर्भवति न तु प्रत्ययार्थावगतिरित्यर्थः । विलिङ्गमिति भिन्नलिङ्गं व्यधिकरणमित्यर्थः । विलिङ्गत्वेन वैयधिकरण्यं लक्ष्यते न तु प्रतिषेधवाचिनो नवा शब्दस्य लिङ्गयोगोऽस्ति । एतच्चैवेति नैव क्व चिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देश इत्यर्थः । विभाषा सेनासुरेति यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशः तथापि भिन्नविभक्तित्वात्सामानाधिकरण्याभावः । अपिचेति । तत्र सामर्थ्याद्विशेषावगतिः । यदा प्राप्ते यवागूभोजने वाक्यमुदीर्यते तदा प्रत्ययार्थावगतिः यदा त्वातुरं प्रति यवागूभोजननिषेधार्थमुच्यते तदा निषेधावगतिः । न चेहेति । क्रियायाः प्राधान्यात्सैव विभाषाग्रहणेन संबध्यते नतु तदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत् । नवा विधिपूर्वकत्वादिति । विध्यनित्यत्वमिति । विकल्प इत्यर्थः । न वा शब्द एक एव निपातः प्रतिषेधवाची तस्येहोपादानादिति भावः । परिहारान्तराभिधानाय तु न बहुव्रीहावित्यसंबद्धं स्यादिति नोक्तम् ।

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यप्रतिषेधात् । विधाय किं चिन्नवेत्युच्यते । तेनोभयं भविष्यति । विप्रतिषिद्धं तु * । विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न विज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति । न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात् * । न वा एष दोषः, किं कारणम् प्रसङ्गसामर्थ्यात् । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति । अन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति । अन्यत्र विधिविषयात् तदेतत् क्व सिद्धं भवति । या अप्राप्ते विभाषा । या हि प्राप्ते विभाषा कृतसामर्थ्यस्तत्र पूर्वेणैव विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । एतदपि सिद्धम् । कथम् । विभाषेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत नेति च वेति च । तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेध्यं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितं भवति । नेति च वेति च । तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । एवमपि विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः * । विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम् भवतीति चेन्न प्रतिषेधः * । भवतीति चेन्न प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नेति चेन्न विधिः * । नेति चेद्विधिर्न सिध्यति सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् * । सिद्धमे-

---

सिद्धं त्विति । प्रतिषेधाद्विधिरनुमास्यते ततो विकल्पः सेत्स्यतीत्यर्थः । विप्रतिषिद्धं त्विति । एकविषययोर्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः । न वा प्रसङ्गेति । सामर्थ्याद्विधिप्रतिषेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः । महती संज्ञेति । तेन द्वावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । यदिहि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात् संज्ञाकरणमनर्थकं स्याद् विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात् । तत्र समुदायस्येयं संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधादुपतिष्ठेते । अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याव्यापाराद्विकल्प एवोपतिष्ठते । एवमपीति । यद्यपि विरुद्धयोरेका संज्ञा क्रियते तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावाभावौ विधातुं न शक्येते इत्यर्थः । सिद्धन्त्विति । उभयत्र विभाषासु प्रतिषेधेन समीकृते

तत् । कथम् । पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्बाधते । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इत्युक्तम् । साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् * । साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषासाधुः स्यात् । समासस्यैव हि विभाषा क्रियते तेन समासस्यैव विभाषासाधुत्वं स्यात् । अस्तु यः साधुः स प्रयोक्ष्यते असाधुर्न प्रयोक्ष्यते । न चैव हि कदाचिद्व्याकरणे राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते, अपि च द्वैधाऽप्रतिपत्तिः * । द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इष्यामश्च पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति तच्च न सिध्यति । यस्य पुनः कार्याः शब्दाः विभाषासौ समासं निवर्तयति । यस्यापि नित्याः

विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तत इत्यर्थः । यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात् । आनुपूर्वी च या संज्ञाविधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्येष्वाश्रीयते । उभयत्रविभाषार्था चेयं संज्ञा । प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात् । तथाहि प्राप्तविभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितैव अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः क्रियते पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र संज्ञाफलम् । विभाषा श्वेरित्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते पित्स्वेव संप्रसारणं विभाषा स्यात् कित्सु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा कित्स्वेव विकल्प इति पित्सु न स्यात् । संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे कित्सु प्रवृत्तिः पश्चाद्विधिमुखेन सर्वत्र पक्षे संप्रसारणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति । यदा तु प्रतिलक्ष्यं भेदेन विभाषा श्वेरित्यस्य व्यापारः क्वचिद्विधिमुखेन क्वचित्प्रतिषेधमुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणापि सिध्यतीत्यशिष्योयं योग इति वक्ष्यते अशिष्यो वा विदितत्वादिति । साध्वनुशासन इति । साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पेन संबन्धः स्याद् न तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः । ततश्च विभाषा श्वेरित्यस्यायमर्थः स्याद् विभाषा श्वयतेरसाधु संप्रसारणं भवति पक्षे त्वसाध्विति । अस्तु यः साधुरिति । यथा भक्ष्याभक्ष्यसन्निधौ भक्ष्यमेवोपादीयते । न चैव हीति । सर्वदात्वस्य साधुत्वं नोभयरूपत्वमित्यर्थः । द्वैधाऽप्रतिपत्तिरिति । साधुत्वविकल्पने विभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वात् शिश्वियतुरित्यादि रूपं न सिध्यतीत्यर्थः । यस्य पुनरिति । एवं मन्यते व्याकरणेनैव शब्दा उत्पाद्यन्ते तत्रैते विभाषाग्रहणेनापूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसारणमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति भावः । यस्यापीति । साधुत्वस्यापौरुषेयत्वादविकल्प्यत्वात्तद-

शब्दास्तस्याप्येष दोषो न भवति । कथम् । न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते, किं तर्हि, समाससंज्ञाभिसंबध्यते । समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवतीति तद्यथा मेध्यः पशुर्विभाषितः मेध्योऽनड्वान् विभाषित इति । नैतद्विचार्यते अनड्वान्नानड्वानिति, किं तर्हि, आलब्धव्यो नालब्धव्य इति । कार्येषु युगपदन्वाचययौगपद्यम् * । कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । तव्यत्तव्यानीयरः ढक् च मण्डूकादिति यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष न दोषः कथम्, प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽस्ति । नापि ब्रूमः प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति, किं तर्हि, कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद्द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यम् उक्ता-

---

ज्ञानामेव विकल्पः । तद्यथेति । पशुत्वानडुत्त्वयोरविकल्प्यत्वात्क्रिया विकल्प्यते । नन्वन्यत्रोक्तं न संज्ञाया भावाभावाविष्येते इति, इह तूक्तं संज्ञाभिसंबध्यत इति ततश्च विरोधः, नैष दोषः, इह वृत्तिवाक्ययोर्मुख्यार्थाभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तम् अन्यत्र तु व्यपेक्षैकार्थीभावभेदाद्भिन्नार्थत्वमाश्रित्यैकार्थीभावे एव संज्ञाया भावाभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः । नित्यवादी कार्यपक्षे दूषणमाह कार्येष्विति । युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्तत इति द्वन्द्वः कृतः । अन्वाचयः समुच्चयोऽभिमतो यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम् । यस्य कार्याः शब्दाः सप्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्ट इति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति । नचैकस्या इति । ननु व्यवहितेऽपि परशब्दः प्रवर्तते सत्यम् । अन्तरालस्थमनपेक्ष्यानन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगो निर्दिष्टग्रहणं त्वानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः । कथं तर्ह्युक्तमेका प्रकृतिर्बह्वश्च यज इति, तत्र यजाकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चादोषः । तव्यदादयस्त्वेकाकृतियुक्ता न भवन्ति । नापि ब्रूम इति । एकस्याः प्रकृतेः सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः किं तर्हि प्रत्ययान्तरेण प्रकृत्यन्तरस्याक्षेपात् कर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति । अर्थगत्य इति । तव्यत्तव्यानीयर इत्यस्माद्वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते तत्प्रतिपादकानि धातोस्तव्यद्भवति भावकर्मणोरित्यादीनि । तत्र कर्तव्यशब्देन तस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्य-

र्थानामप्रयोग इति । आचार्यदेशशीलने च तद्विषयता* । आचार्यदेशशीलनेन च यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति । इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति । गालवा एव ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन् प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात् । तद्यथा जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत् तस्मान्न जामदग्न्यः पञ्चावत्तं जुहोति । यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः गालवग्रहणं तस्य पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । ननु च यस्यापि कार्याः शब्दास्तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । तत्कीर्तने द्वैधाऽप्रतिपत्तिः * । तत्कीर्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः । इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देशग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति तच्च न सिध्यति ॥ अशिष्यो वा विदितत्वात्* । अशिष्यो वा पुनरयं योगः किं कारणं विदितत्वात् यदनेन योगेन प्रार्थ्यते तस्यार्थस्य विदितत्वाद् येऽपि ह्येतां संज्ञां नारभन्ते तेऽपि विभाषित्युक्ते ऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणा विभाषित्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । तद्यथा मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्योऽनड्वान्विभाषित इति । आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते । आचार्यःखल्वपि संज्ञामारभमाणो भूयिष्ठमन्यैरेव शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति बहुलमन्यतरस्यामुभयथा

ते । आचार्येति । आचार्यस्य देशस्य च पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलनं तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात् सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे गालवस्येति नियमार्थं स्यात् । यस्य पुनरिति । अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति प्रयोक्तृनियमः केवलं गालवः स्मर्तृत्वेन स्मृतोऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थमाचार्यग्रहणम् । शास्त्रस्य ज्ञानाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजा भवति । कीर्त्यर्थमिति । कीर्तौ सत्यां तेषां स्वर्गाद्यवस्थानं चिरं भवति यथा इन्द्रद्युम्नादीनाम् । ननु च यस्यापीति । कार्यपक्षेऽपि पूजा शक्यते व्याख्यातुं यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्त्वमपि प्रयुंक्ष्वेति स्तुत्यर्थोऽर्थवादः स्यादित्यर्थः । इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह तत्कीर्तन इति । कार्यपक्षेऽयमर्थः स्याद् यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्यमिति ततश्च ह्रस्वत्वस्य विकल्पो न स्यात् नित्यत्वपक्षे तु गालवो ह्रस्वत्वस्य स्मर्तान्यो दीर्घस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः । अशिष्यो वेति । वाशब्दो विकल्पे । तेनाकृतिपक्षे उभयत्रविभाषार्थं सूत्रं कर्तव्यम् व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात्

वा एकेषामिति। अप्राप्ते त्रिसंज्ञाः * । इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम अप्राप्ते ताः द्रष्टव्याः। त्रिसंज्ञयास्तु भवन्ति । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति। द्वन्द्वे च विभाषा जसि प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्रेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते तयपश्चायजादेशः क्रियते तेन वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते अयच् प्रत्ययान्तरम्। यदि प्रत्ययान्तरमुभयीति ईकारो न प्राप्नोति। माभूदेवं मात्रजित्येवं भविष्यति, कथम् मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणम् कति तिष्ठन्ति अत्रापि प्राप्नोति। अत इति वर्तते। एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति। सद्दशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारे ग्रहणम् ऊर्णोतेर्विभाषा। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं

क्व चित्किंचिल्लक्षणं विधिमुखेन प्रवर्तते क्व चिन्निषेधमुखेन प्रवर्तते इतीष्टसिद्ध्या सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः। अप्राप्ते इति। अधिकारोऽयम्। त्रिसंज्ञया इति। त्रिष्वर्थेषु संज्ञयो यासु तास्त्रिसंज्ञयाः। द्वन्द्वे चेति। प्रकारणोपलक्षणार्थमेतदुपात्तम्। प्रथमचरमतयेत्यत्र तयग्रहणे संशयः। तत्र तयशब्दस्य प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वान्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा केवलस्य प्रयोगाभावात्तदन्तस्यैव सर्वनामत्वसंभवात्प्रत्ययग्रहण इति परिभाषया तदन्तविधिः। तत्र यदि सर्वादिग्रहणे न तयन्तं विशेष्यते नेमशब्दोऽव्यभिचारात्प्रथमादयस्त्वसंभवान्न विशेष्यन्ते तदोभयशब्दस्य जसि नित्या संज्ञा विभाष्यत इति प्राप्तविभाषा स्यात्। अथ सर्वादीनीति निवृत्तं पूर्वविप्रतिषेधश्च तदा प्राप्तविभाषा। अथ परविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा। प्रत्ययान्तरमिति। आदेशपक्षे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः। उभादुदात्त इत्यत्र तयस्येति नानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरमयज् भवति। तैलमात्रेति। प्रत्याहारे सति चकारेण मात्रशब्दो न विशेषित इति छ्यामास्त्रभसिवसिभ्यस्त्विनिति चकारान्तादपि मात्रशब्दान्ङीप्प्रसङ्गः। सदृशस्यापीति। प्रमाणे वर्तमानात्प्रमेये यो मात्रज् विहितः स प्रत्याहारेण गृह्यते इत्यर्थः। ऊर्णोतेर्विभाषेति। विभाषोर्णोरिति सूत्रं यद्यसंयोगाल्लिट् किदित्यत्रानुवर्तते ऊर्णुञासंयोगान्त एवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोः परस्येडादेर्लिटो नित्यं कित्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते ततः प्राप्तविभाषा। इडुपजीवनार्थं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम्। अथ तत्र सूत्रं नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च ततोऽप्राप्तविभाषा। अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभय-

वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । असंयोगाल्लिट् किदिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते अन्यद्धि कित्त्वमन्यद्धि ङित्त्वम् । एकं चेन्ङित्किती । यद्येकं ङित् कितौ, ततः संदेहः । अथ हि नाना, नास्ति संदेहः । यद्यपि नाना, एवमपि संदेहः । प्रौर्णुवीति । सार्वधातुकमपिदिति नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । विभाषोपयमने । प्राप्तेऽप्राप्ते उभत्र वेति संदेहः कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वा उभयत्र । गन्धनइति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते गन्धनइति निवृत्तम् । अनुपसर्गाद्वा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम् विभाषा वृक्षमृगादीनां प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । जातिरप्राणिनामिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति।अप्राप्ते जातिरप्राणिनामिति निवृत्तम् । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र, प्रत्ययान्तादिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि दीपादीनां विभाषा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः ।

त्रेति संशयः । अन्यद्धीति । व्यपदेशातिदेशोऽयमिति कित्त्वङित्त्वयोर्भेदः । एकं चेदिति । कार्यातिदेशपक्षे गुणनिषेधस्य कार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः । प्रौर्णुवीति । लङ उत्तमैकवचनम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र विभाषोर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेन संबध्यते ततः प्राप्तविभाषा । अथासंबन्धः पूर्वविप्रतिषेधश्च तदोभयत्रविभाषा परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते । विभाषोपयमन इति । यदा गन्धनाङ्गमुपयमनं तत्र गृह्यते तदा प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते परविप्रतिषेधे उभयत्र वेति संदेहः । जातिरिति । चर्मादिमयास्तदा मृगादयो ग्राह्याः निवृत्तमिति । तन्निवृत्तौ च गौणत्वाच्चर्मादिमयानामग्रहणम् । प्रत्ययान्तादिति वेति । कथं पुनः प्रत्ययान्ताः शब्दा रूपान्तरयुक्ता उषादिव्यपदेशं लभन्ते, उच्यते सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदाऽयमर्थो व्याख्यायते धातवः सनाद्यवयवा भवन्ति । यथा धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति । यथा समासान्ताष्टजादयस्तदा पूर्वोक्तचोद्याभावः । प्रत्ययान्ता इति । सनाद्यन्ता धातव इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसंब-

कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । भावकर्मणोरिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । कर्तरीति हि वर्तते । एवमपि संदेहः । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवति अकर्मकाश्च दीपादयः । अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेतिसंदेहः।कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । आभीक्ष्ण्यइति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति।अप्राप्ते। आभीक्ष्ण्यइति निवृत्तम् । तन्नादीनां विभाषा । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । आक्रोशइति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । आक्रोशइति निवृत्तम् । एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः।कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्तेकथं वोभयत्र। उदकस्योदः संज्ञायामिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते संज्ञायामिति निवृत्तम् । श्वादेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम् । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । इञीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते इञीति निवृत्तम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । चादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र

न्यार्थं इति भावः । भावकर्मणोरिति । चिण् भावकर्मणोरिति सूत्रे यदि दीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबन्धः क्रियते पृथक्पाठसामर्थ्यात्तदा प्राप्तविभाषा अथ नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च तदाऽप्राप्तविभाषा पूर्वविप्रतिषेधे तूभयत्र विभाषेति संशयः । अकर्मकाश्चेति । यद्यपि बुधिः सकर्मकस्तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेण तदुक्तम्। सोपसर्गा इति । अर्थान्तरवृत्तित्वादनुभवतिवदिति भावः । कर्तृस्थभावकाश्चेति । अत्र कर्तृयकीत्यत्र जायते स्वमेवेत्युदाहृतं तस्य ण्यर्थवृत्तित्वात्कर्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तेनास्य विरोधः । आभीक्ष्ण्यइति निवृत्तमिति । पूर्वविप्रतिषेधश्चेति भावः तन्नादीनामिति । आक्रोशइत्यत्र यद्यक्तौ नानुवर्तते ततोऽयं संशयः । एकहलादाविति । पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा उदपानमिति । चादिभिरिति । प्रतिषेधस्याप्राप्तविभाषा स्याद्य-

वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते चादिभिर्योग इति निवृत्तम्। यो यङ्यचि विभाषा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। यङीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते यङीति निवृत्तम्। प्राप्ते च*। इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः। विसंशयास्तु भवन्ति। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति। विभाषा विप्रलापे। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। व्यक्तवाचामिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्ते व्यक्तवाचामिति हि वर्तते। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। स्वरितञित इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्ते। स्वरितञित इति हि वर्तते। तिरोऽन्तर्धौ, विभाषा कृञि। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। अन्तर्धाविति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्तेऽन्तर्धाविति हि वर्तते। अधिरीश्वरे, विभाषा कृञि। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्तेऽधिरीश्वरइति वर्तते। दिवस्तदर्थस्य, विभाषोपसर्गे। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। प्राप्ते। तदर्थस्येति वर्तते। उभयत्र च। इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम उभयत्र ता द्रष्टव्याः। विसंशयास्तु भवन्ति। प्राप्तेऽप्राप्ते कथं वोभयत्र वेति। हृक्रोरन्यतरस्याम्। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते

ते विधिस्तु प्राप्तविभाषैव। यङीति वेति। यङ्लुकि कृतेऽजादिः परः संभवति। निजेगिलइत्यत्र पचाद्यचि कृते यङोऽचिचेति लुक्। प्राप्ते चेति। प्रकृतानुवृत्त्याप्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते। अन्यत्रवेति। विप्रवदन्ति प्रकुलय इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीति भावः। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविषये आत्मनेपदं भवतीत्येवं

कथं वोभयत्र। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। उभयत्र। प्राप्ते तावत्। अविकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः। अप्राप्ते हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तम्, हारयति भारं देवदत्तेन। करोति कटं देवदत्तः कारयति कटं देवदत्तेन, कारयति कटं देवदत्तम्, न यदि, विभाषा साकाङ्क्षे। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं वाप्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। यदीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। उभयत्र प्राप्ते तावत्। अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः यत्कश्मीरेष्ववसाम। यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि। अप्राप्ते अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान् गमिष्यामः कश्मीरानगच्छाम, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे तत्रौदनमभुञ्ज्महि। विभाषा श्वेः। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। क्तितीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। उभयत्र प्राप्ते तावत्। शुशुवतुः शुशुवुः शिश्वियतुः शिश्वियुः। अप्राप्ते। शुशाव शुशविथ, शिश्वाय शिश्वयिथ। विभाषा संघुषास्वनाम्। संपूर्वाद्घुषेः प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। घुषिरविशब्देन इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। उभयत्र प्राप्ते तावत्। संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः। अप्राप्ते संघुष्टं वाक्यमाह संघुषितं वाक्यमाह। आङ्पूर्वात्स्वनेः प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। मनसीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति। उभयत्र प्राप्ते तावत्। आस्वान्तं मन आस्वनितं मनः। अप्राप्ते। आस्वनितो

प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते। अथतु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं क्रियते तदोपपदेनैव द्योतितत्वादप्राप्तविभाषा स्यात्। गतिबुद्धीति। तत्र विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः। करोतिः क्वचिदकर्मको यथा विकुर्वते सैन्धवा इति। यदीति वेति। प्रतिषेधे

देवदत्तः आस्वान्तो देवदत्त इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिकृतौ महाभाष्ये प्रथमपादे
षष्ठमाह्निकम् ॥ ६ ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥ किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति आहोस्विद्वर्णस्य इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । कश्चात्र विशेषः । संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिः * । संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति । संप्रसारणाच्च परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति, नहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्ति । अस्तु तर्हि वर्णस्य । वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः * । वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति । ष्यङः संप्रसारणमिति स एव हि तावदिग् दुर्लभः यस्य संज्ञा क्रियते । अथापि कथं चिल्लभ्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात् । अनेन चैव ह्यसौ व्यवस्थाप्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापकः उभयसंज्ञात्वस्य । यदयं विभक्तिविशेषैर्निर्देशं

प्राप्त इत्यर्थः । लुट् तु यदि प्रतिषिद्धः । देवयज्ञीत्यादि न विचारितं तस्मादिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं कृतम् ॥४४॥

इति भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्याये प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥६॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ पक्षद्वयेऽपि लिङ्गदर्शनाद्युगपच्चोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्येऽनुपादानादेकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्यासिद्धिप्रसङ्गात् प्रश्नः । किमियमिति । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते । इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारादिग्यणो भवतीति योऽयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । अथवा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा तत्प्रतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमपि प्रतिपादयति । यणः स्थाने य इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञ इति वर्णसंज्ञापक्षः । वर्णविधिरिति । वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः । नहीति । वाक्यार्थे न पौर्वापर्याभावात्तस्य चासत्त्वभूतस्य स्थानित्वासंभवादित्यर्थः । दुर्लभ इति । कार्यपक्षे न लभ्यते नित्यपक्षे तु लभ्यत इति दुर्लभत्वमुक्तम् । केनासाविति । लोके इगेव नित्यं प्रयोगेऽस्ति तस्य तु यणः स्थानित्वं शास्त्रसमधिगम्यमित्यर्थः । भाविसंज्ञाविज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानाय न तावदत्रोक्तम् । उभयसंज्ञात्वस्येति । उभयोः संज्ञा उभयसंज्ञा तस्या भाव उभयसंज्ञात्वम् । तत्र तन्त्राद्व-

करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ष्यङः संप्रसारणं भवतीति तेन ज्ञायते उभयोः संज्ञा भवतीति । यत्तावदाह । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति, तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति । यदप्याह ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्य संज्ञा भवतीति । अथ वा पुनरस्तु वाक्यस्यैव । ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यतीति। नैष दोषः। यथा काकाज्जातः काकः श्येनाज्जातः श्येनः एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति । अथ वा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान् प्रयुञ्जानाः पदेषु पदैकदेशान्प्र युञ्जानाः । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान् प्रविश पिण्डींप्रविश तर्पणम् । पदेषु पदैकदेशान् देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति । एतस्य वाक्यस्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येषवाक्यैकदेशः प्रयुज्यते तेन निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः । संप्रसारनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति । अथवा आहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः सभवोऽस्तीति तत्र वचनाद्भविष्यति । अथवा पुनरस्तु वर्णस्य । ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिरिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि सिद्धं तु नित्य-

---

न्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणे नोभयोः संज्ञासिध्यति । यथाकाकादिति । ननु काकत्वाभिव्यञ्जकत्वात्काकः । अन्यत्र चोक्तम् । येनैकः काकस्तेनैवापरोऽपीति नैष दोषः, यदानुपजातजात्यभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषः काको भवति निर्ज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म तदैतदुक्तम् । एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वादुपचाराद्वर्णोऽपि ताच्छब्द्यं लभते इति भावः । प्रविशेति । प्रवेशनक्रियाकर्मयोग्यमाक्षिपति तच्च पिण्ड्यां प्रवेशासंभवाद्गृहप्रतिपत्तिः एवं पिण्डीमितिकर्मयोग्यां क्रियामाक्षिपद् भक्षणक्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययति । एवं संप्रसारणादित्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षिपतीत्यर्थः । यथा च पदैकदेशप्रयोगस्तथा सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इत्यत्र प्रतिपादितम् । अथवेति । यथा ब्राह्मणगतं भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते तथेहापि संप्रसारणादित्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वापर्या

शब्दत्वादिति । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि तत्र किं चिदुच्यतेऽस्य स्थाने ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति । इह हि पुनरुच्यते इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा कश्चित्कंचित् तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः अथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञा ऽभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति । अथवा इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते । यजाद्युपदेशात्तु इजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुञ्जते च पुनर्लोका इष्टम् उप्तमिति तेन मन्यामहे अस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुञ्जते इति । तत्र तस्यासाध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमन्वाख्यायते किति साधुर्भवति ङिति साधुर्भवतीति ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥ समासनिर्देशोऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः कोऽन्तऽ इति । तद्यथा अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्याविध इति । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तःदृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति । अस्ति चे

भावात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः । भाविनीति । ष्यङः संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थमाह अथवेति । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशभाव इत्यर्थः । असाध्वभिमतस्येति । प्राक् संप्रसारणशास्त्रादिति भावः । यथासंख्यसंबन्धादृङ्ह्वितरनितीकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति । दिव उदित्युत्वे यणादेशे कृते हल इति दीर्घत्वं तपरकरणान्न भवति द्युभ्यामिति । अक्षद्युवावित्यत्र संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशो न भवत्यचः पश्चात्सन्निधानादथवा वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् ॥४५॥

आद्यन्तौ । लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यत्यपि तु शास्त्रेणैवेति प्रदर्शनाय पूर्वपक्षः । समासनिर्देशोऽयमिति । अभिन्नस्यार्थस्य समासेन प्रतिपादनादित्यर्थः । यद्यपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाऽजा, अन्यस्य धनमिति वाक्येऽपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्तीति प्रतिपादयितुं समासनिर्देश इत्युक्तम् । यद्यपीति ।

हकश्चित्पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह, कः संव्य ताननुदेशो नाम। कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः आगमावित्याह। युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देषु आगमशासनं स्यात्। न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषुशब्देष्वादेशाः स्युः। बाढं युक्तम्। शब्दान्तरैरिह भवितव्यम्। तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता। आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः। तत्कथम्। संज्ञाधिकारोऽयम्। आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते टकारककारावितावुदाक्रियेते तत्राद्यन्तयोष्टकारककारावितौ संज्ञे भविष्यतः। तत्रार्धधातुकस्येड्वलादेरित्युपस्थितमिदं भवति आदिरिति तेनेकारादिरादेशो भविष्यति। एतावदिह सूत्रमिडिति। कथं पुनरियता सूत्रेण इकारादिरादेशो लभ्यः। लभ्य इत्याह। कथम्बहुव्रीहिनिर्देशात्। बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम्। इकार आदिरस्येति। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् इह तु कथं लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति। अत्राशक्यमुदात्तग्रहणेनाकारो विशेषयितुम्। तत्र को दोषः। अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः, त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः, तत्र वाक्यएवोदात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते, अकार उदात्त आदिरस्येति यत्र तर्ह्यनुवृत्त्यै तद्भवति आडजादीनामिति। वक्ष्यत्येतत्। अजादीनामटा सिद्धमिति। अथवा यत्तावदयं सामान्येनोपदेष्टुं शक्नो-

दर्शनं दृष्टं तस्यान्तो निश्चयः। यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः। संज्ञाधिकारोऽयमिति यद्येवं संज्ञा संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्यस्वयमेव निवर्ततइति किमिद्ग्रहणेन टकावित्येवास्तु, नैष दोषः। इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते। तेनेत्संज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ संज्ञे भवत आलजाटचावित्याटच् प्रत्यये टकारः संज्ञा न भवति। तत्रे ड्ग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते स्थानेऽन्तरतमश्चादेशो भवतीति तव्यस्य इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्टम्। अङ्गस्योदात्तत्वमिति। तत्रालोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात्। त्रिपदोऽयमिति। विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्रत्वान्निर्देशस्य परनिपातः। यत्र तर्हीति। तत्र ह्युदात्तग्रहणमेवानुवर्तत इत्यशक्यो बहुव्रीहिराश्रयितुमिति भाव; वक्ष्यत्येतदिति। सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानाददोष इत्यर्थः। अथवेति। परिभाषापक्षेऽपि न दोष इत्यर्थः। नहि व्यवस्थितस्य तव्यस्य पश्चादिकारोऽवयव आगच्छति येनानित्यत्वं स्यात् किं तर्हि नि-

ति तत्तावदुपदिशति प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं तेनायं विशेषेण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते। तद्यथाखदिरबर्बुरयोः। खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णौ। ततः पश्चादाह कण्टकवान् खदिर इति। तेनाऽसौ विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते। अथवा एतयानुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुपदिशति। प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्यागमबुद्धिर्भवति। टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः *। टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूदिति। चरेष्टः आतोऽनुपसर्गे क इति। परवचनात्सिद्धम् *। परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति। परवचनात्सिद्धमिति चेन्नापवादत्वात् *। परवचनात्सिद्धमिति चेन्न किं कारणम्, अपवादत्वात्। अपवादोऽयं योगः तद्यथा। मिदचोन्त्यात्पर इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधते इह तु पुनरुभयं सावकाशम्। कोऽवकाशः। टित्करणस्यावकाशः टित इति ईकारो यथा स्यात् कित्करणस्यावकाशः कितीत्याकारलोपो यथा स्यात्। प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात्। यदि चायं नियोगतः परः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात्। कुतो नखल्वेतत्। टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति। टितः खल्वप्येष परिहा-

---

त्यं पदमनेनोपायेनान्वाख्यायते। खदिरबर्बुरयोरिति निर्धारणे षष्ठी तयोः कण्टकवान् खदिर इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते न तत्र कण्टकास्तदानीमारोप्यन्ते प्रतिपादनोपाय एवायमित्यर्थः। अथवेति। एतदाह अस्ति स्त एधीति तत्त्वतो रूपार्थान्वयाभावात्कल्पिताभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थं वत्तामाश्रित्यासत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य। प्रत्ययप्रतिषेध इति। प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवादः प्राप्नोतीति भावः। परवचनादिति। पुरस्तादपवादन्यायेन स्थाने योगत्वमेवानेन बाध्यते न प्रत्ययपरत्वमिति भावः। नापवादत्वादिति। बाधमात्रापेक्षायां पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः। सर्वापवादवाद्याह प्रयोजनमिति सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् परत्वमेव त्वलभ्यमित्यर्थः। टित्करणादिति। ङीनर्थादि-

रः । यत्र नास्ति संभवः । यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरिहारः, अस्तिहि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च । तत्र को दोषः उपसर्गे घोः किः । आध्योः प्रध्योः नोङ् धात्वोरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत । टितश्चाप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः । क्व तर्हि इदानीमिदं स्यात् । टित ईकारो भवतीति । य उभयवान् गापोष्टगिति । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथं, षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । आद्यन्तौ टकितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावेऽसंप्रत्ययः * । आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे असंप्रत्ययः स्यात् । आदिरन्तो वा न भविष्यति । युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात् । नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् । अर्थनिमित्तक एव शब्दः । तत्कथम् । आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ । नैवात्र षष्ठीं पश्यामः । तेन मन्यामहे अद्यान्तावेवात्र नस्तस्तयोरभावे षष्ठ्यपि न भवतीति ॥

त्यर्थः । कित्करणादिति । आकारलोपार्थात् । प्रयोजनमभ्युपेत्याह टित इति । कितस्त्विति । ननु परत्वावयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते परश्च स्यादन्तश्चेति नैष दोषः परस्य सतोऽन्तवत्कार्यप्राप्त्यान्तत्वमुच्यते यथा समासान्तानाम् । टितश्चापीति । पूर्वोक्तमेव समर्थयतेऽधिकं वक्तुम् । गापोष्टगिति । अत्र कित्त्वात्परत्वादन्तत्वमिति टिदन्तमेतद्भवतीति ङीपोऽयमवकाशः । ततश्च चरेष्ट इत्ययमादिः स्यात् । षष्ठ्यधिकार इति । यत्र स्थानषष्ठी प्राप्ता तत्रोपस्थानमस्या न तु प्रत्ययपरत्वबाधनाय । आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्याः प्रयोजकावाद्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः । युक्तं पुनरिति । शब्दभावाभावाभ्यामर्थभावाभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं तच्च पुनर्न युक्तं ज्ञापको हि शब्दोऽर्थस्य न तु कारकः सर्वेण सर्वस्यार्थस्य क्रियाप्रसङ्गादिति भावः । अर्थनिमित्तक एवेति । अर्थ एव शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः । अप्रयोगाच्चानुमीयते नूनमर्थ एवात्र प्रयोजको नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । चरेष्ट इत्यत्र परस्येत्यधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता गापोष्टक् व्रीहिश्वाल्योर्ढगित्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धे षष्ठी न त्ववयवावयविसंबन्धे । प्रत्ययपरत्वेन प्रतियोगं सन्निहितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्या अनुपस्थानात् । पुरस्तादपवादन्यायस्तु यत्रोभयपक्षे संभवति न कार्यकालपक्ष इति नाश्रितः ॥४६॥

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । मिदचोऽन्त्यात्परः स्थानपरप्रत्ययस्यापवादः * । मिदचोऽन्त्यात्परइत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः । स्थाने योगत्वस्य तावत् । कुण्डानि वनानि पयांसि यशांसि प्रत्ययपरत्वस्य । भिनत्ति छिनत्ति । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् । कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति इदं त्वयुक्तम् पयांसि यशांसीति । अस्ति हि संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । एतदपि युक्तम् । कथम्, नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति । किं तर्हि । लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति, सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे अचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् * । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः किं प्रयोजनम् अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च । अनुषङ्गलोपार्थं तावत् । मग्नः मग्नवान् । संयोगादिलोपार्थं, मङ्क्ता मङ्क्तुम् मङ्क्तव्यम् । भर्जिमर्च्योश्च * । भर्जिमर्च्योश्चान्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः । भरुजा मरीचा इति । स तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः, निपातनात् सिद्धम् । किं निपातनम् । भरुजाशब्दोऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्वादिषु । किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित् प-

---

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ किमर्थमिति । किमनेन व्यावर्त्यत इति प्रश्नः । स्थानेति । परस्य सतः प्रत्ययस्यापवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः । प्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति । कुण्डानीति । नपुंसकस्य झलच इत्यत्र झलज्भ्यां नपुंसकस्य तदन्तविधिरित्यस्ति स्थानेयोगत्वस्य प्रसङ्गः । मित्त्वात्तस्मिन्नुपस्थिते नपुंसकस्याङ्गस्येत्यवयवषष्ठी संपद्यते । स्थाने चेति । ततश्च सकारस्य स्थाने नुम् भवत्वित्यर्थः । दृष्टांत इति । निश्चय इत्यर्थः । तत्र वृद्धव्यवहारादौ दृश्यैव वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते न समुच्चीयते नापि विकल्प्यते । भर्जिमर्च्योश्चेति । भृजी भर्जन इत्यस्यौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे च जकारात्पूर्वं उमागमः, मर्च शब्दार्थ इत्यस्य चौरादिकस्य णिच्च इरिति इप्रत्यये णिलोपे चकारात् पूर्वं ईमागमः । पूर्वान्त इति । संघातस्य पूर्वस्य भक्तो

रादिः आहोस्विदभक्तः । कथं वायं पूर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वाऽभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः अथादिरिति वर्तते ततः परादिः अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः । अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावाः * । यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । दीर्घ । नलोपश्च न सिध्यति । अग्ने त्रीतेवाजिना त्रीषधस्था ताताम् पिण्डानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप । स्वरस्वरश्च न सिध्यति । सर्वाणि ज्योतींषि । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वर । णत्वं च न सिध्यति । माषवापाणि व्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम् । परादौ विभक्तिनकारस्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते एतन्न्यास एव प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति । णत्व । अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषन्तपः परन्तपः । मोऽनुस्वारो हलित्यनुस्वारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झलपरः । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वार । शीभाव । शीभावश्च न सिध्यति । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति । एवं तर्हि परादिः करिष्यते । परादौ गुणवृद्ध्यौत्वदीर्घनलोपानुस्वारशीभावे नकारप्रतिषेधः * । यदि परादिर्गुणः प्रतिषेध्यः । त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । गुण । वृद्धि । वृद्धिः प्रतिषे-

---

न तदेकदेशस्य । अथादिरिति । न हि संभवोऽस्ति यदयोन्त्यात्परस्य स्यात् पूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते । कुण्डानीति । नान्तमङ्गं न भवतीति दीर्घत्वाप्राप्तिः । ननु तदादिवचनं स्यादिनुमर्थमित्युक्तम् एवं तर्हि तत् स्मर्तव्यं भवतीति गौरवापत्तिः । सर्वाणीति । नुमा सुपो व्यवधानात् स्वरो न सिध्यति । क्रियते एतन्न्यास एवेति । उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तस्तत्र नकारो गृह्यते गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदित्यवश्यं कर्तव्यं नुमो ग्रहणम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति । द्विषंतप इति । प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । अत्र हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति सुमो द्विषग्रहणेन ग्रहणमस्ति । त्रपुणीइति । नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमि

ध्या अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । सख्युरसम्बुद्धाविति णित्वे अचोऽञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धि । औत्व । औत्वं च प्रतिषेध्यम् त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि । इदुद्भ्यामौदच्च घेरित्यौत्वं प्राप्नोति । औत्व । दीर्घ । दीर्घत्वं च न सिध्यति कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । मा भूदेवम् अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्येवं भविष्यति । इह तर्हि अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि । दीर्घ । नलोप । नलोपश्च न सिध्यति अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था ताता पिण्डानाम् नलोपः । प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति द्विषन्तपः परन्तपः । मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति । माभूदेवम् । नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वार । शीभावे नकारप्रतिषेधः * । शीभावे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । सनुम्कस्य शीभावः प्राप्नोति । नैष दोषः, निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । कस्मात् । नुमाव्यवहितत्वात् एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च * । यदि पूर्वान्तः क्रियते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम् । आराशस्त्रिणी धानाशष्कुलिनी निष्कौशाम्बिनी निर्वाराणसिनी । द्विगु

कृते व्यवधानमिति भावः । अतिसखीनीति । बहुव्रीहिः । द्विषन्तप इति । परादिपक्षे तकारस्य मकारो भक्तस्तकारस्य पदान्त इति मकारोऽपि तद्भक्तत्वात् पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः । अन्ये तु तद्भक्तत्वात्तकारग्रहणेनास्य ग्रहणं भवतु न तु पदान्तत्वं । नहि द्वयोर्मकारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः । शीभावे नकारप्रतिषेध इति । शीभावे विधीयमाने नकारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । निर्दिश्यमानस्येति । यथा पादः पदिति पद्भावः पाच्छब्दस्यैव भवति न तदन्तस्य । यस्तर्हीति । यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति श्रुतिसन्निपातियद्रूपमौ इति तन्नकारेण भक्तो नापि तस्यतो व्यवहितमित्यर्थः । धानाशष्कुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वाप्राप्तिः । निष्कौशाम्बिनीइति । नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्बाध्यते

स्वर। पञ्चारत्निनी दशारत्निनी। नुमि कृते अनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। न वा एष दोषः, किं कारणम्, बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गो नुम् अन्तरङ्गा एते विधयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः संघातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति। मिदचोऽन्त्यात्परः॥

एच इग्घ्रस्वादेशे॥ ४८॥ किमर्थमिदमुच्यते। एच इग्वचनं सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम् *। एच इग्भवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थं च। सवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत्। एङो ह्रस्वादेशशासनेषु अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति। अकारनिवृत्त्यर्थं च इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रे वर्णो वर्णयोः। तयोर्ह्रस्वशासनेषु कदा चिदवर्णः स्यात् कदा चिदिवर्णो वर्णौ मा कदाचिदवर्णो भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। दीर्घप्रसङ्गः। दीर्घास्तित्रकः प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। स्थानेऽन्तरतमो भवतीति। ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते तेन दीर्घा न भविष्यन्ति। विषयार्थमेतत् स्यात्। एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इग्भवतीति दीर्घाप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात् *। दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः, किं का-

---

तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति। नवेति। नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयानिति स्वरह्रस्वौ च विभक्तिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गौ तदत्र निर्दोषत्वात्पूर्वान्तपक्षः स्थित एव॥४७॥

किमर्थमिति। विनापि सूत्रं गेष्टसिद्धिरिति प्रश्नः। एङ इति। एङः प्रश्लिष्टावर्णत्वात्प्रश्लिष्टावर्णावर्धेकारौकारौ प्राप्नुतो न तु विश्लिष्टावर्णयोरैचोरिति भावः। समाहारवर्णाविति। समाह्रियमाणावयवत्वात्। मात्रावर्णस्येति। अष्टादशभेदभिन्नस्यावर्णस्य मात्रावयवभेद इति भेदसद्भावात् षष्ठ्या निर्देशः। दिर्घास्त्विति। ह्रस्वत्वमिदं निवर्तकमिति भावः। भाव्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यतेऽभूम्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः। ननुचेति। अयं हि वाक्यार्थः। एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगेव ह्रस्व इति। विषयार्थमिति यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्योपस्थानं यथा स्याद्, देवदत्तेति प्लुतादिविधावुपस्थानं मा भूद्, अस्मिंश्चोपस्थिते वाक्यभेदेनैव इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति ह्रस्वस्य बाधितत्वाद्दीर्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाप्रसङ्गः। निवर्तकत्वादिति। एकवाक्यभावेनैव इगेव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते। यदि तर्ह्येकवाक्यता,

रणाम्, निवर्तकत्वात् । नानेनैचो निवर्त्यन्ते, किं तर्हि, अनिचो निवर्त्यन्ते । सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चानिकश्च । तत्रानेनानिचो निवर्त्यन्ते । सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । सिद्धमेङः सस्थानत्वात् * । सिद्धमेतत्, कथम्, एङः सस्थानत्वाद् इकारोकारौ भविष्यतः अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा न भविष्यति । ननु च एङः सस्थानतरावर्धैकारार्धौकारौ । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं वा विधीयते । सुजाते ए अश्वसूनृते अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतं शुक्रन्ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति । पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम् । नैव लोके नान्यस्मिन्वेदे अर्ध एकारः अर्ध ओकारो वास्ति । अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भूयसीमात्रे वर्णोवर्णयोरल्पीयस्यवर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा ब्राह्मणग्राम आनीयतामित्युच्यते तत्र चावरतः पंचकारुको भवति ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥ किमिदंस्थानेयोगेति । स्थानेयोगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा । सप्तम्यलोपो निपातनात् । तृतीयाया वा

एज्व्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति नैष दोषः पूर्वं ह्रस्वश्रुत्याऽच उपस्थानादह्रस्वत्वं क्रियते तत्र चोऽप्यन्तर्भावादह्रस्वे क्रियमाणे एच इगित्यस्योपस्थानम् । सिद्धमेङ इति । एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकार ओकारस्यौष्ठ्यस्योकार ओष्ठ्यो भविष्यतीत्यर्थः । ऐचोश्चेति । ऐकारः कण्ठ्यतालव्य ओकारः कण्ठ्योष्ठ्यः । न च तथाविधो ह्रस्वोऽस्तीति अवयवान्तरतमेन भाव्यं भूयसा चाऽवयवेन व्यपदेशो भवति । तदात्मक इव हि समुदायो लक्ष्यत इतीदूतावेव भविष्यतः । ब्राह्मणग्राम इति । ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणं न तु स्वामित्वे ॥४८॥

षष्ठी ॥ किमिदमिति । समासे विभक्तेः श्रवणाप्रसङ्गो समासेऽपि युक्तिरिति प्राप्नोति न तु योगेति प्रश्नः । स्थानेयोगोऽस्या इति । स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थः । तृतीयाया वेति । निपातनादिति योज्यम् । यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्त इति पुत्रत्वादिद्वारकस्सम्बन्धोऽवगम्यते एवमस्तेर्भूरित्यत्राप्यस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धोऽवसीयते । स्थानमर्थ इति केचिदाहुः । तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम् अर्थे च

एत्वम्। स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगेति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् *। नियामार्थोऽयमारम्भः। एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोह इति *। अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति। तत्र को दोषः शास इदङ्हलोरिति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च। ऊदुपधाया गोह इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च। अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योगस्याऽसंदिग्धत्वात् *। अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः, किं कारणम्, योगस्यासंदिग्धत्वात्। संदेहे नियमः न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः। किं वक्तव्यमेतत्, नहि, कथमनुच्यमानं गंस्यते। लौकिकोऽयं दृष्टान्तः। तद्यथा लोके कश्चित् कं चित् पृच्छति ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति स तस्मायाचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति। यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नाऽसावुपदिश्यते। एवमिहापि संदेहे नियमः। न चावयवषष्ठ्यादि

शब्दास्तिष्ठन्ति तेनास्तेरर्थे भूरित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः भञ्जोरोपधयोरमन्यतरस्यामित्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याज्ञावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते। तेनास्तेः प्रसङ्गेऽस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयुज्यते इत्यर्थः संपद्यते। स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोग आर्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते। किमर्थमिति। विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यत्यारब्धेऽप्यतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः। एकशतमिति। षष्ठीदण्डकपाठाश्रयेणैतदुक्तम्। यावन्तो वेति। शब्दे यावतां सम्भव इत्यर्थः। अवयवेति। नियमेन सम्बन्धान्तराणां निवर्तनादिति भावः। उपधामात्रस्य चेति। शासिना सम्बन्धाभावात् पचादिसम्बन्धिनोऽपीत्यर्थः। तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते। असन्दिग्धत्वादिति। अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवावस्थिते नियमे। हस्तदक्षिण इति। हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः। भाष्यकारवचनात्सर्वनाम्नोऽपि परनिपातः।

पुसंदेहः। अथ स्थाने अयोगा वा स्थानेयोगा। किमिदमयोगेति। अव्यक्तयोगा अयोगा। अथवा योगवती योगा। का पुनर्योगवती। यस्या बहवो योगाः। कुत एतत्। भूम्नि हि मतुब् भवति। विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा। अथ वा किं चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि इत्थलिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते। यद्येवं शास इदङ्हलोः। शा हौ शासिग्रहणं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्क्ष्यामीति। न कर्तव्यम्। यदेवादः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतम् एतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति। कथम्, अधिकारो नाम त्रिप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति। अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण। अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगेयोगे उपतिष्ठते। तद्यदेष पक्षः अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति। तदा हि यदेवादः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थम् एतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति। संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति। नह्यनुच्चार्य शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्क्तुम्। एवं तर्ह्यादेशे तल्लिङ्गं करिष्यते यत्प्रकृतिमास्कन्त्स्यति। यदि नियमः करिष्यते। यत्रैका षष्ठी अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति। अङ्गस्य हलः अणः संप्रसारणस्येति। हलपि विशेष्योऽणपि विशेष्यः संप्रसारणमपि विशेष्यम्। असति पुनर्नियमे कामचारः। एकया ष-

---

अयोगेति। योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाऽभावाद्विशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते। योगवतीति। षष्ठ्या अवश्यंभावो योग इति भूम्नि मत्वर्थीयोऽकारः। किंचिल्लिङ्गमिति। कलादिकम्। अधिकारोनामेति। पारार्थ्यसाम्यात्परिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते। कश्चिदिति। परिभाषारूप इत्यर्थः। चकारेणेति। यथा सहस्य स इत्यविशेषेण ग्रन्थान्ताधिके इत्यादावनुकृष्यते। संप्रत्ययमात्रमिति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु लिङ्गासङ्गस्त्वनुच्चारितस्य कथंस्यादित्यर्थः। कथं स्यादित्यर्थः। एवंतर्हीति। आदेशे लिङ्गासङ्गात्तस्य षष्ठ्यभावात्तत्संबन्धिनः स्थानिनो लिङ्गकार्यंफलिष्यतीत्यर्थः। यदीति। अङ्गस्येतिस्थाने च षष्ठीत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो

षष्ठ्या अनेकं विशेषयितुम् तद्यथा देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति । तस्मान्नाऽर्थो नियमेन । ननु चोक्तम् एकशतं षष्ठ्यर्थाः यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति । नैष दोषः, यद्यपि लोके बहवोऽभिसंबन्धा आर्था यौना मौखाः स्रौवाश्चेति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदतः स्थानात् । शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभिसंबन्धाः । अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहः स्थाने अनन्तरे समीपे इति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । स्थान इति व्याख्यास्यामः । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः षष्ठ्युच्चारिता । किं कृतं भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । षष्ठी स्थानेयोगा ॥

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥ किमुदाहरणम् । इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र । तालुस्थानस्य तालुस्थानः ओष्ठस्थानस्य ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति । नैतदस्ति, संख्यातानुदेशेऽप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तांतंताम इति एकार्थस्यैकार्थः बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा

न प्रकल्पतइत्यर्थः । देवदत्तस्येति । संबन्धसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्पदान्तरसन्निधानाद्विशेषावसायः । स्थानइति । अन्तरङ्गत्वाल्लघ्व्यापेक्षणाच्चेति भावः । यतःषष्ठीति । तेन पादः पदित्यस्याऽयमर्थः । पादन्तस्याङ्गस्य योऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य शब्दस्य पच्छब्द आदेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य । अस्यैवसूत्रस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्ययमर्थः षष्ठीति षष्ठ्यन्तं गृह्यते तेन षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्यादेः परस्येत्येतत्तु वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते ॥ ४९ ॥

स्थाने ॥ किमुदाहरणमिति । क्वचिल्लक्षणान्तरेणेष्टं सिद्धमितिप्रश्नः । इकोयणचि । दध्यत्रेति । अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः । इको कृत्स्वादिभेदात् षट्षष्टिर्यणस्तु सप्तेति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न सिध्यतीत्यर्थः । नैतदस्तीति । प्रत्याहारपाठेशब्दतः साम्यमस्तीति भावः । यल्लादेश इत्यादौ लकारादपि ऌकारस्यादेशो दृश्यतइति ऌकारस्य स्थानित्वाभावो नाशङ्कनीयः । एकार्थस्येति । सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत् । तेन प्रत्ययत्वादयोऽपि धर्मा गृह्यन्ते ।

स्यादिति । ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम् । इदं तर्हि अकः सवर्णे दीर्घ इति दण्डाग्रम् क्षुपाग्रम् । दधीन्द्रो मधूष्ट्रः । कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यात् । अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम् । यत्रानेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् । किं पुनस्तत् । चेता स्तोता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्नोति । स्थानत एकारौकारौ । पुनःस्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः । अथ तमग्रहणं किमर्थम् । झयो होऽन्यतरस्यामित्यत्र सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः तमग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः । वाग्घसति त्रिष्टुब्भसति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम् * । स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते अक इति अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते दीर्घ इति । स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चान्तरतमा एव स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठीति आहोस्विदादेशतः स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति । कुतः पुनरियं विचारणा उभयथा हि तुल्या । संहिता

यत्रानेकमिति । स्थानग्रहणेऽनुवर्तमाने वाक्यभेदः क्रियते,स्थानेऽन्तरतमो भवति यत्र चानेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवान्तर्यमाश्रीयतइति । वाक्यभेदस्य चतमग्रहणमेव लिङ्गम् । स्थानकृतएव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । सोष्मणइति । ऊष्मत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः । तमग्रहणादिति । ईषत्सदृशेऽपि लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमग्रहणं कृतम् । किमर्थमिति । यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः । स्थानिन इति । यद्यप्यक इत्यनेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः स्थानी तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यथापुनरिति । येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः । प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्य पाठे संशयाभावः । पदप्रकृतिः संहितेति संहिताया एव नित्यत्वात्तत

स्थानेऽन्तरतमउरण् रपर इति । किं चातः, यदि प्रकृतितः । इको यणचीति यणां येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्याद् दध्यत्र मध्वत्र, कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । यथा इको गुणवृद्धी गुणवृद्ध्योर्ये अन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् नेता लविता नायको लावकः चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । तथा ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे गुणवृद्ध्योर्यदन्तरतममृवर्णं तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् कर्ता हर्ता आस्तारकः निपारक इति आस्तरिता निपरिता कारको हारक इत्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः। वान्तो यि प्रत्यये । स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः। ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारैकारयोर्मा भूदिति । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य एचु या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । कथम्, वान्तग्रहणं न करिष्यते यिप्रत्यये एचोऽयादयो भवन्तीत्येव । यदि न क्रियते चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति । क्षय्यज-

---

पक्षपोद्वारे क्रियमाणेऽन्तरतमशब्दः किं सप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियतेऽथप्रथमान्त इति प्रश्नः । तत्र सप्तम्यन्तपक्षे षष्ठीति वर्ततेऽन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिर्नियंस्यते । प्रथमान्तपक्षे तु अन्तरतम आदेशो भवतीत्यादेशो नियम्यते । इहैवेति । यणामर्धमात्रिकाणां सदृशा इको मात्रिका न तु दूरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः । आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितं प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवैतदुदाहरणम् । चायकइति । अचोञ्णितीत्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः । ऋवर्णस्येति । ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद् दीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्णस्य पृथगुपन्यासः । वान्तोयीति । एच इत्यनुवर्तनात् । सर्वेषां वा-

ष्यौ शक्यार्थे इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति चिज्योरेवैच इति । तयो-स्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति । चेयं पापं जेयो वृषलः । उभय-तो नियमो विज्ञास्यते । चिज्योरेवैचस्तयोश्च शक्यार्थएवेति । इहा-पि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति लव्यं पव्यम् । अवश्यलाव्यम् अवश्य-पाव्यमिति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथा-जातीयकः चिज्योरेच् । कथंजातीयकः चिज्योरेच् । एकारः । ए-वमपि रायमिच्छति रैयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । रायिश्छान्दसः । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । उदुपधाया गोहः । आदेशतोऽन्तर-तमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतम-निर्वृत्तौ सत्यामुकारस्य गोहो याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र ष-ष्ठीतत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति।आदेशतोऽप्य-न्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव । रदा-भ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न-कारस्य निष्ठायां यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रा-देशा भवन्तीत्यन्तरेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति । आदेश-तोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियतएतन्न्यास एव ।

न्तादेशप्रसङ्गः । यदा त्वेवं व्याख्यायते यादृशो वान्त आदेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशो यिप्रत्यये भवति, ओकारस्थानिकोऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चावादेश इति तदा न दोषः । उभयतइति । योगविभागेनेति भावः । इहापीति । सामान्येन नियम इति प्रश्नः । तुल्यजातीयस्येति । कण्ठतालव्यस्येत्यर्थः । रायमिच्छतीति । एकारस्यैव नियमेन व्या-वृत्तिः कृता न त्वैकारस्येति प्रश्नः । छान्दसइति । व्यजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगोऽन्यत्र तु विद्यतएवेति व्याचक्षते । व्यच् त्वैकारान्तान्नास्ति गोसमानाक्षरना-न्तादिति वचनात् । अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः । गोहइति । एतत्परिभाषोपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानिन्युपसंक्रियते । न्यासएवेति । अन्यथा परत्वादलोऽन्त्यस्येत्यनेन गोह इति षष्ठ्यन्ते ऽन्त्युपसंक्रियेतेति भावः । रदाभ्या-मिति । चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति । निष्ठायामिति । षष्ठ्यास्तकार एवोपसं-हारात्तस्यैवानन्तर्येण नत्वविधानात् । क्रियतएतन्न्यासएवेति । अन्यथा हि भिन्नवद्भ्या-मित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात् स हि नकारस्य सुसदृशः यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा इति

किं पुनरिदं निर्वर्तकम्। अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते आहोस्वित् प्रतिपादकम्। अन्येन निर्वृत्तानामनेनप्रतिपत्तिः। कश्चात्र विशेषः। स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनिवृत्तिः *। स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। दधि मधु। अस्तु, न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति। यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात्। विसं मुसलमिति। इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति। अपि च इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत तद्यथा तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन्। अस्तु तर्हि प्रतिपादकम्। अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः *। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति। किं तदुच्यते निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति। न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति। न ब्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति, किं तर्हि, इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत। न सर्वे सर्वत्र स्युः। इदमिदानीं किमर्थं स्यात्। अनर्थकं च *। अनर्थकमेतत्स्यात्। यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद् माभुक्था इति किं तेन कृतं स्यात्। उक्तं वा। किमुक्त-

वचनात्। किं पुनरिति। किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम् आहोस्विल्लक्षणान्तरेणाभिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियतेऽथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः। स्थानिनिवृत्तिरिति। दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयोजनाभावः। भिन्नरूपस्त्वादेशस्तादर्थ्यस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः। अस्त्विति। वचनसामर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चानादित्वादिति भावः। क्वचिद्वैरूप्यमिति। यदा विसशब्दस्य विसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति नहि तदा सकार आदेशः यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः। अस्तेर्भूरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः। अपिचेति। पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन भवितव्यमिति भावः। प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वस्य व्यवस्था नोपपद्यते। अस्तु तर्हीति। निर्वृत्तेषु लक्षणान्तरेणादेशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधुर्नान्य इत्यर्थः। निर्वृत्तिरिति। अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः। इष्टाव्यवस्थेति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां साधुत्वं विज्ञातं न चानेन तेषामिवासाधुत्वं शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः। उक्तं वेति। इको गु-

म् । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति । षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । प्रत्यात्मवचनं च * । प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात् । अन्यस्यान्तरतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति । प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात् * । प्रत्यात्मवचनमशिष्यम्, किं कारणम्, स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावत एतत्सिद्धम् । तद्यथा समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्रत्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते । अन्तरतमवचनं च * । अन्तरतमवचनं चाशिष्यम्, योगश्चाप्ययमशिष्यः । कुतः । स्वभावसिद्धत्वादेव । तद्यथा समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः येषामेव किं चिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते । तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते । तथा यान्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति । एवं तावच्चेतनावत्सु । अचेतनेष्वपि । तद्यथालोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः स धूम आकाशे निवातेनैव तिर्यग्गच्छति नार्वागवरोहति।

षष्ठी इत्यत्र यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तेनैकवाक्यतानेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकाल एवान्तरम आदेशो विधीयते । प्रत्यात्ममिति । आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः । स्थान्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः । स्वभावसिद्धत्वादिति । तुल्यन्यायतया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु संबन्धिशब्दत्वादिति । समाजेष्विति । समाज उत्सवेषु संघातः । समाशः सहभोजनम् । समवायः कस्यां चित् क्रियायां मेलनम् । नैव कृशा इति । गुणप्रमाणकृतसादृश्यपरिहारेण विद्याद्यर्थकृतमान्तर्यं लोक आश्रीयतइत्यर्थः । एवमिहापि यदीयमर्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति । गाव इति । तिरश्चामप्ययं व्यवहारः संकीर्णानामसंकरलक्षणः । एवं चोदनायां संकीर्णा अप्यादेशा असंकरेण प्रवर्त्स्यन्ति । तथा यानीति । यथा तत्र सादृश्याद्वर्गीभवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति तथा स्थान्यादेशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्गीभवनमित्यर्थः । अचेतनेष्वपी-

अविकारोऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग्गच्छति नार्वागवरोहति। ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः। व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः *। व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता प्राप्नोति। व्यञ्जनव्यतिक्रमे। इष्टम् उप्तम्। आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक् प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदेऽर्धमात्रिक इगस्ति। कस्तर्हि मात्रिकः। योऽस्ति स भविष्यति। स्वरव्यतिक्रमे। दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थम्। आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्यैको मात्रिको द्विमात्रिको यण् प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे मात्रिको द्विमात्रिको वा यणस्ति। कस्तर्हि, अर्धमात्रिकः। योऽस्ति स भविष्यति। अत्तु चानेकवर्णादेशेषु। अत्तु चानेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति। इदम इश्। आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रिकस्येदमः स्थानेऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णं प्राप्नोति। नैष दोषः। भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति। गुणवृद्ध्येरेज्भावेषु च*। गुणवृद्ध्योरेज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उदकम् खट्वोदकम् खट्वा ईषा खट्वेषा खट्वा ऊढा खट्वोढा खट्वा एलका खट्वैलका खट्वा ओदनः खट्वौदनः खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमा-

---

ति। न्यायस्य व्याप्तिप्रतिपादनमेतत्। अविकार इति। अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रोऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठादिस्थानामपामग्निसंयोगाद्धूमो विकारः। सूर्येति तद्विकारोऽर्चिः सूर्यमेव गच्छति। लोकव्यवहाराश्रयणेन प्रत्याख्यातेसूत्रे तदनाश्रयेण योगारम्भे दोषमाह। व्यञ्जनेति। व्यतिक्रमः स्थानित्वेन निवृत्तिः। इदमेव शास्त्रं निवर्तकमिति भावः। नैवलोक इति। नित्याः शब्दा अन्वाख्यायन्ते निवृत्तिपक्षेऽप्युच्चारणस्याशक्यत्वादिति भावः। नैवलोकइति। कुक्कुटादिषु हि व्यञ्जनेन त्वेकमात्रिकमिति भावः। अर्धतृतीयमात्रमिति। अत्वे कादेशयोः कृतयोरिश्भाव इति यदा प्रक्रियेति भावः। भाव्यमानेनेति। नैवलोकइत्ययंपरिहारो नोक्तः। यदा विशेषविहितत्वादत्वमिश्भावेन बाध्यते इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्रसंभवात्स्थानादेव प्लुतः। प्लुताप्लुतप्रसंगे च प्लुतस्यविषये स्मृत इत्युच्यते। अत्र तु प्लुतस्यैव प्राप्तिः। खट्वेन्द्रइति। संज्ञयाच

त्वचतुर्मात्रा आदेशाः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः तपरे गुणवृद्धी । ननु
च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । नेत्याह तादपि परस्तपर इति ।
यदि तादपि परस्तपरः, ऋदोरबिति इहैव स्यात् यवः स्तवः, लवः
पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः, कस्तर्हि, दकारः । किं दकारे
प्रयोजनम्, अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोऽपि ।
अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोऽपि ।एज्भात्रे । कुर्वाते कुर्वाथे । आन्त-
र्यतोऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्यार्धतृतीयमात्र एच् प्राप्नोति । नै-
व लोके न च वेदेऽर्धतृतीयमात्र एजस्ति । ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रस-
ङ्गे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् * । ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः ।
सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः, सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्थाने प्राप्नुवन्ति ।
किं कारणम्, अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते । एवंजा-
तीयको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति । अनुपादीयमा-
ने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । न वा ऋवर्णस्य स्थानेरपरप्रसङ्गादवर्णस्या-
न्तर्यम्*।न वा एष दोषः।किं कारणम्।ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात्।
उःस्थानेअण्प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते तत्र ऋवर्णस्याऽन्तर्य-
तो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेका-
ल्त्वात्*।सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति, किं कारण-
म्,अनेकाल्त्वात् । अनेकाल् शित्सर्वस्येति । न वाऽनेकाल्त्व-
स्यतदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याविघातः*।न वाएषदोषः।किं कारण-
म्, अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वात् । यदाऽयमुः स्थानेऽण् तदायमने-
काल् । अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्य विघातो न भवि-

गुणवृद्ध्योर्भावनं संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादितिभाष्यमानेनेति परिहारस्याऽनास-
भवः । एज्भाव इति । प्रत्याहारः पूतक्रतावैच् मनोरौवेत्यादिसंग्रहार्थः । तन्नहिमात्रि-
क एवैकार औकारश्च स्यात् । ऋवर्णस्येति । अत्र ह्रस्वस्याकार एव गुणः स्यान्न ह्युपत-
एव दीर्घस्य त्वेङौ स्यातां तुल्यप्रमाणत्वात् । तथा ह्रस्वस्य । दीर्घस्य च सर्वेवृद्धिसंज्ञकाः
प्राप्नुवन्ति । समुदायापेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते । नवेति । उरण्रपर इत्यनेन गुण-
वृद्धिशास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाण् रपरो भवतीति ऋश्रुतिस्थानेऽरारौ क्रिय-
माणौ गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः । सर्वादेश इति । ऋवर्णस्य स्थानेऽरारौ क्रियमाणावलो-
ऽन्त्यस्येत्येतद्बाधेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः । नवेति । अङ्गस्येति षष्ठी पूर्वमेवाऽन्त्य-

च्यति । अथवाऽनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् । एकस्याप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्यान्तरतम आदेशो नास्ति । एतदेवैतयोरान्तर्यम् । संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत् * । अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयोगो भवति । तद्यथा तवाश्वो नष्टो ममापि रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति । एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्ति अस्तु नौ संप्रयोग इति । विषम उपन्यासः । चेतनावत्स्वर्थात्प्रकरणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति वर्णाश्च पुनरचेतनाः तत्र किं कृतः संप्रयोगः । यद्यपि वर्णा अचेतनाः यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स चेतनावान् । एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात् * । एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं प्राप्नोति खट्वैलका मालौपगवः । किं कारणम्, स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्, स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः । सिद्धं तूभयान्तर्यात् * । सिद्धमेतत् । कथम्, उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम् । न चावर्णमुभयोरन्तरतमम् ॥

उरण्रपरः ॥ ५१ ॥ किमिदमुरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । उः स्थाने अणेव भवति रपरश्चेति आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते । उः स्थाने अण् च अनण् च । अण् तु रपर इति । कस्मा-

---

मिकमुपसंक्रियते ततश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे विज्ञाते रपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्तमलोऽन्त्यस्येत्यस्युपसंहारं न बाधत इत्यर्थः । अथवेति । निर्वृत्तस्याऽणोऽरपरत्वविधानेऽपि न दोष इत्यर्थः । आनन्तर्यमेवेति । नहि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं रूपान्तरेणापि सादृश्यसंभवात्परिग्रहार्थं चेति भावः । ऋवर्णस्य मात्रिकोऽकारो गुणोऽन्तरतमोऽस्त्येवेति चेत् तदर्थस्य यत्नस्याकरणाददोष एव । दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारावन्तरतमौ स्त इति चेद् भवेदेतद्यदा भेदापेक्षा क्रियते । ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरभेदानपेक्षायां स्थानकृतमान्तर्यं न केनचिदस्तीत्यनान्तर्यमेवेत्याद्युक्तम् । सम्प्रयोगोवेति । यस्मा स्थानेऽन्तरतम इत्येतत्प्रत्याख्यातमित्यर्थः । अवर्णप्रधानत्वादिति । इममेव हि न्यायमाश्रित्योक्तमैचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । उभयान्तर्यादिति । ह्रस्वशासने ह्येचोः समुदायान्तरतमाभावादैचोश्चेत्युक्तम् इह तु सम्भवत्येव स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः ॥५०॥

उरण् ॥ किमिदमिति । षष्ठीप्रकरणाद्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तत्र किमादेशान्तराणां बाधकमणं निर्वर्तयति तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम् आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन

व विशेषः । उरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति चेदुदात्तादिषु दो-
षः* । उरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति ।
के पुनरुदात्तादयः उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः हृ-
तिः कृतं हृतं प्रकृतं प्रहृतं नॄँः पाहि । अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण् चा-
नण् च अण् तु रपर इति । य उः स्थानेऽण् स रपर इति चेद्
गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रतिपत्तिः * । य उः स्थाने अण् स रपरइति चेद्
गुणवृद्ध्योरवर्णस्याप्रतिपत्तिः । कर्ता हर्ता वार्षगण्यः । किं हि सा-
धीयः । ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरेङैचौ । पूर्वस्मिन्नपि
पक्षे एष दोषः । किं हि साधीयः । तत्रापि ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं
स्यान्न पुनरिकारोकारौ । अथ मतमेतत् । उः स्थाने अणश्चानणश्च प्र-
सङ्गेऽणेव भवति रपरश्चेति सिद्धाः पूर्वस्मिन् पक्षेऽवर्णस्य प्रति-
पत्तिः । यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोष इति । स इह दोषो जायते ।
न जायते । जायते स दोषः । कथम् । उदात्त इत्यनेनाणोऽपि प्र-
तिनिर्दिश्यन्ते अनणोऽपि । यद्यपि अणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु
प्राप्नुवन्ति । किं कारणम्, स्थानेऽन्तरतमो भवतीति । कुतो नु
खल्वेतत् । द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः स्थानेऽ-

क्रियते उः स्थाने लक्षणान्तरेण निष्पन्नो योऽण् स रपर इति प्रश्नः। तत्र केषाञ्चित्पाठोऽण्
भवति रपरश्चेति तत्रापूर्वोऽण् विधीयमान आदेशान्तराणां बाधकः। अन्येषां तु पाठो-
ऽण्णेव भवतीति तत्र सामर्थ्याच्चान्यनिवृत्तिः सैवैप्रकारेण प्रदर्श्यते । उदात्तादिष्विति।
अन्तरतमस्य बाधकोऽण् प्रसज्यत इति भावः। स चोदात्तादिगुणो नवेतिसर्वथा दोषः।
नॄँःपाहीति। यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वसवर्णं ऋकारो न लभ्यते तथापि नॄन् प इति नि-
पातनाद्भवति मकारस्य तु रुत्वे कृतेऽनुनासिको विधीयमानोऽणेव स्यान्न तु ऋकार-
इति दोषः। प्रतिपदविहितैरित्वोत्वादिभिरियं हि बाध्यत इति तेषां रपरत्वं न स्यात्।
गुणवृद्ध्योरिति। भूतस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते तदा तु गुणवृद्धिविधावणेव दुर्लभ इति
दोषः। किं हि साधीय इति। किं साधुतरं कारणमित्यर्थः। न पुनरिति। ततश्चावर्ण-
स्यैव नियमेनाप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम् । अयमतमिति । स एव पक्षाक्षेपवादाह।
नानेनान्येषां बाधकोऽपूर्वोण विधीयते । किं त्वणनणोः प्रसङ्गेऽणेव भवतीति नियमः
क्रियते स च रपरः। न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः प्राप्तिः । यत्तु तदुक्तमिति।
किं भवान्मन्यत इति विचारयति। स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति जायतइति। कुतो-
नु खल्विति। अन्तरतमपरिभाषाया अवकाशः अकः सवर्णे दीर्घः भयो होऽन्यतरस्या-

न्तरतम इति उरण् रपर इति च स्थानेऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न पुनरुरण् रपर इति। अतः किम्। अत एष दोषो जायत उदात्तादिषु दोष इति। ये चाप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति। ॠत इद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येति। सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसङ्गे रपरत्वात्। उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति। किं वक्तव्यमेतत्, नहि, कथमनुच्यमानं गंस्यते स्थानइति वर्तते स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची। यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति। आदेशश्च विशेषितः। कथम्। द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते। तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते। उः स्थाने अण् स्थानइति। उः प्रसङ्गे अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति। अथाण्ग्रहणं किमर्थं न उरपरो भवतीत्येवोच्येत। रपर इतीयत्युच्यमाने क इदानीं रपरः स्यात्। यः स्थाने भवति। आदेशः। आदेशो रपर इति चेदीरीरविधिषु रपरप्रतिषेधः *। आदेशो रपर इति चेदीरीरविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः के पुना रीरिविधयः। अ-

---

मिति उरण् रपर इत्यस्यावकाशः कर्ता हर्तेति। इहोभयं प्राप्नोति कृतिरिति। परत्वादियमेव प्राप्नोतीति दोषः। येचाप्येतइति। यत्र ह्यनियमप्रसङ्ग स्तत्रानेन नियमः क्रियते तत्र तच्छेषभूतं रपरत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रतिपदविधाविति दोषः। सिद्धं त्विति। विधिवाक्यैरस्यैकवाक्यतायां विधानकालएवाणो रपरत्वं क्रियत इत्यर्थः। यद्येवमिति। नह्यनेनोः स्थानेऽण् विधीयतेऽपि तु लक्षणान्तरेण तत्र विध्यङ्गभूता षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषा नोपतिष्ठते तथा चोदीचामातः स्थाने इत्यत्र स्थानग्रहणं कृतम्। तत उः समीपे योऽण् तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग इति स्थानग्रहणानुवृत्त्या उः स्थाने य आदेशोऽणित्येतावल्लभ्यते न तु प्रसज्यमान इति। आदेश इति। प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः। अथ वा स्थानग्रहणानुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येषोऽर्थो लभ्यते न तूः स्थान इति। ततश्चाण आदेशरूपतानियमेन न लभ्यते इति सामीप्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्यतेत्यर्थः। द्वितीयमिति। तच्चार्थात् प्रथमान्तं संपद्यतेऽथ वा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो भवति प्रसङ्गएवाचाण् रपरो भवतीति। इदानीमुदात्तादिषु दोषो नास्ति स्थानेन्तरतम इत्यनया परिभाषया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकार एव प्रवर्तत इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति। गुणवृद्धी च ऋकारस्य विधीयमाने अरारावेवान्तरतम्याद्भवत इत्यवर्ण प्रतिपत्तिरप्यस्ति रीरिविधिष्विति। बहुवचननिर्देशाद् रीरिशब्दाव् पलक्षणमिति पृच्छति के पुनरिति।

काङ्लोपाऽऽनङनङ्रीङ्रिङादेशाः । अकङ् । सौधातकिः । अकङ् । लोप । पैतृष्वसेयः । लोप । आनङ् होतापोतारौ । आनङ् । अनङ् । कर्ता हर्ता । अनङ् । रीङ् । मात्रीयति । पित्रीयति । रीङ् । रिङ् । क्रियते ह्रियते । रिङ् । उदात्तादिषु च* । उदात्तादिषु च किम् रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृतिः हृतिः कृतं हृतम् प्रकृतम् प्रहृतम् नॄँः पाहि । तस्मादम् ग्रहणं कर्तव्यम् । एकादेशस्योपसंख्यानम् * । एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्वर्श्यः मालर्श्यः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते । न चायमुरेव स्थानेऽण् शिष्यते । किं तर्हि । उश्चान्यस्य च । अवयवग्रहणात्सिद्धम् । यदत्र ऋवर्णं तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति । तद्यथा माषा न भोक्तव्या इत्युक्ते मिश्रा अपि न भुज्यन्ते । अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः* । अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होतापोतारौ । यथैवाश्चान्यस्य च स्थानेऽण् रपरो भवतीति एवं य उः स्थानेऽण् चानण् च सोऽपि रपरः स्यात् । यदि पुनरृवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्यते खट्वर्श्यः मालर्श्यः । नैवं शक्यम् । इह न प्रसज्येत । कर्ता हर्ता किरति गिरति । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते

पैतृष्वसेय इति । लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात् । होतापोतारावित्ति । रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यात् । एकादेशस्येति । पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वे न चोदितत्वात्तस्य च ऋवर्णरूपत्वाभावादिति भावः । अवयवग्रहणादिति । पूर्वपरयोरित्यनेनोद्भूतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते अवयवाविव चापेक्षितपरस्परौ समुदाय इति भवत्ययमृवर्णस्य स्थान इति भावः । रान्तप्रतिषेध इति । आनङि विधीयमाने आकारस्याणोऽभावादित्यर्थः । तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यातिव्यापकत्वाद्यत्र साक्षादवर्णस्याण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठत इत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव । यदि पुनरिति । उरिति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणञ्च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायादवर्णान्तस्य ग्रहणं खट्वर्श्य इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम् । कर्तेति । अङ्गस्येति । षष्ठी अन्त्यमलमुपसंहरतीति । ऋवर्णस्य गुणेन भाव्यम् । न च ऋवर्णमृवर्णान्तो भवतीति दोषः । न चेह तदन्तविधिरस्ति उरणिति भूतानानुवादात् । न च प्रदेशेषु तदन्तस्य कार्यम् अन्त्यस्यैवानुसंहरेण स्थानित्वप्रतिपाद-

न चैतद्द्वर्णान्तम्। ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन त्ववर्णान्तम्। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः न चैषोऽर्थवान् तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। मातुःपितुरिति। उभयं न वक्तव्यम्। कथम्। यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम्। तद्यथा देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति। कथं मातुः पितुरिति। अस्त्वत्र रपरत्वं, का रूपसिद्धिः रात्सस्येति सकारस्य लोपः रेफस्य विसर्जनीयः। नैवं शक्यम्। इह हि मातुः करोति पितुः करोतीति, अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो रात्सस्येति। एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति। किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादिः आहोस्विदभक्तः। कथं चाऽयं पूर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वा अभक्तः। यदन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः। अथादिरिति वर्तते ततः परादिः। अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः। कश्चात्र विशेषः अ-

---

नादिति भावः। अर्थवतेति। यथैव यायेत्यत्र काच्त्वम्, अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्थाप्यते। इहचेति। उपसंख्यानस्यातिव्याप्त्यर्थः। मातुरिति। रपरत्वे कृते विभक्तिसकारस्य रुत्वं पूर्वस्य रोरीति लोपः। ढ्लोपइतिदीर्घत्वम्। तत्र मातूरिति प्राप्नोतीति भावः। द्वयोरिति। अवयवावेवानपेक्षितपरस्परौ स्थानिनौ। अत एव कग्रहणं स्थानिभेदादादेशभेदनिवृत्त्यर्थं कृतम्। अन्यतरत इति। तृतीयान्ताद्याद्यादित्वात्तसिः। तद्यथेति। एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते तथेहापि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः। अकङादेस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाण इति रपरत्वाभावः। प्रत्ययेति। असिद्ध्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः। प्रत्ययेति। प्रत्ययावयवत्वादकारोऽपि प्रत्ययः अतस्तदादेशोऽपि प्रत्यय इति भावः। लुप्यत इति। सकारसन्निधिकालेऽकारेण नैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा समुदायसन्निवेशिनीत्वात् तस्या इति कुतस्तदादेशस्तां लप्स्यते। उत्वे च कृतेऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स च लुप्त इति भावः। एकादेशनिमित्तादिति। एकादेशमाश्रयं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः। यदन्तमिति। यद्यपि रपर इत्यत्रा-

भक्तौ दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिःशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्यया-व्यवस्था च * । यद्यभक्तः दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते रेफवकारान्तस्य पदस्येति । नैवं शक्यम् इहापि प्रसज्येत । अग्निर्वायुरिति । एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकम् । रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातोरिति । एवं प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिः प्रियसेनानिः अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यते । धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति गीःपूः। दीर्घ। लत्व।लत्वं च न सिध्यति। निजेगिल्यते। ग्रोयङीति लत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । ग्र इत्यनन्तरयोगैषा षष्ठी । एवमपि स्वर्जेगिल्यतइत्यत्रापि प्राप्नोति एवं तर्हि यङा आनन्तर्यं विशेषयिष्यामः अथ वा ग्र इति पञ्चमी। लत्व। यक्स्वर। यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव पूर्यते स्वयमेव।अचःकर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति रेफेण व्यवहितत्वात्। नैष दोषः। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । यक्स्वर । अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्मतेपिपरुःमाहिस्मतेबिभरुः। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति अजादौलसार्वधातुके इत्येष स्वरो न प्राप्नोति।रेफेण व्यवहितत्वात् । नैष दोषः। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वर । हलादिः शेष । हलादिः शेषश्च न सिध्यति । ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति हलादिः शेषो न प्राप्नोति । हलादिः शेष । विसर्जनीय । विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटो ना-

---

न्यपदार्थस्य प्राधान्यं तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यैवान्तत्वं विशेषणमिति भावः। यद्यपि प्रसज्यमान एवाण् रपरो विधीयते तथाप्यानङ इव साक्षादत्तार आर इत्येवमविधानात्तात्पर्यपर्यालोचनन्यायेन केवलावस्थानात्पञ्चत्वयविमर्शः । लत्वं चेति। ग्र इत्यवयवषष्ठीति चोद्यम्। पिपरुरिति । पृ लङ् भि शप् श्लुर्द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं सिजभ्यस्तेति जुस् जुसि चेति गुणः । ववृतइति । अभ्यासावयवस्थानादेर्हलो निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य निवृत्त्यसिद्धिः। नार्कुट इति। यस्मात्कुसिङ्विधिस्त-

पर्त्यः। खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति। विसर्जनीय। प्रत्ययाव्यवस्था च। प्रत्यये च व्यवस्था न प्रकल्पते। किरतः गिरतः। रेफोऽप्यभक्तः प्रत्ययोऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्तेवैवधारणं विसर्जनीयप्रतिषेधो यक्स्वरश्च *। यदि पूर्वान्तः रोरवधारणं कर्तव्यं रोः सुपि रोरेव सुपि नान्यस्य। सर्पिष्षु धनुष्षु। इह मा भूत्। गीर्षु पूर्षु। परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं चतुर्ष्विंत्येवमर्थम्। विसर्जनीयप्रतिषेधः। विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। नार्कुटः नार्पत्यः। खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति। परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कलिपरित्येवमर्थम्। कलिपपदसंघातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति विसर्जनीयः प्राप्नोति। यक्स्वर। यक्स्वरश्च न सिध्यति। गीर्यते स्वयमेव। अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। नैषः दोषः। उपदेश इति वर्तते। अथ वा पुरस्तु परादिः। परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्चङ्युपधाह्रस्वत्वमिटो व्यवस्थाऽभ्यासलोपोऽभ्यस्तादिस्वरो दीर्घत्वं च *। यदि परादिः। अकारलोपः प्रतिषेध्यः। कर्ता हर्ता। अतो लोप आर्धधातुक इत्यकारलोपः प्राप्नोति। नैष दोषः, उपदेशइति वर्तते। यद्युपदेशइति वर्तते। धिनुतः कृणुतः अ-

---

दादिसुबन्तं तिङन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः। किरतइति। एकवचने किरतीति नित्यत्वात् पूर्वं विकरणः, आङ्गन्तु कार्यमनित्यम् अकृते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति कृते त्विक्त्वमिति द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादित्त्वं तत्र रेफोऽभक्तत्वान्न धात्ववयव इति विकरणो न स्यात्। स हि धातोः परो विधीयतेऽथ विकरणात्पूर्वो रेफस्तदाऽप्ययणः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते। अथ व्यवहितेपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न प्रकल्पत इति प्रत्ययाव्यवस्थोक्ता गीर्ष्विति। परादौ सुब्ग्रहणेन गृह्यत इति न पदान्तत्वमिति भावः। अभक्तपक्षेऽपि तदादिवचनात्प्राप्तिरिति कर्तव्यमवधारणं कल्पिपदेपि नृकल्पशब्दादिजि इष्टौ च रेफः प्रत्ययसमुदायस्य कल्पिशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पशब्दस्य। ततश्च नृशब्दस्य कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकारा रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः। पचशब्देन च पच्यते ऽनेनार्थं इति प्रत्यय उच्यते तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो

च लोपो न प्राप्नोति। नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते, किं तर्हि, आर्धधातुकमभिसंबध्यते आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति। अकारलोप। औत्व। औत्वं च प्रतिषेध्यम्। चकार जहार। आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति। रेफेण व्यवहितत्वात्। औत्व। पुक्प्रतिषेध। पुक् च प्रतिषेध्यः। कारयति हारयति। आतः पुगिति पुक् प्राप्नोति। पुक्प्रतिषेध, चङ्युपधाह्रस्वत्व। चङ्युपधाह्रस्वत्वं च न सिध्यति। अचीकरत् अजीहरत्। णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इटो व्यवस्था। इटश्च व्यवस्था न कल्पते। आस्तरिता निपरिता। इडपि परादी रेफोऽपि। तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते। अभ्यासलोप। अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः। वव्रते वव्रधे। अभ्यासस्य हलादिशेषो न प्राप्नोति। अभ्यासलोप। अभ्यस्तस्वर। अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति। मा हि स्म ते पिपरुः मा हि स्म ते बिभरुः। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अभ्यस्तस्वर। तादिस्वर। तादिश्च न सिध्यति। प्रकर्ता प्रकर्तुम्। तादौ च निति कृत्यतावित्येष स्वरो न प्राप्नोति। नैष दो-

---

रेफः कल्पिशब्दे परतो व्यवस्थितौ न कल्पशब्दस्यावयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेत्यव्यवस्थाकृत एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहत इत्यर्थः। क्वचित्तु कल्पपदसंघातभक्त इति पाठः। तत्रायमर्थः। कल्पशब्दस्य संबन्धि यत्पदं नाकल्पिरिति तस्य पदस्य योऽवयवः प्रत्ययसंघातः कल्पिशब्दस्तद्भक्त इत्यर्थः। धिनुतइति। एकवचनेऽसत्यप्यकारलोपे आद्गुणेन वा विकरणस्य वा गुणे पररूपेण धिनोतीति सिध्यतीति द्विवचनं समुदाहृतम्। आर्धधातुकोपदेश इति। सन्नियोगेन चाकारस्य विधानादार्धधातुकप्रतिपत्तिकालेऽकारान्तप्रतिपत्त्या सिद्धो लोपः। निर्दिश्यमानस्येति। नन्वादेः परस्येति रेफस्यौत्वेन भाव्यम्, नैष दोषः णल इत्यनेन यत्प्रत्यायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं तस्याकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादेशः प्रवर्तते स रेफस्य त्वनुमीयमानत्वादादेशाभावः। प्रत्याय्यप्रत्यायकाभेदविवक्षया षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते। रेफेणेति। यद्रूपं षष्ठीनिर्दिष्टमकारमात्रं तद्व्यवहितमित्यर्थः। यदि त प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट इति वा तदा व्यवधानाभावात् स्यादेवादेशः। आस्तरितेति। नित्यत्वाद् गुणे रपरत्वे च कृते नेड्वशि कृ-

षः । उक्तमेतत् कृदुपदेशे वाताद्यर्थमिडर्थमिति । तादिस्वर । दीर्घं । दीर्घत्वं च न सिध्यति । गीः पूः । रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥ कि मिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् आहोस्विद् आदेशविशेषणम् । किं चातः । यद्यन्तविशेषणम् आदेशोऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । अनेकालप्यादेशोऽन्तस्य प्रसज्येत । यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः । अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतन्न वक्तव्यं भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति । अलेवान्त्यस्य भवति । नान्यदिति । एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति तत्र को दोषः । वाक्यस्यापि पदस्याप्यन्त्यस्य प्रसज्येत । यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियेतेति अन्त्यविशेषणेऽपि सति तन्न करिष्यते । कथम् । ङिच्च अलोऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । ङिदेवानेकालन्त्यस्य भवति नान्य इति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अलोऽन्त्यस्येतिस्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः * । अलोऽन्त्यस्येत्युच्यतेस्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते स्थाने प्रसक्तस्येति । इतरथा ह्यनिष्टप्रस-

---

तीति प्रतिषेधादप्रवृत्तिलक्षणेटो ऽव्यवस्था । प्रवृत्तौ वा रेफात् पूर्वं इडित्य निष्ठाव्यवस्था प्राप्नोति । गीरिति । अन्तरङ्गत्वाद्विलोपि कृते इत्वे रपरत्वे च सुपोऽयमादौ रेफ इति कल्पनायां रान्तस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वान्तपक्षोऽचरिक्षतः ॥५१॥

अलोऽन्तस्य ॥ किमिदमिति । षष्ठीप्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात् प्रश्नः । यदि पुनरिति । प्रथमाबहुवचनम् अल इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे रङ्गो रजसां लोपश्चेति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति विरजीकरोतीति । इदं नियमार्थमिति । अन्तस्यादेशा भवन्तीत्यलोऽप्याक्षेपादल्ग्रहणमनल्व्यावृत्त्यर्थमिति भावः । वाक्यस्यापीति । दोषपरत्वादेवमुक्तम् । न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति पदस्य तु परमानडुह्यामित्यत्रानडुह्शब्दस्यान्तस्य सर्वस्य दत्वं प्राप्नोति । यदि खल्वपीति अवश्यकर्तव्योऽसौ योगोऽपवादविप्रतिषेधार्थः । अथ लाघवमात्रे आदरस्तत्राप्युच्यते अन्त्यविशेषणेति । स्थाने विज्ञातस्येति । षष्ठी स्थानेयोगेत्यनुवर्तते । तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता सान्त्यमलमनुसंक्रियते । आदेशो वा यो निश्चितः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने इत्यनुसंक्रियते । इतरथेति । यदि षष्ठीमात्रमनुसंक्रियेतेत्यर्थः । तत्र सवितेति तृच ऋकारात्पूर्वमिट् प्राप्नोतीति दोषः । दापयतीति पुगाकारस्य स्यात् । ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति

ङ्गः * । इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः । यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत । योगशेषे च * । किम् । अनिष्टं प्रसज्येत, टित्किन्मितोऽप्यन्त्य स्युः । तस्मात्सुष्ठूच्यते अलोऽन्त्यस्येतिस्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति ॥

ङिच्च ॥ ५३ ॥ तातङन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति ङिच्चालोऽन्त्येति प्राप्नोति । तातङी ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः * । तातङि ङित्करणं सावकाशम् । कोऽवकाशः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः । तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति । प्रयोजनं नाम तद् वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात् तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत् ङित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्यस्य स्यादिति । एवन्तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातङन्त्यस्य स्थाने भवतीति यदेतं ङितं करोति । इतरथा हि लोट एवप्रकरणएव ब्रूयात् तिह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्यामिति ॥

तत्र युज्यते । यदि पुनरिति । षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेनास्यैकवाक्यता । अत्र तु प्रकरणे करणं ङिच्चेत्यादेः सम्बन्धार्थं तत्रायमर्थो भवति । शास्त्रे या षष्ठी सान्त्येऽलि सा च स्थाने योगैवेति न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः अनिष्टमिति । आद्यन्तौ मिदचोऽन्त्यात्पर इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते तुल्यजातीयत्वात्सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या । षष्ठ्यास्तु यद्रूपं तदन्त्य एवाव्यवस्थितमिति पूर्ववद्दोषप्रसङ्गः । अनुसंहारः पुनरानुसंहारान्तरणादेः परस्यानेकाल शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते ॥५२॥

ङिच्च ॥ विप्रतिषेधादिति । नन्वयमपवादोनेकाल शिदित्युत्सर्गः । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । ङित्वस्यान्यार्थत्वसम्भवे सति दौर्बल्यात् सन्दिग्धोपस्थानीयं योग इत्यपवादत्वमेवात्र विषयेस्य नास्ति । प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् तदेव तु सर्वादेशत्वमलभ्यं ङित्वादन्त्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः । णित्करणादिति । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादिति भावः । एवं तर्हीति । अन्तरेणापि ङित्वमेकरित्यत्र प्रकरणे तातिं विधीयमानेन्त्यादेशत्वं [illegible] ङित्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्वमिति विज्ञायते ॥५३॥

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥ अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्व- स्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः * । अलोन्त्यस्येत्युत्सर्गः । तस्या- देः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादौ । अपवादविप्रतिषेधात् स- र्वादेशो भविष्यति । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो- ऽप ईत् द्वीपम् अन्तरीपम् । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः । अस्तेर्भूः भविता भवितुम् । इहोभयं प्राप्नोति । अतोभिस ऐस् । अ नेकाल् शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । शित्सर्वस्येतयस्याऽव- काशः । इदम इश् इतः इह । आदेः परस्येत्यस्याऽवकाशः स ए- व । इहोभयं प्राप्नोति । अष्टाभ्य औश् शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्र- तिषेधेन ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ ५५ ॥ शित्सर्वस्येति किमुदाहरण- म् इदम् इश् इत इह । नैतदस्ति प्रयोजनं शित्करणादेवात्र सर्वा- देशो भविष्यति । इदं तर्हि अष्टाभ्य औश् । ननु चात्रापि शि- त्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि जसः शी जश्शसोः शिः । ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्य- च्छित्करणे प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थः शकारः । क्व विशेष- णार्थिनार्थः । शि सर्वनामस्थानम् विभाषा ङिश्योरिति । शित्सर्व- स्येति शक्यमकर्तुम् । कथम् । अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्या- त् असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात् असति लोपे अनेकाल् । यदा अनेकाल् तदा स- र्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः । एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः, अस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भ-

---

अनेकाल् । शित्करणादेवेति । सति शकारेनेकाल्त्वादिति भावः अनेकाल्त्वसंपा- दनेन च कृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वाल्लुप्यत एव । अष्टाभ्य औशिति । आदेः पर- स्येत्यादेः प्राप्त इति भावः । अन्त्यस्यायमिति । ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पञ्च- मीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भाव्यं तत्किमुच्यतेन्त्यस्याय भवन्निति । एवं तर्हि सर्वना- म्न इति षष्ठी मन्यते नपुंसकादिनि च विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करण- स्य । अथ वा सत्यपीह शिद्ग्रहणे अनेकाल्त्वादादेः परस्येति बाधित्वा सर्वादेशो

वतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथग् निर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादे सप्तमाह्निकम् ॥७॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥ वत्करणं किमर्थम्। स्थान्यादेशो ऽनल्विधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारोऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात्। तत्र को दोषः। आङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव स्याद् हन्तेर्न स्यात्। वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा॥ अथादेशग्रहणं किमर्थम्। स्थानिवदनल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात्। यः स्थाने भवति। कश्च स्था-

---

भविष्यतीति किं शिद्ग्रहणेनेति पुनरपि ज्ञापकमेव शिद्ग्रहणम्। अनेकान्तेषु चानुबन्धेषु नास्त्येव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्येकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम्॥

इति श्रीकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायप्रथमपादे सप्तममाह्निकम् ॥७॥

स्थानिवत्। वत्करणमिति। विनापि वतिना तदर्थलाभो यथा ङित्किदिति भावः। न च स्थान्यादेश इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यते इति कल्पनाश्रयितुं युक्ता। अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः। वा लिटीति विकल्पारम्भात्। संज्ञाधिकार इति। संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः। तत्र को दोष इति। आदेशे कार्यसिद्ध्यर्थोऽतिदेशः। तच्चादेशे कार्यं संज्ञासंज्ञिसंबन्धे नापि सिध्यतीति प्रश्नः। वधेरेवेति। संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति भावः। बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यन्वर्थताश्रयणाल्लौकिकार्थग्रहणाद्विनापि वतिनातिदेशपक्ष उपन्यस्तः। वत्करणात्त्विहातिदेशेन स्थानिकार्याण्यादेशे क्रियन्ते न तु स्थानिनि निवर्त्यन्त इत्यदोषः। ङित्किदिति तु संज्ञा न भवति न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधात्। नहि क्त्वः कित्संज्ञा विहिता या प्रतिषिध्येत। किकिनौ लिट् चेत्यत्र तु संज्ञाप्रकरणाभावात् तद्वदतिदेशः। स्थानिकार्यमित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति। शास्त्रातिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यादितरेषां कार्यार्थत्वादिति भावः। आदेशग्रहणमिति। स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यत एव यथा पितृवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति भावः। क इदानीमिति। द्विविध आदेशः, प्रत्यक्षश्चास्तेर्भूरित्यादिः। आनुमानिकश्च दुरित्यादिः। अत्र हि इकारेणउकारान्तः स्थान्यनुमीयते। उकारेणा-

ने भवति । आदेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम्, आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति ॥ अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । अलः परस्य विधिः अल्विधिः, अलो विधिः, अल्विधिः। अलि विधिः, अल्विधिः। अला विधिः, रल्विधिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम्। प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति, न कांचितप्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुंबुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । अलमाश्रयतेऽलाश्रयः, अलाश्रयो विधिः, अल्विधिरिति । तत्र प्राधान्येनालाश्रो-

---

कारान्तस्यादेशः । ततस्तं स्तुरिति संपद्यते । तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्याद् नानुमानिकस्येति । आदेशमात्रमिति । प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः । एरुरित्यत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम् । न च किंचिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुकारेऽतिदिश्येत । तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यतइति पदत्वसिद्धिः । सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽकारः बहुत्वप्रतिपादनपरश्चैतत् । नह्यत्र सप्त विभक्तयः संभवन्ति तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादाने ऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता संभवति । अथ वा ऽल्विधिशब्दवाच्यो ऽल्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति च विधिशब्दे समासभावादेतद्वस्तुलाभः। केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थोपपत्तये एव स्यात् । तत्रालः परस्य विधिः । द्यौः पन्थाः । हल्ङ्यादिसुलोपो न भवति । अलि परतो विधिः । क इष्टः स इष्टः । हशि चेत्युत्वं न भवति । अलो विधिः । द्युकाम इति । लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवतीति । उत्वं त्ववलि सावकाशं स्यादहर्विमलद्यु इति । अला विधिः । महोरस्केनेति । अयोगवाहानामट्सूपदेशाण्णत्वं न भवतीति । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति । अनलित्येतावदेवोच्यताम् । अत्र शब्दसंस्काराय केवलं प्रथमाविभक्तिरुपादीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते । यथा भाव इत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः । उत्तरपदलोप इति । अनलित्युच्यमाने यत्र कार्यं स्वातन्त्र्येणालाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात् । क इष्टः स इष्ट इत्यादौ । प्रदीव्येत्यादौ इटः प्रतिषेधो न स्यात् । नहीड्विधौ वलः स्वातन्त्र्येणाश्रयणं वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्गुणभावाद्वलः । उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिड्विधेः प्रतिषेधसिद्धिः । अलमाश्रयत इति । अर्थप्रदर्शनमेतत् । एवं ह्यलाश्रय इति स्यात्। तस्मादाश्रीयतइत्याश्रयः । एरच् । अलाश्रयो यस्येति अलाश्रयो विधिरल्विधिः । अला-

यते तत्रैव प्रतिषेधः स्याद् यत्र विशेषणत्वेनाऽऽश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रदीव्य प्रसीव्येति। वलादिलक्षण इड् मा भूदिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशेस्थानिवदनुदेशो गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा अन्यस्थानी अन्यआदेशः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात् स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोति। तत्र को दोषः। आङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्याद्, वधेर्न स्याद् इष्यते च वधेरपि स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति तस्मातस्थानिवदनुदेशः। एवमर्थमिदमुच्यते गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा। तद्यथा गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद् गुरुपुत्रे अतिदिश्यते। एवमिहापि स्थानिवत्कार्यमादेशे अतिदिश्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लोकत एतत् सिद्धम्। तद्यथा। लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभतेऽसौ तत्कृतानि कार्याणि। तद्यथा। उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्र्यासनादीनि लभते। यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः। दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति। अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह। कः। स्वरूपविधिर्नाम। हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्यात्, वधेर्न स्यात्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति। यदयं युष्मदस्मदोरनादेशइत्यादेशे प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकम्। युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदादेशेऽपि स्यात् पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीति अत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अनल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति। इह मा

अयत्वाद्विधिरेवाल्विस्युच्यत इति गतार्थत्वादप्रयोगएव उत्तरपदस्य लोपः। किमर्थमिति। तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभात् स्थानिकार्याण्यादेशः प्राप्स्यन्तीति भावः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति। स्थानिस्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्भिन्नरूपत्वादादेशे न सिद्ध्यतीति भावः। लोकत इति। लोके हि वचनमन्तरेणापि तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो दृष्टः। उपाध्यायस्येति। प्रसङ्गपेक्षेयं षष्ठी न तु शिष्यस्य विशेषणमेतद् व्यभिचाराभावात्। प्रतिषेधं वक्ष्यामीति। नद्यप्रदर्शितविषयः। प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः, एवं तावल्लिङ्गे-

भूत्। द्यौः पन्थाः स इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति। अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति। यदयमदो
जग्धिर्ल्यप्ति कितीति ति कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति।
तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन। आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे अल्विधौ
प्रतिषेधेऽविशेषणेऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात् *। अल्विधौ प्रतिषेधेऽसत्य-
पि विशेषणे समाश्रीयमाणे असति तस्मिन् विशेषणे अप्राप्तिर्विधेः।
प्रदीव्य प्रसीव्य। किं कारणम्। तस्यादर्शनात्। वलादेरित्युच्यते न
चात्र वलादिं पश्यामः। ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते। अन्य-
स्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा स्यादिति। सत्यमेवमर्थो न तु प्रा-
प्नोति। किं कारणम्। सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः। सा-
मान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति। तद्यथा। ब्रा-
ह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं त-
त् क्षत्रिये ऽतिदिश्यते। यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदति-
दिश्यते। एवमिहापि यत्सामान्यं प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्वि-
शिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते। यद्येवमग्रहीत् इट ईटीति
सिचो लोपो न प्राप्नोति। अनल्विधाविति पुनरुच्यमाने इहापि
प्रतिषेधो भविष्यति। प्रदीव्य प्रसीव्येति। विशिष्टं ह्येषोऽत्रमा-
श्रयते वलं नाम। इह च प्रतिषेधो न भविष्यति अग्रहीदिति।

नाभिमतोऽर्थसिद्ध इति प्रदर्शितम्। इदानीं क्रियमाणेऽपि सूत्रेऽनल्विधाविति न कर्त-
व्यमित्याह। अल्विधौप्रतिषेध इति। प्रदीव्येतीड् न भवति इड्विधौ वलादेरिति विशे-
षणमाश्रितम्। तत्र क्त्वो ल्यबिति वस्तुस्थित्या सन्निहितमपि वलादित्वं स्थानिन्यविव-
क्षितत्वादनाश्रितम्। तथा हीडादिरपि क्त्वा भवत्येव क्त्वा केवलोऽपि आकारान्तोऽपि
स्नात्वीतीकारान्तोऽपि दत्त्वायेति च यगन्तोऽपि इष्ट्वीनमिति मान्तोऽपि तत्र क्त्वामात्रप्रति-
बद्धं यत्कार्यं कृत्त्वप्रत्ययत्वाव्ययत्वादि तदादेशेऽतिदिश्यतां न तु वलादित्वमिति ल्यपो
न स्वतो नापि स्थानितो वलादित्वमितीडभावः सिद्ध एवेति भावः। ब्राह्मणवदिति।
सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र हि विशेषस्याशब्दार्थत्वाद्विशेषाश्र-
यकार्यानतिदेशः। यत्र तु विशेषशब्दोपादानेनातिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव।
अग्रहीदिति। ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति दीर्घे कृत इति भावः दीर्घविधौ ह्यच्परिभाषो-
पस्थानादच एव स्थानित्वम्। इट् तत्रजन्तराणां व्यावर्तक इतीट्कार्यं विशेषकार्यत्वान्न

विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इटं नाम । यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषश्च । सत्याश्रये विधिरिष्टः । सति च वलादित्वे इटा भवितव्यम् अरुदिताम । अरुदितम् । अरुदित । किमतो यत्सति भवितव्यम् । प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् । अल्विधित्वात् । अल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः । न वा एष दोषः । किं कारणम् । आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात् । अस्त्वत्राऽऽनुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः । स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति। नैतद्विवदामहे वलादिर्न वलादिरिति । किंतर्हि । स्थानिवद्भावात् सार्वधातुकत्वमेषितव्यम्, तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधःप्राप्नोति । किं पुनरादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवत्याहोस्विदविशेषेण आदेशे आदेशिनि च । कश्चात्र विशेषः । आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधः* । आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा

प्राप्नोति । तथा प्रदोग्ध्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति । देवित्वेत्यादावाकितोऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात् कित्त्वस्यापि वलादित्ववन्न स्यादतिदेशः । तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमिति भावः । अनुबन्धकार्येषु चानल्विधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते स्थानिन्यनुबन्धस्यासन्निधानादसन्त एवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषका इति सिद्धान्तव्यवस्थापनात्। विशिष्टं ह्येषोऽनलमिति । इट ईटीति सलोपे समुदायरूपेणाश्रयणाद्ग्रहोऽलीटि दीर्घ इत्यत्रापि इट एव स्थानित्वं नाचः । अनियमाप्रसङ्गान्नियमफलाया अच्परिभाषाया अनुपस्थानात् सत्याश्रय इति । आश्रीयत इत्याश्रयः यथा वलादित्वमिड्विधौ । तत्रेडागमस्याल्विधित्वादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानादरुदितामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति । न वेति । अतिदेश एवानुदेशः स प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम् । तत्र स्वाश्रयं वलादित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमितीड्विधास्यते । तत्रानल्विधावितीति । इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते इट् चाल्विधिरिति अनल्विधाविति प्रतिषेधात् सार्वधातुकत्वस्यापीडर्थत्वादिड् न प्राप्नोतीति। इदानीं यथात्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह। किं पुनरिति। आदेशोऽस्यास्तीत्यादेशी स्थानी। किं स्थान्यलाश्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधोऽथालमात्राश्रय इति विचारः किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथ वा व्याप्तिरिति

स्वाश्रयं च लघूपधत्त्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति। वधक इत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं चादुपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति। पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण आदेशआदेशिनि च। आदेश्यादेश इति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानम् *। आदेश्यादेशइति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। सुप्। वृत्ताय स्नात्वाय। स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञा स्वाश्रयं यञादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति। सुप्। तिङ्। अरुदिताम्। अरुदितम्। अरुदित। स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा स्वाश्रयं च वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति तिङ्। कृदतिदिष्टम् भुवनं सुवनं धुवनम्। स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा स्वाश्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं पुनरत्र ज्यायः। आदेशिन्यत्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः। कुत एतत्। तथा ह्ययं विशिष्ट स्थानिकार्यमादेशे ऽतिदिशति गुरुवद् गुरुपुत्रे इति यथा। तद्यथा। गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रहणाच्चेति। यदि च गुरुपुत्रोपि गुरुर्भवति। तदपि कर्तव्यं भवति। अस्तु तर्ह्यादेशिन्यत्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः। ननु चोक्तमादेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधइति। नैष दोषः। करोतौ तपरनिर्देशात् सिद्धम् पिबिर-

---

भावः। वधक इति। हन्तेर्वधिर्बहुलं संज्ञायां छन्दसीति वक्तव्यमन्यवधकगामलिच्चणानिरादयर्थमिति वधादेशः। स च हलन्त इति दोषोपन्यासः। अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः। सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति। आदिष्ट एवातिदिष्टो विवक्षितः। उपलक्षणं चैतत्। तद्धितादेशेष्वपि न प्राप्नोति लैगवायन इति अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं स्थादिवद्भावात्तद्धितत्वम्। किं पुनरिति न्यायापेक्षः प्रकर्षः। कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः। आदेशिनोति। प्रत्यासत्त्येति भावः। यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते तस्य तत्र स्यादतिदेशाकाङ्क्षा। तच्चेपस्य प्रतिषेधस्तद्बाधक एव कार्ये युक्तः। अरुदितामित्यत्र तादेशस्य स्वतो वलादित्वान्न तत्रातिदेशाकाङ्क्षा। सार्वधातुकत्वं स्वतो नास्तीति तदेवातिदेशेन प्राप्यते। यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते तथा वलादित्वं प्रत्ययादेशस्य नास्त्यतिदेशापेक्षेत्येतावता दृष्टान्तः सार्वधातुकत्वं प्रत्ययत्वे एवातिदेशापेक्षा। करोताविति। अकारस्य ह्यकारो मात्रिक एव न्याय्य इति

हन्तः । वधक इति नायं ण्वुल् । अन्यो ऽयमकशब्दः किदौणादिकः रुचक इति यथा । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् * । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धम् * । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा । श्वा कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ इति । अनित्यविज्ञानं तु * । अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः शब्दाः नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । भरद्वाजीयाः पठन्ति । एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम् । एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । अनादेशत्वादादेशः स्थानिवदित्युच्यते । न चेमे आदेशाः । रूपान्यत्वाच्च । अन्यत्खल्वपि रूपं पचतीति अन्यत्पचत्विति । इमे ऽप्यादेशाः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः । इमे चाप्यादिश्यन्ते । आदेशः स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात् । आदेशः स्थानिवदिति चेत्, तन्न । किं कारणम् ।

शास्त्रान्तरेणापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । अन्योयमिति । हनो वध चेति क्वुन्प्रत्ययः । एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः तद्यथेति । छिन्नेपि पुच्छे शिष्टावयवसन्निवेशः श्वत्वजातेरभिव्यंजकः । एवं पचत्वित्यत्रेकारस्य विकारेपि तकारस्तिङ् त्वस्य व्यंजकः । तथा चेकारलोपेप्यपचदिति तकारमात्रस्य तिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चास्ति । नाश्व इति । अवयवापगमेपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः किं तर्हि श्वत्वेन व्यवहारः । अनित्यविज्ञानमिति । अवस्थिते तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं शुन इव प्राप्नोतीति भावः । उपसंख्याने तु क्रियमाणे नास्त्यनित्वम् । एरुरिति स्थान्यादेशाभ्यां तिशब्दतुशब्दयोरनुमीयमानत्वात्तेः प्रसङ्गे तोर्विधानात् । तत्रादेशग्रहणमुपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावः सिद्धः न चेमे इति । तुशब्दादयः । एरुरित्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात् । रूपान्यत्वाच्चेति । यद्ययमवयवादेशो रूपं न भिन्द्यात्स्यादेव प्रत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वम् । यतस्तु

अनाश्रितत्वात् । योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावत्रादेशः । नैतन्मन्तव्यं समुदाये आश्रीयमाणे ऽवयवो नाश्रीयते इति । अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः । तद्यथा । वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति । आश्रय इति चेदल्विधिप्रसङ्गः । आश्रय इति चेदल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं सति कश्चिदनल्विधिः स्यादुच्यते चेदमनल्विधाविति । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयोऽल्विधिरिति कश्च साधीयः । यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते । यत्र नान्तरीयकोऽलाश्रीयते नासावल्विधिरिति । अथ चोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम् आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति । अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात्* । स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । किं कारणम् । नित्यत्वात् । स्थानी हि नाम भूत्वा यो न भवति । आदेशो हि नाम योऽभूत्वा भवति । एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । यत्सतो नाम विनाशः स्यात् असतो वा प्रादुर्भाव इति । सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । यथा लौकिकवैदिकेषु कृतान्तेषु अभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते । लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्र उपाध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेऽपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते ।

भेदको रूपस्य तस्मान्नास्ति तिङ्त्वमिति भावः । योऽत्रादेश इति । इकारस्य उकारो नासावाश्रीयते पदसंज्ञायाम् । सा हि तिशब्दनिबन्धना । नावयवनिबन्धना यश्चेति तुशब्दः साक्षादविधानान्नादेशः पदसंज्ञानिमित्तभावेन चाश्रीयत इत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह । नैतदिति । तिप् तस् झि इति तिप्सन्निवेशे इकारतकारावपि सन्निविष्टावितीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा । अल्विधिप्रसङ्ग इति । इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः । यत्र प्रधान्येनेति । यत्र साक्षादल् निर्दिष्टः तत्र प्रतिषेधो नानुमीयमाने सम्भवमात्रेणालीत्यर्थः । प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् । आदेशमात्रमिति । आनुमानिकमपीत्यर्थः । अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेऽपि यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम् । यत्रान्वयोऽपि कस्य चिन्नास्तीत्यर्थः । सोमस्येति । सोमस्तृणविशेषः तदसन्निधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते । कार्या बु-

न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति । कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम् * । अथ वा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् । किमिदं कार्यविपरिणामादिति । कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते । ननु च कार्याविपरिणामादिति भवितव्यम् । सन्ति चैवोत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि । अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम् । कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति । परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं, कथं चेदं परिहारान्तरं स्याद् यदि भूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते । कथम् । बुद्ध्या । तद्यथा । कश्चित्कंचिदुपदिशति । प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति । तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह । ये क्षीरिणोवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति । स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्नित्या एव च तस्मिन्विषये आम्रा नित्याश्च न्यग्रोधाः, बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । एवमिहाप्यस्तिरस्माय विशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता सोस्तेर्भूरित्यनेनास्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या अस्तिं चापकृष्यमाणं भवतिं चोपादीयमानं, नित्य एव च तस्मिन्विषयेऽस्तिर्नित्यो भवतिश्च । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात् * । अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति केपि अणि कृतं प्राप्नोति । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । विषयेण तु नानालिङ्ग-

---

द्धिरिति । अन्यस्यात्र विपरिणामासम्भवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु कार्यं शब्दो बुद्धिपर्यायः । सन्तीति । ङ्यापोरित्यत्र बहुलग्रहणात् । भूतपूर्वे चापीति । नच नित्यत्वविरोधः । बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते न तु तद्वशादर्थानां तथावस्थानम् । प्राचीनमिति । प्राचि देशे प्राक् । ततो विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियामिति स्वार्थे खः । तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता । आम्रबुद्ध्या इति । अस्या अनन्तरमित्यर्थः । अपवादप्रसङ्गस्त्विति । बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि स्थान्यादेशभावइति भावः । कर्मण्यणिति । सर्वत्राणबुद्धिः प्रसक्ता आतोनुपसर्गे कइति कबुद्ध्या निवर्त्यते इति केप्यण्कृतप्रसङ्गः । विषयेण त्विति । तुशब्दः पुनरर्थे, यदयं गापोष्टगिति

करणात् सिद्धमिति। अथ वासिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम्। तत्तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। षष्ठी स्थानेयोगेति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति। यदयं श्यन्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्यन् श्नम् श्नाशः श्नुरिति। तस्य दोषस्तयोर्दृशउभयप्रतिषेधः। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः। तयादेशउभयप्रतिषेधो वक्तव्यः। उभये देवमनुष्याः। तयपो ग्रहणेन ग्रहणाद् जसि विभाषा प्राप्नोति। नैष दोषः। अयच् प्रत्ययान्तरम्। यदि प्रत्ययान्तरम् उभयीति ईकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। मात्रच इत्येवं भविष्यति। कथम्। मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं, कति तिष्ठन्ति। अत्रापि प्राप्नोति अत इति वर्तते। एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति सद्दृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम्। जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानिवद्भावप्रतिषेधः *। जात्याख्यायां बहु-

---

कापवादस्य टकः कित्त्वं शास्ति तज् ज्ञापयति नोत्सर्गकृतमपवादे भवतीति। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। न चाऽपवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते नाभि नभं चेत्यादौ षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी। विश्रवणरवणेति तु शब्दान्तरं प्रत्ययविषयं विज्ञेयम्। यथोक्तं, बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वेति। विश्रवः शब्दात्त्वनभिधानात् प्रत्ययाभावः। यदयमिति। न च पित्त्वनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं शित्त्वम्। श्यनो ङित्त्वाज् ज्ञापकात् पित्त्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात्। नह्यत्र पित्त्वस्य ङित्त्वस्य वा विशेषोऽस्तीति केचिदाहुः। तदयुक्तम्। ताच्छील्यादौ विषये चानशि श्यनो ङित्त्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यात्। तस्मादिष्टसिद्धये सामान्येन ज्ञापकं शित्त्वमाश्रीयते अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति कति तिष्ठन्तीति। परिहारान्तरसद्भावान्न षट्स्वस्रादिभ्य इति प्रतिषेधोऽत्र नोक्तः। तैलमात्रेति। चकारस्य प्रत्याहारार्थस्योपादानात्तस्याऽविशेषकत्वाद् मात्रशब्दमात्रग्रहणप्रसङ्गः। सद्दृशस्येति। प्रत्ययानुकरणं मात्र शब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः। जात्याख्यायामिति। एकस्मिन् यत् प्राथमिकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेश

वचनातिदेशे स्थानिवद्भावस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः । व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । अर्थातिदेशात्सिद्धमिति । ङ्याब् ग्रहणेऽदीर्घः * । ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किंप्रयोजनम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । ङ्याब्ग्रहणेन । ग्रहणात्सुलोपो मा भूदिति । ननु च दीर्घादित्युच्यते । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः। स्थानिवद्भावप्रतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । अतिखट्वाय अतिमालाय । याडाप इति याड् न भवति । अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते पिच्चासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याट् कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननुचेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् । नेत्याह । न तर्हीदानीं क्व चिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । ङीई ईकारान्तात् । आ आप् आकारान्तादिति । आह्भुवोरीट्प्रतिषेधः*। आह्भुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्थ अभूत् । अस्ति ब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति । आहेस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नाहेरीड् भवतीति । यदयमाहस्थ इति झलादिप्रकरणे थत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत झलादिर्यो भूतपूर्व इति । यद्येवं थवचनमनर्थकं स्यात् । आथिमेवायमुच्चारयेत् । ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुव इति । भवतेश्चापि न वक्तव्यः । अस्ति सिचोऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारान्तादिति । वध्यादेशे वृद्धितत्त्वप्रतिषेधः * । वध्यादेशे वृद्धितत्त्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिवद्भावाद् वृ-

---

इति कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः । भूतपूर्व इति । अनुबन्धकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणादा इति च रूपसद्भावात् । लक्षणेति । अत्र चान्तरा ह्रस्वे कृते स एवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः । झलादिरिति । थलादिषु थलेव भूतपूर्वो झलादिरिति भावः ॥ आथिमिति । तिबादयो हि सर्वे झलादय इति थलादयो भूतपूर्वा झलादय इति भावः ।

ङितत्त्वे प्राप्नुतः। नैष दोषः। उक्तमेतत्। नायं ण्वुल् अन्योऽयमक शब्दः क्रिदौणादिको रुचक इति यथेति। इड्विधिश्च *। इड्विधेयः। आवधिषीष्ट। एकाच उपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत। आवधिषीष्टेति। नैष दोषः। आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु। प्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावेकृते सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति। आकारान्तान्नुक्षुक्प्रतिषेधः*। आकारान्तान्नुक्षुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। विलापयति। भापयते। लीभीग्रहणेन ग्रहणान्नुकषुकौ प्राप्नुतः। लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। ली ई ईकारान्तस्येति। भी ई ईकारान्तस्येति। लोडादेशे शाभावजभावधित्वह्लिलोपैत्वप्रतिषेधः *। एषां लोडादेशे प्रतिषेधोवक्तव्यः। शिष्टात्हतात्। भिन्तात्। कुरुतात्। स्तात्। लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं ह्लिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यम्। लोडादेशः क्रियताम् एते विधय इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोडादेशः। अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कस्मादेते विधयो न भवन्ति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितंतद्बाधितमेवेति कृत्वा। त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः*। त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। तिसृभावेकृते त्रेस्त्रय इति त्रयादेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यं तिसृभावः क्रियतामाहोस्वित् त्रेस्त्रय इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्तिसृभावः। अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् त्रयादेशः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधिततद्बाधितमेवेति। आम्विधौ च *। आम्विधौ स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। चतस्रस्तिष्ठन्ति। च-

---

आवधिषीष्टेति। यदाः यच्छन्दप्रयोगः, यदावधिषीष्टेति तदा तिङ्ङतिङइति निघातः प्राप्तो निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धस्तदैतदुदाहरणम्। क्वचित्तु यदा बाधिषीष्टेतिपाठः

तसृभावे कृते चतुरनडुहोरामुदात्त इत्याम् प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यं चतसृभावः क्रियताम् आहोस्विच्चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्चतसृभावः । अथेदानीं चतसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् आम् कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितंतद्बाधितमेवेति । स्वरे वस्वादेशे* । स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । विदुषः पश्य । शतुरनुमो नद्यजादी अन्तोदात्तादित्येष स्वरः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनुम इति प्रतिषेधो भविष्यति । अनुम इत्युच्यते न चात्र नुमं पश्यामः । अनुम इति नेदमागमग्रहणम् किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । उकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनता पुनता अत्रापि प्राप्नोति । नानुम्ग्रहणेन शत्रन्तं विशेष्यते । किं तर्हि शतैव विशेष्यते शता योऽनुम्क इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत । सुन्वता सुन्वत इति । गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु* । गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं शबलग्वग्रम् । सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । एङ इति वर्तते तत्रान्त्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति । एवमपि हे चित्रगो अग्रम् इत्यत्र प्राप्नोति । णित्वम् । चित्रगुः । चित्रगू । चित्रगवः । गोतो णिदिति णित्वं प्राप्नोति । आत्वम् । चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य । आ ओत इत्यात्वं प्राप्नोति नैष दोषः । तपरकरणात्सिद्धम् । तपरकरणसामर्थ्यात् णित्वात्वे न भविष्यतः । स्वर । बहुगुमान् । न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । करोतिपिबत्योःप्रतिषेधः* । करोतिपिबत्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुरु पिबेति । स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । करोतौ तपर-

---

उकारात् प्रभृतीति । तनादिकृञ्भ्य उरित्यतस्तत्र च वस्तुरन्तर्भूतः । यदीति । आगमव्ययस्य प्रत्याहारान्तर्भावात् । शता य इति । न चात्र आ शतुः क्त इत्यनुमेव शता । सुन्वतेति । शत्रन्तस्य सनुम्कत्वादिति भावः । तस्मादागमग्रहणेऽपि शतैव विशेषणीय इति प्रत्याहारग्रहणेऽपि स एव विशेष्य इत्यदोषः । सर्वत्रेति । प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते

करणनिर्देशात्सिद्धं पिबिरदन्त इति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥ अच इति किमर्थम् । प्रश्नो विश्नः । द्यूत्वा । स्यूत्वा । आक्राष्टाम् । आगत्य । प्रश्नो विश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि अज्ग्रहणे अवश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्यूत्वा । स्यूत्वा । वकारस्य ऊठ् परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादचीति यणादेशो न प्राप्नोति अच इति वचनाद्भवति । नैतदप्यस्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्राच्त्वं भविष्यति । अथ वा योऽचादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आक्राष्टाम् । सिचो लोपः परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावात् षढोः कः सीति कत्वं प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आगत्य । अभिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्येति तुङ् न प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानिः । वधूजानिः । द्विपदिका । वैयाघ्रपद्यः । आदी-

---

न तु पूर्वत्वं तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यदा ऽव्प्रकृतिभावस्तदायं प्रसङ्ग उक्तः । उत्तरं त्वल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावः ॥

अचः परस्मिन् । अल्विध्यर्थमिदम् ॥ तथा हि । वय्यमेति उरदत्वे कृते न सम्प्रसारण इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः स्थान्यलाश्रयः । एवमचितीकः सुचितीकः बहुचितीक इति चिति कपीति दीर्घे कृते ऋत्वन्ते ऽन्त्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः स्वरोऽस्माद्वचनाद्भवति । वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानि चिच्छ्वक्यप्रतिविधानानीति प्रश्नः । अच इति किमिति । अन्तरङ्गत्वादिति । अत एव युगपत्प्राप्त्यभावाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतदत्र नास्ति । यत्र हि युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिर्यथाः कारकमिति वृद्धियणादेशयोः यथा च किरतः किरन्तीति यणित्त्वयोस्तत्रैतदुपतिष्ठते । तत्रायं यत्नः । च्छ्वोः शूडिति तकारच्छकारयोः समुदायनिर्देशसमर्थ्याच्चालोऽन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमनर्थकत्वाद् ।

ध्ये। युवजानिः वधूजानिरिति जायाया निङ् अपरनिमित्तकः। तस्य स्थानिवद्भावाद्वलिति यलोपो न प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनाद्भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम् स्वाश्रयमत्र वल्त्वं भविष्यति। अथ वा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नासावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विपदिका त्रिपदिका। पादस्य लोपोऽपरनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावो न प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावो न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वैयाघ्रपद्यः ननु चात्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र भसंज्ञा न, व्याघ्रपात् श्येनपादिति। इदं चाप्युदाहरणम्। आदीध्ये ते आवेव्ये। इकारस्यैकारो न परनिमित्तकः। तस्य स्थानिवद्भावाद् यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपः प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनान्न भवति। अथ पूर्वविधाविति किमर्थम्। हे गौः। बाभ्रवीयाः। नैधेयः। हे गौरित्यौकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानि-

---

एवं च नङो ङित्करणं विश्न इत्यत्र गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति। स्वाश्रयमिति। नह्यतिदेशेन स्वाश्रया धर्मा निवर्त्यन्ते यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रियो वर्तितव्यमिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः, वाय्वोरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये वल्त्वे बहिरङ्गत्वाद्यणो ऽसिद्धत्वाद्वलिलोपाभावः। द्यूत्वेत्यत्र तु नाजानन्तर्य इति असिद्धत्वनिषेधाद् यण् प्रवर्तते। ऊठः स्थानिवत्त्वाद्यलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत्। योऽनादिष्टादच इत्येवमर्थस्याऽच्ग्रहणस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्। योऽत्रादेश इति। समुदायरूप ऊठ्। यश्चाश्रीयत इति। यण्विधावच्। नासावादेश इति। समुदायस्यादेशत्वात्। न चादेशस्यावयव आदेशो गृह्यते। मुख्यसंभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात्। खाजादीनां तर्ह्यनुबन्धवियुक्तानां धातुसंज्ञा चादेशावयवत्वान्न प्राप्नोति। घस्लादेशस्य लृदित्वादङर्थाज् ज्ञापकाद्धातुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः। युवजानिरिति। अव्युत्पन्नत्वाद्गुणादीनां जाशब्दस्याकारलोपो न भवति। अन्यथाऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङः कृते यलोपे च निङः स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात्। न चासिद्धवदत्राभादित्याकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वमात्वस्य। व्याश्रयत्वात्। पुनरिति। यस्येतिलोपे सिद्धे पादःपदस्येत्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्व निषेधार्थम्। पुनर्लोपवचने सति लुप्यत एवाकारः कार्यं नाऽऽश्रीयते इत्यर्थः। ननु चाऽऽत्रापीति। यस्येति लोपे सिद्धे पादस्य लोप इति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः। आदीध्य इति। इट एत्वे कृते लोपः प्राप्नोति विकरणश्च तत्र नित्यत्वाद्विकरणस्तस्य लुक्

वद्भावादेङ् ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति। पूर्वविधाविति वचनान्न भवति नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति। यदयमेङ् ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येङ्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। गोऽर्थमेतत् स्यात्। यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति इतरथा ह्योर्ह्रस्वादित्येव ब्रूयात्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बाभ्रवीयाः माधवीयाः। वान्तादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलस्तद्धितस्येति यलोपो न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्वाश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति। अथ वा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नैधेयः आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् द्व्यज्लक्षणो ढग् न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति। अथ विधिग्रहणं किमर्थम्। सर्वविभक्त्यन्तस्समासो यथा विज्ञायेत। पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः। पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति। कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। बेभिदिता चेच्छिदिता। माथितिकः। अपी-

---

तस्य स्थानिवद्भावेन एरनेकाचइति यण्नप्रवर्तते। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति स्थानिवत्त्वनिषेधात् यदयमिति। अग्ने वायो इति स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वादित्येव लोपः सिद्धः। खट्वे माले इत्यादौ हल्ङ्याब्भ्य इति। प्रत्ययादीनां विजन्तानां विचि गुणे नेलो इति कथं संबुद्धिलोप इति चेन्नैतेभ्यो विच् दृश्यते। बाभ्रवीया इति। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यशब्दसन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोपनिमित्ततां प्रतिपद्यते। योऽत्रादेश इति। वान्तः समुदायः यश्चेति लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः। नैधेय इति। स्थानिवद्भावाद् अच्त्वव्यपदेशे सति विरोधात् स्वाश्रयं द्व्यच्त्वं न लभ्यते। यदविरुद्धं स्वाश्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते विरुद्धं तु बाध्यतएव। संख्यकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरिहारेण लोके स्थितः। नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते। अथेति। अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्येवं षष्ठ्या विधानार्थे आक्षिप्तः पूर्वस्य कार्ये कर्तव्यइति कार्यं च विधिरिति प्रश्नः। बेभिदितेति। बेभिदिशब्दात्तृच्। नित्यत्वादल्लोपयलोपौ। तत एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। उपदेशग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम्। उपदेशे एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति। द्विः प्रयोगश्च द्विर्वचनम्। अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिट्प्रतिषेधाभावः। माथितिक इति। यदा ठस्येक इति। संघातग्रहणं तदा

पचन् । बेभिदिता चेच्छिदितेति अकारलोपे कृते एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तात्क इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । अपीपचन्नित्येकादेशे कृते अभ्यस्ताज्झेर्जुस् भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । प्रातिपदिकनिर्देशोऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कां चित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या।इदं तर्हि प्रयोजनम् । विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यथास्यात् । अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ वाय्वोरध्वर्य्वोः, लोपोव्योर्वलीति यलोपो मा भूदिति । अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति अपर विधाविति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । आयन्, आसन्, धिन्वन्ति, कृणवन्ति, दध्यत्र, मध्वत्र, चक्रतुः, चक्रुः । इह तावदायन्नासन्निति । इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनामिति आड् न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति।धिन्वन्तिकृणवन्ति।यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति।स्था-

---

स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति वर्णनिर्देशे त्वल्विधित्वात् । कादेशस्याऽप्रसङ्गः सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्यैतदुक्तम् । अपीपचन्निति । झेरित्यत्रे तीकारलोपे कृते एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति झिरेवाऽयम् । तत्रान्तादेशे कृते च ङकारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानाद् न भवति । ननु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं हे गौरित्यादि सिध्यति । उच्यते । अचो यः पूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितादित्याश्रयणात् । तथाहि । गोशब्दे ओकारात् पूर्वो गकारो न च तस्माद्विधिरस्ति । विधिमात्र इति । अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थं स्थानिवदेव यथा स्यात् मा भूत् स्वाश्रयमित्यर्थः । अनाश्रीयमाणायामिति । कार्ये निमित्तत्वेनेत्यर्थः । आयन्निति । अजादेरेवाड्विधानात्स्वविधिराट्।दध्यत्रेति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येतदत्र नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात् । पदान्तविधिं प्रति नेत्ययमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति ।

निवद्भावान्न भवति । दध्यत्र मध्वत्र । यणादेशे कृते संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति, चक्रतुः । चक्रुः । यणादेशे कृते अनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति। यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति । द्वाभ्यां देयं लवनम् । अत्रापि प्राप्नोति । द्वाभ्यामितयत्रात्वस्य स्थानिवद्भावाद् दीर्घत्वं न प्राप्नोति । देयमिति ईत्वस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न प्राप्नोति । लवनमित्यत्र गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति । नैष दोषः । स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति । तत्तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति । न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येव सिद्धम् । कथं । न पूर्वग्रहणेनादेशो ऽभिसंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्यादेशादिति । किन्तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य निमित्तादिति । अथ निमित्तेऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति। किं पुनस्तत्।पट्व्या मृद्व्येति ।बाढं संगृहीतम् । ननु च ईकारयणा व्यवहितत्वान्नाऽसौ निमित्तात् पूर्वो भवति।व्यवहितेऽपि

पदान्ते विधातव्ये स प्रतिषेधो न च लोपोऽभावात्मकत्वात्पदान्तः । चक्रतुरिति । अत्र साच्कस्य द्विर्वचनमिति स्वविधिर्भवति । ततश्च द्विर्वचनेऽचीत्येतन्न वक्तव्यं भवति । नन्वपरविधावित्युच्यमाने कथं वेभिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते । उच्यते । निमित्तापेक्षापरत्वविज्ञानात् । तथाहि । वेभिदितेत्यत्राकारलोपस्य निमित्तमार्द्धधातुकं न च तस्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः । एवं माथितिकः । अपीपचन्नित्यत्र बोद्धव्यम् । हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एङिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति । बाभ्रवीया इत्यत्र योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते इति परिहारः । नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाभावः । स्वाश्रया इति । विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति स्वाश्रया इत्यन्यथा व्याख्यायते शब्दानां स्वं लक्षणं तेन ज्ञापकाश्रया इत्यर्थः। द्वयोरेकस्य डतरच् देयस्थ्णे किरतौ लवनइत्यादि ज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्यानिमित्तमिति । आयन्नित्यादिषु च निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः । मूर्द्धाभिषिक्तमिति । सर्ववृत्तिषूदाहृतत्वात् । पटु ई आ इति स्थिते परयणादेशेनाऽऽकारस्य व्यवधानात्प्रश्नः । नन्विति । व्यवहितेऽपीति । पूर्वशब्दस्य सा-

पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा । पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति । अथ वा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते । कथं यानि स्वविधौ-स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तावदा-यन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्तीति । अयं विधिशब्दोऽस्त्येव कर्म सा-धनो विधीयते विधिरिति । अस्ति भावसाधनः विधानं विधिरि-ति । तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानेन सर्वमिष्टं संगृही-तमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते । पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीति एवमाट् भविष्यति। इह च न भविष्यति दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति।कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च नेतारावाऽऽगच्छ-तं धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते च ॥ १ ॥ इह ता-वत् पादिकमौदवाहिं शातनीं पातनीं धारणिं रावणिमिति । अ-कारलोपे कृते पद्भाव ऊठ् अल्लोपः टिलोप इत्येते विधयः प्राप्नु-वन्ति । स्थानिवद्भावान्न भवन्ति । स्रंस्यते ध्वंस्यते । णिलोपे कृते अनिदितां हल उपाधायाः क्ङितीति नलोपः प्राप्नोति । स्थानि-वद्भावान्न भवतीति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । असिद्धवदत्रा-भादित्यनेनाप्येतानि सिद्धानि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । याज्यते वा-प्यते । णिलोपे कृते यजादीनां किती संप्रसारणं प्राप्नोति स्था-निवद्भावान्न भवतीति एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिर-त्र कितं विशेषयिष्यामः । यजादीनां यः किदिति । कश्च यजादी-नां कित् । यजादिभ्यो यो विहित इति । न चाऽयं यजादिभ्यो

स्वानिर्दिशात्तस्मिन्निति निर्दिष्टग्रहणस्यानुपस्थानादिति भावः । भावसाधनस्येति । भाव-साधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते पूर्वस्येति च षष्ठी संबन्धसामान्ये विज्ञा-यते । इट् च नेति । विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीडभावः । स्तोष्यामीति । क-थयिष्यामीत्यर्थः । पादिकमिति । पादोऽस्यास्तीति ठन् । दीव्यत्यादिषु वार्थेषु ठक् । चरत्यर्थे तु पदिक इत्येव भवति पर्पादित्वात् । पद्भावे इके चरताबुपसंख्यानमिति पद्भावः । उदकं वहतीत्यण् । संज्ञायामुदभावः । अपत्ये इञ् । श्वोभूतिर्नाम द्विजः । तस्यामन्त्रणम् । शातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वाद् ङीष् । नेतारावविति । द्विजयो-

विहित इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पट्व्यास्त्रइयेति । परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । ईकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानिवद्भावाद् भवति । किं पुन:कारणं परस्य तावद् भवति न पुन: पूर्वस्य।नित्यत्वात्।नित्य: परयणादेश: कृते ऽपि पूर्वयणादेशेप्राप्नोत्यकृतेऽपिप्राप्नोति।नित्यत्वात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्यन प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद् भवति । एतदपि नाऽस्ति प्रयोजनम् । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्गलक्षण: पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरार्थम् । कर्त्र्यौ हर्त्र्यौ इति । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो यथा स्यात् । अनेनापि सिद्ध: स्वर: । कथम् । आरभ्यमाणे नित्योऽसौ ।आरभ्यमाणे त्वस्मिन् योगे नित्य: पूर्वयणादेश: । कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृते ऽपि।परयणादेशोऽपिनित्य:।कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृतेऽपि । परश्चासौ व्यवस्थया । व्यवस्थया चासौ पर: । युगपत्संभवो नास्ति । न चास्ति यौगपद्येन संभव: । कथं च सिध्यति । बहिरङ्गेण सिध्यति । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यनेन सिद्ध्यति । एवं तर्हि यो ऽत्रोदात्तयण् तदाश्रय: स्वरो भविष्यति । ईकारयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या । ननु चेयमपि कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति । बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । अवश्य-

---

रामन्वयम् । नयेते गुरुमुखात् शास्त्रार्थमिति नेतारौ । धारणरावणशब्दाभ्यामिञ् । असिद्धं बहिरङ्गेति । नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य यण् इति भाव: । अवश्यं चेति । स्थानिवद्भावाश्रयणेपीत्यर्थ: । कर्त्र्यौति । कर्तृ ई औ इति स्थिते यदि नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेश: स्यात्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यण् तत उदात्तयणोनन्तर आकारो न भवतीत्युदात्तत्वं न स्याद् यदात्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणादेशस्तदा ङीप उदात्तयण इति उदात्तत्वं तस्यापि यणि कृते आकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम् । अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्वयणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थ: इतर आह । परयणादेशोपीति । स एवाह । परश्चासाविति । शब्दपरविप्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति । एकमपि यण्लक्षणं पूर्वपरविषयभेदाद्भिद्यते । एकस्य च कार्यित्वनिमित्तत्व-

मेवैषा कर्त्तव्या । सा चाप्येषा लोकतः सिद्धा । कथम् । प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते । तद्यथा । पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनाम् । प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूतेऽर्थे वर्तते । सामान्ये वर्त्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते व्यक्तस्य सतो लिङ्गसंख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति । यथैव चाऽऽनुपूर्व्याऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् । इमानि तर्हि प्रयोजनानि । पटयति लघयति अवधीत् बहुखट्वकः । पटयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति अवधीदित्यकारलोपे कृते अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । बहुखट्वक इति आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कृते ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमित्येष स्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति इह वैयाकरणः सौवश्व इति य्वोः स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतस्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचः पूर्वविज्ञानादैचोस्सिद्धम् * । योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथ-

---

योर्विरोधात् परत्वेन व्यवस्था । प्रत्यङ्गवर्तीति । प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्गशब्दः । अंगशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वात् । अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः । प्रतिशरीरमिति । शरीरस्य भोगायतनत्वात् । ततः सुहृदामिति । सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात् । ततः संबन्धिनामिति । अवश्यकर्तव्यत्वात् । सामान्यभूत इति । नित्येऽपि शब्दार्थसंबन्धे अक्रमे ऽप्यर्थप्रतिपादनेउपायभावेनासत्यमपि क्रमं प्रकृत्याद्यर्थं चाश्रित्योपेयव्यवस्थापनात् । तत्र नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यत इत्यादौ सामान्यमभिधीयते ततस्तदनुरक्तद्रव्ये प्रतीतिः । लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभिधातव्यम् । ततः संख्यापेक्षया लिङ्गं समानमिति तदभिधीयते द्व्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोपजायते । एकत्वसंख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षद्वित्वादिव्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा । साऽपि सजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरङ्गा कर्मादीनि तु विजातीयक्रियापेक्षणाद्बहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तक्रमः । बाह्येनेति । कर्मत्वादिना । तद्धि क्रियापेक्षणात् बाह्यम् । योऽनादिष्टादिति । प्रकृत एवादेशे अचो यः पूर्व इत्यर्थः । अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात् । आदेशनमादि-

मनुष्यमानं गंस्यते। अच इति पञ्चमी। अचः पूर्वस्य यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति। आदेशश्चविशेषितः। कथम्। न ब्रूमो यत् षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति। किं तर्हि। अन्यत्कर्तव्यम्। अन्यच्च न कर्तव्यम्। यदेवादः षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तस्य दिक्शब्दैर्योगे पंचमी भविष्यति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवति। कुतः पूर्वस्य अच इति। तद्यथा। आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः। तस्य दिक्छब्दयोगे पंचमी भवति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्यादेशादिति। तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः। तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वाय्वोः। अध्वर्योः। लोपोव्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति। असिद्धवचनात्सिद्धम्। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः। पट्व्याम्हीति। ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। नह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति। तद्यथा। नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वंच। तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। असिद्धत्वं च। पट्व्या मृद्व्येति

ष्टं तद् यस्य नास्ति सोऽनादिष्टः। आदेश इति। ततश्च हलादेशोऽपि स्थानिवत् स्यात् यदेवाद इति। सान्निध्यादेवमुक्तं शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते। तद्यथेति। यथादेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथा स्थान्यपेक्षयापीत्यर्थः। धिन्वन्तीत्यत्रोकारात् पूर्वं यदङ्गं तस्यान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः वैयाकरण इत्यत्र तु तन्न भवति। नह्योकारात् पूर्वो यो वकारः स क्वचिन्निमित्तत्वेनाश्रितः। तत्रेति। अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते। भाष्यकारेण तु विधिग्रहणात् स्वाश्रयकार्याभावः साधितः। उत्सर्गेति। उत्सर्गः स्थानी स ह्यादेशेनापवादेनेव निवर्त्यते। नन्वीकारयणोऽसिद्धत्वाद विभक्तावेव यण् भविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते न त्वानन्तर्ये लौकिके यया प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम्। अनुदेश इति। अतिदेश इत्यर्थः। ननु चैतदपीति। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात्। नान्यस्येति। कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत्। उक्तं वेति। शास्त्रासिद्धत्वमाश्रय-

स्थानिवद्भावः। वाय्वोरध्वर्य्वोरित्यत्रासिद्धत्वम्। उक्तं वा। किमुक्तम् स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वादिति। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रे असिद्धं स्यात्। अन्यदन्यस्मिन्। इह पुनरयुक्तम्। कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात्। तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति। वक्ष्यति ह्याचार्यः। चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वादिति। चिणो लुक् लुक्येवासिद्धो चिणो भवति काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारो ऽस्ति। कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्त्रधीनं हि। अथवा वतिनिर्देशो ऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि स्थानिवद्भवति स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे इह तावत्पट्व्या मृद्व्येति यथा स्थानिनि यणादेशो भवति एवमादेशेऽपि भवति। इहेदानीं वाय्वोरध्वर्य्वोरिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवति एवमादेशेऽपि न भवतीति। किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य। कश्चात्र विशेषः। अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् *। अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। एकाननुदात्त। लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र। अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येष

णीयमित्यर्थः। तदेवेति। सकृत्पाठापक्षयैतदुच्यते। विषयभेदात्तु भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते। नेह भारोऽस्तीति। नह्यभावातिदेशोऽधिकं सूत्रं पठनीयं विधिशब्दं चान्तरेण सिद्ध्यति। अधीनमिति। अध्युत्तरपदात् खविधानादव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः। तद्यथेति। येनोपमाने यवानां सत्ता ऽवगता स सन्तीति वाक्यशेषं प्रकल्पयति। असत्तावगतौ न सन्तीति। एवमस्यापि लक्षणस्य प्रतिलक्ष्यं भेदात् क्व चिद्भावोऽतिदिश्यते क्व चिदभावः। किं पुनरिति। अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वं मानयेत्यत्रान्तरे पूर्वशब्दो दृष्टः। मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित इति प्रश्नः। यत्र यदा विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यते तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राश्रीयते इति व्यवहितस्यापि ग्रहणम्। यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयतइति अनन्तरस्यैव ग्रहणेन भाव्यम्। लुनीह्यत्रेति। हेरपित्त्वादुदात्तत्वम्। तत्र

स्वरो न प्राप्नोति। द्विगुस्वर। पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः। इगन्तकाले-त्येष स्वरो न प्राप्नोति। गतिनिघात। यत्प्रलुनीह्यव। यत्प्रपुनीह्यव। तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य। पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम्*। पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानि-वद्भावाद् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। गुरुसंज्ञा च। गुरुसंज्ञा च न सिद्ध्यति। श्लेष्मघ्न पित्तघ्न दध्यश्व मध्वश्व। हलो-ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरो-रिति प्लुतो न प्राप्नोति। ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावस्तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात्*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। संयोग-स्यापूर्वविधित्वात्। न पूर्वविधिः संयोगः। किं तर्हि। पूर्वपरविधिः संयोगः। एकादेशस्योपसंख्यानम्*। एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आय-सौ गोमती चातुरी आनडुही पादे उदवाहे। एकादेशे कृते नुमा नौ पद्भाव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति। उभयनिमित्तत्वात्। अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते। उभयनिमित्तश्चायम्। उभयादेशत्वाच्च। अच आदेश इत्युच्यते

यणादेशे कृते उदात्तस्याभावाद्यज्यमानस्वरो न स्यात्। स्थानिवद्भावात्तु यथा स्थानिनि स्वरो भवति एवमादेशेऽपि सिद्धः स्वरः। पञ्चारत्न्य इति। जसादिषु छन्दो वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति जसि चेति गुणश्छन्दसि विकल्पितत्वान्न भवतीति यणि कृते इगन्तत्वाभावात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः। यत्प्रलुनीह्यवेति। यच्छब्दप्रयोगो निघातप्रतिषेधार्थः। तत्र यणि कृते उदात्तवत्त्वाभावाद्गतिनिघातप्रसङ्गः। एतच्च स-र्वमनाश्रित्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम्। श्लेष्म घ्न इति। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया व्यवहितस्याच प्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः। ननु चेति। ययोर्ह्युपचे प्रत्येकं च संयोग-संज्ञेतिपक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः। न वेति। समुदायः संज्ञीति भावः। पूर्व-मात्रस्येति पक्षोऽत्र स्थितः। अववदिदिति तु चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते। एकादेशस्येति। परस्मिन्नित्येतदवधारणार्थमुपात्तं तथा ह्यनुपादीयमानेऽपि परस्मिन्नि-त्यस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो लभ्यत एव। तत्रानेन यथा अपरनिमित्तकस्य

अचोऽस्थायमादेशः । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । उभयमिनित्तत्वादिति । इह यस्य ग्रामे नगरे वा अनेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततोऽन्यतरतो व्यपदेष्टुम् । तद्यथा । गुरुनिमित्तं वसाम इति अध्ययननिमित्तं वसाम इति । यदप्युच्यते । उभयादेशत्वाच्चेति । इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति । अथ हलचोरादेशः स्थानिवद् भवति उताहो न । कश्चात्र विशेषः । हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपएकादेशः । हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपे एकादेशो वक्तव्यः । विंशकं विंशं शतं विंशः । स्थूलादीनां यणादिलोपेऽवादेशः स्थूलादीनां यणादिलोपे कृते अवादेशो वक्तव्यः । स्थवीयान् दवीयान् । केकयमित्रय्वोरियादेशएत्वम् । केकयमित्रय्वोरियादेशे एत्वं न सिद्ध्यति । कैकेयः । मैत्रेयः । अचीत्येत्वं न सिध्यति । उत्तरपदलोपे च । उत्तरपदलोपे च दोषो

स्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाघ्रपद्याः आदीध्यइति एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः । आयसादिभ्यो ऽणन्तेभ्य औप्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावान्नुमामौ प्राप्नुतः । पादे उदवाहे इत्यत्र ङाविकादेशे कृते आदिवत्त्वात् भसंज्ञायां सत्यां पद्भाव ऊठ् च प्राप्नुतः अचोऽस्येति । चत्र इति गुणत्वादेकत्वसंख्यायाः पशुना यजेतेति वद्विवक्षितात् । इह यस्येति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाद्भवत्येव परस्य निमित्तता । अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन् य आदेश इति विशेषात् । द्वयोरिति । वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणान्नास्ति संख्याविवक्षा भवतु वा तथापि न दोष इति भावः । अथ हलचोरिति । उभयथा शास्त्रे व्यवहारदर्शनात्प्रश्नः । उरण् रपर इत्यत्राणनण् समुदायोऽकङादिरादेशो रपरो न भवति । नाग्लोपीत्यत्र त्वत्यरराजदिति हलचोर्लोपे अग्लोपित्वाश्रयणादुपधाह्रस्वत्वनिषेधो भवति । अस्ति ह्युत्राको दर्शनमिति । विंशकमिति । विंशतित्रिंशद्भ्यामिति ड्वुन् । विंशमिति । शदन्तविंशतेश्चेति डः । विंश इति । तस्य पूरणे डट् । स्थवीयानिति । गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद् गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत् । स्थानिनोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् तद्द्वारेण गुणस्यापि भविष्यतीत्यदोषः । तत्र स्थानिवद्भावे सति लश्वेन व्यवधानादवादेशाप्रसङ्गः । कैकेय इति । नन्वज्मात्रे गुणो विधीयते न त्वजादौ तेन योऽत्राश्रीयते नासावादेशः । यश्चादेशः समुदायो नासावाश्रीयत इति न्यायान्नास्ति

भवति । दध्युपसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः । अचीति यणादेशः प्राप्नोति । यङ्लोपे यणियङुवङो न सिद्ध्यन्ति । चेच्यः नेन्यः । चेक्षियः । चेक्रियः । लोलुवः पोपुवः । अचीति यणियङुवङो न सिद्ध्यन्ति । अस्तु तर्हि न स्थानिवत् । अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः * । अस्थानित्वे यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः सरीसृपो मरीमृज इति । नैषदोषः । न धातुलोपआर्धधातुकइति प्रतिषेधो भविष्यति । किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भवति आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः * । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । श्लेष्मघ्न पित्तघ्न दध्यश्च मध्वश्च । हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति । द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे* । द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः । द्विर्वचनवरेयलोप इति । क्सलोपे लुग्वचनम्* । क्सलोपेलुग्वक्तव्यः। अदुग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति ।

दोषः । नैतदस्ति । स्थानिवन्न भवतीत्यभावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव । परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्वै तन्नाश्रितम् । दधिसक्तव इति । सामानाधिकरणाधिकारे कस्तृतीयापूर्वपदउत्तरपदलोपश्चेति लोपस्य परनिमित्तता । यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति । तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम् । चेच्यः । नेन्य इति । उतोचीत्येतदनाश्रयणादुपन्यासः । अस्तु तर्हीति । अच इत्युपादानात् साक्षादेव यस्याच् स्थानित्वेनो पात्तस्तस्यैव स्थानिवद्भावो न तु हलजादेशस्येत्यर्थः । किं पुनरिति । यत्र कार्ये स्थान्याश्रितः किं तत्रैव स्थानिवद्भाव उत यत्राप्यनाश्रित इति प्रश्नः । गुरुविधिरिति । कार्यित्वात् संयोगसंज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते । लोपयणादेशयोः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते । द्विर्वचनादयश्चेति । द्विर्वचनादावपि स्थानी नाश्रीयते । अनचीति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशस्य हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न त्वचः । एवं यलोपेपि । वरे त्वाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिराश्रितैवाचि क्ङितीति । भाष्ये तु वरेग्रहणोपि पठितस्तत्रायं भावः । यङ एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधानादत्राप्रसङ्ग एवेति । अदुग्धेति । क्सस्य अलो ऽन्त्यस्येति लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाज् झलोझलीति लोपो न स्यादिति

हन्तेर्घत्वम् * । हन्तेर्घत्वं वक्तव्यम् । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । अस्तु तर्ह्या-
श्रीयमाणायां प्रकृताविति । ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादे-
शप्रतिषेधः * । ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशस्य प्रतिषे-
धो वक्तव्यः । निराद्य समाद्य । अदो जग्धिर्ल्यप्ति कितीति अदो ज-
ग्धिभावः प्राप्नोति । यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वप्रतिषेधः * । य-
णादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । उलोपः । लोपो
व्योर्वलीति यलोपः प्राप्नोति । उलोपः । अकुर्वि प्राप्नोति । अकुर्वि
आशाम् अकुर्व्याशाम् । नित्यं करोतेः, ये चेत्युकारलोपः प्राप्नोति ।
ईत्वम् । अलुनि आशाम् अलुन्याशाम् । ई हल्यघोरितीत्वं प्राप्नो-
ति । अनुनासिकात्व । अजज्ञि आशाम् अजज्ञ्याशाम् । ये विभाषे-
त्यनुनासिकात्व प्रप्नोति । रायात्वप्रतिषेधश्च * । रायात्वस्य च प्र-
तिषेधो वक्तव्यः । रायि आशाम् राय्याशाम् । रायो हलीत्यात्वं प्रा-
प्नोति । दीर्घे यलोपप्रतिषेधः * । दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो व-
क्तव्यः । सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे तद्वान् सौर्यी हिमवानिति
सौ इन्नाश्रये दीर्घत्वे कृते सूर्यतिष्येति यलोपः प्राप्नोति । अतो
दीर्घे यलोपवचनम् * । अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गाभ्यां वा-
त्साभ्याम् । दीर्घे कृते आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति प्रतिषेधः
प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति । सर्वे-

---

लुग्वचनम् । अदद्रुहीत्येवमर्थस्त्ववश्यं वक्तव्यो वकारस्याझल्त्वात् । घ्नन्तीति । अल्लोप-
स्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात् व्यवधा-
नाश्रयणे तु हननादिष्वतिप्रसङ्गः । निराद्येति । आदयतेर्णिलोपे कृते एकदेशविकृत-
स्यानन्यत्वाददिरेवायमिति जग्धिः प्राप्नोति । न च जग्धौ णिराश्रितः । आदिग्रहणाद्
घात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः । यणादेश इति । बहिरङ्गपरिभाषाऽनाश्रयणे नैतदुच्यते ।
अजज्ञीति । जन जनन इत्यस्माद् व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माद्वा
श्यन् । छान्दसत्वाच्छ्लुः । सौर्यीति । तेनैकदिगित्यण् ततो मत्वर्थीय इनिः । सौर्ये
इत्यत्र तु यलोपो न प्राप्नोति । यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेध इति वचनात् । सूर्यमत्स्ययो-
र्ङ्यामिति परिगणनानाश्रयेणैतदुच्यते । गार्गाभ्यामिति । गोत्रस्त्रिया इति णः सङ्घा-
ङ्कलक्षणेष्वित्यण् वा । अनातीति प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयेण चोद्यं पर्युदासाश्रयेण तु
सदृशतद्धिताश्रयेण परिहारः । सर्वेषामिति । आश्रीयमाणायां प्रकृतावित्यस्मिन्नेव पक्षे

षामेव परिहारः। उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनम्। विधिमात्रे स्थानिवद्यथास्यादनाश्रीयमाणायां प्रकृताविति। अथ वा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः, द्विर्वचनादयश्च क्सलोपे लुग्वचनं हन्तेर्घत्वमिति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिरिति। उक्तमेतत्। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वादिति। यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति। उच्यन्ते न्यास एव। क्सलोपे लुग्वचनमिति। क्रियते न्यास एव। हन्तेर्घत्वमिति। सप्तमे परिहारं वक्ष्यति॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥५८॥ पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति। नैष दोषः। भसंज्ञा ऽत्र बाधिका भविष्यति तसौ मत्वर्थ इति अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति पदसंज्ञां प्रति तु सकारान्तम्। ननु चैवं विज्ञायते यस्संप्रति पदान्त इति। कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात्। अयं च विधिशब्दो ऽस्त्येव कर्मसाधनः। विधीयत इति विधिरिति। अस्ति च भावसाधनो, विधानं विधिरिति। तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एष दो-

---

आश्रीयमाणे विधिग्रहणादधिकाद् यत्नात्स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थात्त सिध्यन्तीति भावः। अत एव पक्षान्तरोपन्यासः। अथ वेति। न वा संयोगस्येति। संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम्। उच्यन्त इति। अत एव लिङ्गादविशेषेण स्थानिवद्भावः। क्रियत इति। अदुद्ध्वृद्ध्यर्थमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः। सप्तम इति। श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्यादविघातकम्॥

न पदान्त॥ वेतस्वानिति। भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते वेतसशब्दात् कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुबिति ड्मतुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वं पदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यतइति पदान्ततया विधीयमानत्वात् स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसङ्गः। तसौ मत्वर्थइति। तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे वार्थे ड्मतुप् न निर्वृत्तादिषु अनविधानादित्येतदाश्रित्यैतदुच्यते। भकारान्तमिति। भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाभावात् सकारान्तत्वाभावान्नास्ति भसंज्ञा पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पदत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः। ननु चेति। स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना यः सिद्धः पदान्तस्तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः। यथा कौ स्तः कानि सन्तीति। इह तु सकारः

षो भवति । इदं च ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै । धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति । अस्ति पुनः किं चिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतम् । आहोस्विद्दोषान्तमेवेति । अस्तीत्याह । इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौ स्तः यौ स्त इति । यो ऽसौ पदान्तो यकारोवकारो वा श्रूयते स न श्रूयते । षडिकश्चाऽपिसिद्धो भवति । वाचिकस्तु न सिध्यति । अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः । षडिको न सिध्यति । अस्तु तर्हि भावसाधनः । वाचिको न सि-

---

स्थानिवत्वनिषेधाद्विना पदान्तत्वे नाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वा-
त्सकारस्य रुत्वाऽभावः । ब्रह्मबन्ध्वेति । ब्रह्मबन्धुशब्दादूङ् ऊङनूङोरेकादेश आदिव-
द्भावादूङ्ग्रहणेन गृह्यत इति तस्मिन् स्वादिष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तता विधे-
येति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं स्यात् । भसंज्ञां तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्वादूकारा-
न्तमेतदिति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः । यणादेशोच्चारणं चा-
तन्त्रम् । एकादेशस्यैवोदाहरणत्वात् । कानि सन्तीति । पक्षद्वयसाधारणमिदं प्रयोज-
नम् । भावसाधनपऽक्षेपि सिध्यत्येवेति तूपन्यस्तम् । यकार इति । यकारवकारौ वि-
धीयमानावेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम् । इदानीमसाधारणं प्रयो-
जनमाह । षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दादवहृचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वेति ठचिकृते ठाजा-
दावूर्ध्वमिति ङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति लोपे षषित्ययं शब्दोन्तवर्तिन्या विभक्त्या
सिद्धः पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्याकार लोपस्य
स्थानिवद्भावादकारान्तस्य भसंज्ञा । पदसंज्ञात्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारान्तस्येति
सिद्धं जश्त्वम् । कर्मसाधने तु षषः षकारः पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषे-
धात् षकारान्तस्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकाराद्
बाधनाज्जश्त्वासिद्धिः । वाचिकस्त्विति । चकारस्य पदान्तत्वात्कुत्वप्रसङ्गात् । कथं पुनः
षडिकस्य सिद्धिः । यावतोक्तं योसौ पदान्तो यकार इति तद्वदिहापि डकारस्य पदान्त-
स्य विधेयत्वात् पदान्ततया विधिरिति स्थानिवत्वनिषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । पूर्वमेव
जश्त्वेन डकारस्य निष्पन्नत्वान्नेदानीं विधिरिति भावसाधने षडिकसिद्धिः । कर्मसाध-
ने तु डकारस्य पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्पदत्वनिवृत्तौ षकाररूपापत्तिर्विधेयेति
स्थानिवत्त्वनिषेधात् तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वनिवृत्तौ षडिका-
सिद्धिः । न च भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुं तस्या अपदान्तरूपत्वात् प-
दान्तत्वे हि जश्त्वं स्यात् । न च जश्त्वविधिनिमित्तस्थानिवत्वनिषेधः । यत्र स्थानि-
वत्वनिषेधाज्जश्त्वं विधीयते सम्भिर्वर्त्यामिति सोऽस्य विषयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं
कृतं स्थानिवत्वनिषेधात्तु तन्निवृत्तिराशङ्क्यते पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्याप्ययमवि-

ध्यति। वार्त्तिकपण्डिकौ न संवदेते। कर्तव्योऽत्र यत्नः। कथं ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै।उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति। कथं वेतस्वान्। नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः। पदान्तविधिं प्रतीति। कथं तर्हि पदे अन्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः पदान्तविधिं प्रतीति। अथ वा यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमपि पदकार्यमुपप्लोष्यते। किम्। भसंज्ञा नाम। वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र तेऽप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात्। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। कथं तर्हि वरे यलोपविधिं प्रतीति। किमिदमयलोपविधिं प्रतीति। अवर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति। अथवा योगविभागः करिष्यते वरे लुप्तं न स्थानिवत्। ततो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। यलोपे किमुदाहरणम्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। नैतदस्ति क्वौलुप्तं न स्थानिवत्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सौरी बलाका। नैतदस्ति उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आदित्यः। नैतदस्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्। इदं तर्हि कण्डूतिर्वल्गूतिः। नैतदस्ति प्रयोजन

यः। नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किं चित्कार्यं विधेयम्। कर्तव्योऽत्र यत्न इति। एकाचरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इति वार्त्तिकः सिद्धः। पण्डिकस्तु यपष्ठाजादाविति लोपे यस्येतिलोपे च सिद्धः। उभयत इति। यस्मात् स्वादिविधिस्तत्स्वादौ पदमिति पूर्वं परोभयाश्रयम्। पदेन्त इति। न च ङमतुप्प्रत्ययः पदम्। एवं पण्डिके इक्प्रत्ययो न पदमिति नास्ति स्थानिवत्वनिषेधः। यथैवेति। यचि भमित्यत्र तसौ मत्वर्थे इत्यत्र च पदमिति वर्तते तेन पदं सद्भं भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निबन्धनरुत्वप्रतिबन्धार्था भसंज्ञा तद्विषयत्वात् पदान्तविधिरिति स्थानिवत्वनिषेध इति भत्वाद्रुत्वाभावः सिद्धः। कण्डूयतेरिति। क्वजन्तात् क्विप् यगन्तात्तु क्विन्न भवति। उक्तं हि भाष्ये नैतेभ्यः क्विब्दृश्यत इति। सौरीति। एकोऽयकारलोपो द्वितीय ईकारे तयोः स्थानिवत्वाद्यकारस्योपधात्वं न स्यात्। स्थानिवत्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादयलोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद् यकारस्य उपधात्वाल्लोपः सिद्ध इति। आदित्य इति। अदितिः सास्य देवतेत्यत्रार्थे ण्यस्ततो भवादावर्थे द्वितीयो ण्यः। हलो यमां यमीति

म्। कण्डूया वल्गूया इति भवितव्यम्। इदं तर्हि कण्डूयतेः क्तिच्। ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः। प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्*। प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपजादेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। स्वर। आकर्षिकः। चिकीर्षकः। जिहीर्षकः। यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति। पञ्चारत्न्यो दशारत्न्यः। स्वर। दीर्घ। प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने। यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति। किर्योः। गिर्योः। दीर्घ। यलोप। ब्राह्मणकण्डूतिः। क्षत्रियकण्डूतिः। यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति। वाय्वोरध्वर्य्वोरिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम् इह हि लोपोऽपि प्रकृत आदेशोऽपि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयोऽपि निर्दिश्यन्ते। केवलं तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम्। स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति। आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसंबंधः शक्यते कर्तुम्। न चैतान्यानुपूर्व्येण सन्निविष्टानि। अनानुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां य-

---

लोप इष्यते स च स्थानिवत्वनिषेधात् सिद्ध्यति। ब्राह्मणकण्डूतिरिति। षष्ठीसमासः कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः। आकर्षिक इति। चरत्यर्थे आकर्षात् ष्ठलिति ष्ठल्। यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ककाराकारस्योदात्तत्वं न स्यात् कारक इत्यादौ च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादनन्तरस्य स्वरभाजस्संभवादन्यव्यवधाने न स्यात् यत्र तु व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते तत्राप्यवव्यवधिमतोरान्तर्यसंभवादन्तरालस्थान् सतोप्यर्थाननादृत्य व्यवहारः यत्र त्वानन्तर्यसंभवस्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते। ष्ठलो लित्करणाद् व्यवधानेपि भविष्यतीति चेत्। आकारस्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्वनिषेधः। प्रतिदीव्नेति। रेफवकारान्तस्य भस्य न भकुर्छुरामिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्तते। इह हि लोपोपीति। प्रकृतः। प्रस्तुतः। आनुपूर्व्येणेति। तत्र पदार्थानां समन्वयावगमात्। इह तु लोपो यशब्देन संबद्धः। सकृच्च श्रुतो द्विधा चास्योपयोग इष्यते स्वरदीर्घयलोपाश्च विक्षिप्ताः कथं समुच्चीयन्तामिति भावः। अनानुपूर्व्येणापीति। लोपशब्द आवर्तते। तत्र लोपाजादेश इति ज्ञायते। तत्र द्विर्वचनविधौ लोपाजादेशस्यासंभवात्सवर्णादिविधौ तु तस्यैव संभवान्न तत्रादेशस्य लोपो विशेषणम्। पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि सन्ति कानि सन्तीति, तथापि न पदान्तेति योगविभागात् तद्विधौ लोपो न विशेषण-

थेष्टमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा । अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा अनड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम् * । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्वौ किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि पिपठिषतेरप्रत्ययः । पिपठीः । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि । लावयतेर्लौः । पावयतेः पौः नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति । इदं तर्हि लवमाचष्टे लवयति । लवयतेरप्रत्यये लौः स्थानिवद्भावाद्वोरूठ् न प्राप्नोति । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति । एवमपि न सिध्यति । कथम् । क्वौ णिलोपो णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादूठ् न प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति । लुकि किमुदाहरणम् । बिम्बं बदरम् । नैतदस्ति पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ।

मितिपारिशेष्यात् स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति विज्ञायते । स्मृतिशास्त्रत्वाच्चास्य एतावन्तोऽर्थाः संनिहिता इत्येतावत्प्रतीयते । ग्रहणकवाक्यात्तु लक्ष्यसंस्कारकं प्रक्रियावाक्यम् उपप्लवतइति सिद्धमिष्टम् । अनड्वाहमिति । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति यथेष्टमात्रभिसंबन्धः । लौरिति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूठ् न स्यात् । अकृत्वेति । ण्यल्लोपावियङ्यण् गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति णिलोपस्ततो वृद्धिरावादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा गोहितमित्यवादेशः । एतच्चान्तरङ्गत्वमनाश्रित्योक्तम् तत्र त्वाश्रितेन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाभावः । लवमाचष्टइति । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनायेदमुदाहृतम् । इदं तु क्वौलुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्द्यूरिति । बिम्बमिति । बिम्बीबदरीशब्दाभ्यां ङीषन्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ्, तस्य फले लुक् लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येतिलोपः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाऽऽश्रयणात् परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक् आश्रीयते । अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याभावात् कुतः परनिमित्तकत्वम् । अथ वा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति । पुंवद्भावेनेति । भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावः । अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयते इत्येवमुक्तम् ।

इदं तर्हि आमलकम् । नैतदस्ति । वक्ष्यत्येतत् फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वादिति । इदं तर्हि पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुर्दशपटुरिति । ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः। भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति भस्येत्युच्यते यजादौ च संज्ञा भवति । न चात्र यजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन यजादिः । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि ठक्छसोश्चेत्येवं भविष्यति । ठक्छसोश्चेत्युच्यते । न चात्रठक्छसौ पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः । किं तर्ह्यन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः पञ्चाग्निः दशाग्निः उपधात्वे किमुदाहरणम् । पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि सौरी बलाका । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि पारिखीयः । चङ्परनिर्ह्रासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । वा

तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः । आमलकमिति । वृद्धत्वाद् मयटो विधानाद्भत्वाभावः । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । बिम्बबदरामलकादयो न यौगिकाः शब्दाः किं तर्हि विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः । पञ्चभिरिति । आर्हादिति ठक् तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक् । लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधतइति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते । अथ्यविकन्यायेन पटुशब्दान्तादेव ठग् भविष्यति न तु पट्वीशब्दान्तादिचेत्प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । वर्णाश्रय इति । यद्यपि पुंवद्भावे सिद्धस्य प्रत्ययविधावित्यस्ति तथापि यत्र भत्वाभावात्तत्र पुंवद्भावः । इह तु लुकि भत्वाभावात् कुतः पुंवद्भावः । किं तर्ह्यन्येऽपीति । यत्र पुंवद्भावो नास्ति । पञ्चेन्द्र इति । साऽस्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् ततो ङीषो लुक् तस्य स्थानिवत्त्वाद् ङीष् संनियुक्त आनुक् श्रूयते यथेन्द्राणीति तथा पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्य पञ्चाग्निरिति ऐकारः श्रूयेत समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावाद्वर्णाश्रयत्वाद्भत्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति । अथ वा यस्येतिलोपप्रसङ्गः । लुकि च स्थानिवत्त्वनिषेधादादीध्यइति परस्मिन्नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते । शब लुकि कृते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात् । पारिखीय इति ।परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्वात् परिखे

दितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। न नु चैतदज्ग्युपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदित्येवं सिद्धम्। विशेषत एव तद्वक्तव्यम्। क्व। प्रत्ययविधाविति। इह मा भूत् पटयति लघयति। कुतश्च चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। अर्चयतेरर्कः। मर्चयतेर्मर्कः। नैतद् घञन्तम्। औणादिक एष क प्रत्ययस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्। एतदपि णिचा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। पूर्वत्रासिद्धे च*। पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। क्सलोपः सलोपे। क्सलोपः सलोपे प्रयोजनम्। अदुग्ध अदुग्धाः। लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनं धत्से धद्ध्वे धद्ध्वमिति। दधस्तथोश्चेति चकारो न कर्तव्यो भवति। हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम्। आदित्यः। हलो यमां यमि लोपः सिद्धो भवति। अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम्। पापच्यतेः पापक्तिः। यायज्यतेर्यायष्टिः। पाचयतेः पाक्तिः। याजयतेर्याष्टिः। द्विर्वचनादीनि च प्रयोजनानि न पठितव्यानि भवन्ति पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति। किमविशेषेण। नेत्याह। वरे यलोपस्वरवर्जम्*। वरे यलोपं स्वरं च वर्जयित्वा। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु*। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः। संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। संयोगादिलोपे। काक्यर्थं वास्यर्थम्। स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्राप्नोति। लत्वम्। निगार्यते निगाल्यते। अचि विभाषेति

भव इति ह्यधादकोकान्तलोपधादितिच्क्रो न स्यात्। क्सलोप इति। अदुह्वार्थं लुग्वचनं कर्तव्यमेव। तदर्थं लुग्ग्रहणं नेतिच्छेदं कुर्वन्ति। कर्तव्यं भवतीत्युत्तरम्। अवश्यकार्यमित्यर्थः। चकारो न कर्तव्य इति। झषन्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। पापक्तिरिति। क्तिच्। संयोगान्तलोपादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति भाष्ये नोदाहृताः। स्कन्दयतेः स्कन् काष्ठं तक्ष्यतीति काष्ठतक्। संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वितिवचनात्संयोगादिलोपेस्थानिवत्त्वात्तदभावात्तत्र संयोगान्तलोपः। दाहयतेर्धोक्।

लत्वं न प्राप्नोति । णत्वम् । माषवपनी व्रीहिवपनी। प्रातिपदिकान्तस्येति णत्वं प्राप्नोति । न पदान्तद्विर्वचन ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ ५९ ॥ आदेशेस्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनम्* । आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः । किंवतः । आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्राभ्यासरूपम्* । तत्राभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । चक्रतुश्चक्रुरिति । अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य * । यदयमज्ग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह माभूत् । जेघ्नीयते । देध्मीयते । यदि च रूपं स्थानिवद्भवतीति । ततो ऽज्ग्रहणमर्थवद्भवति अथ हि कार्यं नाऽर्थो ऽज्ग्रहणेन भवत्येवाऽत्र द्विर्वचनम्। तत्र गाङ्प्रतिषेधः* । तत्र गाङः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति । न वक्तव्यः। गाङ्लिटीति द्विलकारको निर्देशः । लिटि लकारादाविति । कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपम् * । कृत्येजन्तदिवादिनामधा-

---

लेहयतेर्लेट् । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् किर्योर्गिर्योरित्यत्र दीर्घाभावः । माषवपनीति । समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासविधानात् प्राप्नोति ॥

द्विर्वचने ॥ अचः परस्मिन्नित्यत्र यो ऽनादिष्टादचः पूर्व इति स्थितम् । साच्कस्य च द्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते । अथाऽपि निमित्तात् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे प्राप्तिः स्यात् । तथापि न पादन्तद्विर्वचनेति प्रतिषेधप्रसङ्गादिदं वचनम्। आदेश इति। कार्यातिदेशइतिपूर्वः पक्षः। चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं द्विर्वचनमनच्कत्वादप्राप्तमिति। स्थानिवत्वाद् यण्युक्तस्यैव प्राप्नोति। अथहीति। कार्याऽतिदेशे हि घ्नीध्मीति भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमज्ग्रहणेन। नन्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं भमेः क्सौ घसिभसोर्हलीत्युपधालोपे कृते द्विर्वचनं मा भूदिति । नैतदस्ति । सत्यसतिवा द्विर्वचने प्सानिति श्रुतौ विशेषा ऽभावात् । छान्दसश्चैवोपधालोपः छन्दसि च दृष्टाऽनुविधिः । रूपस्थानिवत्त्वे च निन्यतुरित्यत्रपूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशाद् नीनीति द्विर्वचने एरनेकाच इति यणा बाधितत्वात्पुनरियङ् न प्रवर्तते। अधिजग इति । कृते एत्वादेशे गाङिति प्रक्रियाश्रयेण चोद्यम् । ङकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाङ् भवत्यजादेशः । कृत्येजन्तेति । अचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानि-

तुष्वभ्यासरूपं न सिद्ध्यति। कृति। अचिकीर्तत्। एजन्त। जग्ले मम्ले। दिवादि। दुद्यूषति सुस्यूषति। नामधातु। भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयतेस्सन् बिभवनीषति। एवं तर्हि प्रत्ययइति वक्ष्यामि। प्रत्ययइति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम् *। प्रत्ययइति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिद्ध्यति। दिवादय एके परिहृताः। एवं तर्हि द्विर्वचन निमित्ते अच्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि। स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः। नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। तद्यथा। दधि त्रपु संप्रत्यक्षो ज्वरः। ज्वरनिमित्तमिति गम्यते। नड्वलोदकं पादरोगः। पादरोगनिमित्तमिति गम्यते। आयुर्घृतम्। आयुषो निमित्तमिति गम्यते। अथ वा अकारो मत्वर्थीयः। द्विर्वचनमस्मिन्नस्ति सोऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचने इति। एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्यइति। कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति। एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। क्व प्रकृतः। न पदान्तद्विर्वचनेति। द्विर्वचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति। एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालमजादेशो न भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्यइति कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति। एवं तर्हि उभयमनेन क्रियते। प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् लभ्यमित्याह। कथम्। एकशे-

---

वदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते। जग्लइति। श्लिसदृशे आत्वमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः द्विर्वचननिमित्त इति। अस्मिन् पक्षे जग्लइत्यपरिहृतम्। उत्तरत्र तु परिहरिष्यते दधि त्रपुसमिति। समाहारद्वन्द्वः कर्मधारयो वा दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमुच्यते तत्र द्विर्वचननिमित्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाजेव द्विर्वचनमुच्यते। अथ वा अधिकरणे ल्युट्। द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनम्। एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह। अथ वा अकार इति। एवमपीति। एकत्वाद्विर्वचनशब्दस्य चाज्विशेषणे उपयुक्तत्वात् कालावधारणाभावः। एवं तर्हीति स्थानिवदिति नानुवर्तते इति भावः। प्रत्ययश्चेति। द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनं अचीत्येतच्च तस्य तदादिविधिर्भवत्यजादाविति। कथं पुनरिति। विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरेकेन द्विर्वचनइत्यने-

षनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशो ऽयं द्विर्वचनं च द्विर्वचनश्च द्विर्वचने द्विर्वचनेकर्तव्ये द्विर्वचने ऽचि प्रत्यय इति। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्वचनम्*। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। अवनुनावयिषति अवचुच्चावयिषति। न वक्तव्यः। ओः पुयण्ज्यिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य *। यदयमोः पुयण्ज्य पर इत्याह तज् ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवद्भाव इति। यद्येतज् ज्ञाप्यते। अचिकीर्तत्। अत्रापि प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकाः पुयण्जयः। कथं जातीयकाश्चैते। अवर्णपराः। कथं जग्ले मम्ले। अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेधः। कानि पुनरस्य योगस्यप्रयोजनानि। पपतुः पपुः। तस्थतुस्तस्थुः। जग्मतुर्जग्मुः। आटिटद् आशिशत्। चक्रतुश्चक्रुरिति। आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेष्वनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। कथम्। वक्ष्यति ह्याचार्यः। द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति। स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। स्थानिवद्भाव एव ज्यायान्। पूर्वविप्रतिषेधे ह्

मपदेनानुपादानादिति भावः। एकशेषनिर्देश इति। सहविवक्षाभावेऽपि सरूपाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम्। विभक्त्यन्तयोश्चैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचनाभावः। अथ वैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते। ओः पुयण्जिष्विति। नहि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जिषु सर्वेष्ववर्णपरेषु उवर्णान्तोऽभ्यासः संभवति। पिपविषते यियविषते यियविषतीत्यत्रैवानेन स्थानिवद्भावात्तत्र पु इति पवर्गग्रहणाद्यणिति प्रत्याहारग्रहणाज्जग्रहणाच्च ज्ञापकाण्णौ कृतस्य स्थानिवद्भावोऽनुमीयते। ननु तत्र णाविति नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु बिभवनीयिषति दिदवनीयिषतीत्यादावपि। नैतदस्ति। येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणात्स्वैरेव केवलस्य व्यवधायकस्यसंभवात्। कानि पुनरिति। अन्यथा सिद्धत्वाऽप्रश्नः। पूर्वविप्रतिषेधेनापीति। अपूर्वो वाचनिकः पूर्वविप्रतिषेधः। न हि नित्यानामाल्लोपादीनामनित्येन द्विर्वचनेन च न्याय्यो विप्रतिषेधः। अथ निन्यतुरिति कथं नह्यत्र यङ् परिगणितः। एवं तर्हि प्रकल्प्य चापवादविषयमिति

र्द्धं वक्तव्यं स्यात् । ओदौदादेशस्य उद्भवति चुटुतुशरादेरभ्यासस्ये-ति । ननु च त्वयापीत्वं वक्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । सन्य-त इद्भवतीति । ममापि तर्ह्युत्वं परार्थं भविष्यति उत्परस्यातस्ति चेति । इत्वमपि त्वया वक्तव्यम् । तत्समानाश्रयं तदर्थम् उत्पिपवि-षते संयियविषतीत्येवमर्थम् । तस्मात्स्थानिवदित्येष एव पक्षोऽभ्या-यान् । द्विर्वचनेऽचि ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥

न्यायाद् यणाऽत्र भवितव्यमितीयङ् न प्रवर्तत इति द्विर्वचने कृते एरनेकाच इति यणा सिद्धम् । ओदौदादेशस्येति । ओदौतावादेशौ यस्मिन्नङ्गे तस्य योऽभ्यासस्तु टुतुशरादि-स्तस्य योऽकारस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः । यथा चुच्चावयिषति जुर्णुनावयिषति नु-नावयिषति तुतावयिषति शुश्रावयिषति । पुस्फारयिषति । अत्र चिस्फुरोर्णावित्योका-रस्यात्वम् । अत्रच यद्यपि खयःशेषे कृते अभ्यासस्य शरादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञा-प्रवृत्तिसमयेऽस्तिएतेष्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्वचनाद् वृद्ध्यावादेशयोःप्रवर्तनादिवर्णान्तता-यामभ्यासस्य प्राप्तायामुत्त्वं वीधीयते। ननु च त्वयापीति । ओःपुयण्जिष्विति ज्ञापनार्थ-मवश्यं वाच्यमित्यर्थः । उत्त्ववादी तु ओःपुयण्जीति नपठतिसन्यतइतीत्त्वस्यसिद्धत्वात् । परार्थमिति । इत्वार्थं प्रसङ्गात्तु ज्ञापकं त्वया त्वपूर्वमुत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ममापीति । उत्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यं तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः । तत्रायं न्यासः । उत्पर-स्यातः । तिच ओदौदादेशस्यचुटुतुशरादेरितिअभ्यासस्येति वर्तते । इत्वमपीति । यत्रा-न्तरङ्गत्वं नास्ति समानाश्रयत्वात् । पवतियौतेश्च सनिस्त्रिपूङ्रञ्ज्वां सनिसनीवन्तर्द्धे-ति चेटि कृते परत्वाद्गुणः पूर्वविप्रतिषेधादवादेशात् पूर्वं द्विर्वचनमितीत्वं वक्तव्यम् । तथा जिजावयिषतीत्यत्रेत्वविधानार्थं वक्तव्यम् । तस्मादिति । नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे ओः पुयण्जीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिर्द्विर्वचनेन प्रतिषिध्यत इति तत्र द्विर्वचने कृते यथा प्राप्तं भविष्यति । तदयुक्तम् । यदि सामान्येन ज्ञापक-माश्रीयते अचिकीर्तदित्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसङ्गादनिष्टरूपप्राप्तिः अथ तुल्यजातीया-पेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तं भाष्यकारेण तथा सति चक्रुरित्यादि न सिद्ध्यतीति सूत्रमेव कर्तव्यं, यत्तु तेन न सिद्ध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे

प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥ अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य माभूदिति । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता । सतो ऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चादर्शनं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम् * । किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थं इति । सतो ऽप्युक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु च सतो ऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते, न संज्ञया ऽदर्शनं भाव्यते । सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् * । सर्वप्रसङ्गस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् । सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततो ऽन्यत्र न दृश्यते । त्रपु जतु इत्यत्राणो ऽदर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः * । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति । नैष दोषः । ञ्णित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गं भवति । यस्माच्च प्रत्ययविधिर्न तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतः न तस्मात्प्रत्ययविधिः । क्विपस्तर्ह्यदर्शनम् । तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति, तत्र को दोषः । तत्र प्रत्यय लक्षणप्रतिषेधः । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञत्वात् * ।

अदर्शनं लोपः ॥ अर्थस्येति । स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः । इतरेतराश्रयमिति । विधिप्रदेशेष्वेतच्चोद्यं नानुवादे चादिलोपे विभाषेत्यादौ । इतिकरण इति । इहापि स एवानुवर्तते लोपइत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वार्थस्य संज्ञा न शब्दस्य । सर्वप्रसङ्गस्त्विति । यदि स्वभावतोऽप्रयुक्तस्यान्वाख्यानमात्रं क्रियते तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राप्रयोगादस्त्यदर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः । ञ्णित्यङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम् । यस्माच्चेति । त्रपुशब्दात्सोर्विधानम् । न तत्प्रत्यय इति । ञ्णिति वृद्धिनिमित्त इत्यर्थः । यच्चेति । सुशब्दे । न तस्मादिति । तस्मात्त्रपुशब्दात्सोरन्यस्याणो विधानं नास्तीत्यर्थः अनाङ्गं कार्यं चोदयति क्विप इति । त्रपु इत्यत्र क्विपो ऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः । सिद्धं त्विति ।

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । ग्रामणीः सेनानीः । अत्र वृद्धिः प्राप्नोति । प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते । चादिलोप एवेत्यवधारणम् । चादिलोपे विभाषा । अत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति । अथ प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमेवैतत् सिद्ध्यति । को हि शब्दस्य प्रसङ्गः । यत्र गम्यते चाऽर्थो न च प्रयुज्यते अस्तु तर्हि प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव । कथं ग्रामणीः सेनानीः । योऽत्राऽणः प्रसङ्गः क्विपासौ बाध्यते ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लुमति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम्* । लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते । अप्रत्ययस्यैताः संज्ञा मा भूवन्निति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । लुक्तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम् । कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । तद्धितलुकीति गोरपि लुक् प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणान्न भवति । कं-

---

शास्त्रादर्थाद्वा प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति । स्थानेग्रहणमिहाप्यनुवर्तते । स्थानञ्च प्रसङ्गः । तेन प्रसङ्गे यददर्शनमिति लभ्यते । ग्रामणीरिति । अर्थोपपदधातुसंनिधानादर्थाच्छास्त्राच्चाणः प्रसङ्गो ऽस्तीति भावः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते । चादिलोप इति । ततश्च शुक्ला व्रीहयो भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्तीति निघातविकल्पो न स्यात् । अथेति । अत्राऽपि चादीनां शास्त्रान्नास्ति प्रसङ्गः । क्विपा ऽसौ बाध्यइति । सत्सूद्विषेति क्विपो विधानादणो ऽत्र प्रसङ्गाऽभावः ॥

प्रत्ययस्य । प्रत्ययग्रहणमिति । लुगादिविधौ क्व चित्प्रत्ययः साक्षान्निर्दिश्यते क्व चिदनुवर्तते क्व चित्सामर्थ्यात्प्रतीयतइति प्रश्नः । अप्रत्ययस्येति । अविद्यमानः प्रत्ययो ऽस्मिन्नदर्शने इति तदप्रत्ययम् । गोरपीति । पञ्चेन्द्र इत्यादौ तु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग् भविष्यति न तदन्तस्य । गोरतद्धितलुकीत्यत्र गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ गोशब्दान्तत्वाऽभावात्समासान्ताऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यादिति चेत् । कृते समासान्ते लुक् स्यादित्यर्थवानेव प्रतिषेधः । ननु स्वभावतो ऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञं न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतो ऽप्रवृत्तिः ।

सीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति प्रत्ययग्रहणान्न भवति । गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । योगविभागात् सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । गोरुपसर्जनस्य । गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति । ततः स्त्रियाः । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति । ततो लुक्तद्धितलुकीति स्त्रिया इति वर्तते गोरिति निवृत्तम् । कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात् सिद्धम् * । कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ भवतश्छयतोश्च लुग्भवतीति । स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसकारयोर्मा भूदिति । कमेः सः कंसः । परान् शृणातीति परशुरिति । नैष दोषः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । स एषोऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थं यञ्छयोश्च लुगर्थमिति । षष्ठीनिर्देशार्थं तु * । षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत । अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः * । अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानेयोगत्वस्य । क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते अणिञोस्तद्राजस्य यञञोः शप इति ॥ इह न काचित् षष्ठी जनपदे लुबिति । अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । प्रत्ययः परश्चेति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येषा पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादि-

---

नैष दोषः । शास्त्रानुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात् । प्रकृतेरपीति । समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात् । योगविभागादिति । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशाऽनुवृत्तिरित्येतत् प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते । विशिष्टनिर्देशादिति । छयताविवाऽत्र निर्दिष्टव्यावित्यर्थः । उणादय इति । अतः क्रमिकंसशब्दस्य भेदेनोपादानात् क्वचिदुणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्त इत्यर्थः । यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुगभावः स एषोऽनन्यार्थ इति । प्रकृतिनिवृत्त्यर्थ एव न तु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थोऽपीत्यर्थः । षष्ठीनिर्देशार्थं त्विति । विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थानेयोगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन् यः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् ततश्च जनपदे लुबिति पञ्चालाः शोभना इत्यादौ जनपदवाचिनोऽन-

त्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात् * । सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः । अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः । वचनप्रामाण्यात् * । प्रात्ययग्रहणसामर्थ्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुक्श्लुपः सर्वादेशा भवन्तीति । यदयं लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्यइति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति । उत्तरार्थं तु* । उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । एकदेशलोपे माभूदिति। आघ्नीत संशयस्पोषिणाग्मीयेति ॥

न्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात् । सर्वादेशार्थं वेति । षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमिति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः प्रयुक्तः । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः । अथनानुवर्त्तते । द्वावेवादेशौ विधीयेतेतदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आगस्तीयाशङ्का इति न सिद्ध्यति । अदृष्टत्वात् प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वात् लुगभावादगस्त्यादेशाभावादागस्तीया इति सिध्यतीति । भाष्यकारस्तु तदर्थं वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति । स ह्येवंमन्यतेऽगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते लुगिति च तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्यो गोत्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः । अथ क्रियमाणेपीति । अलोन्त्यस्येति वचनात् प्रत्ययस्य योऽन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः । वचनप्रामाण्यादिति । प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोन्त्यस्येति बाध्यते । वचनप्रामाण्यादिति ब्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेव षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोन्त्यविधिर्बाध्येतेति । यदयमिति । विपर्ययस्तु न कल्पते अनुपसंजातविरोधित्वात् लोपस्तावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्याल्लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वाल्लुकं न विदध्यात् । विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य ज्ञापकः संपद्यते । द्वितीयमिति । लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति । एकदेशलोप इति । अवयवक्रिया समुदायेऽपि व्यपदिश्यते यथा पटो दग्ध इति । अवयवे हि पटाख्योवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः । न

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लोपे प्रत्ययलक्षणमितीयत्युच्यमाने सौरथी वैदतीति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत । नैष दोषः। नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति । कथं तर्हि प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लुप्तेऽपि भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं माभूदिति। किं प्रयोजनम्प। सेनानिकुल। ग्रामणिकुलमित्यत्रौत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोतिस मा भूदिति। यदि तर्हि यतसति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपोत्तरकालं यत् प्राप्नोति तन्न भवति । जगत् जनगदित्यत्र तुग् न प्राप्नोति । लोपोत्तरकालं ह्यत्र तुगागमः । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययग्रहणेन । कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलं सेनानिकुलम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं य-

---

त्वयं गौणव्यपदेशः। गौणत्वे हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययान्न कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात् । आघ्नीतेति परत्वादुपधालोपे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात् ॥

प्रत्यय ॥ प्रत्ययग्रहणमिति । प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यतइति भावः।सौरथीति । प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्यैतदुच्यते। सुरथस्य विहितस्य चापत्यं गोत्रं स्त्रीत्यभिकृते मकारन्कारयोर्भावे यथा गुरूपोत्तमत्वात् ष्यङ् भवति एवं लोपेऽपि स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वान्नायमर्थो भवति प्रतत्ययस्य लोपे कृते तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति।एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थ आश्रीयते ॥ नैवमिति। संदेहेऽपि व्याख्यानात्करणसाधनो लक्षणशब्द आश्रयिष्यते । अन्यथा क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधनाशङ्का न निवर्तते प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति । यथा ग्रामणीरितिक्विपो लोपेस्वाद्युत्पत्तिः। ततश्चाधोगित्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव शरणमितिभावः लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा करणसाधनो लक्षणशब्दः । अन्यथा लोपे प्रत्यय इत्येव वक्तव्यं स्यात् । सति प्रत्ययइति । प्रत्ययशब्दोऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपे सति भवति न च ग्रामणीरित्यत्र क्विपि सति तुग् दृष्टः ह्रस्वाभावात् । कृते क्विलोपे ह्रस्वत्वे च तुक्प्राप्तिः। जगदिति। द्युतिगमि जुहोत्यादीनां द्वे चेति गमेः क्विप् अवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः ।

था स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । आश्नीत संशयस्योषिणागमीय । पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् । अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । वर्णलक्षणं मा भूदिति । गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलमिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य* । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । सच्छास्त्रेणान्वाख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति । सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोरिति इहैव स्यात् गोमन्तौ । गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात् । इष्यते च स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनमित्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति । लुक्युपसंख्यानम् * । लुक्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्च सप्त । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लोपे हि विधानम् * । लोपे हि

मम: क्वावित्ययं हि लोपोऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । भिन्नविषयत्वाच्च येन नाऽप्राप्तिन्यायो न भवति सति त्वस्मिन्न्यायेनैव विलोपः स्यात् । तस्मात्सति क्विपि नाऽत्र तुकः प्राप्तिः । अपि तु विलोपे कृते । अन्यतरदिति । एकमेव प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम् । वर्णलक्षणमिति । प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात् । सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम् । रैकुलमिति । अवयवद्वारेणाऽत्र प्रत्ययस्यायादेशं प्रतिनिमित्तत्वमस्त्येव प्रत्ययाश्रयत्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्तते । अनेन न्यायेन न धातुलोप आर्धधातुक इत्यत्र धिन्विकृण्व्योर्विंचि लोपो व्योर्वलीति वलोपस्य वल्निमित्तत्वादार्धधातुकनिमित्तत्वाभावाद्गुणप्रतिषेधो न भवति । तेन सुधे सुकेरिति भवति न तु सुधीसुकीरिति । किमर्थमिति । स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः । सदन्वाख्यानादिति । शास्त्रं कर्तृ करणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता । सच्छास्त्रेणेति । शास्त्रेण करणेनाचार्यः कर्त्रा सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे । सतो वेति । शास्त्रस्यैवाविच्छेदेन प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्यान इति पूर्वस्माद्व्याख्यानादस्य विशेषः । न च स्थानिवद्भावेन सिध्यति । अट्णे डित्यादावल्विधित्वात् । लुक्युपसंख्यानमिति । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञया बाधनादिति

प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति । न वाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् । अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । लुमत्संज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्यपि भविष्यति । यद्येवम् । प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञम् * । प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र लुकिश्लुविधिः प्रतिषेध्यः * । तत्र लुकि श्लुविधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अत्ति हन्ति । श्लाविति द्विर्वचनं प्राप्नोति । न वा पृथक्संज्ञाकरणात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । पृथक्संज्ञाकरणात् । पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि श्लुविधिर्न भविष्यति । तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते । यथैव तर्हि अदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते । एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन् । तत्र को दोषः । अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूतेति लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत । ननु चात्रापि न वा पृथक् संज्ञाकरणादि-

---

भावः । लुग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्लुपावपि गृह्येते । न वाऽदर्शनस्येति । अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगाहते न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः समावेशदर्शनात्तासामिति कडारसूत्रे वक्ष्यते । लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञि तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थः । प्रत्ययादर्शनंत्विति । लुक्श्लुलुप्संज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्रलुकि श्लुविधिरिति । उपलक्षणं चैतत् । तेन श्लावपि लुग्विधिः प्राप्नोति जुहोतीति । उतो वृद्धिर्लुकि हलीति लुप्यपि लुग्विधिप्रसङ्गः हरीतकीति लुक् तद्धितलुकीति । तथा लुकि लुप्विधिः, लवणः सूप इति युक्तवद्भावः स्यात् । न वा पृथगिति । एकयैव संज्ञयाप्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धेऽनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणं विज्ञायते । तत्राश्रितस्वरूपव्यापारास्ते लुगादय आश्रीयन्ते आवृत्तिर्वा लुगादिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति । विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दाश्रयणाद्भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा । यथैवेति । तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत् । लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन् । गोमतीति । च्विलोपे कृते लुकसंज्ञायांसत्या लुक् तद्धितलुकीति लुक् प्राप्नोति पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति वैयधिकरण्यात् । महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु भवति सामानाधिकरण्याद् नितरत्वाद्धि शब्दानां क्वचिद्विकारस्य जनिकर्तृत्वं क्वचित्प्रकृतेः । ननु चात्रापीति । लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात्तद्भाविग्रहण-

तत्रैव सिद्धम् । यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यादत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते, एवं लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञां नावगाहेत तत्र स एव दोषो लुक्युपसंख्यानमिति । अस्त्यन्यल्लोपसंज्ञायाः पृथक्करणे प्रयोजनम् । किम् । लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति । लुमति प्रतिषेधाद्वा* । अथ वा यदयं न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति । सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावः * । सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति स लुप्तो ऽप्यनिमित्तं स्याद् राजपुरुष इति । अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत् प्रत्यय आसीत् । अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति । लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एव सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति । तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात् परिवीरिति * । तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । क्व । परिवीरिति । किं कारणम् । एकयोगलक्षणत्वात् । एक-

---

मित्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति । लोपमात्रे मा भूदिति । यथा गोमतीभूतेति चो लोपे कृते लुक्तद्धितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम् । सतो निमित्ताभावादिति । निमित्तशब्देन निमित्तत्वमुच्यते तेन यस्य सतः कार्यं प्रतिनिमित्तत्वं नाभूत्स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः । राज्ञ इति । सति ङसि भसंज्ञायां स्वादिष्विति पदसंज्ञा बाधितेति न लोपो नाभूदल्लोपश्चाभूदिति लुप्ते ऽपि तस्मिन्नलोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात् । अस्तु तस्य इति । द्वे चात्र पदसंज्ञे । एका स्वादिष्वित्यवयवस्य सा च भसंज्ञया बाधिता द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्ते ऽपि स्थितैव । अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति । सत्येतदिति । कालविप्रकर्षप्रतिपादनायानद्यतनप्रत्ययप्रयोगः । राज्ञ इत्यत्रावधिभेदाद्भसंज्ञयावयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते न समुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता । लुप्ते प्रत्ययेऽवधिभेदाभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पदसंज्ञे बाधितव्ये । एकापवादत्वेन द्वितीया परत्वेनेति भावः । अनयेति । पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितम् । भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयापि भवति । यथा अह्नोडितीमागमः । तुग्दीर्घत्वयोश्चेति । अनेनैव प्र-

योगलक्षणे हि तुग्दीर्घत्वे। इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्य्यवपन्नानि भवन्ति तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते। अनेनैव तुग् अनेनैव च दीर्घत्वमिति। तदेकयोगलक्षणं भवति। एकयोगलक्षणानि च कार्य्याणि न प्रकल्पन्ते। सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य*। सिद्धमेतत्। कथम्। स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम्। किं कृतं भवति। सत्तामात्रमनेन क्रियते। यथाप्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः। तद्वक्तव्यं भवति। यद्यप्येतदुच्यते अथ वैतर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते। स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्याऽनल्विधाविति वक्ष्यामि। यद्येवमाङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात्। नहि काचिद्धन्तेस्संज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत। हन्तेरपि संज्ञास्ति। का हन्तिरेव। कथम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भविष्यति। भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च सिद्धम् *। भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति। भसंज्ञा। राज्ञः पुरुषः। राजपुरुषः। प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्याऽनल्विधाविति वचनान्न भवति। ङीप्। चित्रायां जाता चित्रा। प्रत्ययलक्षणेनाषण्णन्तादितीकारः प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्याऽनल्विधाविति वचनान्न भविष्यति। ष्फ। वतण्डी। प्रत्ययल-

---

त्ययनिमित्तानि कार्याणि लुप्तेऽपि प्रत्यये विधीयन्त इति क्रमाभावात्पौर्वापर्यं न प्रकल्पते कार्यस्य प्राधान्यान्नानेन शास्त्रव्यपदेशौ विधीयेते। सिद्धं त्विति। अन्यो भावोन्यद्वस्तु। स्थान्यपेक्षयादेशः। अन्यभाव एवान्यभाव्यमिति स्वार्थे ष्यञ्। तत्र परिवीरिति स्थानिनः क्विपो या संज्ञा यो व्यपदेशः पित्कृत्प्रत्यय इत्यादिः सलोपस्यानेन विधीयते ततस्तन्निबन्धनं शास्त्रं प्रवर्तत इति सिद्धो विप्रतिषेधः। सत्तामात्रमिति। कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः। यद्येवमिति। हन्तिं स्वरूपेणोपादायात्मनेपदं विधीयते। न तु कांचित्संज्ञामाश्रित्येति भावः।न हीति। यद्यपि धातुसंज्ञास्ति तथापि न तदुपादानेनात्मनेपदं विधीयते। हन्तेरपीति। आङो यमहन इति सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञा प्रयोगस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्तिसंज्ञाऽतिदिश्यते। चित्रायां जातेति। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यणो लुक्। टिड्ढाणञि त्यन्नात इत्यधिकाराद् ङीपोऽविधित्वम्। वतण्डीति। यथा आवाट्यनीति चापं बाधित्वा सर्वत्रग्रहणापकर्षात् ष्फो भवत्येवं

क्षणेन यञन्तादिति ष्फः प्राप्नोति स्थानिसंज्ञान्यभूतस्याऽनल्विधाविति वचनान्न भवति । गोरात्वम् । गामिच्छति । गव्यति । प्रत्ययलक्षणेनामि औतोऽम्शसोरित्यात्वं प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति । तस्य दोषो ङौ नकारलोपित्वेम्विधयः* । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः ङौ नकारलोपः । आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन् । प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा सिद्धा भवति । स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति । इत्त्वम् । आशीः । प्रत्ययलक्षणेन हलीतीत्वं सिद्धं भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति । इम् । अतृणेट् । प्रत्ययलक्षणेन हलीति इम् सिद्धो भवति । स्थानिसंज्ञानाभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भविष्यति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावस्तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति । नैष दोषः । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् । इहापि परिवीरिति । शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति । कानि पुनरस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनमपृक्तश्लोपे नुमामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमडाट्श्नम्विधयः* । अपृक्तलोपे श्लोपे च कृते नुम् अमामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमिम् अडाटौ श्नम्विधिरिति प्रयोजनानि । नुम् । अग्ने त्री ते वाजिना त्रीषधस्था ताता पिण्डानाम् । अमामौ । हे अनड्वन् अनड्वान् । गुणः । अधोक् अखेट् । वृद्धिः । न्यमार्ट् । दीर्घत्वम् । अग्ने त्री ते वाजिना त्रीष-

---

शार्ङ्गरवादिपाठात् प्राप्तं ङीनं बाधित्वा प्राचां ष्फः स्यात् । अत इत्यधिकारादल्विधिः ष्फः । गव्यतीति । ओतोऽम्शसोरित्यत्राचीत्यनुवर्तनादल्विधिरात्वम् । चर्मन्निति । सुपां सुलुगिति ङेर्लुकि, अत्र भसंज्ञाया अभावान्नलोपः प्राप्नोतीति न ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यं जायते । परत्वाद्दीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये यत्कार्यं दृष्टं तल्लुप्तेऽपि भवतीति सूत्रार्थः । परिवीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो न तुगिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति । प्रयोजनमिति । यद्यप्यल्विध्यर्थमिदमतृणेडित्यादौ तथापि विशेषविहितत्वान्नुमादयोऽप्यस्यैवोदाहरणानीति भावः । अनड्वन्निति । पूर्वसंबुद्धिलोपमाश्रित्यैतदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वादम् संबुद्धाविति पूर्व-

धस्या ताता पिण्डानाम् । इमम् । अहटेट् । अडाटी । अवीक् अलेट् ऐयः औनः । अम्विधिः । अभिनोऽत्र । अच्छिनो ऽत्र । अपृक्तशिलोपयोः । कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि । न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न च लोप आदेशः । लोपो प्यादेशः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः । लोपो ऽप्यादिश्यते । दोषः खल्वपिस्याद् यदि लोपो नादेशः स्यात् । इहाचः परस्मिन् पूर्वविधावित्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि तानि न स्युः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । यो ऽल्विधिः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं ङौ नकारलोपे तेरिङ्विधयः । भसंज्ञा ङीप् ष्फगोरात्वेषु च दोषः * । भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च दोषो भवति । भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं न ङिसंबुद्ध्योरितिङौ प्रतिषेधं शास्ति । ङीप्यपि नैवं विज्ञायते अणन्तादकारान्तादिति । कथं तर्हि अणो ऽकार इति । ष्फे ऽपि नैवं विज्ञायते । यञन्तादकारान्तादिति । कथं तर्हि । यञ् यो ऽकार इति । गोरात्वे ऽपि नैवं विज्ञायते अमि अचीति । कथं तर्हि । अच्यमीति । प्रयोजनान्यपि तर्हि नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते ङौ नकारलोप इति । क्रियत-

---

सम् प्रवर्तते तदा संबुद्धिलोपो न स्यात् । ऐय इति । इयतेर्लङ् तिप्शपःश्लुर्द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वमभ्यासस्यासवर्णो इतीयङ् । औन इति । ऊन्हेर्लङ् सिप् अम् आत्र लोपो दश्चेति रुत्वम् । न च लोप इति । दिशिरुच्चारणक्रियो न च लोपउच्चार्यते अभावरूपत्वात् । लोपोऽपीति । प्रतिपादनक्रियोऽत्र दिशिरिति भावः । अणोऽकार इति । अकारेणाणन्तं न विशिष्यते किं तर्ह्यणेव सर्वत्राण् अकार एवेति विशिषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाकाररूपादण इति विज्ञायते । अथवाऽणोऽकार इति अणाऽकारो विशिष्यत इति वर्णनिमित्तो ङीप् न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाभावः । यञोकार इति । अकारावयव इत्यर्थः । अथ वा यञवयवे यञ्शब्दोऽत्र वर्तते यञवयवो योऽकार इत्यर्थः । पूर्ववदेतद् व्याख्येयम् । अच्यमीति । अच् प्रधानं तद्विशेषणममीति तदादिविध्यभावः । तत्र वर्णनिमित्तमात्वं न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाभावः । क्रियत एतदिति । त्वयापि

एतन्न्यास एव । न ङिसंबुद्ध्योरिति । इत्त्वमपि वक्ष्यत्येतत् । शास इत्त्वे आशासः क्वाविति । इम्विधिरपि हलीति निवृत्तम् । यदि हलीति निवृत्तं तृणहानि अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि अचि नेत्यनुवर्तिष्यते । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । शोभना दृषदो ऽस्य ब्राह्मणस्य सुदृषद् ब्राह्मणः । सौमनसी अलोमोषसी इत्यत्र स्वरो माभूत् ॥

नलुमताङ्गस्य ॥६३॥ लुमति प्रतिषेधएकपदस्वरस्योपसंख्यानम् * । लुमति प्रतिषेधएकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । किमविशेषेण । नेत्याह । सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम् * । सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा । सर्वस्वर । सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । आमन्त्रितस्वर । सर्पिरागच्छ सप्त ऽऽ-

---

ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः । शास इत्त्व इति । कृतेप्यस्मिन् सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशास्ते इत्यादौ मा भूत् । अकृते तु विध्यर्थम् । आशास्ते इत्यादौ तु न भवति शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । प्रत्ययं गृहीत्वेति । स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः । प्रत्यय एव यस्य लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । सौमनसी इत्यत्र त्वनिनस्मन् ग्रहणानि चेति वचनादप्रत्ययस्याप्रत्ययस्य गृह्यते इति सुदृषदित्यत्र स्थानिवद्भावाभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावे नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भवति । तत्र चोत्तरपदादिरित्यधिकारादसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानिवद्भावादसन्तत्वमुत्तरपदस्य स्यात् ॥

न लुमताङ्गस्य । लुमतीति । लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्र यः प्रतिषेधस्तस्मिन्नित्यर्थः । एकपदस्वरस्येति । एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः । यस्तु पदस्य पदादिति पदद्वयाश्रयः स्वरस्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । दधि तिष्ठति तिङ्ङतिङ इति निघातः । अङ्गस्येत्यङ्गाधिकारनिर्देशाद् ञ्नित्यादिर्नित्यमिति किंत्स्वरस्य चानाङ्गत्वात्प्रतिषेधस्याप्राप्तिरिति भावः । सर्वस्तोम इति । सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येति विधीयत इत्येकपदस्वरो भवत्येव । सर्पिरिति । सर्पिःशब्दोन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण घृतादित्वाद्वा सप्तन्शब्दोपि घृतादित्वादन्तोदात्तः । नित्स्वरेण त्वाद्युदात्तत्वे

गच्छत। आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। सिज्लुक्स्वर। मा हि दातां माहि धाताम्। आदिः सिचो ऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो यथा स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं ञिनिकिल्लुकि स्वराः॥ ञिनिकित्स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति। गर्गा वत्सा बिदा उर्वाः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं माभूदिति। इह चाचयः। कित इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि॥। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। पथिप्रियो मथिप्रियः। पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्येष स्वरो मा भूदिति। अह्नोरविधौ॥। अह्नोरविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते। रोऽसुपीति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ ॥। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। परमवाचा परमवाचे। परमगोदुहा परमगोदुहे। परमश्वलिहा परमश्वलिहे। पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूवन्निति। अपदा-

---

विशेषो न स्यात्। मा हि दातामिति। गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु इति लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थम्। ञिनिकिल्लुकीति। इकार उच्चारणार्थः ञिनित्किताम् प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः। भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे। ञ्नित्कित्स्वरा इति। प्रतिषेधमित्यध्याहारः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुरिति। देवपथादित्वात्कनो लुप्। असंज्ञायां चेदमुदाहरणं संज्ञायां संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन। अत्वय इति। राशदिभ्यां त्रिप् अदेस्त्रिनिश्चेति त्रिबन्तोऽत्त्रिशब्द आद्युदात्तः। पथिप्रियो मथिप्रिय इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ पथिमथिशब्दौ भवतः। अहर्ददातीति। असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासे तु दीर्घाह्ना निदाघ इत्यत्रापि सुप्सदृशे निदाघशब्दे परतो रुत्वं स्यात् रुत्वं ‌‌[illegible]ष्यते। लोपशब्देन सोऽलुमता प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रुत्वप्रतिषेधाद्रुत्वं यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाह्ना निदाघ इति सिध्यति। लुकि तु प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधाद्रुत्वे सत्युत्वाभावादहर्ददातीत्यादि सिध्यति। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरपदम् उत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशलोपात्। तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः। परमवाचेति। समासार्था या विभक्तिः कृता तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवन्ति भसंज्ञा

द्विविधाविति किमर्थम् । दधिसेचौ दधिसेचः । सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधो यथा स्यात् । यद्यपदादिविधावित्युच्यते । उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । कर्णो वर्णलक्षणादित्येवमादिविधिर्न सिध्यति । यदि पुनर्नलोपादिविधौ प्लुत्यन्ते लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्येत । नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति शाकलं प्रसज्येत । नैष दोषः । यदेतत् सिति शाकलं नेति । एतत्प्रत्यये शाकलं नेति वक्ष्यामि । यदि प्रत्यये शाकलं नेत्युच्यते दधि अधुना मधु अधुना अत्राऽपि न प्राप्नोति । प्रत्यये न शाकलं भवति कतरस्मिन् यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति । इह तर्हि परमदिवा परमदिवे । दिव उदित्युत्त्वं प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तम् । उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति । वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । इदमस्ति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा-

---

तु यस्माद्यजादिविधिरिति समुदायस्यैव न त्ववयवस्य । दधिसेचाविति। दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेःसमासविधानात्सेच्शब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदाद्विजभावाद्दधिषेचावित्यादिप्रयोगाभावात् । कर्णो वर्णलक्षणादिति । नन्वपदादिविधावित्युच्यते स्वरश्चाऽयं पदादिविधिः । ककारोऽत्रादिर्न त्वकार इत्यदोषः । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवन्न तूादिव्यपदेशे । सूत्रं चासमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दादर्शआदित्वादचि कृते शुक्लः कर्ण इत्यत्राद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । यदि पुनरिति । तेन पूर्वस्मिन् परत्र च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम् । राजकुमार्याविति । इकोसवर्ण इत्यत्रैङः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः । दधि अधुनेति । अधुनाप्रत्यय इदमो विधीयते तत इदम इश् यस्येति लोपः । यस्माद्य इति । प्रत्ययस्येति भावः । राजकुमार्यावित्यत्र यद्यपि समुदायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौ विहित इति बुद्धिर्भवत्येव । समुदायद्विर्वचनेऽवयवद्विर्वचनबुद्धिवत् । उत्त्वमिति । उत्त्वविधावेङः पदान्तादिति पदाधिकारः । वचनादिति । समासेह्युत्तरपदं भवति न च कर्णशब्दो अच्प्रत्ययान्तोस्ति अर्शआदिषु हि स्वाङ्गाद्धीनादिति पठ्यते तेन खञ्जादिभ्य एव हीनस्वाङ्गवाचिभ्योऽच्प्रत्ययो भवति न च कर्णशब्दो हीनस्वाङ्गवाची । तत्तर्हीति । उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्येतत् । यच्चि भमिति ।

दि प्रत्ययेऽङ्गम् । सुप्तिङन्तं पदम् । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुबन्तं तिङन्तं च । नः क्ये । नान्तं क्ये पदसंज्ञं भवतीति यस्मात् क्यविधिस्तदादि सुबन्तं च । सिति च पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मात्सिद्विधिस्तदादि सुबन्तं च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति। यस्मात्स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च । यचि भम् । यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भवति यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च । इह तर्हि परमवाक् । असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तस्याः प्रतिषेधः । या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा । या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यये आसीत् । अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति । लुप्तइदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि पर्य्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने अव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति । एवं तर्हि-

---

ततश्च परमवाचेत्यत्र वाक्शब्दस्य भत्वात्पदत्वाभावः । इह तर्हीति । असर्वनामस्थान इति प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते ततश्च सर्वनामस्थाने परतो यस्मात् स्वादिविधिस्तदादिसुबन्तं च पदसंज्ञं न भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् पदत्वप्रतिषेधात् कृत्वाप्राप्तिः । सत्येतदिति । अवधिभेदात्संज्ञिनां भेदात् । बलीयांस इति । विध्युन्मूलनरूपत्वात् । एवं तर्हीति । योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यत इति दोषाभावः । असर्वनामस्थान इति । नञः क्रियापदेन सम्बन्धादुत्तरपदेनासम्बन्धो यचीत्येतच्च सर्वनामस्थानाविशेषणं तेनायमर्थो भवति यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भ-

योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने अयचि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो भम् । भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनामस्थानइति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति । इह माभूत् । भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन् क्रियमाणे ऽपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् । इह तर्हि दधिसेचः सातपदाद्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति । कथं तर्हि । पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् इहापि प्रसज्येत ऋत्सु वाक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति । सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिषुपदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति । इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेचः । बहुजयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमाने अपि न सिध्यति । एवं तर्हि उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति।कथं बहुसेचौबहुसेचः बहुच्पूर्वस्य च पदादिविधावे व न पदान्तविधाविति । द्वन्द्वेऽन्त्यस्य* । द्वन्द्वेऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । वाक्सक्त्वचम् । इहाभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुसभावः प्राप्नोति । सिचि जुसो ऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणात् * । सिचि जुसो ऽप्रसङ्गः । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आत इति वर्तते तन्नियमार्थं भविष्यति । आत एव सिज्लुगन्तान्नान्यस्मात्सिज्लुगन्तादिति । इह

वतीति । हलादौ तु सुशब्दे भवत्येव । भाष्ये तु वसुमाचसुपन्यस्तम् । सर्वनामस्थाने अयचीति । यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति । वाक्यपदयोरिति । गौरित्यौकारो वाक्यान्तो न भवतीत्यप्लुतो न भवतः । पदादादिरिति । पञ्चमीतियोगविभागात्समासः । कथं बहुसेचाविति । समासाभावान्नोत्तरपदत्वं नापि पूर्वपदत्वम् द्वन्द्वे ऽन्त्यस्येति । उत्तरपदत्वे चेत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्यस्यैवेति मध्यमपदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसङ्गात् । मुख्ये तूत्तरपदे संभवति कथं मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत् । आकारप्रकरणादिति । आकारस्य नियमार्थत्वेन प्रस्तावादित्य-

च इति युष्मत्पुत्रो ददाति इत्यस्मत्पुत्रो ददातीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावाविति वान्नावादयः प्राप्नुवन्ति । युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात्* । स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाणविभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते।अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम्।किम्।सविभक्तिकस्य वान्नावादयो यथा स्युरिति।नैतदस्ति प्रयोजनम् । पदस्येति वर्तते । विभक्त्यन्तं च पदं तत्राऽन्तरेणापि स्थग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यन्ति । भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिद्ध्यति । ग्रामो वां दीयते ग्रामो नौ दीयते । सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । इह चक्षुष्कामं याजयांचकारेति तिङ्ङतिङ इति तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघातः प्राप्नोति । आमि लिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति । अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ * । अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ न सिध्यतः । जिगमिष संविवृत्स । अङ्गस्येती टो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः । क्रमेर्दीर्घत्वं च * । किं च । इटश्च

र्थः । अथ वाकारे प्रकरणादात इत्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः। इति युष्मत्पुत्र इति । पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानादितिशब्दप्रयोगः । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्वित्येव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो भवति तासु येत्ववस्थिते युष्मदस्मदौ इति श्रूयमाणासु चावस्थानं भवति न तु लुप्तासु लुप्तस्याधारत्वासंभवात् । अस्त्यन्यदिति । तिष्ठतिरहानावपि वर्तते यथा तपसि स्थितः तपो न जहातीत्यर्थः।तथा समये" तिष्ठ सुग्रीवे„ति समयं मा हासीरित्यर्थः। तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः कार्यं विज्ञायते । अथ वा रथस्थ आनीयतामिति सरथ आनियते तथा षष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते । पदस्येति वर्ततइति । केवलयोः पदत्वाभावत्तदवयवं पदं गृह्यतइति भावः । यत्र त्विति । अत्र हि ते एव पदे इति तयोरेवादेशप्रसङ्गः । सर्वग्रहणमपीति । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वे लब्धे सर्वग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यमानं सर्वस्य पदस्य विभक्तिसहितस्य स्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः । याजयाञ्चकारेति । परत्वात्तिबादिषु कृतेषु आम इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन याजयामित्यस्य तिङन्तत्वमिति पूर्वः पक्षः । आमिलिलोपादिति । नाप्राप्तेषु तिबादिषु लुगारभ्यमाणस्तेषां बाधकः। अङ्गाधिकार इति । अङ्गस्येति स्वर्यते तेनाङ्गाधिकारविहितं यत्कार्यं तल्लुमता लुप्ते प्रत्यये न

विधिप्रतिषेधौ । नेत्याह । अदेशे ऽयं चः पठितः । क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उत्क्राम संक्रामेति । इह किं ञिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवति किं चिच्चान्यत्र न भवति । यदि पुनर्नलुमता तस्मिन्नित्युच्यते अथ नलुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवति इटो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दीर्घत्वं च । बाढं सिद्धम् । न इटो विधिप्रतिषेधौ परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् ।न खल्वपिक्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । शितीति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तलोपे * । न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति । अवधि भवता दस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अध्यगायि भवता ऽनुवाकः । तलोपे कृते लुङीति हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । न लुङीति हनिणिङादेशा उच्यन्ते । किं तर्हि । आर्धधातुकइति तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् । इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तत्रापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न लुमताङ्गस्येत्येव सिद्धम् । कथम् । न लुमता लुप्ते ऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किं तर्हि । यो ऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्य्यं तन्न भवति । एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः ।

भवतीति सूत्रार्थे दोषोपन्यासः । जिगमिषेति । अतो हेरिति लुकि कृते गमेरिट् परस्मैपदेष्वितीड् न प्राप्नोति । संविव्रत्सेति । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीट्प्रतिषेधः । क्रमेरिति । कार्यसमीपे श्रूयमाणश्चकारः कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण । किं चेति । अदेश इति । कार्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः । किं चिच्चेति । ञ्नित्कित्स्वराः । न लुमता तस्मिन्निति । लुमता यो लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्यत्कार्यं माङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । अत्रेय इत्यत्र स्वरो न भवति तद्धितस्यैव कितोऽन्तोदात्तत्वविधानाल्लुकि कृते कार्यिणोऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेऽपि भवति न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि लुका लुङो विषयत्वापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिः । तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति । तेन लुङ्परेवि षयादेशविधानम् । न लुमतेति । अङ्गस्येत्यस्य स्वरितत्वात्प्रतिज्ञाना त्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययाश्र यमाङ्गमानाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । कर्तव्योऽत्र यत्न इति । सर्वशब्दार्थं वचनं कर्तव्यम् ।

अलो ऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥ किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् एवं भवितुमर्हति। उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः * । उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । संघातस्योपधा संज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोः शिष्टात् शिष्टाम् । संघातस्येत्वं प्राप्नोति । यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते । एवमप्यन्त्यो ऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः । शासइदङ्हलोः शिष्टः शिष्टवान्। शकारस्येत्वं प्रसज्येत। सूत्रं च भिद्यते ।यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत् संघातप्रतिषेध इति । नैष दोषः । अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम् । सिद्धमेतत्।कथम्।अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्यभविष्यति अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेन्नानर्थकेऽलो ऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे*। अन्त्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेत्तन्न।किं कारणम्।नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। अनर्थकेऽलोन्त्यस्य विधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्त्तव्या।किमविशेषेण ।नेत्याह। अनभ्यासविकारे।अभ्यासविकारान् वर्जयित्वा । भृञामित् । अर्तिपिपर्त्योश्चेति । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ * । अव्यक्तानुकरणस्यात इतावित्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृ-

---

अलोन्त्यात् कि मिदमिति। प्रथमा पञ्चमी वेति सन्देहात्प्रश्नः। एवमिति। प्रथमायामभिप्रेतायामसन्देहार्थमलित्येकवचनं वक्तव्यं स्याद् अन्त्यादिति पञ्चमीसाहचर्याच्चाल इत्यपि पञ्चम्यन्तमिति भावः। अल्ग्रहणमिति। निर्दिश्यतेऽभिधीयतेऽनेनेति निर्देशः। यद्यन्त्यःप्रत्याय्यतइत्यर्थः। सङ्घातप्रतिषेध इति। पूर्वस्याविशेषितत्वात् समुदायावयवस्थिधौ चसमुदायस्यैव कार्यित्वादेकाज्द्विर्वचन इवेति भावः।अन्त्यविशेषणत्वे वर्णनिर्देशे जातिग्रहणेप्यल इत्युपादानसामर्थ्यात् संख्या विवक्ष्यते। यदिपुनरिति। अत्राप्यल्ग्रहणसामर्थ्यात् संख्या विवक्ष्यते पिबेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्च लिङ्गादल्समुदायस्य संज्ञित्वे गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किमदन्तत्वप्रतिज्ञानेन। सूत्रं चेति। अलन्त्यादिति पठ्यमान इत्यर्थः। अन्त्यविज्ञानादिति। उपधाया इति षष्ठ्यन्त्यमलन्नीयतइत्यर्थः। अनभ्यासविकारइति। अभ्यासोनर्थकः शब्दस्य ह्यावृत्तिर्नार्थस्य। अव्यक्तानुकरणस्येति। अव्यक्ता-

त्ति ज्ञापयति। नान्त्यस्य पररूपं भवतीति। यदयं नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेत्याह। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्त्यस्य प्राप्नोति। अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। अथ वा शिल्लोपः करिष्यते स शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। स तर्हि शकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। द्विशकारको निर्देशः घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्श्चेति। आपि लोपोऽकोऽनचि। तिष्ठति सूत्रम्। अन्यथा व्याख्यायते। आपि हलि लोप इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति। अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अन एव लोपं वक्ष्यामि। तदनो ग्रहणं कर्त्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अनाप्यक इति। तच्च प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। हलीत्येषा सप्तमी अनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। अत्र लोपो ऽभ्यासस्य। अन्त्यस्य प्राप्नोति। नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम्। कि-

---

नुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्येतौ पररूपमिति सूत्रार्थः। यदयमिति। आम्रेडितस्य वेत्येव वक्तव्यं स्यात्। घ्वसोरिति। अनभ्यासविकार इति प्रतिषेधो रूपवत्यादेशे लोपस्तु नीरूपः। तथा च पस्पशायां लोपागमवर्णविकारज्ञ इति लोपविकारौ भेदेन निर्दिष्टौ। पुनर्लोपेति। लोपो यीत्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्तमान इति भावः। तत्र घ्वसोरेद्धावभ्यासस्य चेति वक्तव्यं तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भविष्यति नतत्त्वं योगविभागो वा करिष्यते घ्वसोरेद्धौ ततो ऽभ्यासस्येति तत्र च लोपो ऽनुवर्तिष्यते तत्र पुनर्लोपवचनात् सर्वापहारार्थादलोन्त्यस्येति बाधते। द्विशकारको निर्देश इति। लोपशब्दात् छदन्तात् संज्ञिनार्थे नार्थवत्त्वाद्विभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते तस्य चेत्संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति इत्संज्ञोपदेशे एवप्रवर्तते तत्कार्यं तु प्रयोगइत्येष सिद्धान्तः। तिष्ठति सूत्रमिति। लक्ष्यलक्षणभावस्याऽविवक्षितत्वात्तिष्ठत् सूत्रमिति न कृतम्। तत्त्वायमर्थस्तिष्ठति सूत्रं न प्रत्याख्यायते तत्तु अन्यथा व्याख्यायते तत्राऽनचीत्यनेन हलीत्यस्यार्थो व्याख्यातः। आप्यक इत्यनुवृत्तिर्दर्शिता। अन एवेति। अन्याप्यक इति सामान्येनाऽनादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयतइत्यर्थः। येननाव्यवधानमिति त्वदाद्यत्वेन व्यवधानमाश्रीयते। अत ग्रहणसामर्थ्यादिति। मिमादीनामधिकारादेव

म् ।सन्नधिकारो ऽपेक्ष्यते । इह मा भूत् । दधौ ददौ । अन्तरेणाप्यन्त्यग्रहणं सन्नधिकारमपेक्षिष्यामहे । संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते । सनि सकारादाविति । इह मा भूत् । जिघ्रयिषतीति । अन्तरेणाप्यन्त्यग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे । प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते-एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पिपक्षति।यियक्षति अन्तरेणाप्यन्त्यग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे । विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते । मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वेति । इह मा भूत् । मुमुक्षति गामिति । अन्तरेणाप्यन्त्यग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे । कथम् । अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति । तस्मान्नार्थो ऽनया परिभाषया नानर्थके लोऽन्त्यविधिरिति अलोन्त्यात् पूर्वो ऽलुपधेति वा । अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम् । अलो ऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञो भवतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम्*। अन्तरेणापिवचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वं आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयको ऽन्त्यस्तथाजातीयको ऽन्त्यात्पूर्वं आनीयते॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

किमुदाहरणम्। इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इकोयणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। इह तस्मादित्युत्तरस्येति द्यान्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ई-

---

सिद्धेरन्त्यग्रहणादयमर्थं आश्रीयते योऽभ्यासत्वेन निर्ज्ञातस्तस्य समग्रस्य लोपो न त्वलोऽन्त्यस्येति । यथाजातीयकोन्त्य इति । एतच्च ब्रुवता पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः। षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः । षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठी निर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति अलां मध्ये योऽन्त्योऽल् तस्मात् पूर्वं उपधासंज्ञ इत्यलेवोऽत्रावन्यायात्प्रतीयते । प्रथमाबहुवचनपक्षे ऽप्ययमर्थः । अन्त्यात् पूर्वो ऽलुपधासंज्ञ इति । अल इति जातौ बहुवचनम् । अवधिमत्तुल्यजातीयश्चावधिरिति अलोन्त्यादिति विज्ञायते ।

तस्मिन्निति । किमुदाहरणमिति । इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात्प्रश्नः । दध्यत्रेति । यदि तस्मिन्नणि चेतितस्मात्ङसि इति चात्रैवैते परिभाषे उपन्यस्येतां तदा तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः । अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यौष्माकीणमस्मभ्यं देहि, आस्माकीन युष्मभ्यं दायतामिति स्वजः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशौ न भवतः । इच्चानित्यत्र च पूर्वसवर्णदीर्घभू:

त्। द्वीपम् अन्तरीपं समीपम्। अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथाजातीयक उदाह्रियते। किं तर्ह्युदाहरणम्। इह तावत् तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति तस्मादित्युत्तरस्येति तस्माच्छसो नः पुंसीति। इदं चाप्युदाहरणम् इको यणचि द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति। कथम्। सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते। सर्वनामाचसामान्यवाची तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति। किं पुनः सामान्यं को विशेषः। गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषो भवति। भवति च। यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते। प्रकल्पेते च। कथम्। विवक्षातः। यदाऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। यदाऽस्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन तदा कृष्णः सामान्यम्। गौर्विशेषः। अपर आह। प्र-

---

स्माच्छसः पूर्वस्य षकारस्य नत्वं न भवति। अथ शस इति स्थानषष्ठीति व्याख्यानात् षकारस्य नभवतीत्युच्यते एवमप्युच्चरत आनुपलभतइत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव। अन्यथा जातीय केनेति। इतिकरणात् स्वरूपग्रहणेनैव भाव्यमिति भावः। थाला प्रकारमात्रमभिधीयत इति तद्वतोऽभिधानाय जातीयर् प्रत्ययः कृतः। लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्ययद्वयप्रयोगः। केवलेनापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यतएव। इदं चाऽपीति सिद्धान्तवादी। इतिकरणोऽत्रार्थनिर्देशार्थ एव स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणे प्राप्ते। सर्वनाम्नाऽयमिति। सूत्रान्तरोपात्तस्य तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणं किं तर्हि सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः। एतेन यत्र सप्तम्यर्थनिर्देशः पञ्चम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम्। विशेषा अपीति। अपिः संभावनायां न समुच्चये नहि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे सामान्यमस्ति यदुदाहरणं स्यात् तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदाहरणमित्यर्थः। सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात्। किं पुनरिति। सामान्यविशेषभावस्यानवस्थानात्प्रश्नः। कदाचिद्दूराद्गोत्वमात्रग्रहणं पश्चात् कृष्णादिविशेषावगमः कदा चित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्गोत्वादेः। गौः सामान्यमिति। यद्विशेष्यं प्रधानं तत्सामान्यम् यत्तु विशेषणत्वेन परोपकारितया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम्। इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थसामान्यं निर्दिष्टम-

कल्पेते च । कथम् । पितापुत्त्रवत् । तद्यथा । स एव कं चित्प्रति पिता भवति कं चित्प्रति पुत्त्रो भवति। एवमिहापि स एव कं चित्प्रति सामान्यं कं चित्प्रति विशेषः । एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते । अथ किमर्थमुपसर्गनिर्देशः क्रियते । शब्दे सप्तम्यानिर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् अर्थे मा भूत् । जनपदे अतिशायन इति । किं गतमेतदुपसर्गेण आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कथम् । निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा । निष्क्रान्तो देशाद् निर्देशो बहिर्देश इति गम्यते । शब्दस्य शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थोऽबहिर्भूतः । अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् * । निर्दिष्टग्रहणं क्रियते । आनन्तर्यार्थम् । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । इह माभूत् । समिधौ समिधः । दृषदौ दृषदः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । तस्मिँ स्त-

---

चिह्लीत्यादयस्तु विशेषाः । पितापुत्रवदिति । जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदा चित्का चिच्छक्तिराश्रीयते सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येत्येव कस्मान्नोच्यत इत्याह । एते खल्वपीति । नैर्देशिकानां, निर्देशप्रयोजनानां मध्ये वार्ततरका युक्ततरका इत्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र तरप् प्रत्ययः । तमपा ह्यत्र भाव्यम् । एतैर्हीति । यदि हि सप्तमीनिर्दिष्टइत्युच्यते तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्टइति प्रतीयेतेति भावः । किमर्थमिति । किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यत इति भावः । न पुनर्दिष्टइत्येवोच्यतामिति प्रश्नः केवलस्य दिशेर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात् । शब्द इति । अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्येत्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति । जनपद इति । तत्रायमर्थः स्याद् जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरर्थिकस्य लुब् भवतीति । अर्थेति । ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः । जनपदे लुबित्यत्रार्थेन पौर्वापर्यभावाज्जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुब् इति तथातिशायने वर्तमानास्तमबादय इत्यर्थनिर्देशेषूपस्थानं न भविष्यति । यदि चैतत्प्रयोजनं तदा तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्येति वक्तव्यम् । निर्दिष्टग्रहणमिति । पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादिति भावः । निः शब्दस्य नैरन्तर्ये वर्तते दिशिश्चोच्चारणक्रियः । तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभते । समिधाविति । ननु संहितायामित्युच्यते

स्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थं वचनम् दध्युदकं पचत्योदनम् । तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः । ग्रामे देवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः । ग्रामाद्देवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः । एवमिहापि दध्युदकं पचत्योदनम् । उभाविकौ उभावचौ । अचि पूर्वस्य अचि परस्येति संदेहः । तिङ्ङतिङ्ङिति । अतिङः पूर्वस्य अतिङः परस्येति संदेहः । इष्यते चाचि पूर्वस्य स्यात् अतिङश्च परस्येति । तच्चान्तरेण वचनं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहो स्वित् परस्येति । उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः * । उभयनिर्देश विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे * । वक्ष्यति तास्यादिभ्यो ऽनुदात्तत्वं सप्तमीनिर्देशो ऽभ्यस्तसिजर्थ इति । तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य ल-

---

न च व्यवहितयोः संहिताऽस्ति अचीति चाधिकरणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टं न च व्यवहितमुपश्लिष्टं भवति । नैष दोषः । वर्णानां परः संनिकर्षः संहिता साचात्रास्ति अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते व्यवहिते ऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूत इक् संभवति अन्तरो व्यहितो वा तथाभूतस्यैव यणादेशः स्यात् । किमर्थमिति । किं नियमार्थमथ षष्ठीप्रक्लृप्त्यर्थमिति प्रश्नः ॥ पूर्वोत्तरयोरिति । कर्मणि षष्ठी योगः संबन्धः । तदयमर्थः अच्युपश्लिष्टस्येको यणा भाव्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्व उपश्लिष्ट एवं पूर्वस्मिन्नपि परः । तिङ्ङतिङ इत्यत्रापि तथा तिङन्तात्परं तिङन्तं भवत्येवं पूर्वमपि तत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम् । योगयोरिति । युज्येते इति योगौ कर्मणि घञ् । अचीति सत्सप्तमीपक्षे ऽप्यनियमप्रसङ्गः । अचि पूर्वस्येति, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणसप्तमी क्षता न तु दिग्योगलक्षणा पञ्चमी तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः । नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यत इति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च संदेहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः । न हि संदेहादलक्षणमिति न्यायात् पर्यायप्रसङ्गात् । अथ अत्रेति । यथा वहोलोप इत्यत्र युगपच्चैकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वासंभवात् प्रश्नः । विप्रतिषेधादिति । सूत्रपाठापेक्षया परस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः । किं प्रयोजनमिति । विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादुच्यमानो ऽ-

सार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति संदेहः। तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य। बहोरिष्ठादीनामादिलोपे *। बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसामिष्ठेमेयःसु परतो बहोरिति संदेहः। बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसाम्। गोतो णित् *। गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः। गोतःपरस्य सर्वनामस्थानस्य। रुदादिभ्यः सार्वधातुके *। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य। आने मुगीदासः *। आस उत्तरस्यानस्याने परत आस इति संदेहः। आस उत्तरस्यानस्य। आमि सर्वनाम्नः सुट्*। सर्वनाम्न उत्तरस्याम आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः। सर्वनाम्न उत्तरस्यामः। घेर्ङित्याण् नद्याः *। नद्या उत्तरेषां ङितां ङित्सु परतो नद्या इति संदेहः। उत्तरेषां ङिताम्। याडापः *। आप उत्तरस्य ङितो ङिति परत आप इति संदेहः। आप उत्तरस्य ङितः। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् *। ङम उत्तरस्याऽचोऽचि परतो ङम इति संदेहः। ङमउत्तरस्याचः। विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वाद्विप्रतिषेधः *। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। सर्वत्रैवात्र कृतसामर्थ्या सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः *। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः। यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या। यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अनेनैव प्रकॢप्तिर्भविष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्युत्तरस्य

भिप्रायः। संदेह इति। संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः। इष्टेमेयःस्विति तदा च बहुशब्दस्य लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम्। गोतो णिदिति। यदि गोशब्दस्य णित्त्वं स्यात्तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात्। ङमो ह्रस्वादिति। ङमो ङमुडागमे सति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः। पदस्य चैको नकारो ऽन्तो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति। विभक्तीति। पूर्वोपात्तेषु सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित् पूर्वार्थत्वात् सावकाशत्वम्। पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोधयिष्यतीति भावः। यथार्थं वेति। यथाविषयमित्यर्थः प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः। प्रकल्पकाभि-

षष्ठीति। तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम्। षष्ठी स्थाने योगेति। प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः * । प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः । उक्तं चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति । प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः । तत्र को दोषः । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । गुप्तिज्किद्भ्य इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् । तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽन्त्यर्थतः सनः सन्नेव भविष्यति । नैवं शक्यम् । इत्संज्ञा न प्रकल्पेत । उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते । प्रकृतिविकाराऽव्यवस्था च * । प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रकल्पते इको यणचि अचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकॢप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः * । सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति । तासस्त्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याःषष्ठीं प्रकल्पयेत् । तस्मादित्युत्तरस्येति । तथा लसार्वधातुक इत्येषा सप्तमी तासस्त्यादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । तत्र को दोषः । तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः । तत्र उभयोः कार्यं प्राप्नोति । नैष दोषः। यत्तावदुच्यते । प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति । माभून्नियमः। सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य। यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीप्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पू

ति चेदिति। यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रकॢप्तिः क्रियते यत्र षष्ठ्यस्ति इको यणचीत्यादौ तत्रानेन नियमो न क्रियते नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते येन षष्ठी प्रकॢप्तिस्तस्या नियमश्चेति भावः। इत्संज्ञेति। आदेशस्योपदेशाभावात्तस्य तत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः। स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति। यणिति प्रथमाया इति। ततश्चेकः स्थाने यण् न लभ्येत इकोऽप्यन्य आदेशः स्याद्यणोऽप्यन्य इत्यभिमता स्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात् । उभयकार्यप्रसङ्ग इति विरोधाभावाद्यौगपद्ये नोभयोः कार्यं प्राप्नोति । मा भून्नियम इति। षष्ठीप्रकॢप्त्यैव तत्फलस्य लब्धत्वादिति भावः। यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यते । यत्र त्वस्तीको य-

र्वस्य । यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति । सन्तु प्रकल्पिकाः । ननु चोक्तं गुप्तिज्किद्भ्यः सन्नित्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति । परिहृतमेतत् । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्प्येत उपदेश इति इत्संज्ञोच्यते । स एष दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत । तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति । उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते । अथ वा नानुत्पन्ने सनि प्रक्लृप्त्या भवितव्यं यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रक्लृप्तिर्न भविष्यति । यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्यवस्था चेति । अत्राऽपि प्रकृतौ षष्ठी इक इति विकृतौ प्रथमा यणिति । यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रक्लृप्त्या भवितव्यम् । अथ वाऽस्तु तावदिको यणिति यत्र नाम सौत्री षष्ठी । यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति । यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । यदयमेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणं करोति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य ॥

णचीति तत्रापि पूर्वस्यैव षष्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते । कृतायामित्संज्ञायामिति । सूत्र एवोच्चारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे सशब्द एव सन्निरकार्यं लभत इत्यर्थः । अथवेति । परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने उपक्षयात् प्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः । प्रकृतौ षष्ठीति । इको यणचीति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनान्नास्ति षष्ठीप्रकल्पनम् । अपेक्षाया अभावादित्यर्थः । यदयमिति । यदुभयनिर्देशात्परस्य षष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदाद्गुण इत्यादावपि तथैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः । तत्र परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत् षष्ठी प्रकल्पनपक्षे व्यवस्था । दीर्घाच्छे तुग् भवतीत्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्यानात्, सुराच्छायेत्यादेर्वा ज्ञापकाद्दीर्घस्यैव तुग् भवति न तु छस्य ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥ रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति न-ह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात् । एवं तर्हि सिद्धे सति-यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । अस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्द-स्येति । किं पुनस्तत् । अर्थः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजन-म् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात् तद्वाचि-नः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वंरूपवचनम् । शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते गामानय दध्यशानेति अर्थआनीयते अर्थश्च भुज्यते । अर्थे कार्यस्या-

---

स्वंरूपं शब्द॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभा-षेयमिति केचिदाहुः । अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सि-द्धान्तः । सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्त एवार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोदी-रितभिन्नशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते तत्र व्यक्तेः सामान्यं संज्ञासामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः । व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फले न क-श्चिद्भेदः । रूपग्रहणमिति । प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते अर्थो हि सम्बन्धग्रहणमपेक्षते अनुकरणशब्देषु नाऽर्थः प्रतीयते साधा-रणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनात् न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थ-कमिति प्रश्नः । एवं तर्हीति । यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकं सति तु व्यावर्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात् । अर्थवद्ग्रहण इति । अर्थयुक्तं रूपं गृह्यतइत्यर्थः । तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते यथा वर्णग्रहणेषु टेरेत्वे चेति पचेते इत्यत्रान-र्थकस्यापि टेरेत्वं भवति । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । शब्देनार्थगतेरिति । कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियामिति प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी । इह योग्यतालक्षणेन संबन्धेन शब्दोऽर्थं लोके प्रत्याययति व्याकरणेऽपि प-शुरपत्यं देवता प्राच उदञ्चो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते । अग्नेर्ढगित्यादौ त्वर्थस्य प्र-त्ययेन पौर्वापर्यासंभवात् साहचर्यात् सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारम्भः । संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति । संज्ञासम्प्रत्यय उच्यते । नवेति । शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति

संभवादिह च व्याकरणे अर्थे कार्यस्यासंभवः । अग्नेर्ढगिति न श-
क्यते ऽङ्गारेभ्यः परो ढक् कर्तुम् । शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवाद्
यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति। इष्यते च
तस्मादेव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः सं-
ज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वं रूपवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । न वा शब्दपू-
र्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः * । न वा एतत्प्रयोजनम-
स्ति । किं कारणम् । शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्व-
कः । यो ऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना । नाम च यदानेन नोपलब्धं भ-
वति तदापृच्छति किं भवनाहेति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः
इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः । अर्थे ऽसंभवस्तस्मादर्थनि-
वृत्तिर्भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति
इह मा भूत् दाधा घ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति । शब्दसंज्ञाप्रतिषेधा-
नर्थक्यं वचनप्रामाण्यात् * । शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधो ऽनर्थकः । शब्द-
संज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति । वचनप्रामाण्यात् । शब्दसं-
ज्ञावचनसामर्थ्यात् । ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनां संप्रत्ययः
स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति । यदयं
ष्णान्ता षडिति षकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति । इतर-
था हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः संख्यायाः संप्रत्ययः स्यात्
स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः नैतदस्ति ज्ञापकम् । न हि षकारान्ता

न सत्तामात्रेण। चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवगमयन्ति अर्थस्य शास्त्रीये
कार्ये क्वचिदयोग्यत्वात् प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते न तु विप्रकृष्टं श-
ब्दान्तरमिति भावः । शब्दपूर्वक इति । अस्योपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः । अशब्दसंज्ञे-
ति । न्यायात् स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिदमित्य-
र्थः । अन्यथोपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययो घोर्धातोः शब्दार्थात् स्यान्न तु दाधाभ्यः ।
कुमारीघ इत्यत्र घरूपेति ह्रस्वः प्रसज्येत । ई हल्यघोरित्यत्र तु घशब्दस्याकारान्तत्वा-
भावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति । वचनप्रामाण्यादिति । प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं सं-
ज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न भविष्यति । ननु चेति । उभयगतिरिह शास्त्रे
इष्टा सङ्ख्याकर्मकरणादिष्विति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् । नह्री-

संज्ञा । का तर्हि । डकारान्ता । असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वात् षकारान्ता । मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च मा भूत् । मन्त्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम् * । मन्त्राद्यर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति । मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुश्शब्दे च तस्य कार्यस्य संभवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् । सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् * । सिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृक्षाद्यर्थम् विभाषा वृक्षमृगेति । प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः । पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् * । पिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः । स्वपोषं पुष्यति । रैपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् । जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् * । जिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति । किं प्रयोजनम् । राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति ।

ति । षड्भ्यो लुगित्यादावुच्चारितेति भावः । का तर्हीति । तत्र डकारान्तः शब्द उच्चारितो जश्शसोश्च षकारान्ताल्लुक् कर्तव्यः । षसामिति च नुट् । असिद्धमिति । डकारान्तः श्रूयमाणोऽपि डत्वस्यासिद्धत्वात् षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यतीत्यर्थः । मन्त्राद्यर्थमिति । मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा । शास्त्रसामर्थ्यादिति । देवसुम्नयोरित्यादौ यजादीनां निमित्तत्वेनोपादानाद्यजुषि ऋचि मन्त्रइति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः । मन्त्रादिसहचरित इति । साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमात् । सित्तद्विशेषाणामिति । वृक्षस् मृगस् इत्येवं निर्देशः कर्तव्यः । एतदपि न्यायसिद्धं तुल्यजातीयानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते पर्यायाणां च युगपत्प्रयोगाभावात् सामान्यविशेषाणां चार्थाभावात् सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्बहुत्वमिति द्वन्द्वाभावाद्विशेषाणामेव प्लक्षन्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धम् । पित्पर्यायवचनस्य चेति । चशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव । जित्पर्यायेति । इदं न्यायसिद्धमित्याहुः । अराजेति पर्युदास आश्रीयते तेन राजसदृशा-

पुष्पमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा । झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् * । झिन्निर्देशः कर्तव्यः ततो वक्तव्यम् । तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति । मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम् । शाफरिकः । शाकुलिकः । पर्यायवचनानां न भवति । अजिह्मान् हन्ति अनिमिषान् हन्तीति । अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते। मीनान् हन्ति मैनिकः॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ ६९ ॥ अप्रत्यय इति किमर्थम् । सनाशंसभिक्ष उः । असांप्रतिके । अत्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्यय इति। अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यम् । प्रत्यये उदाहृतम् । आदेशे इदम इश् । इतः । इह । टिति लविता लवितुम् । किति बभूव । मिति हे अनड्वन् । टितः परिहारः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न टिता सवर्णानां ग्रहणं भवतीति । यदयं ग्रहोऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत् स्यात् । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ एवेति । यत्तर्हि वृतो वेति विभाषां शास्ति । सर्वेषामेव परिहारः । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति । प्रत्यये भूयान् परिहारः । अनभिधानात्प्रत्ययः सवर्णान् न ग्रहीष्यति । यान् हि प्रत्ययः सवर्णान् गृह्णीयात् न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति । इदं

नां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति । झित्तस्य चेति । इदं वाचनिकमेव । मत्स्याद्यर्थमिति । मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशस्तत्फललाभार्थः कर्तव्यः । अस्यैकस्येति । इयमिष्टिरेव॥

अणुदित् ॥ अप्रत्यय इति किमर्थमिति । किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेध उत यः प्रतीयते विधीयते इति यौगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः । इत इति विशेषविहितत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा चिमाच आदेशः प्राप्नोति बभूवेति । अनुनासिकः प्राप्नोति अनड्वन्निति । आमपि पक्षे प्राप्नोति । यदयमिति । ग्रहेरेव दीर्घो नान्येभ्य इति नियमाभावादिति भावः । नियमार्थमिति । ग्रहेर्दीर्घ एव न ह्रस्व इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः । वृतो वेति । ननु ववरिथेति लिटि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमेतत् स्यादिति कथं ज्ञापकम् ॥ एवं तर्हि तॄ इत्यत्रापि अलिटीत्यनुवर्तनाल्लिटि दीर्घनिषेधादन्यत्र उभयस्मिन् सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीट इटो ग्रहणाभावस्य । प्रत्यये भूयानिति । साधारणो ऽसाधारणश्चेत्यर्थः । प्रत्यय इत्यन्वर्था संज्ञा कृता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्ययः ।

तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित्प्रतीयन्ते केचित्प्रत्याय्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते । यावद्ब्रूते प्रत्याय्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति । कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयात् । ह्रस्वम् । यत्नाधिक्यान्न भविष्यति । प्लुतं तर्हि गृह्णीयात् । अनण्त्वान्न ग्रहीष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अण् सवर्णस्येति स्वराऽऽनुनासिक्यकालभेदात् * । अण् सवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात् कालभेदाच्चाण् सवर्णान्न गृह्णीयात् इष्यते च ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणमनुपदेशात् * । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति अकस्सवर्णे दीर्घ इति । किं कारणम् । अनुपदेशात् । यथा-

---

न च दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति । ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते अगादिचोदनास्वित्यर्थः । दीर्घा इति । ह्रस्वैर्ग्रहीतैरण्त्वाद्दीर्घाणां ग्रहणात् । तत्राष्टन आ विभक्तावित्यत्राकारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः । यथैव हि अण्त्वादकारो रपरत्वादि कार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्येतेति भावः । कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याप्रत्याय्यमान इत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थादेतेः कर्मण्यज्विधानात् । यत्नाधिक्यादिति । ननु च ह्रस्वोच्चारणे अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं स्यात् । एतत्तु न निरूपितं न्याय एवात्र परिहारो विधास्यते । अनण्त्वादिति । अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रियाविरोधादनिष्पादाद् ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासम्भवोऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेणाकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते । भाव्यमानेनेति । प्रतीयते विधीयत इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः । किमर्थं पुनरिति । आकृतिनिर्देशात् सिद्धमिति प्रश्नः । अण् सवर्णस्येति । उदिद्ग्रहणस्याविचारयिष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः । प्रत्याहारग्रहण इति । अकोऽचीति यत्र संज्ञया प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न स्याद् यद् यत्र स्वरूपेणोच्चार्यते अस्य च्वौ यस्येति चेति च तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् । अनुपदेशादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । नहि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतो गादिचोदनाभिगृह्येरन्

जातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां संप्रत्यायिका स्याद् ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्याद् दीर्घाणां न स्यात् । ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान् संप्रत्याययिष्यन्ति । ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् * । ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दस्संप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः । तद्यथा । ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते । एवं तर्हि वर्णपाठएवोपदेशः करिष्यते । वर्णपाठउपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः * । वर्णपाठउपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः । किं परासूत्रात् क्रियत इत्यतोऽवरकाला । नेत्याह । सर्वथाऽवरकालैव । वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकालआदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्यय इति । सैषाऽवरकाला, उपदेशोत्तरकाला वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यतइत्येतन्न । तस्मादुपदेशः कर्तव्यः । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् * । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य च्वौ यस्येति च । किंका-

---

अथ वा अकोचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः । ननु चेति । उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति । सन्निहितास्तु प्रत्यायकास्तत्र सन्निधानं यथा योगमस्त्येवेत्यर्थः । उच्चार्यमाणेति । प्रतीयमानो हि प्रधानं सत्कथमन्यप्रत्यायनेऽङ्गभावं तदैव गच्छेदित्यर्थः । शब्दस्यावचनमिति । प्रतीयमानशब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः । ऋगित्युक्तइति । यद्यपि प्रकरणवशाद्विशिष्टसन्निवेशापि ऋक्शब्देन ऋक् प्रत्याय्यते । तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । अइउणिति प्रत्याहारएवाकारादिभिराकारादीनां ग्रहणात् तेषामप्यगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः । उपदेश इति । प्रत्यायनमित्यर्थः । करिष्यत इति व्याख्यास्यते । अवरकालत्वादिति । निष्पन्नेष्वङ्गेष्वनयान्यत्रास्य च्वावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति नाङ्गेषु नापि स्वात्मनि अनिष्पन्नत्वादिति भावः । सर्वथेति । आर्थक्रमेणापि न शाब्दक्रमेणैवेत्यर्थः । वर्णानामुत्पत्ताविति । अइउणित्यत्र इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति । तस्मादिति । प्रत्याहारएव दीर्घप्लुता अपि पठनीया इत्यर्थः । तत्रानुवृत्तीति । व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भेऽवान्तरभेदसंभवाद् ग्रहणं न सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

रणम् । अनण्त्वात् । नह्येतेऽणो येऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि । येऽक्षरसमाम्नायउपदिश्यन्ते । एवं तर्ह्यनण्त्वादनुवृत्तौ न, अनुपदेशाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदमण् सवर्णान् गृह्णातीति तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनादत्र तन्नास्ति । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । ये एते प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । एवं तर्हि । सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् * । सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम् । कुतः । आकृतिग्रहणात् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । ननु चान्या आकृतिरकारस्याऽन्याऽऽकारस्य च । अनन्यत्वाच्च* । अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वंकरः * । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्त्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्चभेदः सोऽन्यत्त्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाऽश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । अपर आह । सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्त्वम् । सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्त्वं भविष्यति । अनन्याकृतिरकारस्याऽऽकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्त्वकरः यो ह्यनेकान्तेन भे-

---

वचनादिति । अण् सदृशीणिति गृहीष्यत इत्यर्थः । यत्रेति । अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति अकोऽचीत्यादौ । अत्र ह्यनुबन्धेन चिन्हेन प्रत्याहारस्थ एव निर्दिष्ट इत्यण्त्वमुच्चारणं चास्ति । तत्राकार उच्चारित आदिरन्त्येन सहेतेति मध्यपातिनां स्वरूपस्य च ग्राहकोऽस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः । एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्तीष्टसिद्धिराकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्तव्यमित्याह । सवर्ण इति । प्रत्याहारे अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरुपदिश्यते नान्तरीयकं व्यक्त्युच्चारणम् । अतएव च ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु विद्यते यथा गोत्वं कृते गोपिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति भावः । ननु चान्येति । श्रुतिभेदाद्भेद इति मन्यमानस्य प्रश्नः । अनन्यत्त्वाच्चेति । सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतियोगोऽस्त्येव यथा कृशेस्थूलेऽपि च गोपिण्डे गोत्वयोगः । यो हीति । अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भाव इत्यर्थः । यस्त्विति । अत्रापि यदा प्राणी न हन्तव्य इति प्राणित्वेनाऽऽश्रयणं तदा अभेद एव गवाश्वरूपाश्रये तु भेद इति भावः। अष्टन आ विभक्ताविल्यत्र तु यत्राद्वीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते । यथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति विशिष्टवयक्तिस्थं ब्राह्मण्यमाश्रीयते । अपर आहेति । व्यक्तिरेव शब्दार्थः जा-

दी नासावन्यत्वं करोति। तद्यथा। न यो गोश्वगोश्वभेदः सोऽन्यत्वं करोति यस्तु खलु गोश्वाऽश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति। तद्वच्च हल्ग्रहणेषु *। एवं च कृत्वा शल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति। झलो झलि। अवात्ताम्। अवात्तम्। अवात्त। यच्चैतन्नास्ति। अण् सवर्णान् गृह्णातीति। अनेकान्तो ह्यनन्यत्त्वकर इत्युक्तार्थम्। द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे आकृतिग्रहणात् सिद्धमिति। यदयं कस्यांचिद् वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। वृत्तिपृथक्त्वं नोपपद्यते। इतः पृथक्त्वं नोपपद्यते। तस्मात्तपरनिर्देशात्सिद्धम्। तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियतेन्यास एव। अतो भिस ऐसिति। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥

तपरस्तत्कालस्य॥ ७०॥ अयुक्तोऽयं निर्देशस्तत्कालस्येति। त-

तिस्त्वशब्दार्थोऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वथा व्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशेऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः। अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते। तद्वच्चेति। यथाऽऽकृतिग्रहणादणसु कार्यं सिध्यति तथा हल्स्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति। व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एकैव तकारव्यक्तिर्झल्व्यपदेशमासादयेत् पूर्वा परा वेत्यवात्तामिति लोपो न स्यात्। अबुद्धेत्यादाविव तु स्यात्। धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत्। तत्राह। अनेकान्त इति। द्रुतेति। हल्ग्रहणेष्वेवेदमुच्यते। यच्चैतन्नास्ति अण् सवर्णान् गृह्णातीति। अण्सु तु व्यक्तिनिर्देशेऽपि ग्रहणकशास्त्रेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम्। वृत्तिपृथक्त्वमिति। ह्रस्वदीर्घादिप्रमाणवत्तयापि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्यत्रैतत्प्रसज्येतेतिभावः। क्रियतइति। अत्रशक्यकर्तव्यतां दर्शयति। व्यक्तिपक्षेऽण् सवर्णान् गृह्णातीति प्रसङ्गः। सूत्रप्रत्याख्याने त्वाकृतिग्रहणात्। उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव नहि वर्ग्याणामेकाकृतियोगोऽस्ति कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य उदित्त्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यण्स्वेवायं निषेधः। प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमुच्यतइत्याकृतिग्रहणेऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति यथा पशुना यजेत पशुमालभेतेत्युत्पत्तिवाक्यत्वात् संख्या विवक्ष्यते उदात्तादयस्त्वभेदका इत्युक्तम्। अनुवादे तु नान्तरीयकत्वादेकव्यक्त्युच्चारणेऽपि सकलव्यक्तिग्रहणम्। यथाग्रहं संमार्ष्टीति सर्वेषां ग्रहाणां प्राजापत्या नवग्रहा इत्यादिभ्यो ज्ञातानां संमार्जनम्॥

तपर:॥ अयुक्त इति। न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः। न्यायशब्दस्य प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्

दितानेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदितायं च वर्णः। तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। तत्कालकालस्येति। किमिदं तत्कालकालस्येति। तस्य कालस्तत्कालः, तत्कालः कालो यस्येति सोऽयं तत्कालकालस्तत्कालकालस्येति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सोऽयमुष्ट्रमुखः खरमुखः। एवं तत्कालकालस्तत्कालस्तत्कालस्येति। अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति कालसहचरितो वर्णोऽपि काल एव। किं पुनरिदं नियमार्थम् आहो स्वित् प्रापकम्। कथं च नियमार्थं स्यात् कथं वा प्रापकम्। यदात्राऽण्ग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम्। अथ निवृत्तं ततः प्रापकम्। कश्चात्र विशेषः। तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम्*। तपरस्तत्कालस्येति नियमा-

---

क्तः। कदा चित्प्रसिद्धार्थस्याऽपि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति। धात्वर्थेऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाभावः। नहि भवति जीवति प्राणानिति। तदित्यनेनेति। स कालो यस्येति कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात्। तदित्ययं च वर्ण इति। परामृष्ट इत्यर्थः। तपरशब्दवाच्यस्याऽर्थस्य तच्छब्देन परामर्शात्। वर्णस्येति। वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः। कालेनेति। कालवाचिनेत्यर्थः। कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया ऽप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीतइति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः। वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति। तस्य काल इति। यैव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमिषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः। उष्ट्रमुख इति। गम्यमानार्थत्वाद्द्वितीयमुखशब्दाप्रयोगः। उष्ट्रो मुखमस्येोष्ट्रमुखः। न च प्राणीप्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्तत्सादृश्यप्रतीतिः। समग्रेण चोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्तते मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते। एवमिहापि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते। अथ वेति। वर्णसहचरितायां तच्छब्दो वर्तते क्रियायां स कालो यस्येति तद्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिकास्येत्यर्थः। यथाश्मादि द्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः। दीर्घग्रहणइति। भेदका उदात्तादय इति भावः। तत्र वृद्धिरादैजिति ष-

र्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् । अस्तु तर्हि प्रापकम् । प्रापकमिति चेद् ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः * । प्रापकमिति चेद् ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । विप्रतिषेधात् सिद्धम् * । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्यस्यावकाशः । ह्रस्वा अतपरा अणः । तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावकाशः । दीर्घास्तपराः । ह्रस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति । तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । यद्येवं, द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् * । द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये च मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते तु विलम्बितायाम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते * । सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु । किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः । वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते । वक्ता कश्चिदाशु-

---

स्वामाकाराणां वृद्धिसंज्ञेष्यते एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात् ह्रस्वग्रहणादिति । अतो भिस ऐस् इत्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं हि सूत्रमनण्ग्रहणे चरितार्थम् । विप्रतिषेधादिति । विरोधो ह्यत्र विद्यते यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गोऽनेन तु षण्णाम् । परत्वादनेनैव तपरोऽण् सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य च ग्राहकः । नन्वत इति । तकारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयेण । नैतदस्ति । मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात् । ऋतद्धातोरिति यथा । यद्येवमिति । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रतिपादयन् भिन्नकालान् निवर्तयतीत्यर्थः । त्रिभागाधिका इति । द्रुतं श्लोकमृचं वोच्चारयति वक्तरि नाडिकाया यस्या नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशपलानि स्रवन्ति । नवानां त्रिभागास्त्रीणि पलानि तदधिकानि नव द्वादश सम्पद्यन्ते विलम्बितायां तु वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति । सिद्धं त्विति । सर्वासु वृत्तिषु न वर्णानामुपचयापचयौ । यथा गन्तॄणामालस्यादिभेदाद्

भिधायी भवति, आशु वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । रथिक आशु गच्छति आश्विकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण शिशुश्चिरत्तमेन । विषम उपन्यासः। अधिकरणमात्राध्वा व्रजिक्रियायाः । तत्रायुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्याताम् । एवं तर्हि स्फोटः शब्दः । ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् । भेर्याघातवत्*। तद्यथा भेर्याघातः भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशति पदानि गच्छति कश्चित्त्रिंशत् कश्चिच्चत्वारिंशत् स्फोटस्तावानेव भवति। ध्वनिकृता वृद्धिः। ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावतः ॥ १ ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥ आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः संज्ञिनो ऽनिर्देशात्*। आदिरन्त्येन सहेतेति असंप्रत्ययः । किं कारणम् । संज्ञिनो ऽनिर्देशात् । नहि संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते । सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् ।

गतिभेदेपि न मार्गभेद इत्यर्थः । विषम इति । वर्णाः प्रयत्नजन्याः । तद्भेदे वृत्तिभेदाद्भिन्नकाला एव । अध्वा तु व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः । एवं तर्हीति । व्यक्तिस्फोटोऽत्र विवक्षितः स च नित्यः एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् । शब्दगुण इति । शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः । तद्यथा । घटः पुनः पुनर्दृश्यमानोपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां वृत्तावकार एव पुनः पुनरुपलभ्यतइति वृत्तिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यत इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्नाभिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्तइति तेषां कालभेदः । भेर्याघात इति । भेरीमाहन्तीति भेर्याघातः । उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं चिरतरं च । एवं वृत्तिषूपलब्धीनां कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव । स्फोटस्तावानेवेति । दार्ष्टान्तिकोपन्यासः । ध्वनिः स्फोटश्चेति । व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः । शब्दानां व्यङ्ग्यानां संबन्धी व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते व्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकाल एवेत्यर्थः । उभयमिति । व्यङ्ग्यो व्यञ्जकश्च प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थः । केषांचिदिति । व्यक्तानामुभयं गृह्यते अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव ॥

आदिरन्त्येन । असम्प्रत्यय इति । अप्रतिपत्तिरित्यर्थः । सम्बन्धिशब्दैर्वेति । संज्ञ-

आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् * । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत् । तद्यथा । संबन्धिशब्दाः मातरि वर्तितव्यम् । पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति । संबन्धाच्च गम्यते या यस्य माता यो यस्य पितेति । एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम् । यं प्रति य आदिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥ इह कस्मान्न भवति इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । अस्तु । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति । नैवं शक्यम् । ये अनेकाल आदेशास्तेषु दोषः स्याद् एचोऽयवायाव इति । नैष दोषः । यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेशतो भविष्यति तत्रैजन्तस्यायाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति। यदि चैवं क्व चिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्याद् ब्रह्मेन्द्रः ब्रह्मोदकम् । अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम् । तत्र को दोषः । स्योनः

यैवाक्षिप्तः संज्ञोत्यर्थः । आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम् । स्वं रूपमित्यनुवर्तनात्स्वस्य च रूपस्य च । सहग्रहणादाद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेतीका यणचीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात् । स्वं रूपंत्वादेरेव गृह्यते नान्तस्य तस्याप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते न तु णकारसहितः ॥

येन ॥ इह कस्मादिति । शब्दानुशासनप्रस्तावाच् शब्दरूपमिका विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः । येनकाल इति । ततश्च चयनजयनादिष्वयनमिति प्राप्नोति । प्रकरणादिवशाच्चाचादिष्विवार्थविशेषावगतिः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं परिहारान्तरविवक्षया । यदि चैवमिति । आद्गुण इत्यादौ । अत्र ह्यादित्यकारान्तो गृह्यते अचीति चाजादिस्तेन खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्गाद्वैरूप्यप्रसङ्गः । षष्ठ्यनिर्देशाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति । स्योन इति । सिवेर्बाहुलकादौणादिके न प्रत्यये गुणो वलोप ऊडिति कार्यत्रयप्रसङ्गः । तत्रापवादत्वादूठा वलोपो बाध्यते गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते । गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादि च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः । तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गः प्रवर्तते नानाश्रयत्वाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतन्नास्ति यत्रैकाश्रये वार्णाङ्गे यथाकार

स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत । जनशब्दमाश्रित्य यणादेशो न शब्दमाश्रित्य गुणः । अल्विधिश्च न प्रकल्पेत । द्यौः पन्थाः स इति । तस्मात् प्रकृते तदन्तविधिरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । येनेति करण एषा तृतीया । अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति । तद्यथा । देवदत्तस्य समागं शरावैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते तथा संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः । एव मिहाप्यचाधातोर्यत विधत्ते । अकारेण प्रातिपदिकस्य इत्त्वं विधत्ते । येनविधिस्तदन्तस्येतिचेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः * । येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणोपाधयस्ते तदन्तोपाधयः स्युः । तत्र को दोषः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति असंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात् । अक्षणुहीति । इह न स्यात् आप्नुहि शक्नुहीति । तथोरोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमृकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इह प्रसज्येत । संकीर्णं संगीर्णमिति । इह च न स्याद्

इति घजाश्रये यण्वृत्ती तत्रैवास्य प्रवृत्तिः यदि च यणचीत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाद्गुणादेशः स्यात् । अन्तरङ्गलक्षणस्येति । असति तदन्ततदादिविधित्वे योऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः । एवं बहिरङ्गलक्षणो गुण इति व्याख्येयम् । अल्विधिश्चेति । अलोऽन्त्यस्येत्यत्रापि तदन्तविधिसद्भावादलन्तालन्त्यस्य समुदायस्य कार्येण भाव्यमिति द्यौः पन्था इत्यत्रालोन्त्यस्यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र कदा चित्पथिन्नित्यस्याकारः स्यात् । कदाचित् थिन्नित्यस्य । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात् । प्रकृत इति । प्रस्तुते । प्रस्तावश्च क्व चित्साक्षात् तदन्तविधिभाजो निर्देशात् । यथेदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य । क्वचिदधिकाराद् यथैरजित्यत्र धातोः । क्व चिदाक्षेपाद् यथेको झलित्यत्र सना धातोः । करण एषेति । विधिशब्दः कर्मसाधनो येन करणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः । तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा । इको यणचीत्यादौ च विशेष्यस्यासन्निधानात्तदन्तविधेरभावः । हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति । बहुप्रकृतित्वाभावादेकवद्भावाभावः । ग्रहणोपाधीनामिति । गृह्यत उच्चार्यत इति ग्रहणं तस्य ये उपाधय इष्यन्ते तदन्तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभावमापन्नाकथमात्मनो विशेषणसंबन्धमनुभवेत् । सङ्कीर्णमिति । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋ-

निपूर्ताः पिण्डा इति । सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति । यावता यथेष्टम् । इह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्तं विशेष्यते किं तर्हि उकार एव विशेष्यते उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति । तथा उदोष्ठ्यपूर्वस्येति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते ऋकारान्तो यो धातुरोष्ठ्यपूर्व इति किं तर्हि ऋकार एव विशेष्यते ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः * । समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः । समासविधौ तावत् । द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितः । नरकश्रितः । कष्टं परमश्रित इत्यत्र मा भूत् । प्रत्ययविधौ नडस्यापत्यं नाडायनः । इह न भवति सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । किमविशेषेण । नेत्याह । उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् * । उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा । उगिद्ग्रहणम् उगितश्च, भवती अतिभवती महती अतिमहती । वर्णग्रहणम् । अत इञ् दाक्षिः प्लाक्षिः । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोकारः प्रातिपदि-

कारान्ताद्धातोस्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात् । तत्र च सूत्रार्थे धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्याश्रयितुं न युज्यते अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात् । सिद्धं त्विति । वृद्ध्यादिसंज्ञा गुणप्रधानभावानपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति इयं तु संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यकाला तत्रोतश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्धमनुभूय विशेष्येण सम्बन्धमुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाभावः । समासेति । श्रितादिभिः सुबन्तस्य विशेषणे सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते प्रतिषेधद्वारेण चैतत् प्रदर्श्यते श्रितादयः प्राधान्येनाश्रयितव्याः । तद्विशेषणत्वेन च सुपेति । कष्टं परमश्रित इति । श्रितान्तमेतत् सुबन्तं न भवतीति संबुद्ध्यन्तमुदाहर्तव्यं परमश्रितेति । एतत् प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते । सौत्रनाडिरिति । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । नडादीनि प्रातिपदिकेन विशेष्यन्त इति तदन्तविध्यभावः । अति महतीति । महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत्र यद्यपि गौरादिषु वृहद् महदिति पठ्येते तथापि अनुपसर्जनाधिकारात्तत्र ङीष् न भवतीति उगिल्लक्षणो ङीप्प्रार्थ्यते । अन्ये तु गौरादिष्वेतयोः प्रमादपाठमाहुः । तथा चोक्तं नद्यजाद्युदात्तत्वे वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति । ङीषि सति उदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नद्या उदात्तविधानेन । अत इञिति । तदन्तविधावसति ञित्कार-

कं यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । अततेर्डः अस्तस्यापत्यमिः । अकज्भस्वतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम् * । अकज्वतः सर्वनामाव्ययविधौ भस्वतो धातुविधावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अकज्वतः । सर्वके विश्वके । अव्ययविधौ । उच्चकैः । नीचकैः । भस्वतः । भिनत्ति छिनत्ति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा, न चेदं तद् नापि तदन्तम् । सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् तदन्तान्तवचनात् । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । किमिदं तदन्तान्तस्येति । तस्मात्तस्तदन्तस्तदन्तोऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तस्तदन्तान्तस्येति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवमिहापि तदन्तः अन्तो यस्य सोयं तदन्तस्तदन्तस्येति । तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् * । तदेकदेशविज्ञानाद्वापुनः सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । देवद-

---

णमुत्तरार्थं स्यात् । सर्वकइति । अकचि कृते शीभावो न स्यात् । उच्चकैरिति । तथैवाकचिकृते लुग्न स्यात् । उच्चकैरधीयानेत्यव्ययानां प्रतिषेध इति पराङ्गवद्भावनिषेधो न स्यात् । उच्चकैर्मुखमिति । नाव्ययदिक्शब्देतिमुखस्वरनिषेधो न स्यात् । भिनत्तीति । धातोरन्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात् । प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिध्यतीत्यभिनोत्रेति दर्शेति धातोर्विधीयमानं रुत्वं न स्यादिति वक्तव्यम् । अन्येत्वाहुः । भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सतिशिष्टः स्वरो धातुस्वर एष्टव्यः । सिद्धंत्विति । सर्वशब्दस्य योऽन्तोकारः सोन्तः सर्वकशब्दस्य । एवमन्यत्रापि योज्यम् । तत्र सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाश्रितः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते । अव्ययसंज्ञा श्रितः स्वरादिभिः । धातुसंज्ञाभाजो वा प्रकारा भूवादिभिरिति भावः । उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोत्र लोपो न तु सामर्थ्याद्गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति यथावयवदर्शनाद् गौरित्यवयविविषया बुद्धिरुदेति तथेहापि सर्वशब्दस्य योवयवोन्त्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पत्त्या तदवयवान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते । अथ वाऽवयवे समुदायरूपारोपात् तदन्तता भविष्यति गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते । छत्रपार्श्वायः शूलदण्डाजिनशीतोष्णक्रस्वादिषु । तदेकदेशविज्ञाना-

त्तास्थोगर्भो देवदत्तागृहणेन गृह्यते । विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अनपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति । य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तेति एकेनाप्यपायेन भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न न्यूने । केचिद् यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः । यएते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये । इमाश्चापि संज्ञा अनपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्गृहणेन गृह्यत इति । यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोरिदमदसोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्स ककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्गृहणेन गृह्यते इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्*। सर्वे परमसर्वे विश्वे परमविश्वे उच्चैः परमोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति । उपपदविधौ भयाढ्यादिगृहणम् * । प्रयोजनम् । भयंकरः । अभयंकरः । आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणम् । ङीब्विधावुगिद्गृहणम्*। प्रयोजनम् । भवती अतिभवति । महती अतिमहती । प्रतिषेधे स्वस्रादिगृहणम् प्रयोजनम् । स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता । अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे * । प्रयोजनम् अपरि-

---

दिति । मध्यपातिनोकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति । अनपरिमाणानामिति । परिच्छिन्नपरिमाणानामित्यर्थः । यावदेवेति । अल्पमधिकं वेत्यर्थः । इमाश्चापीति । सर्वादुपादानेन संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । एवं तर्हीति । यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापकादव्यतिरेकक्षत इत्यर्थः । प्रयोजनमिति । अन्वर्थसंज्ञाश्रितः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसंख्यायते । एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् । उपपदविधाविति । भयाढ्यादिभिः कर्म विशेष्यते । क्षेम प्रियमद्रे ण् चेत्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः । प्रतिषेध इति । विधीयत इति विधिः सामान्येन गृह्यत इति प्रतिषे-

मात्रबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति । द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता त्रिबिस्ता त्रिपरमबिस्ता द्व्याचिता द्विपरमाचिता । दितिग्रहणं च* । प्रयोजनम् । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्यमादित्यः । दित्यदित्यादितीत्यत्र दितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति । रोण्या अण्* । रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम् । आजकरोणः । सैंहिकरोणः । तस्य च* । तस्य चेति वक्तव्यम् । रौणः । किं पुनः कारणं न सिध्यति तदन्ताच्च तदन्तविधिना सिद्धं केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । इह सूत्रान्तात्ठग्भवतिदशान्ताड्डो भवतीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सो ऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति । नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति । इदानीमेव ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति । यदयं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सपूर्वादिनिं वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति, इतरथा पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येवं ब्रूयात् । किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति । नेत्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रं-

षेऽपि तदन्तविधिर्भवति । स्वस्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् । द्विपरमबिस्तेति । द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः । दितिग्रहणं चेति । परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाण्ण्यो न भवति । तस्य चेति । स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्तिं वार्तिककारो नेच्छति तथा चाद्यन्तवदित्यत्र येन विधिस्तदन्तस्येति प्रयोजनमवोचत् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । ननु रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं प्रत्ययान्तत्वात् । नैष दोषः । अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वरूपविधिविषयैवेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते । सपूर्वादिनिमिति । पूर्वग्रहणेऽनुवृत्ते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात् सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः । यच्चानुक्रान्तमिति । अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यत्रान्तग्रहणं सूत्रे नैवोपात्तं तत्र । यथा

ष्यते सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ * । प्रयोजनम् । रथ्यः परमरथ्यः, सीत्यं परमसीत्यं, हल्या परमहल्या । सुसर्वार्धदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य * । प्रयोजनम् । सु । सुपाञ्चालकः सुमागधकः । सु । सर्व । सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः । सर्व । अर्ध । अर्धपाञ्चालकः । अर्धमागधकः । अर्ध । दिक्छब्द । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । पूर्वमागधकः । अपरमागधकः । ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् * । प्रयोजनम् । पूर्वशारदम् । अपरशारदम् । पूर्वनैदाघम् । अपरनैदाघम् । ठञ्विधौ संख्यायाः * । प्रयोजनम् । द्विषाष्टिकं पञ्चषाष्टिकम् । धर्मान्नञः * । प्रयोजनम् । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति आधर्मिकः । अधर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च * । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् । पदाधिकारे किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु इष्टकचितं चिन्वीत पक्वेष्टकचितम् चिन्वीत । इषीकतूलेन मुञ्जेषीकतूलेन । मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या । अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तॄणां दीर्घविधौ * । महा-

---

दशान्तादड इति दशाधिका अस्मिन् शतइत्यत्र न भवति । यद्विधाविति । ठञ्विधौ तु तदन्तविधेरभावात्पारमहालिक इति ठञ्न भवति । ऋतोरिति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान् प्रत्ययस्तद्विधाने ऽवयवानां तदन्तविधिः । शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् तत्रभवमिति ऋतुलक्षणोऽण् तत्र वृद्धिमदिति वचनात्प्रावृष एण्य इत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति तेन ऋत्वणेव भवति । पूर्वप्रावृषमिति । प्रावृट्शब्दो वर्षापर्यायः । अवयवानामिति किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यण् न भवति कालाट्ठञित्येव भवति । तत्र हि यथाकथं चित्कालवाचिनो गृह्यन्ते । द्विषाष्ठिकमिति । द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति समासे कृते आर्हादिति ठञ्न भवति संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठक्प्रतिषेधात् तेन प्राग्वतेरिति ठञ् भवति । अध्यर्धपूर्वेति लुङ्न भवति । सोऽस्यां शवस्नभृतयइत्यतः सोऽस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थं समर्थविभक्तिनिर्देशात् कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात् पुनः प्रत्ययः । तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः । पदाङ्गाधिकारइति । पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदैकदेशलोपाद् उत्तरपदेन सामर्थ्यादाक्षिप्तं पूर्वपदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते । महदप्स्विति । महदादिभिरङ्गं विशेष्यते ।

न् परममहान् । महत् । अप् । आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति । अप् । स्वसृ । स्वसा स्वसारौ स्वसारः परमस्वसा परमस्वसारौ परमस्वसारः । स्वसृ । नप्तृ । नप्ता नप्तारौ नप्तारः । एवं परमनप्ता परमनप्तारौ परमनप्तारः । पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहोनुम् । * । पद्भावः प्रयोजनम् । द्विपदः पश्य । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । नास्तीत्याह । एवं तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनम् नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम् । हिमकाषिहतिषु च । यथा पत्काषिणौ पत्काषिणः । एवं परमपत्काषिणौ परमपत्काषिणः । यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्तविधिर्भवति । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु यथेह भवति पादेनोपहतं पादोपहतम् । अत्रापि स्यात् । दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति । एवं तर्ह्यङ्गाधिकारएव प्रयोजनम् । ननु चोक्तं न केवलः पाच्छब्द इति । अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात् । पदः पदा पदे । पत् । युष्मत् अस्मत् । यूयं वयम् । परमयूयं परमवयम् । अस्थ्यादि । अस्थ्ना दध्ना सक्थ्ना । परमास्थ्ना परमदध्ना परमसक्थ्ना । अनडुहोनुम् । अनड्वान् परमानड्वान् । द्युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम् * । प्रयोजनम् । द्यौः । सुद्यौः । पन्थाः सुपन्थाः । मन्थाः परममन्थाः । पुमान् पर

स्वाप इति । न पूजनादिति समासान्तनिषेधः । अपो भीति तत्वमपि स्वब्भिरिति भवति । द्विपद इति । पादः पदित्यत्र पाच्छब्देनाङ्गं विशेष्यते । पादस्य पदेति । ननु पद्भावे तदन्तविधिरुक्तायं तु पदभावविधिः । नैष दोषः । पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणात्पद्भावे तदन्तविधिः । अनेनैव न्यायेन पदभावेपि तदन्तविधिप्रसङ्गः । यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथाभूतस्योत्तरत्रानुमानात् । एवं तर्हीति । एवं च परमपादेन कषतीति विवक्षायां परमपादकाषीति भवति यदा तु परमः पत्काषीतिविवक्षातदा परमपत्काषीति भवति । पादयतेरिति । पदेर्ण्यन्तादित्यर्थः । परमपन्था इति क्व चित्पाठः सत्वयुक्तः समासान्तविधानात् । न पूजानादित्यत्र पूजायां स्वतिग्रहणमिति वचनान्नास्ति निषेधः । तस्मात्सुपन्था इति पाठः । परमगौरित्यप्यपपाठः । गोरतद्धितलुकीति टज्विधानात् तस्मात् सुगौरिति पाठः । परमसखायाविति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु टचा भाव्यम् । अनडुच्छब्दस्येह प्रपञ्चार्थः पाठः । अनडुहो नुम् इत्यत एव वचनादादित्यधिकारादसामोः कृतयोर्नुम्विधानान् नुम्विधौ तदन्तविधिना असामोरपि तद-

मपुमान्। गौः सुगौः। सखा सखायौ सखायः, सुसखा सुसखायौ सुसखायः परमसखा परमसखायौ। चत्वारः परमचत्वारः। अनड्वाहः परमानड्वाहः। त्रयाणां परमत्रयाणाम्। तदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च *। प्रयोजनम्। सः। अतिसः। भस्त्रका भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका। निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका। स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम्। स्त्रियौ स्त्रियः। राजस्त्रियौ राजस्त्रियः। वर्णग्रहणं च सर्वत्र*। प्रयोजनम्। क्व सर्वत्र। अङ्गाधिकारे चान्यत्र च। अन्यत्रोदाहृतम्। अङ्गाधिकारे। अतो दीर्घो यञि, सुपि च। इहैव स्याद् आभ्याम्। घटाभ्यामित्यत्र न स्यात्। प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः*। प्रत्ययग्रहणं च अपञ्चम्याः प्रयोजनम्। यञिञोः फग्भवति। गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः। परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः। दाक्षायणः। परमदाक्षायणः। अपञ्चम्या इति किमर्थम्। इषत्तीर्णा परिषत्ती-

न्तविधेराक्षेपात्। अन्ये त्वाहुः। असतीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव नुम् क्रियते तत्रैवामामौ तदन्तस्य स्याताम्। परमानड्वाह इत्यत्र त्वाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः पूर्वत्रापि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः। अन्यथा अमामोरिव तदन्तविधिः स्यान्न तु नुम्विधौ। अतिस इति। शोभनः स इत्यर्थः। उपसर्जने तु तच्छब्दार्थं अतितदिति भवति। बहुभस्त्रिकेति। नञ्पूर्वाणाममीति न वक्तव्यं भवति। वर्णग्रहणं चेति। यद्येवमुगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम्। उच्यते। प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशङ्कानिरासार्थम्। प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित इति सिद्धे तदन्तविधावपञ्चम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनम्। यत्र पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्मा भूद् यथा रदाभ्यामित्यत्र। तत्र हि तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य नत्वं स्यात्। न च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधावतारः यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः। इह तु निष्ठानुवादेन नत्वविधिः। संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलम्। उच्यते। यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत तस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिनिषेधो रदाभ्यामित्यत्र च। अपञ्चम्या इत्यत्र नायमर्थः। यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्तविधिर्न भवतीति। एवं हि व्याख्यायमाने ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र तत्प्रत्ययादेवाञि विधीयमाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति। परमगार्ग्यायण इति। तत्र गार्ग्यायण इत्येवोदाहरणम्।

णां। अलैवानर्थकेन *। नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम्। हन्ग्रहणेप्लीहन्ग्रणं मा भूत् । उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणम्। स्त्रीग्रहणे शस्त्रीग्रहणम् । संग्रहणे पायसङ्करोतीति माभूत् । किमर्थमिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धम् । न चेदं तद् नापि तदुत्तरपदम् । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः। तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति ।

गार्ग्यशब्दाद्यञन्ताद् फञ्विधानाद् न त्वत्र परमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययस्तस्य यञन्तत्वाभावात् । तस्माच्च फकि विधीयमाने परमगार्ग्यायण इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गः। तस्मादेतन्न्यायव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्यस्तम्। उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावो लेखग्रहणेन ज्ञापितः। तत्र रदाभ्यामित्यत्र निष्ठायाः प्राधान्येनाश्रवणात्तदन्तविध्यभावः। स्यतासी लृलुटोरित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधाल्लृलुटोर्वा प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः। अलैवानर्थकेनेति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयत इति स्थितम्। वर्णरूपतया यस्य शब्दस्याऽऽश्रयणं नार्थवतो रूपमाश्रीयते । तत्र वर्णग्रहणं च सर्वत्रेत्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणादङ्गं समुदायग्रहणे ऽप्यनर्थकस्य ग्रहणंप्राप्तमनेननियमेन निवार्यते। अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वाद्विवक्ष्यते । नियमविधानसामर्थ्याद्वा । हन्ग्रहणइति। तेन प्लीहानाविति दीर्घो भवति। उद्ग्रहणइति। उदः स्थास्तम्भोरित्यत्र। तेन गर्मुत् स्थास्यतीति पूर्वसवर्णाभावः। शस्त्रीग्रहणमिति ।तेन शस्त्र्याविति स्त्रिया इतीयङ्न भवति। पायसं करोतीति। संपर्युपेभ्य इतिसुण् न भवति। तत्र हन्ग्रहणे स्त्रीग्रहणे चाङ्गस्य विशेष्यत्वात् स्यात्तदन्तविधिः। उदः स्थेत्यत्र तोरित्यधिकारात् तवर्गान्तस्योच्छब्देन विशेषणात् स्यात्तदन्तविधिः। प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति उद एव तवर्गेण विशेष्यत्वात् तोरित्यस्य वा निवृत्तत्वात् । संग्रहणे पदप्रकरणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते। पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभावः। पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तिता सम्भवतीति सुट् स्यात्। किमर्थमिति। अलैवानर्थकेनेत्येतदाक्षिप्यते । अस्य हि नियमस्य प्लीहानावित्यादिप्रयोजनं तच्चान्यथा सिध्यति अङ्गाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं चास्ति एङः पदान्तादतीति पदाधिकारे संग्रहणं वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्तनादुदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारो विधीयते पदाङ्गाधिकार इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि गृहीष्यते उत्तरपदाधिकारो पि ततश्च प्लीहानावित्यादिषु दोषो न भवति न हि प्लीहानावित्यत्र हनित्यङ्गं नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः । तन्न वक्तव्यमिति। पदाङ्गाधिकारइत्येतदित्यर्थः। अलैवानर्थकेनेति वचनेनार्थवता तदन्तविधिसद्भावादिति भावः। तदन्तविधिरेवेति। प्राथमकल्पिकः सूत्रेणैव तदन्तविधिः स एव त्वत्रै-

परमातिमहान् एतद्धि नैव तद् नापि तदुत्तरपदम्। अनिनस्मन्ग्रहणानि च*। अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। अन्। राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन। अन्। इन्। दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन, इन्। अस्। सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन। अस्। मन्। सुशर्मा इत्यर्थवता सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन। मन्। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे *। यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति इहैव स्यात् श्रियौ भ्रुव इत्यत्र न स्यात्॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्॥ ७२॥ वृद्धिग्रहणं किमर्थम्। यस्याचामादिस्तद् वृद्धमितीयत्युच्यमाने दात्ता राक्षिताः। अत्रापि प्रसज्येत। वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ यस्यग्रहणं किमर्थम्। यस्येति व्यपदेशाय। अथाज्ग्रहणं किमर्थम्। वृद्धिर्यस्यादिस्तद् वृद्धमितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्। ऐतिकायनीयाः औपगवीयाः। इह न स्यात् गार्गीया वात्सीया इति। अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथादिग्रहणं किमर्थम्। वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने सभासंनयने भवः साभासंनयन इत्यत्रापि प्रसज्येत। आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। वृद्धसंज्ञायामज-

---

वानर्थकेनेति नियम्यते। परमातिमहानिति। परमश्चासावतिमहानिति समासः। तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति नापि महच्छब्दोत्तरपदः। अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति सान्तमहत इति दीर्घत्वं न स्यात्। अनेनैव न्यायेनोगिल्लक्षणो नुमागमोऽपि न स्यात् तदन्तविधिना तु भवति। सुस्रोता इति। अनागमकानां सागमका आदेशा इत्याश्रयणादत्रास आनर्थक्यमर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रये त्वर्थवानेवासुशब्दः। यस्मिन् विधिरिति। तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिः। अतएव विशेषणे न भवति नान्येन॥

वृद्धिर्यस्य। वृद्धिग्रहणमिति। असति वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत्। यस्याचामादिर्भिन्नजातीयो हल् तद्वृद्धमित्यजाति व्यावर्तितं स्यात्। दात्ता इति। असति वृद्धिग्रहणे निर्धारणहेतोर्धर्मस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो विज्ञायेत दत्तशब्दो रक्षितशब्दश्चात क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः। नामधेयस्य तु पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा। प्रस्थे वृद्धमित्यत्र यदा नामधेयत्वादवृद्धाः पक्षे कर्क्यादयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात्। यस्येति व्यपदेशायेति। संज्ञिन इति शेषः। अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवमृश्येत तदित्य-

संनिवेशादनादित्वम् * । वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । नह्यचां संनिवेशो ऽस्ति । ननु चैव विज्ञायते अजीवादिरिति । नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत । औपगवीयाः । इह न स्यात् । गार्गीयाः । एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते । एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः * । इहापि प्रसज्येत । सभासन्नयने भवः साभासन्नयन इति । सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अजाकृतिर्निर्दिश्यते । एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत्र * । व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथा ऽन्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो भवति । क्वान्यत्र,

---

स्यानुपादाने च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः । गार्गीया इति । न हि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः किं तर्हि हल् । मालादीनां चेत्येतत्तु नामधेयार्थं स्यात् । सभासंनयन इति । सति चेहादिग्रहणे आद्यन्तवत्सूत्रएकग्रहणस्य सभासंनयनशब्दः प्रत्युदाहरणम् । असति त्विहादिशब्दे दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणस्याचोऽभाव एकग्रहणस्य प्रयोजनम् । अचामिति तु बहुत्वं संख्याविवक्षार्थं स्यात् । नह्यचामिति । सर्वस्य प्रातिपदिकस्याज्झल्समुदायरूपत्वात् । अचामित्यनेन च केवलानामचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः । पौर्वापर्येणावस्थानं संनिवेशः स च केवलानामचां नास्ति । ननु चैवमिति । अचां संनिवेशस्यासंभवादचां मध्येऽजपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यतइत्यर्थः । नैवं शक्यमिति । वृद्धिविशेषणार्था निर्धारणे षष्ठी स्यात् । अचां मध्ये अजूपा या वृद्धिरित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः आकारो ह्यनजेव सन् केवलमच्कार्याणि गृहणकशास्त्रेण लभते ततश्चाश्वलायन इत्यत्र न स्याद् गार्गीय इत्यत्र चाकारस्यानच्त्वात् समुदायानादित्वाच्च न स्यात् । एकान्तादित्वे चेति । एकान्ता अवयवा अचः प्रातिपदिकस्य तेषामचाम् आदिर्वृद्धिर्यस्य तद्वृद्धमित्यर्थः ।सर्वप्रसङ्ग इति । नह्यत्र विशेष उपादीयते सर्वेषामचामादिर्वृद्धिरिति ततश्च मध्येऽपि वर्तमानो ऽकारोऽन्याजपेक्षया आदिरिति सभासन्नयने संज्ञाप्रसंगः । आदिग्रहणं त्वन्त्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् । खट्वेति । सिद्धमिति । उभयरूपत्वेऽपि प्रातिपदिकस्याजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते । विद्यमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते । तेनायमर्थः । यस्य शब्दस्य सकलाजपेक्षया वृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति ।यथा पङ्क्तौ ब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्ते सतोऽपि शूद्रादीननादृत्य ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते । व्यञ्जनस्येति । अचामिति । वचनाद्विद्यमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः यथा ऽन्यत्रेति । यथा स्वरविधावयोगत्वाद्व्यञ्जनमविद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः । इत्नुड्भ्यामिति स्वरविधौ नुड्ग्रहणाल्लि-

स्वरे । वा नामधेयस्य * । वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः । यज्ञदत्तीयाः । याज्ञदत्ताः । गोत्रोत्तरपदस्य च * । गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः ओदनपाणिनीयाः । घृतरौढीयाः । गोत्रान्ताद्वा ऽसमस्तवत् * । गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि । किमविशेषेण । नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् * । जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । जैह्वाकाता हरितकाताः । किं पुनरत्र ज्यायः । गोत्रान्ताद्वासमस्तवदित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । पिलङ्गकाणवस्य छात्राः पैङ्गलकाणवाः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥ यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते इह च प्रसज्येत त्वत्पुत्रस्य छात्रास्त्वात्पुत्राः । इह च न स्यात् त्वदीयो मदीय इति । अथ निवृत्तम् एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् । एवं तर्ह्यनुवर्तते । कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा इति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धं त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् । एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते वृद्धि-

---

ज्ञाद्वा ञ्जनं व्यवधायकमेवेत्युदश्वित्वानिति मतुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते । वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते । कम्बलचारायणीया इति । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः । ओदनपाणिनीया इति । पणिनोऽपत्यमित्यण् गाथिविदथीति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । पाणिनस्यापत्यं युवेतीञ् तस्य छात्रा इति विवक्षिते यूनि लुगितीञो लुक् तेनेञश्चेत्यण् न भवतीति छो भवति । पैङ्गलकाण्वा इति । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् वृद्धसंज्ञायान्तु छः स्यात् ॥

त्यदादीनि च ॥ त्वात्पुत्रा इति । आदिग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं स्यादिति भावः । अचामित्यस्य तूत्तरार्थैवानुवृत्तिः स्यात् तत्संबन्धस्यैवायोगत्वान्निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात् । त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावोऽत्र नास्ति अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् । संबन्धमिति । द्वितीयान्तमेतत् संबन्धमनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः । अथ वा संबध्यत इति संबन्धः कर्मणि घञ् नपुंसकेऽपि बाधकाभावाद्भवति । वृद्धिग्रहणसंबद्धमादिग्रहणमिहानुवर्तत इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः

गृहणं निवृत्तम् । तद्यथा । कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥ एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

संबन्धः । तद्यथेति । एतद्दर्शयति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्रएव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संबध्यते एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय । इह त्वयोग्यत्वात् संबन्धानुपपत्तिः तुल्यजातीयस्य निर्धारणात् त्यदादीनां चाजूपत्वाभावाद्यस्याचामादयस्त्यदादय इति तत्संबन्धाभावात् ॥

एङ् प्राचाम् ॥ कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वं चेति व्याख्यातं तेन क्रोडी नामोदग्ग्रामस्तत्र भवः क्रौड इत्यणेव भवति । अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातं तेन देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो दैवदत्त इत्यवृद्धत्वाट्ठञ्ञिठौ न भवतः । भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत् । सैपुरं स्कौनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः । क्रोडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादित्वात् वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन् ङित्॥१॥ ङित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः*। ङित्किद्वचने तयोरभावात् ङकारककारयोरभावात् ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धिः। सता ह्यभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम्। न चात्र ङकारककारावितौ पश्यामः। तद्यथा। चित्रगुर्देवदत्त इति यस्य ता गावो भवन्ति स एताभिः शक्यतेऽभिसंबन्धुम्। भाव्येते तर्ह्यनेन गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन् ङिद्भवतीति। असंयोगाल्लिट् किद् भवतीति। भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः*। भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ङकारककारावितावादेशौ प्राप्नुतः। कथं पुनरित्संज्ञो नामादेशः स्यात्। किं हि वचनान्न भवति। एवं तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। गाङ्कुटादिभ्य इत्येषा पञ्चमी अञ्णिदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। संज्ञाकरणं तर्हीदं गाङ्कुटादिभ्यः अञ्णित् ङित्संज्ञो भवतीति। असंयोगाल्लिट् कित्संज्ञो भवतीति। संज्ञाकरणे क्ङिद्ग्रहणे असं-

---

श्रीगणेशाय नमः॥ गाङ्कुटादिभ्यः। चत्वारोऽत्र पक्षा उपक्षिप्ता भाष्ये। ङित्त्वकित्त्वसम्बन्धप्रतिपादनं भावना संज्ञाकरणमतिदेशश्चेति। तत्राद्यपक्षनिराकरणाय वार्तिकमुपन्यस्यति। ङित्किद्वचन इति। सता हीति। विद्यमानेन वस्तुना सम्बन्धोऽर्थस्य शक्यते वक्तुम्। न च गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ङकार इत्संज्ञकोऽस्ति येन तस्य ङिदिति व्यपदेशः स्यात् सत्त्वे वा भूतानुवादे प्रयोजनाभावादप्रामाण्यमापतति। न च गाङ्कुटादिभ्यश्चङादेर्ङितोऽनेन विधानमुपपद्यते अञ्णिद्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। भाव्येते इति। गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्णित्प्रत्ययः स ङिद्भवति ङकार इत्संज्ञकस्तस्य भवतीत्यर्थः। स तु ङकार आदौ मध्येऽन्ते वेति देशविशेषं नापेक्षते इत्संज्ञकान्तस्यैव विधानात्। इतां च धर्मोऽश्रूयमाणानामपि कार्यं प्रति विशेषकत्वम्। भवतीति चेदिति। टित्त्वकित्त्वमित्त्वानामभावात् ङ इदनन्तरोऽस्येति। अनन्तरार्थे बहुव्रीह्यभावाच्चादेः परस्येत्यादेः स्थाने ङकार आदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः। ङ इत् ङिदिति तत्पुरुष एव न्याय्यः स्वपदार्थप्राधान्येन तस्यान्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीह्यर्थानुपादानाच्च। कुटितेत्यादौ प्रसिद्धङित्त्वाच्चङादयो यथादेशाः क्रियन्ते तदा नैते तदर्थाभिधाने समर्थास्तङादयश्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धाः। अथास्मादेव वचनादपूर्वाः क्रियेरन् तदा ङिच्चेत्यन्त्यस्य स्युः। कथं पुनरिति। इत्संज्ञो ह्यसन्नेव कार्यलाभं प्रतिपादयति आदेशस्तु भावरूपोऽन्यस्य प्रसङ्गे भवति। किं हीति। लोपस्य यथादेशत्वं तथा ङकारस्यापीत्संज्ञकस्य भविष्यतीत्यर्थः। तत्र स्थानिनं निवर्त्य ङकारो निवर्तते। संज्ञाकरण इति। अक्षपरिमाणा

प्रत्ययः शब्दभेदात् * । संज्ञाकरणे क्ङिद्ग्रहणे असंप्रत्ययः स्यात् किं कारणम् । शब्दभेदात् । अन्यो हि शब्दः क्ङितीति । अन्यः कितीति ङितीति च । तथा किद्ग्रहणेषु ङिद्ग्रहणेषु चानयोरेव संप्रत्ययः स्यात् । तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम् । गाङ्कुटादिभ्यः अञ्णित् ङिद्वद्भवतीति असंयोगाल्लिट् किद्वद्भवतीति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तःअब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यङितं ङिदित्याह ङिद्वदिति गम्यते । अकितं किदित्याह किद्वदिति गम्यते । तद्वदतिदेशे ऽकिद्विधिप्रसङ्गः* । तद्वदतिदेशे अकिद्विधिरपि प्राप्नोति । सृजिदृशोर्झल्यमकिति । सिसृक्षति । दिदृक्षते अकिल्लक्षणो ऽमागमः प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रियते किति नेति । सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः । सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति । उच्चुकुटिषति । निचुकुटिषति । ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते । किं वक्तव्यमे-

---

संज्ञा कृतेति न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणे संज्ञास्वरूपानुपलम्भात्संज्ञिनामसम्प्रत्ययः । ङित्संज्ञाकरणं तु व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात् सम्प्रसारणार्थं स्यात् । लिटः कित्संज्ञा च वचिस्वपीति सम्प्रसारणार्था स्यात् । गाङ्कुटादिभ्यस्तर्हि ङित्संज्ञा किमर्था स्यादृ अनर्थिका भवतु न्यायानुगतेर्थे किं कुर्मः । क्ङिति चेत्यादिषु यौगिकस्यैव ग्रहणं स्यादृ यस्य ककारो ङकारश्चेत्संज्ञकः । अनयोरेवेति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायात् । चङादीनां ङित्करणं क्ङिद्देशेषु ग्रहणार्थं स्यादृ यत्र संज्ञारूपानुपलब्धिः । एष ब्रह्मदत्त इति । निश्चीते भेदे तत्कार्यप्राप्तये तद्रूपारोपणं क्रियत इत्यतिदेशगतिः । अकिद्विधिप्रसङ्ग इति । कार्यातिदेशे तत्प्रतिबद्धानि कार्याणि व्यपदेशमन्तरेणापि भवन्तीति गुणनिषेधादीनामेवातिदेशः । अमागमस्तु स्वाश्रयत्वात्केन निवार्यते । यथा ब्राह्मणवदतिदेशः क्षत्रियस्य स्वाश्रयं युद्धादि न निवर्तयति । अकितीति च पर्युदासाश्रयणात्कित्प्रतिबद्धकार्याभावात्स्वाश्रयोमागमः स्यात् । सिद्धं त्विति । प्रसज्यप्रतिषेधे अमागमनिषेध एव कित्कार्यम् । सिद्धं तु पूर्वस्येति ।

तत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। सप्तम्यर्थेऽपि वतिर्भवति। तद्यथा। मथुरायामिव मथुरावत्पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत्। एवं ङितीव ङिद्वत् कितीव किद्वत्। अथ किमर्थं पृथङ्ङित्कितौ क्रियेते न सर्वं किदेव स्यात् ङिदेव वा। पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चङादिषु *। पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चङादिषु च। सार्वधातुके प्रयोजनम्। यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानित्येवं स्वपितः स्वपिथ इत्यत्रापि प्राप्नोति। चङादिषु च प्रयोजनम्। के पुनश्चङादयः। चङङ्नजिङ्ङ्वनिबथङ्नङः। चङ्। यथेह भवति शूनः शूनवानिति एवमशिश्वियदत्रापि प्राप्नोति। अङ्। यथेह भवति शून उक्त इत्येवमश्वदवोचदत्रापि प्राप्नोति। नजिङ्। यथेह भवति सुप्तः सुप्तवान् इत्येवं स्वप्नगित्यत्रापि प्राप्नोति। ङ्वनिप्। यथेह भवतीष्टमिष्टवानित्येवं यज्वात्रापि प्राप्नोति। अथङ्। यथेह भवत्युषित इत्येव मावसथः अत्रापि प्राप्नोति। नङ्। यथेह भवतीष्टनित्येवं यज्ञः अत्रापि प्राप्नोति। जागृो ऽगुणविधिः *। जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम्। यथेह भवति जाग्रतः जाग्रथ इत्यङितीति पर्युदासः। एवं जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति। अपर आह। जागृो गुणविधिः। जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम्। यथेह भवति जागरितः जागरितवानित्येवं जाग्रतः जाग्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति। कुटादीनामिट्प्रतिषेधः *। कुटादीनामिट्प्रतिषेधः प्र-

विशिष्टमत्र ङित्कार्यमतिदिश्यते न सर्वमित्यर्थः। सप्तम्यर्थेऽपि वतिरिति। सप्तम्यर्थे वर्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थः। ननु नेह वतिरुपात्तः तत्कथमयं परिहारः। अयं भावः। यथा न सर्वकार्यप्राप्त्यर्थएवाब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तत्वारोपः। अपि तु कस्य चिदेव कार्यस्य लाभार्थः। एवमिहापि व्याख्यानाद्विशिष्टङित्कार्यातिदेशार्थ एवाऽणितः प्रत्ययस्य तद्रूपाप्रसङ्गः। उपदेशग्रहणानुवृत्त्या चोपदेशे यो ङित्तस्मादात्मनेपदमिति सामर्थ्यात्पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयम्। अथ किमर्थमिति। कार्यार्थत्वादनुबन्धासङ्गस्यैकेनैवानुबन्धेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबन्धभेदोऽनर्थक इति प्रश्नः। एकस्य चानुबन्धस्य करणेऽतिदेशेऽपि भेदेन न कर्तव्यः। आवसथ इति। छदिविदिभ्यां ङिदिति अतो ङिदिति वर्तमाने उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः। जागृ इति। किति गुण इष्यते न ङिति। एवंच विषयविभा-

योजनम् । यथेह भवति लूत्वा पूत्वा इति श्र्युकः क्कितीतीट्प्रतिषेधो भवत्येवं नुवित्वा धुवित्वा अत्रापि प्राप्नोति । क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च*। किंचिट्प्रतिषेधः। नेत्याह। अदेशेयं चः पठितः। क्त्वायां च कित्प्रतिषेध इति । यथेह भवति देवित्वा सेवित्वेति न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधः। एवं कुटित्वा पुटित्वा अत्रापि प्राप्नोति। अथवा देशएवायं चः पठितः। क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्चेट्प्रतिषेधश्च। कित्प्रतिषेधउदाहृतः। इट्प्रतिषेधो यथेह भवति लूत्वा पूत्वा श्र्युकः क्कितीति एवं नुवित्वा धुवित्वा अत्रापि प्राप्नोति । स्यादेतत्प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन ङित्त्वेनौपदेशिकं कित्त्वं बाध्येत । सत्यपि ङित्त्वे किदेवैष: । तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम् ॥

सार्वधातुकमपित्॥४॥सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् । अपिन्ङिदितीयत्युच्यमाने आर्धधातुकस्याप्यनेनापितो ङित्त्वं प्रसज्येत। कर्ता। हर्ता। नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितो ङित्त्वं भवतीति। यदयमार्द्धधातुकीयान् कांश्चिद् ङितः करोति। चङ्ङ्जिङ्ङ्ङ्निवथङ्नङः। सार्वधातुकेप्येतज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्। कश्चतुल्यजातीयः। यथाजातीयकाश्चङ्ङ्जिङ्ङ्निवथङ्नङः। कथंजातीयकाश्चैते। आर्द्धधातुकीयाः। यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति चङङौ लुग्विकरणानां ज्ञापकौ स्यातां नजिङ्वर्तमानकालानां ङ्निव् भूतकालानामथङ् शब्द औणादिकानां नङ्शब्दो घञर्थानाम्। तस्मात्सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम्। किं पुनरयं पर्यु-

---

गः पृथगनुबन्धोपादानादेव लभ्यते । नुवितेति । नु स्तुतौ । धुवितेति धु विधूनने । क्कितीति सप्तमीनिर्देशात् इट्प्रतिषेधस्याप्यतिदेशः स्यादित्युपन्यासः । न लिट्प्रतिषेधः पूर्वस्य कार्यम् । कुटित्वेति । न क्त्वा सेडिति निषेधे। विशेषानुपादानादौपदेशिकवदातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात् । अथवा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यते इति क्त्वाप्रत्यये कित्त्वातिदेश एव न स्यात् । नुवित्वेति । ङित्त्वेनात्र कित्त्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भावः । सत्यपीति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयस्य कित्त्वस्यानिवर्तनाद् येन नाप्राप्तइति न्यायाभावाच्च । नहि कुटिता कुटितुमित्यादौ कित्त्वे प्राप्ते ङित्त्वारम्भः॥

सार्वधातुकमपित्। लिङ्गादव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहणस्याक्षेपप्रतिसमाधाने भाष्यकारेणोपन्यस्ते। आर्धधातुकीयानिति। आर्धधातुकेषु भवा इति

दास: यदन्यत्पित इत्याहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेध: पिन्नेति । क-स्मात्र विशेष: । अपिद् ङिदिति चेत् शवेकादेशप्रतिषेध आदिवत्त्वात् * । अपिन् ङिदिति चेत् शवेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्य: । च्यवन्ते प्लवन्ते । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् । पिदपितोरेकादेशोपित आदिवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्पित इति कृत्वा ङित्त्वं प्राप्नोति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेध: पिन्नेति । न पिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेध: * । न पिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेध: प्राप्नोति । तुदानि लिखानि । किं कारणम् । आदिवत्त्वादेव । पिदपितोरेकादेश: पित आदिवत् स्यात्तत्र पिन्नेति प्रतिषेध: प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । ननु चोक्तमुभयथा च दोष इति । उभयथा च न दोष: । एकादेश: पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम् ॥

असंयोगाल्लिट्कित् ॥ ५ ॥ ऋदुपधेभ्यो लिट: कित्त्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन * । ऋदुपधेभ्यो लिट: कित्त्वं गुणाद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । वव्रृते । वव्रृधे । उक्तं वा * । किमुक्तम् । न वा क्सस्यानव-

---

ठञन्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावाद् बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञिति ठञभावे वृद्धाच्छो भवति । तातङस्तु ङित्त्वं तिप: पित्त्वादप्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाङित्त्वस्य ङ्गुनिपो ङित्त्वमज्ञापकमस्य हि पित्त्वात् ङित्त्वाप्राप्ति: । च्यवन्ते प्लवन्तइति । गुणात्पूर्वं नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेश: । तत्र कृते परस्येहापित आश्रितत्वात्परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भावाद् गुणनिषेध: स्यात् । साधारणपरिहाराभिधानाय वार्णादाङ्गमिति नाश्रितं प्रसज्यप्रतिषेधे तु ङित्त्वनिषेध: । पूर्वस्य कार्यमिति । पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वान् ङित्त्वाभाव: । यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेश: तथापि परं प्रत्यादिवत्त्वादन्तशब्द: सार्वधातुकमपिद् भवतीति स्यादेव ङित्त्वं च्यवे इति चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेशइति ङित्त्वप्रसङ्ग: । तुदानीति । यद्यप्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि तद्भक्तत्वादाट: पिदवयवस्यैकादेश: पित उत्तमस्यादिवदिति स्यान् ङित्त्वनिषेध: । तुदे इत्यत्र च सर्वस्यैव पित एकादेश: पित आदिवदिति ङित्त्व प्रतिषेधप्रसङ्ग: । स्थानिवद्भावादिति । यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्ती तथाऽऽदेशेपि कृते व्यवधानबुद्ध्या भवत: ।

असंयोगात् । ऋदुपधेभ्य इति । बिभिदतु: बिभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्य:वव्रृतइत्यादौ तु द्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद् गुणप्रसङ्ग: पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण निवार्यते । न वा क्सस्येति । यथा क्सस्य कित्करणसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथैवेहा-

काशत्वादपवादो गुणस्येति । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं बाधते इह पुनरुभयं सावकाशम् । कित्करणस्यावकाशः । ईजतुः । ईजुः । गुणस्यावकाशः । वर्त्तित्वा । वर्द्धिता । इहोभयं प्राप्नोति । ववृते । ववृधे । परत्वाद्गुणः प्राप्नोति । इदं तर्ह्युक्तमिष्टवाची परशब्द इति विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणं भवतेः पिदर्थम् । अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम् * । इन्धेश्छन्दोविषयो लिट् । नह्यन्तरेण च्छन्द इन्धेरनन्तरो लिट् लभ्यः । आमा भाषायां भवितव्यम् । भुवो वुको नित्यत्वाद् । भवतेरपि नित्यो वुक् कृते गुणे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति । ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किद्वचनमनर्थकम् ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥ किमर्थ मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते । किदेव हि क्त्वा । न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कि-

---

तिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः । युक्तं तत्रेति । कस्य कित्करणे प्रयोजनान्तराभावः । इह तु सम्प्रसारण विधौ कृतार्थत्वाद् दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते तातङ्न्यायेन । इष्टवाचीति । सूत्रकारेणैवायमर्थः संगृहीतः स तु स्मर्तव्य इत्यर्थः ।

इन्धि । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति सत्यपि चेष्टं न सिध्यति । बभूवेत्यजलक्षणत्वाद् वृद्धेरिग्लक्षणत्वाभावात्प्रतिषेधाप्रसङ्गात् । गुणमात्रनिषेधएव तु बभूविथ अहं बभूवेति च णित्वाभावपक्षे स्यादितिप्रश्नः । इन्धेरिति । भाषायां लिट आमा व्यवधानाच्छन्दस्यमन्त्र इत्याम्प्रतिषेधादेतदुक्तम् । न त्वस्य भाषायां प्रयोगाभावः । तत्र छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वा श्नसोरल्लोप इति ङित्वान्नलोपः । आर्धधातुकत्वाच्च श्नमो ऽभावः । व्यत्ययो बहुलमिति वचनाद्वा । नित्योवुगिति । भुवः सुपीत्यत ओरिति नानुवर्ततइति भावः । एकदेश विकृतस्यानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्वुको नित्यत्वं वुकि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यबलत्वम् ॥

मृड । मृडादिभ्य एवेति । विपरीतनियमस्तु व्याख्यानान्न भविष्यति मृडादिभ्यः

त्त्वमुच्यते नार्थो न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भविष्यति । मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्त्वं भवति नान्येभ्य इति । यदि नियमः क्रियते इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति । लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकित्त्वं प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयको मृडादिभ्यः परः क्त्वा । कथंजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा । सेट् । एवमप्यत्रास्ति कश्चिद्विभाषितेट्सोऽनिटां नियामकः स्यात् । अस्तु तावद्ये सेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । य इदानीं विभाषितेट् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ ८ ॥ स्वपिप्रच्छ्योः सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥

इको झल् ॥९॥ किमर्थमिकः परस्य सनः कित्त्वमुच्यते । इकः कित्त्वं गुणो मा भूत् । इकः कित्त्वं क्रियते गुणो मा भूदिति । चिचीषति । तुष्टूषति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । दीर्घारम्भात् । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति । क्व भवेत् । कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति । अनर्थकं तु । अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् । नानर्थकम् । ह्रस्वार्थम् । ह्रस्वानां

क्त्वैव किद्भवतीति । नह्यनिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूलकत्वाद्व्याकरणस्मृतेः । लूत्वेति । क्त्वाप्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात् । कित्त्वं तु क्त्वातोसुन्कसुन इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् । एवमपीति । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति विकल्पेनेड्विधानात् । अस्तु तावदिति । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसां क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं गुधकुषक्लिशीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधिसम्भवे क्लिशेरनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥

रुदविद । सन्नर्थमिति । तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ।

इको । किमर्थमिति । इको झल् हलन्ताच्चेत्येक एव योगः कर्तव्यः किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नार्थः । वक्ष्यमाणश्चात्राभिप्रायः । दीर्घत्वमिति । अज्झनगमां सनीति दीर्घत्वं नाप्राप्ते गुण आरभ्यमाणं तस्य बाधकमिति भावः । कृते भवेदिति । शास्त्रमावर्तमानं धर्मसाधनं जपादिवदिति भावः । अनर्थकं त्विति । शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः । ह्रस्वार्थमिति । ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद्

दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति। भवेद्ध्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न स्यात्। दीर्घाणां तु प्रसज्यते। दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्तो दीर्घाणामपि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति। न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। नहि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति। सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्। सामर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भवति। भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा। दीर्घाणां पुनर्दीर्घत्ववचने न किंचित्प्रयोजनमस्ति। अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवद्भवति। तद्यथा। अग्निर्यददग्धं तद्दहति यद्दग्धं तन्न दहति। दीर्घाणामपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजनं गुणो माभूदिति। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्। तद्यथा पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति। यथैव तर्हि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भवति। एवमृदित्वमपि न प्राप्नोति। चिकीर्षति जिहीर्षति। ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयम्। नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। ऋत इत्युच्यते। भवेद्ध्रस्वानां नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं स्याद् दीर्घाणां तु खल्वकृतेपि दीर्घत्वे ऋदित्त्वं प्राप्नो-

---

गुणो न स्यात्। दीर्घाणां तु प्रागेव ताद्रूप्याद्रूपविशेषसम्पत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्तनाद् गुणप्रसङ्गः। दीर्घाणामपीति। गुणापाकरणार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्तत एवेत्यर्थः। नहि भुक्तवानिति। तृप्तिफलं भोजनं फले सम्पन्ने पुनर्न प्रवर्तते। ननु चेति। तृप्तोऽपि पुनर्भुङ्क्त इत्यर्थः। भाव्यमिति। कर्तव्यं भोजनं तृप्तिविशेषार्थिभिरित्यर्थः। न किंचिदिति। नहि दीर्घाणां दीर्घतरः सम्पद्यत इत्यर्थः। अग्निवदिति। दग्धस्यायोग्यत्वाददाह इति भाव। इहाप्ययोग्यत्वाद्दीर्घेषु दीर्घशास्त्रेण न प्रवर्तितव्यमिति भावः। दीर्घाणामपीति। ह्रस्वेष्वपूर्वं दीर्घरूपसंपादनार्थं दीर्घशास्त्रं प्रवर्तते दीर्घेषु तु रूपप्रतिबन्धिगुणनिवर्तनेन स्वरूपप्रत्यापत्तये। यथा मोराजिसमः क्वाविति मकारस्य मकार इति भावः। ततश्च ह्रस्वानामिव दीर्घाणामपि येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो बाध्यत एव। यथैवेति। दीर्घारम्भादविकृतेनैव दीर्घेण स्थातव्यमिति भावः। ऋदित्वमिति। यद्यन्तरेण दीर्घविधानं प्राप्नुयाद्दित्वं तदा तद्दीर्घेण बाध्येत यत्तु दीर्घाश्रयमेव ऋदित्वं तदा तदेव फलं दीर्घस्य संजातमिति ऋदित्वं प्रवर्तिष्यते। तथा चोच्यते। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते

ति। दीर्घाणां नाकृते दीर्घे। दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घत्वे ऋदि-
त्त्वं प्राप्नोति। यदा दीर्घत्वे न गुणो बाधितः तत उत्तरकालमृदित्त्वं
भवति। णिलोपस्तु प्रयोजनम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। णिलोपो यथा
स्यात्। ज्ञीप्सति। क्वास्ताः क्व निपतिताः क्व कित्त्वं क्व णिलोपः
को वाऽभिसंबन्धः। यत्सति कित्त्वे णिलोपः स्यादसति कित्त्वे न
स्यात्। एषोभिसम्बन्धः। यत्सति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं पर-
त्वाण्णिलोपो बाधते। असति पुनः कित्त्वेऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैव
गुणं बाधते एवं णिलोपमपि बाधेत। तत्र णिलोपस्यावकाशः।
कारणा। हारणा। दीर्घत्वस्यावकाशः। चिचीषति तुष्टूषति। इ-
होभयं प्राप्नोति। ज्ञीप्सति। परत्वाण्णिलोपः। असत्यपि कित्त्वे
सावकाशं दीर्घत्वम्। कोवकाशः। इस्भावः। निमित्सति। प्र-
मित्सति। मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा

इति। दीर्घाणामिति। इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति गुणप्रसङ्गादिति भा-
वः। ज्ञीप्सतीति। असति कित्त्वे गुणवण्णिलोपस्यापि विशेषाभावाद्दीर्घत्वं बाधकं स्यादि-
त्यर्थः। क्वास्ता इति। यथान्यत्र क्षिप्तानां शरादीनामन्यत्र निपातोऽसंभाव्यः। एवं
कित्त्वणिलोपयोरपि संबन्धो न संभाव्यत इत्यर्थः। एषोभिसंबन्ध इति। ज्ञीप्सतीति
णेर्गुणलोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्ति। तत्रासति कित्त्वेऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुण-
वण्णिलोपस्यापि दीर्घत्वं बाधकं स्यात्। अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बा-
धन्ते नोत्तरानिति णिलोपस्यैव बाधकं तत्स्यात्। गुणस्तु स्यादेव सति कित्त्वे तेनैव
गुणो बाधित इति चिचीषतीत्यादौ लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते।
नन्वसत्यपि कित्त्वे येन नाप्राप्त इति न्यायेन गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं भविष्यति न णि-
लोपस्य गुणबाधनेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाधिष्यत इति नार्थः कि-
त्त्वेन। नैतदस्ति। यदा बाध्यं भेदेनापेक्ष्यते इदं सर्वत्र प्राप्तमिदं तु क्वचिदेवेति तदायं
न्यायः। यदा तु बाध्यमात्रमपेक्ष्यते विध्यन्तरेणाव्याप्तो विषयो न कश्चिदस्तीति तदा
सर्वस्यैव बाधया भवितव्यम्। असत्यपीति। मीनातिमिनोत्योः सन्यनवकाशत्वाद्गुणं
बाधित्वा दीर्घः प्रवर्तते ततो मीग्रहणेन ग्रहणादिस्भावेन प्रतिपदविहितेन गुणो बा-
ध्यते। कृते चेस्भावे हलन्ताच्चेति कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावस्तत्र सामान्यग्रहणे चरिता-
र्थत्वाद्दीर्घविधानस्य ज्ञीप्सतीति परत्वाण्णिलोपो भविष्यतीति नार्थः कित्त्वेन। ननु
लाक्षणिकत्वान्मिनोतेर्मीरूपस्य मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्र लक्ष-
णाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं न

स्यात्। यथैव तर्ह्यसति क्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते एवं गुणोपि बाधेत तस्मात्कित्त्वं वक्तव्यम्। इकः कित्त्वं गुणो मा भूद् दीर्घारम्भात्कृते भवेत्। अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते॥ १॥ सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्वं दीर्घसंश्रयम्। दीर्घाणांनाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम्॥ २॥ इको झल्॥

हलन्ताच्च॥ १०॥ अयुक्तोयं निर्देशः। कथं हि इको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। इग्वतो हल इति। यद्येवं पिपक्षति। यियक्षति। अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि इगुपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यामि। एवमपि दम्भे र्न प्राप्नोति सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु।ननु चोक्तमयुक्तोयं निर्देश इति। नायुक्तः। अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा वस्त्रान्तः वसनान्त इति। वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते। अस्ति सामीप्ये वर्तते। तद्यथा। उदकान्तं गत इति। उदकसमीपं गत इति गम्यते। तद्यत्सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम्। एवमपि दम्भेर्न सिध्य-

---

तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं तत्र। नन्वेवमसत्यपि मीग्रहणेन ग्रहणे मीनातीत्यादिनाऽऽत्वे कृते गामादाग्रहणेष्वविशेष इति माग्रहणेन ग्रहणादिस् भविष्यतीति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते। एवं तर्हि दोषान्तराभिधानेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणाद्भाष्यकारेण नैतत्सुष्ठु निरूपितम्। तदेव दोषान्तरमाह। यथैवेति। सामान्यग्रहणे उपयुक्तत्वाद्दीर्घत्वस्य नास्त्यनवकाशत्वमिति द्वाभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यत इति कर्तव्यं कित्त्वम्। न च दीर्घविधानस्य कुङ् शब्द इति धातुरवकाशः चुकूषत इति। यस्मात्कूङ् शब्द इति पाठस्तत्र कुटादित्वान्ङित्वे सति गुणाभावाद्दीर्घस्य श्रवणं सिद्धम्। वेदलोकयोश्चाकूतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। शुश्रुवावकाशाविति चेद् उहनिगमामिति ब्रूयात् किं प्रत्याहारेण॥

हलन्ताच्च। अयुक्त इति। अन्तशब्दमवयववचनं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते। अन्यस्यान्य इति। अत्यन्तभेदमनेन दर्शयति। अवयवावयविनोस्तु भेदविवक्षापि भवति तन्तूनां पट इति। अभेदविवक्षापि पटीभवन्ति तन्तव इति।इग्वतो हल इति।हलन्तादित्यर्थः। यियक्षतीति। अत्र संप्रसारणप्रसङ्गः।तद्यः सामीप्य इति। एवं च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारयः। निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः। एवमपीति। व्यक्तिनिर्देश इति भावः। असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात्। दम्भेरिति। वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति निपात एकाजनाङित्यत्र कग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। न चात्र व्यक्तिगतमेकत्वमपि तु

ति। यो ह्यनेक्समीपो हल् न तस्मादुत्तरः सन् यस्मादुत्तरः सन् नासाविक्समीपे। एवं तर्हि इग्भिर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्। हल्जातिर्निर्दिश्यते इक उत्तरा या हल्जातिरिति। हलन्ताच्च॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥११॥ कथमिदं विज्ञायते। आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति। आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। किं चातः। यदि विज्ञायते आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति लिङ् विशेषितः सिजविशेषितः। अथ विज्ञायते आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। सिज्विशेषितः। लिङविशेषितः। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदात्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति। ननु चोक्तं लिङ् विशेषितः सिजविशेषित इति। सिच्च विशेषितः। कथम्। आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरे सिचि कार्यं विज्ञास्यते। अथ वा पुनरस्तु चात्मनेदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति। ननु चोक्तं सिज्विशेषितो लिङविशेषित इति। लिङ् च विशेषितः। कथम्। आत्मनेपदे परतो लिङ् नास्तीति कृत्वाऽऽत्मनेपदे लिङि कार्यं विज्ञास्यते। नैव वा पुनरर्थो लिङ्विशेषणेनात्मनेपदग्रहणेन। किं कारणम्। झलिति वर्तते। आत्मनेपदेषु चैव

जातेः स्वगतम्। तत्र यदा तावद्व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिस्तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्मास्तदा तस्या एकत्वादिक्समीपत्वं सतश्च परत्वं तदपेक्षमस्तीति सिद्धं भविष्यतीति कितत्वम्। हकारादिषु चाभिन्नप्रत्ययाभिधानाद्धल्त्वजातेः सद्भावः। यदापि त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिरिति पक्षस्तदा भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः॥

लिङ् सि। कथमिति। आत्मनेपदेष्विति सकृच्छ्रुतस्य अर्थद्वयं न लभ्यते। तत्र यदि निर्धारणसप्तमी तदा तुल्यजातीयस्य निर्धारणाल्लिङेव विशेषितः स्याद् लिङ्शब्देन लिङादेशानां ग्रहणात्। अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते न लिङ् सीयुडादिसमुदायो लिङ्शब्देन गृह्यते इति तस्यात्मनेपदपरत्वाभावः। न चानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सहविवक्षा संभवतीत्येकशेषस्याप्रयोगः। सिच्च विशेषित इति। आत्मनेपदपरत्वादुपचारात्सिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकशेषः करिष्यत इति भावः। आत्मनेपदे लिङीति। अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदायआश्रयिष्यत इति भावः। अथ वा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयं लभ्यते। नैव वेति। संभवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशेष्यते न लिङित्यर्थः॥

लिङ् झलादिः न परस्मैपदेषु । तदेतत्सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणम् । अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अपाक्षीत् । अवाप्सीत् । नैतदस्ति । इक इति वर्तते। एवमप्यचैषीत् । अनैषीत् अत्रापि प्राप्नोति । हलन्तादिति वर्तते । एवमपि अक्रोषीत् । अमोषीदत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । झलिति वर्तते । एवमप्यभैत्सीत् अच्छैत्सीत् । अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अस्राक्षीत् अद्राक्षीदिति । किं च स्यादकित्त्वत्वात्: अमागमो न स्यात् ॥

स्थाघ्वोरिच्च ॥ १७ ॥ इच्च कस्य तकारेत्त्वम् । कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते । दीर्घो मा भूत् । दीर्घो मा भूदिति । ऋतेपि सः । अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धो ऽत्र दीर्घः । घुमास्थागापाजहातिसां हलीति । अनन्तरे प्लुतो मा भूत् । इदं तर्हि प्रयोजनमनन्तरे प्लुतो मा भूदिति । कुतो नु खल्वेतत् । अनन्तरार्थआरम्भे ह्रस्वो भविष्यति न पुनः प्लुत इति । प्लुतस्य विषये स्मृतः । विषये प्लुत उच्यते ।

स्थाघ्वोरिच्च । इच्च कस्येति । कथं पुनरत्र षष्ठी । यावता हेतुशब्दः लोके न प्रयुक्त इति हेतुतृतीयया भाव्यम् । नैष दोषः । हेतुरूपतया अविवक्षणात् । संबन्धिरूपेण विवक्षितत्वाद्यथा मदीयाः पुत्रा इति शैषिकः प्रत्ययस्तदुत्पत्तिकाले अपत्यरूपस्याविवक्षणात् तकार इत् तकारेत् तस्य भावस्तकारेत्त्वं किमर्थं क्रियते । दीर्घो मा भूदिति । आन्तरतम्यात्प्राप्नोतीति भावः । भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णातीत्येष तु परिहारो नित्यत्वान्नोक्तः । क्वचिद्भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणात् । यथाऽमूभ्यामित्यादावूकारो दीर्घस्य भवति । परिहारान्तराभिधानाद्वा । अन्तरेणापीति । इकारविधानेन विनापीत्यर्थः । कित्त्वं तु कर्तव्यमेव । तेन विना ईत्वस्य प्राप्त्यभावात् । अनन्तर इति । असत्यस्मिन्नादेशे क्रियमाणइत्यर्थः । प्लुतस्य विषयइति । अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते यद्यनेन प्लुतो विधीयेत तदा यत्रापि विषयेऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो रित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत अस्मिन्कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्याष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्तस्य पक्षेनुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते । अनन्तरेप्यादेशे श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् । ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं सिद्धस्यापि पुनर्विधानं प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्याद् मा भूत् प्लुत इति चेत् ।

यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन। इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृतेऽपि सः॥ अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः॥ १॥ स्वाघ्वोरिच्च॥

न क्त्वा सेट्॥ १८॥ न सेडिति क्त्वे ऽकित्त्वे। न सेडित्येव सिद्धं नार्थः क्त्वाग्रहणेन। निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति। गुधितः। गुधितवानिति। निष्ठायामवधारणात्। निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति। किमवधारणम्। निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष इति। परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति। किं च स्यात्। पपिव। पपिम। क्ङितीत्याकारलोपेन स्यात्। मा भूदेवमिटीत्येवं भविष्यति। इदं तर्हि जग्मिव। जघ्निव। क्ङितीत्युपधालोपो न स्यात्। ज्ञापकान्न परोक्षायाम्। ज्ञापकात्परोक्षायां न भविष्यति। किं ज्ञापकम्। सनि झल्ग्रहणं विदुः। यदयमिको झलिति झल्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। झल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं झलादौ यथा स्यात्। इह मा भूत्। शिशयिषत इति। यदि चात्रातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्यात्। झल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र कित्त्वं न सेडिति प्रतिषेधो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति। ततो झल्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकमुत्तरार्थमेतत्स्यात्। स्वाघ्वोरिच्च झलादौ यथा स्यादिह मा भूत् उपास्थायिषाताम् उपास्थायिषत। इत्त्वं कित्संनियोगेन। कित्त्वसंनियोगेनेत्त्वमुच्यते। तेना-

---

तत्र। प्लुतस्य विषये स्मृत इति। सचासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम्। प्लुतविधौ तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत्॥

न क्त्वा। क्त्वेऽकित्त्वे इति। अकारप्रश्लेषः। निष्ठायामिति। शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति नियमः। विपरीतस्तु निष्ठैवेति व्याख्यानान्न भवति। परोक्षायामिति पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या परोक्षा लिडुच्यते। अस्त्वत्रेति। प्राप्नोतु कित्त्वमित्यर्थः। न तु निवृत्तस्य निषेधः कर्तुं शक्यः। उपास्थायिषातामिति। स्थास् आतामिति स्थिते इत्त्वं च प्राप्नोति चिण्वद्भावश्च तत्र परत्वाच्चिण्वद्भावे युक् च प्राप्नोति इट् च तत्र इट्प्र-

सति कित्त्वे इत्त्वं न भविष्यति । रेण तुल्यं सुधीवनि । तद्यथा । सुधीवा सुपीवेति । ङीप्संनियोगेन र उच्यमानो ऽसति ङीपि न भवति । अथ वा ऽस्त्वत्रेत्त्वं का रूपसिद्धिः । हल्ङ्यादिलोपे कृते ऽतायामायादेशो भविष्यति । वस्वर्थम् । वस्वर्थम् तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । वसोर्ह्यौपदेशिकं कित्त्वम् । किं च स्यात् । पपिवान् । तस्थिवान् । क्ङितीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवमिटीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि जग्मिवान् जघ्निवान् क्ङितीत्युपधालोपो न स्यात् । किदतिदेशात् । अस्त्वत्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधः । आतिदेशिकमत्र कित्त्वं भविष्यति । यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते । अञ्जेः आजिवानिति । एवं तर्हि छान्दसः क्वसुः । लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिन्ङिद्भवतीति ङित्युपधालोपो भविष्यति । निगृहीतिः प्रयोजनम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । निगृहीतिः । उपस्निहितिः । निकुचितिः । तत्तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्त्वा च विग्रहात् । उपरिष्टाद् योगविभागः करिष्यते । न सेट् निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः । मृषस्तितिक्षायाम् । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । ततः पूङः । पूङश्च निष्ठा सेट् किन्न भवति । ततः । क्त्वा च । क्त्वा च सेट् किन्न भवति । पूङ इति निवृत्तम् । न सेडिति कृते ऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।

पवादो युगागमः तत्र कृते यकारस्येत्त्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते । पूर्वमेव युका बाधितत्वादिति भावः । असति कित्त्व इति । झल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं न तावत्स्थितमिति आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य न सेडिति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः । सुधीवनीति । अनो बहुव्रीहेरिति प्रक्रान्तस्यैव ङीपो निषेधो न तु रेफस्यापि स तु सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायान्निवर्तते अयं न्यायो बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छग्रहणेन ज्ञापितः । अस्त्वत्रेति । यकारस्य कृते इत्त्वे वृद्धिर्भविष्यति युगागमेनह्याकारस्य वृद्धिर्बाध्यते न त्विकारस्यापि । आजिवानिति । इदं नोपपद्यते । अत्र हि नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः । तत्र हि कित्त्वप्रतिषेधान्न लोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वान्नुटि सत्येकाच्त्वाभावादिण्निवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः । चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था । भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसद्भावादेष परिहारो नाश्रितः । निगृहीतिरिति । तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीडागमः । क्त्वा च विग्रहादिति ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥ इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि । वस्वर्थं किदतीदेशाद् गृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ इह कस्मान्न भवति । गुधितः गुधितवान् । उदुपधाच्छपः । शब्विकरणेभ्य इष्यते॥

पूङः क्त्वा च ॥ २२॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि वा प्रसङ्गः सेट्प्रकरणात्। पूङः क्त्वानिष्ठयोरिटि विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । सेट्प्रकरणात् । सेडिति वर्तते । न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटि वा कित्त्वम् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादकिदाश्रयं सेट्त्वम् । यदा अकित्त्वं तदेटा भवितव्यम्। सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटएव विभाषा कित्त्वं भविष्यति। इड्विधौ पूङो ग्रहणं क्रियते। तेन वचनादिट् सेट्प्रकरणाच्च। इटएव विभाषा कित्त्वं प्राप्नोति। इड्विधौच्चग्रहणम्।इड्विधौ हि पूङो ग्रहणं न कर्तव्य भवति । भारद्वाजीयाः पठन्ति । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः सिद्धम् । कथम् । विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम् । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते। नोपधात्थफान्ताद्वा वञ्चिलुञ्च्यृतश्चेति ॥

विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यतइत्यर्थः ॥

उदु । उदुपधाच्छप इति शपः संबन्धी शब् विकरणो यस्तस्मादित्यर्थः ॥

पूङः । पूङ इति । सेडितिअन्यतरस्यामिति चानुवर्तनात्सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोः कित्त्वविकल्पः स्यात् ततश्च पुवित्वा पुवित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेडागमः पूङश्चेति विकल्पेनेड्विधानात् । न वेति । इड्विधौ पूङश्चेति सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचष्टे । तत्रानिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्त्वं विकल्प्यते। तत्र यदा कित्त्वं तदा श्र्युकः कितीति इट्प्रतिषेधात्पूत्वा पूत इति भवति । यदा त्वकित्त्वं तदेड्गुणयोः पवित्वा पवित इति भवति। भारद्वाजीया इति । लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण पूङश्चेतीड्विधौ पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिध्यतीष्टमिति भावः। उत्तरार्थमिति। न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥

वृषस्तृषिक्रृषेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥ काश्यपग्रहणं किमर्थम् । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते । वृषिस्तृषिक्रृषेः काश्यपस्य

रलोव्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ २६ ॥ किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । आहोस्वित्प्रतिषिध्यते । किं चातः । यदि विधीयते क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिषिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तरं पठति । रलः क्त्वासनोः कित्त्वारम्भः । रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु चोक्तं क्त्वाग्रहणमनर्थकमिति । नानर्थकम् । न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । ऊ इत्यनेनकालः प्रतिनिर्दिश्यते । ऊ इत्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णेन कालस्य सह सामानाधिकरण्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । ऊकालकाल इति । कि मिदमूकालकाल इति । ऊ इत्येतस्य काल ऊकालः ऊकालः कालो यस्य स ऊकालकाल इति । स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमूकालकाल ऊकाल इति । अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णोपि काल एव । ह्रस्वादिषु समसंख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात् ।

वृषि । पूजार्थमिति । शास्त्रस्य पूजापारंपर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्रामाण्यप्रतिपादनात् ॥

रलो । किमिदमिति । किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित् प्राप्तइति प्रश्नः । तत्राप्राप्तविभाषायां सन एवाप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयत इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका । नहि तस्य कित्त्वं विधेयं स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्वः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सन्ग्रहणं न कार्यं नहि तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते । रल इति । अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपतवप्रदर्शनाय च विचारः कृतः । नह्युभयत्र विभाषा न सन्ति प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणे तासां सिद्धत्वात् ॥

ऊकालः । अयुक्तोयमिति । तपरस्तत्कालस्यैत्यत्र व्याख्यातत्वादिह न व्याख्यायते । ह्रस्वादिष्विति । ऊ इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्भेदानवगमात् संज्ञिविशेषणस्यै-

ह्रस्वादिषु समसंख्यत्वस्याप्रसिद्धिः। किं कारणम्। निर्देशवैषम्यात्। तिस्रः संज्ञा एकः संज्ञी। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सिद्धं तु समसंख्यत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। समसंख्यत्वात्। कथं समसंख्यात्वम्। त्रयाणां हि विकारनिर्देशः। त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देशः। कथंपुनर्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति। तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात्। यद्यपि तावत्तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्याज् ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति। कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भविष्यतीति। आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति। न पुनर्मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्यात्। तथा द्विमात्र आदौ वा स्यादन्ते वा। तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात्। अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम्। कुतः प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति। यत्तावदुच्यते। अयं तावत् त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुं प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतेति। प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः प्लुतसंज्ञा चानेनैव। यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् प्लुतसंज्ञैवास्य न स्यात्। कुतः प्रकृतिभावः। यदप्युच्यते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति। ह्रस्वाश्रया हि घिसंज्ञा ह्रस्वसंज्ञा चानेनैव। यदि च मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्यात् ह्रस्वसंज्ञैवास्य न स्यात्। कुतो घिसंज्ञा कुतः पूर्वनिपातः। एवमेषा व्यवस्था न प्रकल्पते। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-

---

कत्वे सति संज्ञिनोऽप्येकत्वात्। संज्ञानां च त्रित्वात्संख्यातानुदेशाप्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। त्रयाणां कृतैकादेशानां निर्देशाद्विशेषणत्रयावच्छिन्नत्वात्संज्ञिनामपि त्रित्वाद्यथासंख्यं संबन्धः सिद्ध इत्यर्थः। अथ तत्र साम्यं यथासंख्यसूत्रे आश्रीयते न शब्दत एव। अथ वा शब्दत स्वास्याश्रयणेऽपि संहितावशादैक्यमिव प्राप्तास्त्रयः शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः। कथं पुनरिति। प्रत्यक्षेणैकस्यैव शब्दस्य श्रवणाद्भेदावगमे प्रमाणाभाव इति भावः। तिसृणामिति। अनुमानाद्भेदावसाय इति भावः। अयं तावदिति। लौकिकव्यवहाराश्रयणेन प्लुतत्वं ह्रस्वत्वं च सिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते। यत्तावदिति। शास्त्रात्

यति न मात्रिकोऽन्ते भवतीति । यदयं विभाषा पृष्टप्रतिवचनेहे रिति मात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योन्ते स प्लुतसंज्ञः । यदि च मात्रिकोन्ते स्यात् । प्लुतसंज्ञाऽस्यस्यात् । तत्र हि मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । मध्ये तर्हि स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति । यदयमतो दीर्घो यञि, सुपि चेति दीर्घत्वं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यो मध्ये स दीर्घसंज्ञकः । यदि च मात्रिको मध्ये स्याद्दीर्घसंज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोन्ते भवतीति । यदयमोमभ्यादानइति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योन्ते सप्लुतसंज्ञः । यदि च द्विमात्रोन्ते स्यात् प्लुतसंज्ञाऽस्यस्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो बाधित इति कृत्वा क्वान्यत्रोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात् । एवमेषां व्यवस्था प्रक्लृप्ता भवेद् । व्यवस्था च प्रक्लृप्ता । दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः । दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति । का । ह्रस्वसंज्ञा । किं कारणम् अण् सवर्णान् गृह्णातीति । सिद्धं तु तपरनिर्देशात् । सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । उदूकाल इति । यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् । द्रुतादिषु चोक्तम् । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्तइति । स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते । यावच्च

स्थितायां ह्रस्वादिव्यवस्थायां लोके ह्रस्वादिव्यवहारो नान्यथेति भावः । यदयमिति । अनन्तरमादेशविधानार्थमेतत्स्यादिति चेत् तन्न नहि स्थानेन्तरतम इत्यस्याः परिभाषायाः प्रत्याख्यायाः बाधा युक्तेति विशिष्टानुपूर्वीप्रतिपत्ती लिङ्गत्वमेव प्लुतविधानस्य । मात्रिकेणेति । लिङ्गद्वयेनान्तमध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वादितर्थः । दीर्घप्लुतयोस्त्विति । उकारोण्त्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोः स्वरूपस्य ग्राहक इति ह्रस्वसंज्ञा त्रयाणामपि प्राप्नोति । न च दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्वसंज्ञा बाध्यते । संज्ञानां समावेशाभ्युपगमात् आकडारादेका संज्ञेति वचनात् । द्विमात्रत्रिमात्रौ त्वनण्त्वाद्भिन्नकालानां न ग्राहकाविति न तत्र दोषः । यावच्चेति । एककार्यत्वादेतदुक्तम् । क्व अजि-

तपरकरणं तावच्च कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते । उकाल ऊकाल ऊ३काल इति । अथ वा एकसंज्ञाधिकारे ऽयं योगः कर्तव्यः । तत्रैका संज्ञा भविष्यति या परा अनवकाशा चेति एवं हि दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । अथ वा स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतदशब्दसंज्ञेति एतदया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तया निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । अशब्दसंज्ञायामिति । अथ वा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति। ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् संज्ञया विधाने नियमं वक्ष्यामीति ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यतेतदचः स्थाने यथा स्यादिति। स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः।यतस्तु खलु यावदज्ग्रहणंतावद्ध्रस्वग्रहणमतोऽकिंचित्कराणि ह्रस्वशासनानि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एच इग् ह्रस्वादेशइति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिंस्त्रिषु ह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य एच इग्भवतीति। णौ चङ्युपधाया ह्रस्व एच इग्भवतीति । ह्रस्वः हलादिः शेष एच इग्भवतीति । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ।

स्यैव कालार्थो लभ्यते । उकारादयो ह्यच्त्वं न व्यभिचरन्तीति नाच्त्वेन ते विशेष्यन्ते अपि तु तैरच्। तत्रोकारादि कालत्वादुकारादिसदृशोज् गृहीष्यत इति नार्थः कालग्रहणेन । तत्क्रियते श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति सवर्णग्रहणं न भविष्यति। तत्रैतत्स्यात् । उकारात्परः कालशब्दो न श्रूयतइत्याह । प्रत्येकं चेति । षण्मात्रस्याचोऽसंभवात्संज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः । अशब्दसंज्ञायामिति । ह्रस्वसंज्ञा च शब्दसंज्ञेति तद्विधाने उकारः सवर्णान्न गृहीष्यति । उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्भिन्नस्यापि ह्रस्वसंज्ञा भविष्यति । उदात्तादिसंज्ञास्वज्ग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घप्लुतानामपि ता भविष्यन्ति । हलां त्वयोग्यत्वात्तदभावः । इको यणचीति तु न शब्दसंज्ञाविधानं अपि तु आदिरन्त्येनेति विहितसंज्ञानुवाद इति सवर्णग्रहणं भविष्यति । अथवा ह्रस्वसंज्ञेति । त्रयाणां चेद्ध्रस्वसंज्ञा तदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयः संज्ञिन उपतिष्ठन्ते तत्रान्तरतमादेशविधाने ह्रस्वसंज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यात् । अथ वचनादनन्तरतमो भवेत् । एवमपि ह्रस्वप्रदेशेष्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः । इदं तर्हीति । असत्यां ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वादेशइति कर्तुं न युज्यते ततश्च ह्रस्वविधिप्रदेशेषु बहुक्तत्व एच इगिति

कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। लघीयश्च ह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति। न पुनः संज्ञाकरणम्। ह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति षड् ग्रहणानि। संज्ञाकरणे पुनरष्टौ। ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या ह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति। एच इग्घ्रस्वादेश इति। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञा मा भूदिति॥

अचश्च॥२८॥ किमयमलोन्त्यशेष आहोस्विदलोन्त्यापवादः। कथं चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः। यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्त्यचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति ततोयं तच्छेषः। अथ नानावाक्यमलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति। अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्यानन्त्यस्य चेति। ततोयं तदपवादः। कश्चात्र विशेषः। ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणम् *। ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणं कर्तव्यम्। क्विपि वचिप्रच्छ्योर्दीर्घः अच इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। शमादीनां दीर्घः अच इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। हनिगम्योर्दीर्घः अच इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि तदपवादः। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः *। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। यथेह भवति। रै। अतिरि। नौ। अतिनु। एवं सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। यथेह भवति। चीयते। सूयते। एवं क्रिय-

---

वक्तव्यं तद्गुरु भवति। गृहणानीति। गृह्यतेनेनार्थ इति गृहणं पदमुच्यते। ह्रस्वादेश इत्याङः प्रश्लेषनिर्देशात् पृथक्प्रयोगाभावादाङ् गणितः। ननु मितां ह्रस्व इत्यत्र हेडवेष्टन इत्यस्य हिडयतीत्यर्थमेच इगिति वक्तव्यम्। तथा खित्यनव्ययस्येत्यत्रापि परमनुं मन्य इत्यर्थमिति गौरवप्रसङ्गः। एवं तर्ह्येच इगिति पञ्चकृत्वो प्युच्चार्यमाणे प्रतिपत्तिलाघवं भवतीति लाघवोपलक्षणपरं भाष्यं द्रष्टव्यम्। ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सौत्रत्वान्निर्देशस्य लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वम्।

अचश्च। इको गुणवृद्धी इत्यनेन समानमिदम्। शमादिप्रभृतीति। प्रभृतिग्रहणेन

ते भिद्यते अत्रापिप्राप्नोति। नामि दीर्घः। यथेह भवति अग्नीनाम्। वायूनाम्। एवं षण्णामित्यत्रापि प्राप्नोति। नैषदोषः। नोपधाया इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। प्रकृतस्यैष नियमः स्यात्। किं च प्रकृतम्। नामीति। तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् षण्णामिति। अन्यते। तन्यतइति। अत्रापि प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्यात् नोपधाया नाम्येवेति। एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात् अन्यते तन्यतइति। षण्णामित्यत्र प्राप्नोति। अथाप्युभयतोयं नियमः स्यात् नोपधाया एव नामि नाम्येव नोपधाया इति। एमपि भिद्यते छिद्यते सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति। द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वाचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम्। यावता कामचारः। इह तावद्यचिप्रच्छिक्षमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषुगृह्यमाणेनाचं विशेषयिष्यामः। एतेषां दीर्घो भवति अच इति। इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वचा गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः। नपुंसकस्य ह्रस्वो भवत्यचः अजन्तस्येति। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवत्यचः अजन्तस्येति। नामि दीर्घो भवत्यचः अजन्तस्येति। इह कस्मान्न भवति द्यौः पन्थाः स इति। संज्ञया विधाने नियमः*। संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अजिति हि वर्तते। तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते। अचः अञ्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमानइति। अथ पूर्वस्मिन् योगे अज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम्। अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् *। अज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थम्।

छिवुक्लम्वादयो गृह्यन्ते। भिद्यतइति। यकारादौ यदङ्गं तस्य योवयवोजित्येवमत्र प्रसङ्गः। यदा त्वजेव यकारादिना विशेष्यते तदात्र व्यवधानान्नास्ति प्रसङ्गः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। अजिति हि वर्ततइति। ततश्च ह्रस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता नाचमुपस्थापयन्ति तस्य स्वयमुपस्थानादित्याश्रितस्वरूपव्यापारा आश्रीयन्ते तेन ह्रस्व इत्येवं योच सोचः स्थाने भवतीत्यर्थः संपद्यते। एवं दीर्घप्लुतयोरपि। अथेति। इहैव तदज्ग्रहणं क्रियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः। प्रतत्र्येति। यथा प्रत्याहारे अप्लुताः

अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं च। संयोगनिवृत्त्यर्थं तावत्। प्रतच्य प्ररच्य। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ् माभूदिति। अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं तितउच्छत्रं तितउच्छाया। दीर्घात्पदान्ताद्वेति विभाषा तुङ् माभूदिति। अचश्च ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २१ ॥ नीचैरनुदात्त ॥ ३० ॥ किं षष्ठीनिर्दिष्टम-ज्ग्रहणमनुवर्तते । उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्येषा परिभाषा न प्रकल्पते । कथं हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम् । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते । उताहो न । कश्चार्थोनुवृत्त्या । बाढमर्थः । यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लभ्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । इषे त्वोर्जे त्वा अग्निमीले पुरोहित मग्न आयाहि वीतय इति । नैते व्य-

---

आकारादयो दीर्घप्लुतसंज्ञे लभन्ते तथा संयोगोपि ह्रस्वसंज्ञः स्यादिति तुक्प्रसङ्गः । तितउच्छत्रमिति । परत्वाद्दीर्घलक्षणे वा तुकि सति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति न्यायाद्ध्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते । नचैवं विधे विषये पुनः प्रसङ्ग विज्ञानमस्ति । नित्यविकल्पयोर्विरोधात् । पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र हि पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं क्वचिदाश्रीयते । समुदाये वा कार्यं प्रति व्याप्रियमाणे अवयवानां पारतन्त्र्यादव्यापारान्नैव ह्रस्वलक्षणतुक्प्रसङ्गः । ननु क्रियमाणेप्यज्ग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रहणादच्समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसङ्गः । नैष दोषः । ऊकाल इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते । नहि जातेः परिमाणमस्ति । व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते । एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या हि जाति र्न समुदायव्यङ्ग्या ।

उच्चैः । षष्ठीनिर्दिष्टमिति । उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने । तत्राच इत्यनुवृत्तौ सत्यामयमर्थो भवति उच्चैः स्थानउपलभ्यमान उदात्तसंज्ञः स चाचः स्थान इति । हल्स्वरप्राप्ताविति । सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं राजपुरुष इत्यादावेव स्यात् न तु राजदृषदित्यादौ षकाराकारस्य । असत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्य योन्तो दकारस्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानत्वाद्दकारस्य स्वरः । एषा च परिभाषा यतोऽनाव इत्यत्रानाव इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता । अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन । अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति । ननु को विशेषः । यावता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यत्यनुदात्तादेरजित्यादावनुवादेपि न दोषः । स्वत एव हलोनुदात्तत्वं भवतु अज्झुपरागवशाद्वा तदनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः । एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थं एवायं विचारः । ननु चेति । बाधकाभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः । नैते इति । अन्यथाऽप्युपा-

ञ्जनस्य गुणाः । किं त्वच एव । तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते । कुतो नु खल्वेतत् । अच एते गुणाः स्युः । तत्सामीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्येतेति । अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम् । स्वयं राजन्त इति स्वराः अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति । उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाऽप्रसिद्धिः * । इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तदेव हि कंचित्प्रत्युच्चैर्भवति कंचित्प्रति नीचैः । एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह किमुच्चैरोरूयसे अथ नीचैर्वर्ततामिति । तमेव तथा ऽधीयान मपर आह । किमन्तर्दन्तकेनाधीषे उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तस्यानवस्थितत्वाद् संज्ञाया अप्रसिद्धिः । एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते । आयामो दारुण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निग्रहः । दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता । अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चैः कराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । उरुता खस्य महत्ता कण्ठस्येति नीचैः कराणि शब्दस्य । एतदप्यनै-

---

लक्ष्योपपत्तेरिति भावः । अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति । आप्यायध्वमिति यथा । अत्र ह्याकार उदात्तस्तिङन्तस्य निघातः । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणाः । यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हलामचां च भिन्नस्वरता प्राप्स्यत यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति न हलः । तस्मान्न हलां स्वयं स्वरोऽस्तीति निश्चयः । अन्वग्भवतीति । अनुगच्छतीत्यर्थः । शिष्टसमाचाराच्चेदं निर्वचनमभिहितं न त्वत्र वर्णसादृश्यं किंचिदस्ति । अथवा गतिरपि व्यञ्जेरर्थः विविधं गच्छत्युपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणाभिहितः । उपरागश्च पूर्वपराच्सन्निधानेपि परेणाचा हलो भवति न पूर्वेण । उच्चनीचस्येति । श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाश्रयः पर्यनुयोगः । न चानवस्थितवस्त्वाश्रयेण साधुत्वं व्यवतिष्ठते । एतदपीति श्रोता हि वक्तृगता-

कान्तिकम् । यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तद्धि महाप्राणस्य सर्वनीचैः । सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् * । सिद्धमेतत् कथम् । समाने प्रक्रमइति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः । उरः कण्ठः शिर इति । उच्चैरुदात्तः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥ समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति । अचोरित्याह । समाहारोचोश्चेन्नाभावात् । * । समाहारोचोश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । नह्यचोः समाहारोस्ति । नन्वयमस्ति गाङ्गे ऽनूपइति । नैषोचोः समाहारः । अन्योयमुदात्तानुदात्तयोः स्थाने एक आदिश्यते । एवं तर्हि गुणयोः । गुणयोश्चेन्नाच्प्रकरणात् * । गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न । किं कारणम् । अच्प्रकरणात् । अजिति वर्तते । सिद्धं त्वच्समुदायस्याभावात्तद्गुणे सम्प्रत्ययः * । सिद्धमेतत् । कथम् । अच्समुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगुणस्य सम्प्रत्ययो

नायामादीन्धर्मान् कार्यादवस्यति कार्यं च संकीर्णम् । तथाहि । महाप्राणो नीचैरप्युच्चारयन् स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति । अल्पप्राणस्तूच्चैरपिवदन्नल्पं देशं व्याप्नोति । सिद्धं त्विति । प्रक्रम्यन्ते ऽस्मिन्वर्णा इति प्रक्रमःस्थानमुच्यते । तेनायमर्थः । एकस्मिं स्ताल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तोऽधरभागनिष्पन्नोनुदात्तः । एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः । अभ्याससमधिगम्यश्चायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः ॥

समा । कस्येति । समाहरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः । अचोरिति । तयोः समाहार उपश्लेषरूपः । अन्यत्र त्वौत्तराधर्यरूपोपि संभवति । गाङ्गेऽनूप इति । स्थानिनोरेकाराकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात् स्थानिधर्मेणादेशस्यापि तथा व्यपदेशः । समाहारोचोश्चेदिति । कार्यं क कन्या इत्यादौ स्थानिद्वारकोपि समाहारव्यपदेशो नास्ति यत्राप्यस्ति गाङ्गेनूप इति । तत्राप्यसौ गौणः । गाङ्गशब्दो णान्तत्वादन्तोदात्तः । सप्तम्येकवचनेन सुप्त्वादनुदात्तेन सहैकादेश उदात्तः । अनूपशब्दः अनोरप्रधानकनीयसी इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्तत एकादेशः स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितः । एवं तर्हीति । गुणयोर्नैरन्तर्येणोपलम्भादस्ति समाहारः । अच्प्रकरणादिति । प्रकरणं प्रस्तावो न तु स्वरितत्वादनुवृत्तिः । तस्याः पूर्वं प्रत्याख्यानात् । तदयमर्थः । पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्याच्छितोऽजेव संज्ञी उदात्तानुदात्तशब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावचं प्रत्याययतो न तु गुणम् । सिद्धं त्विति । गुणिनोरचोः समाहारास-

भविष्यति। कथं पुनः समाहारइत्यनेनाच्क्वचः प्रतिनिर्देष्टुम्। मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। पुष्पकाएषांतिपुष्पकाः। कालकाएषांति कालका इति। एवं समाहारवान् समाहारः। अथवा अकारो मत्वर्थीयः। तद्यथा तुन्दो वाट इति। यद्येवंत्रैस्वर्यं न प्रकल्पते। तत्र को दोषः। त्रैस्वर्येणाधीमह इत्येतन्नोपपद्यते। नैतद् गुणापेक्षम्। किं तर्हि। अजपेक्षमेतत्। त्रैस्वर्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः। तद्यथा। शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः। य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते। कल्माष इति। वासारङ्ग इति वा। एवमिहापि उदात्त उदात्तगुणः। अनुदात्तोऽनुदात्तगुणः। य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति। समाहारः स्वरितः॥

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्॥ ३२॥ अर्द्धह्रस्वमित्युच्यते। तत्र दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति। कन्या। शक्तिके ३ शक्तिके। नैष दोषः। मात्रचो ऽत्र लोपो द्रष्टव्यः। अर्द्धह्रस्वमात्रमर्द्धह्रस्वमिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति। तद्यथा। क्षीरोदके स-

---

भवात्सामर्थ्याद् गुणयोः समाहाराश्रयणमित्यर्थः। कथं पुनरिति। स्वरित इत्यनया संज्ञया योग्यत्वादच्संज्ञित्वेनाक्षिप्तः। न चाच् समाहारो भवति। मतुब्लोप इति। गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्गम्यमानार्थस्य मतुपोऽप्रयोग इत्यर्थः। अकार इति। अर्शआदेराकृतिगणत्वात्। त्रैस्वर्यमिति। उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेण स्वरितत्वस्याभावात्त्रैस्वर्यव्यवहारो न स्यात्। अस्ति चायं व्यवहारः। अजपेक्षमिति। स्वरशब्देनाच उच्यन्ते। त्रय एव स्वरास्त्रैस्वर्यमिति स्वार्थे ष्यञ्॥

तस्यादित उदात्त। अन्तपरिमाणस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता नाव्यपवृक्तस्येति न्यायाद्दीर्घप्लुतावयवो ह्रस्वग्रहणेन न गृह्यतइत्यालोच्याह। अर्द्धह्रस्वमिति। कन्येति। कन्या राजन्यमनुष्याणामन्तइति स्वरितः। शक्तिके ३ शक्तिके इति। स्वरितमाम्रेडितेसूयेति स्वरितः प्लुतः। मात्रच इति। अर्द्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रूढिशब्दः। व्युत्पत्त्यर्थं तु ह्रस्वस्योपादानम्। अर्द्धमात्रात्वेनाभधीयते ततः प्रमेये मात्रचं विधाय तस्य प्रमाणे ल इति लोपः क्रियते। तत्र यथा ह्रस्वबुद्ध्यार्द्धमात्रा विभज्यते एवं दीर्घप्लुतयोरपीति। किमर्थमिति। नैवं भूतमिहान्वाख्यानं दृश्यते सन्ध्यक्षरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः। आमिश्रीभूतमिवेति। तत्त्वतोऽस्त्येव विभाग इति इवशब्द उपात्तः। क्षीरोदके इति। नियतव्यक्तिविवक्षायां जाति-

म्पृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्वोदकमिति। एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नवकाशे उदात्तं कस्मिन्ननुदात्तमिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाश उदात्तमस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति। यद्ययमेवं सुहृत्किमन्यान्यप्येवंजातीयकानि नोपदिशति। कानि पुनस्तानि। स्थानकरणानुप्रदानानि। व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या। सोऽसौ छन्दःशास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते। यद्येवं नार्थोऽनेन। इदमप्युपलब्ध्याधिगमिष्यति। संज्ञाकरणं तर्हीदम्। तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवतीति। किं कृतं भवति। त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। संज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषुस्वरितग्रहणं न पुनः संज्ञाकरणम्। त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि। संज्ञा करणे पुनरेकादश। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते। अन्वाख्यानं च संज्ञा च। कथं पुनरेकेन यत्नेनो भयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। अन्वर्थग्रहणात्। अन्वर्थग्रहणं विज्ञास्यते। तस्य स्वरितस्यादितोऽर्धह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवति। ऊर्ध्वमात्तमिति चात उदात्तम्। यदि तर्हि संज्ञाकरणम्। उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति। अन्वाख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः। स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरित-

---

परत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः। उत्तराविद्येति। पुरा कल्पे पूर्वा अद्यत्वे तूत्तरेति पस्पशायामाख्यातम्। संज्ञाकरणमिति। प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनात्समुदाय आक्षिप्यते इति भावः। उभयमिति। सत्यप्यक्षरगौरवे महतोऽर्थस्य व्याप्तिर्भवति सुखेन विभागस्यापि परिज्ञानात्। उदात्तादेरिति। उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रमाद्युदात्तश्चेति तत् स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति ततश्च प्रत्ययः कदाचित् स्वरितादिरपि स्यादित्यर्थः। अन्वाख्यानमेवेति। न केवलमिदं सूत्रम्। यावदुच्चैरुदात्त इत्यादिसंज्ञाकरणमपि मन्द-

परस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात् कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् * । स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्ताद् आ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्येतस्मात् सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यतः कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् । स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात् । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । कार्यम् । देवदत्तयज्ञदत्तौ । स्वरितोदात्तार्थं च । स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । इन्द्र आगच्छ । क्व तर्हि स्याद्यः सिद्धः स्वरितः । सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छ । स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थम् । स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् । इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ । स्वरितपरसन्नतरार्थं च । स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । माणवकजटिलकाध्यापकन्यङ् । क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । माणवक जटिलकाभिरूपक । क्व तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह

बुद्धिप्रतिपादनार्थम् । सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहारः । स्वरितस्येति । आ अर्धह्रस्वोदात्तादित्याकारप्रश्लेषः । इयं नवसूत्र्युदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्येतस्मात्परा कर्तव्या । तेन स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामित्येकश्रुतौ विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति । तेन मेशब्दात् स्वरितात्परेषां गङ्गप्रभृतीनामामन्त्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । क्व तर्हीति । आश्रयात्सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः । कार्यमिति । अत्र तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं तत्र सिद्धमित्यत्रैव स्यात् । स्वरितोदात्तार्थमिति । स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आष्टमिकस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति । सुब्रह्मण्योमिति । सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययस्वित्त्वात्स्वरितः । ततष्टाबेकादशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात्स्वरितः । तत ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव तस्य सिद्धत्वादुदात्तत्वम् । सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्येत न तु निगदो लक्ष्यते । स्वरितोदात्ताच्चेति । आगच्छेत्यत्र गशब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति छशब्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न्यङ्ङिति । न्यधी चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यकारः स्वरितस्तस्यासिद्धत्वात् पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात् । देवब्रह्मणोरिति । लिङ्गात्पाठक्रमवा-

स्वरित इति । यद्येतज् ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । नब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति । किं तर्हि । परमेतत्सूत्रकाण्डमिति । तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् ॥

एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥ किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणमेकवचनं संबुद्धिरिति । आहोस्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं संबुद्धिरिति । किं चातः । यदि पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणं देवा ब्रह्माणः, अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थग्रहणं, न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता । नोदात्ता । कथं ज्ञायते । यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरब्निर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तराम् । यदि तर्हि नोदात्ता । अनुदात्ता अनुदात्ता च न । कथं ज्ञायते । यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरब्निर्देशः । यावत्सन्नस्तावत्सन्नतरः । सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं क्रियते । अपर आह । किमयमेकश्रुतिरुदात्ता आहो स्विदनुदात्ता । उदात्ता । कथं ज्ञायते यदयमुच्चैस्तरां वा वषट्कारइत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्र त-

---

धेन क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं स्यात् । यद्येतदिति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यतइत्यर्थः । न ब्रूम इति । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं व्याख्यायत इत्यर्थः ॥

एक । किमिति । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय इत्युभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति च न्यायद्वयसम्भवात्प्रश्नः । यथा न दोष इति । नहि दूरादिति । विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते । सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानतया दूरादिति विशेषणसम्भवो व्याप्तिश्चान्वर्थग्रहणे भवति । किं पुनरिति । उदात्तानुदात्तानुरागवशात्प्रश्नः । यावदुच्चैरिति । यदि चोदात्तैकश्रुतिरभविष्यत्तदा यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरां वा वषट्कार इति सूत्रं नाकरिष्यदित्यर्थः । तावत्सन्नतर इति । तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्सन्नतरविधानमनर्थकं स्यात् । अन्तरालं क्रियतइति । हरतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि लकारः । क्षीरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः ।

रव्निर्देशः। उच्चैरुच्चैरुच्चैस्तरामित्येतद्भवति। यदि तर्ह्युदात्ता। नानुदात्ता। अनुदात्ता च। कथं ज्ञायते। यदयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरङ्कुलाह। कथं कृत्वाज्ञापकम्। तन्वं तरब्निर्देशः। सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति। तएते तन्त्रे तरब्निर्देशे सप्तस्वरा भवन्ति। उदात्तः। उदात्ततरः। अनुदात्तः। अनुदात्ततरः। स्वरितः। स्वरिते य उदात्तः सोन्येन विशिष्टः। एकश्रुतिः सप्तमः। एकश्रुतिर्दूरात्संबुद्धौ ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्यतूदात्तः॥ ३७ ॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः *। सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति सुब्रह्मण्योम्। आकार आख्याते परादिश्च *। आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति। इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ। वाक्यादौ च द्वे *। वाक्यादौ च द्वे उदात्ते भवतः। इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ। मघवन्वर्जम् *। आगच्छ मघवन्। सुत्यापराणामन्तः *। सुत्यापराणामन्त उदात्तो भव-

---

स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः। उच्चैर्दृष्ट्वेति। सोमस्याग्ने व्रीही वौषट् इत्यत्र मन्त्रे यज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहिता तदपेक्षया वौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते। यथा मलिने वस्त्रे शौक्ल्यानुवेधसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरेषु शुक्लतरव्यपदेश इत्यर्थः। सन्नं दृष्ट्वेति। एकश्रुतिगतमित्यर्थः। सोन्येनेति। अनुदात्तेनोपरक्तः यथा शुक्लः पटो वर्णान्तरयुक्तेन द्रव्येणेत्यर्थः। कश्चित्तु स्वरितस्योदात्तस्य भागोनानुदात्तेनानुरज्यते इति पृथक्स्वरितो निर्दिष्टः। स्वरितस्य भेदा जात्यस्वरादयोऽष्टाविति भाष्यकारेणाप्रकृतत्वादिह नोक्ताः। इयं चैकश्रुतिराप्लुतात्संबोधनवाक्यस्य भवति। प्लुतस्तूदात्त एव विधानसामर्थ्यात् ॥

न सु। ओकार इति। नेदमपूर्वविधानं सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्श्यते। यथा चोदात्त ओकारस्तथा तस्यादित इत्यत्रोक्तम्। ओमभ्यादानइति तु प्लुतोदात्तत्वं भवति। तस्या यज्ञकर्मविषयत्वादित्याहुः। इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तः तस्य द्वितीयो वर्णो वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तः स उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइति स्वरितस्थानेनोदात्तत्वम्। आकार आख्यातइति। तिङन्ते गच्छशब्दे परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः। परादिश्चेति। आकारात्परस्य गच्छेत्यस्यादिरुदात्तः। तिङ्ङतिङ इति निघाते पूर्ववत्स्वरिते च कृतेऽनेनोदात्तविधानात्। वाक्यादौ चेति। अनन्तरोक्तप्रक्रिययेति भावः। मघवन्वर्जमिति। मघवन्नित्यस्यामन्त्रितस्येति निघातविधानात्। सुत्यापराणामिति। सुत्याशब्दः परो येभ्यस्तेषामित्यर्थः। द्व्यह इति टज-

ति । द्वाह्रे सुत्यां त्र्याह्रे सुत्याम् । असावित्यन्तः* । असावित्यन्त उदात्तो भवति । गार्ग्यो यजते वात्स्यो यजते । अमुष्येत्यन्तः* । अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । दाक्षेः पिता यजते । स्यान्तस्योपोत्तमं च* । स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । अन्त्यश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते वात्स्यस्य पिता यजते । वा नामधेयस्य* । वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते ॥ २ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके* । देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेकइच्छन्ति । देवा ब्रह्माणः । देवा ब्रह्माणः ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम् * । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् । आग्निवेश्यः पचतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । बहुवचनेन निर्देशः क्रियते तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् द्व्येकयोर्न स्यात् । नैष दोषः । नात्र बहुवचनेन निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयक-

---

न्तत्वादन्तोदात्तत्वम् । असावित्यन्त इति । इदं वाचनिकम् । असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम् । गार्ग्य इति । ञित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वविधिः । अमुष्येति । षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेतत् । दाक्षेरिति । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् ॥

देव । अनुदात्तत्वमेकइति । ये देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहुस्तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तः क्रियते यदा तु देवाः ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानत्वादामन्त्रितस्येति निघातस्य सिद्धत्वान्नानेनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेकइत्युक्तम् ॥

स्वरि । द्व्येकयोरिति । पशुना यजेतेतिवत्सङ्ख्याया विवक्षितत्वात् । आग्निवेश्य इति । यञन्तत्वादादिरुदात्तः । शेषनिघातः ततो द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः तस्मात्परौ द्वावनुदात्तौ । पचतीति । धातुरुदात्तः शप्तिपावनुदात्तौ ततः शबकारः स्वरितः ततः पर एकोनुदात्तः । द्व्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वं एकशब्देन चैकत्वं तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः । नात्रेति । तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची यथा गृहं संमार्ष्टीति सङ्ख्या न विवक्ष्यते तथेहापीत्यर्थः । तत्कारीति । असत्यां बहुत्वसङ्ख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति

त्वाच्च बहुवचनेन निर्देशः क्रियते । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद्वचनेन निर्देशःकर्तव्य इति । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद् बहुवचननिर्देशः क्रियते । अविशेषेणैकश्रुत्यं भवति । अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानामप्रसिद्धिः * । अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् * । अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुतिर्भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरेकवचनमविशेषेण व्यवहितानामप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । कथम् । एकशेषनिर्देशोयम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्तानामिति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृति ष्वेकशेषः परिसमाप्यते । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्व्येकयोरपि भविष्यति । स्वरितात्संहितायाम् ॥

तद्विवक्षणीयम् । नात्र निर्देशस्तन्त्रमिति वचनात्तदेवाविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः । नान्तरीयकत्वादिति । शब्दसंस्कारार्थमेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तुषपलालानीति । तुषसहितानि पलालानीति तत्पुरुषः । द्वन्द्वे तु जातिवाचित्वादेकवद्भावप्रसङ्गः । एवं शकलकण्टकानीति । व्यवहितानामिति । स्वरितादिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यमिति । इमं मे गङ्गे इत्यत्र मेशब्दात्स्वरितात्परस्यैकस्यैवानन्तरस्य स्याद् न द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः । एकशेषनिर्देशोयमिति । योगारम्भपक्षे वर्णत्रयोपादानेनैकशेषः क्रियते । अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशेषः कर्तव्यः । आकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्याते सूत्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतं ततश्चैकद्विबहुषु स्वरितात्परस्याजातेरानन्तर्येणोपलम्भात्सर्वेषामैकश्रुत्यस्य सिद्धत्वाद्दोषाभावः । एवमपीति । सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुदितानां कार्यप्रसङ्गः । प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्येऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोप्यनुदात्ता गृह्यन्त इति दर्शयति । प्रत्येकमिति । निर्देश एव सह विवक्षा । कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव भुञ्जते ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥ अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम् * । अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । एकहल्प्रत्ययो ऽपृक्तसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वादिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम् । एवं हि स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् । अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणम् । अणिञोर्लुगर्थमल्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोरिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् । अणिञोर्लुगर्थमिति चेन्नातिप्रसङ्गः * । अणिञोर्लुगर्थमिति चेन्नातिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृत इति । णवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । वचनप्रामाण्यादिति चेत् फञ्निवृत्त्यर्थं वचनम् * । वचनप्रामाण्यादिति चेत् फञ्निवृत्त्यर्थमेतत् स्यात् । फञतो मा भूदिति । पैलादिषु वचनात्सिद्धम् । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वेवास्य पाठं कुर्वीत । तत्र पाठादन्येषामपि फञो निवृत्तिर्भवति । एवं सिद्धे सति यदयं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्भवतीति । तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् । अल्ग्रहणेपि वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति अपृक्तसंज्ञायामल्ग्रहणं कर्तव्यम् स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अपृक्तग्रहणं कर्तव्यं तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः । अयमस्ति विशेषः । अल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति दर्विः

अपृक्त । स्वादिलोप इति । बिभेदेति णलोपप्रकरणेनैव निवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः । अणिञोरिति । पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भावः । णवचनेति । लुगपवादो णो विज्ञास्यतेऽन्यथाऽण एव लुकि सिद्धे णविधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः । फञ्निवृत्त्यर्थमिति । यञिञोश्चेति प्राप्तस्य फको बाधनार्थं णवचनं स्यात् तस्य च लुक् स्यादेवेत्यर्थः । कस्मान्न भवतीति । प्रत्ययस्य विशेषणमल्ग्रहणमिति तदन्तविधिसद्भाव इति मत्वा प्रश्नः । इदं तु नाश्रितमनुनासिकपरत्वादिति । अल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । यद्यलन्तस्य स्यात्केवलस्य चाद्यन्तवद्भावात्तदाल्ग्रहणेन न किंचिद्व्यावर्तितं स्यात् । दर्विरिति । ननु हलन्तत्वा-

जागृविः । अलेव यः प्रत्ययः ।किं वक्तव्यमेतत् ।नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च योऽल् चान्यश्च तत्र स्यात् । अल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । हल्ग्रहणेपि वै क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः । हलेव यः प्रत्ययः। किं वक्तव्यमेतत् । नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते । हल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च यो हल् चान्यश्च तत्र स्यात् । हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।अस्त्यन्यद्धल्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम्। हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमितयुक्तं तदुपपन्नं भवति ॥ अपृक्त ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥ तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिः * । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वात् सं-

---

भावादत्र प्राप्तिरेव नास्ति । नैष दोषः । अयं साम्प्रतिको विशब्द इति क्विबादिषु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते तत्रापृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणेन हल्वान् गृह्येत । यथा गुरोश्च हल इत्यत्र गुरुमान् । हलेवेति । हलः प्राधान्यात्प्रत्ययस्य च विशेषणत्वादित्यर्थः । क्विबादिषु भूतपूर्वगत्याश्रयणाद्गौणी चेत्कल्पना । अत्र हल्शब्देन तद्वतो ग्रहणे किं न गौणी । हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । क्विबादयोऽपि हल्वन्तो दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोपीति किमनेन व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः । हलन्तस्य यथा स्यादिति । ततश्चासत्येकग्रहणे हन्यादित्यादौ तिलोपः स्यादिति कर्तव्यं हल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणम् । अल्ग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं कृतं तु ज्ञापनार्थं तद्दर्शितं भाष्ये । यद्यप्ययमर्थो निपात एकाजनाङित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितस्तथापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापितः । अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानं विस्पष्टार्थम् । हल्ङ्यादेर्जित्यत्रास्य परिभाषात्वं व्यवस्थापितमिह कथं संज्ञात्वेन व्यवहारः । परार्थं सामान्यात्परिभाषा संज्ञात्वेन व्यवह्रियते इत्यदोषः ॥

तत् । समासैकार्थत्वादिति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते । नीलोत्पलादिश्च तत्पुरुष एक एवेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । वर्तिपदानां तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते तत्पुरुषत्वं तु तेषां नास्ति ।

ज्ञाया अप्रसिद्धिः । एकोयमर्थस्तत्पुरुषो नाम । अनेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम् । सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । तत्पुरुषस्समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । अयं तत्पुरुषोस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तत्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति । तद्यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम् । तत्पुरुषः । ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् ॥ ४३ प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे संज्ञाप्रसिद्धिः * । प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । नहि कष्टादीनां समासे प्रथमां पश्यामः । सिद्धं तु समासविधाने वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वा तदर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् * । न वा वक्तव्यम् ।

ऐकपद्यमिति । पदशब्देनार्थ उच्यते । ऐकार्थ्यमित्यर्थः । अथवा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यामैकपद्यमुच्यते । एकविभक्तित्वमिति । एककारकत्वमित्यर्थः । तद्य इति । ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं संभवत्येव राजपुरुषः शोभन इत्यादौ तत्कथं गौणस्य ग्रहणम् । नैष दोषः । तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गमन्तरङ्गं तु वर्तिपदानामिति तदेवाश्रीयते । ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते तेन समासावयवानामेव पदानां कर्मधारयसंज्ञा विधीयते समुदाये च वाक्यपरिसमाप्त्या पदसमुदायस्यैकैव कर्मधारयसंज्ञा न तु प्रत्येकम् । तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता एकसंज्ञाधिकारात् तत्पुरुषसंज्ञाया बाधा मा भूदिति ॥

प्रथमा । अनिर्देशात्प्रथमाया इति । समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हति यस्मात् समासे प्रथमा विधीयते । न च तथा भूतस्य सम्भवः । समासे कृते तत एव प्रथमोत्पद्यते न तु तदवयवात् । अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वे आश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसंज्ञा स्यान्न कष्टशब्दस्य निर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं स्यात् । समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात् । न वेति । मुख्यार्थासम्भवाद्गौणोर्थो गृ-

किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । समासार्थं शास्त्रं समास इति । यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः * । यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । राज्ञः कुमारीं राजकुमारीं श्रितः । श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य षष्ठीसमासेऽप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उपसर्जनमिति हि महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । अप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति । अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति । षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्वे उक्तम् । किमुक्तम् । षष्ठ्यन्तयोः समासे अर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति । एवं न चेदमकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वमिति । अर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः । गोस्त्रि-

---

हृत इत्यर्थः । यस्य विधाविति । निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात्प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोतीति भावः । राजकुमारीमिति । सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात् पूर्वनिपातव्यवस्था च । सिद्धं त्विति । यस्य श्रितादेः समासविधौ तं श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः । महती संज्ञेति । लोके चाप्रधानमुपसर्जनमुच्यते इहापि तथैवाश्रीयत इत्यर्थः । यद्येवं पूर्वकायोऽर्धपिप्पली पुरुषव्याघ्र इत्यादिषु उपसर्जनसंज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति । नैष दोषः । अन्वर्थसंज्ञा हि यत्र सोऽर्थः सम्भवतीत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाः प्रवर्तन्ते अन्यत्र तु विधानसामर्थ्यान्निरपेक्षाः । यथा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्वत्यादीनामिति प्रथमानिर्देशसामर्थ्यादर्धादीनां संज्ञाप्रवर्तते । अथ यत्रेति । परिहारान्तरसद्भावादेतदुच्यते । अन्वर्थाश्रयणेन ह्येतदपि सिध्यति । षष्ठ्यन्तयोश्चेति । पूर्वनिपातप्रकरण इदमुक्तम् । तत्र हि पूर्वनिपातः प्रत्याख्यायते न वा निष्ठादर्शनादिति । अथाप्यारभ्यते तथापि राज-

योरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति । शब्दशब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । प्रथमानिर्दिष्टम् ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥ द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत । नाप्रतिषेधात् * । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति । किं तर्हि । पर्युदासोयम् । यदन्यत्पूर्वनिपातादिति । पूर्वनिपाते अव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति । अप्राप्तेर्वा * । अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः साप्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् * । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पलीति । उक्तं वा । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमितिशब्दशब्दार्थाविति तत्रौपदे-

---

शब्दस्यैव पूर्वनिपातो न पुरुषशब्दस्य । एवं हि वाक्यापेक्षया समासस्यैकार्थता भवति अन्यथा वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थता स्यादित्यर्थः । तथा हि । पुरुषार्थो राजापेक्षया प्रधानमेवात्रेति । नासौ भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यर्थः । ततोऽप्रधानस्यैवात्र राज्ञः पूर्वनिपातः । शब्दशब्दार्थाविति । नन्वेतत्तत्र प्रत्याख्यातं परमयुवतिरित्यादौ द्वौ तिशब्दौ स्यातामिति । एवं तर्हि अन्वर्थाश्रयेणास्य परिहारस्योक्तत्वादत्र सूत्रमेचिका न कृता ॥

एक । समासइति वर्तते । मुख्य एव चेह समासो गृह्यते समासे विधातव्ये यदेकविभक्तीति समासार्थं वाक्यं वा समासो गृह्यते सर्वस्य च शब्दस्यैकविभक्तित्वमिति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तदुपसर्जनसंज्ञं यथा निष्कौशाम्बिरित्यत्र कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षयाऽपादानशक्तिसम्बन्धात् पञ्चम्यन्त एव । नह्यस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्त्यन्तराविर्भावः । द्वितीयादीनामिति । कष्टश्रितादिषु कष्टश्रितादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसंज्ञा तेषां प्राप्नोति । ततश्चापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः समानाधिकरणसमासोऽवकाशः । ननु चेयमिति । प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वेन विरोधात्परत्वादिति भावः । नोत्सहतइति । अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गस्य प्रवर्तनात् । पञ्चगुरिति । द्विगु-

शिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति। कानि पुनरस्य योगस्यप्रयोजनानि। प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः। क्रार्थे द्विगुः। पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। दशगुः। प्राप्तापन्नः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः। अलंपूर्वं। अलं कुमार्यै अलंकुमारिः। उपसर्गाः क्रार्थे। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम्॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ ४५॥ अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां मा भूदिति। किं च स्यात्। धनं वनमिति। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत। अधातुरिति किमर्थम्। अहन्

प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनात्परवल्लिङ्गं न भवति। अलं कुमारिरिति। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्। अभिधेयवचनोऽर्थशब्द आश्रीयते तत्राधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणादर्थवत एव संज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह। अर्थवदिति। व्यपदेशायेति। संज्ञिन इति वाक्यशेषः। पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयतइत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः। वर्णानां मा भूदिति। विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति। क्व चिद्वर्णानां चेति पाठः। तत्र च शब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दश दाडिमानीत्यादिः समुच्चीयते। किं च स्यादिति। संख्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः। धनमिति। नन्वधातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति। नैतदस्ति। प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञासमावेशः। अयं भावः। अविशेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते तेषूत्पन्नेष्वर्थनियमः प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्यय नियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः। अव्ययादिवत्। यदुक्तं संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापक्षे। तत्र हि तन्वेणैकैव विभक्तिः। समुदायावयवार्थगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति। एकमेव हि तदेकत्वं तत्रैकेनैव हि सुपा प्रत्यायितमित्यवयवेभ्यो विभक्तिर्न स्यात्। अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः। न लोप इति। विभक्तेस्तु श्रवणं न भवति समुदायस्य पृथक् प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तर्भावाद् लुकोऽभावात् नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जश्त्वादीनामपि प्रसङ्गः। अहन्निति। विशेषविहित-

ह्नम्। अधातुरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति अहन्नृह्नमिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति। यदयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति धातुग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकं प्रतिषिद्धार्थमेतत्स्यात्। अपि काकः श्येनायतइति। अप्रत्यय इति किम्। काण्डे कुडे। अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति काण्डे कुडाइति। कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः *। अर्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति। समुदायोत्रानर्थकः। समुदायोनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं यथा लोके*।समुदायोनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्वम्। अवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अर्थवन्तो भवन्ति यथा लोके। तद्यथा लोके आढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमित्युच्यते न च सर्वे तत्राढ्या भवन्ति सर्वे वा गोमन्तः। यथा लोके इत्युच्यते लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः। आतश्चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः। यस्य हि यद् द्रव्यं भवति स तेन का-

---

त्वात्स्डाद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः। न चाप्रत्य इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात्। धातुग्रहणं करोतीति। पुत्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक् सिद्ध इति भावः। श्येनायतइति। अत्राप्रत्यय इति निषिद्धा प्रातिपदिकसंज्ञा। कृत्तद्धितेति। तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं कृद्ग्रहणं तु प्रतिषिद्धार्थं भिद् छिदिति। अत्र अधातुरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः। अनेकपदप्रसङ्ग इति। अनेकं पदमस्मिन्नित्यनेकपदः समुदायस्तस्य संज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः। अनेकस्यापि पदस्येति। समुदितस्येति बोद्धव्यम्। प्रतिपदं तु नैव संज्ञा प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधात् समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्तते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति वचनात्समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानात् प्रत्ययान्तत्वाभावात्। न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्सोयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितुं न युज्यते बहुपटव इत्यस्यापि समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् स्वरे दोषप्रसङ्गात्। समुदायोत्रानर्थक इति। पदार्थानां समन्वयाभावात्। अवयवार्थवत्त्वादिति। अवय-

र्थं करोति। यस्य च या गावो भवन्ति स तासां क्षीरं घृतमुपभुङ्क्ते। अन्यैरेतद् द्रष्टुमशक्यम्। का तर्हीयं वाचोयुक्तिराढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमिति। एषैषावाचोयुक्तिः। इह तावदाढ्यमिदंनगरमित्यकारो मत्वर्थीयः। आढ्या अस्मिन्सन्ति तदिदमाढ्यमिति गोमदिदंनगरमिति मत्वन्तात् मत्वर्थीयो लुप्यते। एवमपि वाक्यप्रतिषेधोर्थवत्त्वात्। वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। किं कारणम्। अर्थवत्त्वात्। अर्थवद्ध्येतद्वाक्यम्। न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरितिचेत् पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः*। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेद्। इदमुच्यते। पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ। गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ। अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः। शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः। कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा। इहेदानीं देवदत्तगामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं देवदत्त एवकर्ता नान्यः। गामेव कर्म नान्यत्। अभ्याजेव

र्थवत्त्वादिति। अवयवधर्माणां च समुदाये व्यपदेशात् सति च प्रतिपदिकत्वे सुब्लुक्प्रसङ्गः। एषैषेति। एषा या वाचो युक्तिः सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थः। अकारो मत्वर्थीय इति। ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेशः किं तर्हि दण्डादिवद्यौगिक इत्यर्थः। मत्वन्तादिति। मत्वन्तान्मतुब्न भवति सरूपः प्रत्ययो नेष्ट इति वचनात्तस्मादेकगोपूर्वादिति ठञो भाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लोपः। अत इति च तत्र निवृत्तं गौत्रिकादिसिद्ध्यर्थं गवां समूहो गोत्रा सास्मिन्नस्तीति गौत्रिकम्। अथवा मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यतइति। अनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह। इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वेसम्भवत्युपचरितत्वस्याश्रयो न युक्तः। अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति। एवमपीति। अर्थवद्धीति। पदार्थानां समन्वयावगमात्। न वै पदार्थादिति। पदानि स्वंस्वमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यम्। पदार्था एव त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् परस्परसंसृष्टोवाक्यार्थ इत्यर्थः। न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति भावः। पदार्थाभिसम्बन्धस्येति। ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वाक्यं विशिष्टस्यार्थस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम्। अन्यथा ह्यशाब्दो वाक्यार्थः स्यात्। कर्ता निर्दिष्ट इति। सम्बोधनविषयमनियतक्रियं कर्तृमात्रमित्यर्थः। यद्विशेषेऽव-

क्रिया नान्या । शुक्लामेव न कृष्णामिति । येषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषे ऽवस्थानं स वाक्यार्थः । तस्मात्प्रतिषेधः * । तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति । यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । बहुपटवः उच्चकैर्नीचकैरिति । किंपुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यादिति । नैष दोषः । यथैवात्राप्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिर्न भवति एवं लुगपि न भविष्यति । तत्र यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति । नैवं शक्यं स्वरे दोषः स्यात् । बहुपटव इत्येवं स्वरः स्यात् । बहुपटव इति चेष्यते । पठिष्यति ह्याचार्यः । चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति । तस्यां पुनर्लुप्तायां याऽन्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति । यदयमप्रत्यय इति

स्थानमिति । पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थे इत्यर्थः । अत एव वाक्यमेव मुख्यः शब्दो वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः । सादृश्यात्त्वन्वयव्यतिरेकौ कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्य पदार्थव्यवस्थापनं क्रियते । प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसम्भवाच्छाब्दव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । बहुपटव इति । द्योत्येनार्थेनार्थवान् प्रत्ययः । प्रकृतिस्तु वाच्येनेत्यर्थवत्समुदायोयं भवति । उच्चकैरिति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यत इति यदा नाश्रीयते नाप्यकच् श्रुत इति तदायं दोषः । तदा हि सुबन्तस्याकचि कृते अव्ययादिति सुब्लुगभावात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगिष्यते स च न प्राप्नोति । किं पुनरत्रेति । उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः । इतरो बहुपटव इति न सिध्यतीति मन्यमान आह । प्रातिपदिकादिति स्वर इति । बहुपटव इति वकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति टकाराकारस्य चेष्यते । प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति । नह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः । अप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्त्री त्युक्तो कस्य न ब्रूयाद् बहुपटव इत्यत्राप्रत्ययइति निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह । स च तदन्तप्रतिषेध इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति तदन्तविधिः । संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्निवारितः । अप्रत्यय इत्ययं तु प्रतिषेधविधिः । पटुशब्दाच्चात्र जसुत्पन्नो न बहुपटुशब्दादिति बहुपटव इत्येतदप्रत्ययान्तमेव । अथवा अप्रत्यय इति ब-

प्रतिषेधं शास्ति। स च तदन्तप्रतिषेधः *। स तर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः। ननु चायं प्राप्त्यर्थो ऽपि वक्तव्यः। नार्थः प्राप्त्यर्थेन। कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति। स एषोऽनन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या। उभयं न वक्तव्यम्। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकानां समासः। कथंजातीयकानां समासः। सुबन्तानाम्। सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। सुप्तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा आरभ्यते। जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधातीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा ऽऽरभ्यते। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति। तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति। अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात्*। अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य। किं कारणम्। केवलेनावचनात्। न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते। केन तर्हि। सप्रत्ययकेन। नवाप्रत्ययेननित्यसंबन्धात् केवलस्याप्रयोगः* ।

हुत्रीह्याश्रयणात् प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह। सचेति। अप्रत्यय इति तत्पुरुष आश्रीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः। प्राप्त्यर्थ इति। प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः। स एषोनन्यार्थ इति। ज्ञापनार्थ एवेत्यर्थः। सुबन्तानामिति। एतच्चोपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम्। यस्मात्सुबन्तासुबन्तानामपि समासो दृश्यते। अश्वक्रीतीत्यादौ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्। देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुबन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह। सुप्तिङ्समुदायस्येति। जहि कर्मणेति। ननु समाससंज्ञेयं समासान्तोदात्तार्था। नैष दोषः। समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम्। तिङ्समुदायस्येति। पश्य धावतीत्यादि। ततश्च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। आख्यातमिति। ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्निवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः। अर्थवत्तेति। अर्थवत्ता संज्ञानिमित्तत्वेनेष्टी-

न वा एष दोषः। किं कारणम्। प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात्। नित्यसंबन्धावेतावर्थौ प्रकृतिःप्रत्यय इति। प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति। अन्यद्भवान्पृष्टोऽन्यदाचष्टे। आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे। अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति भवानस्माभिश्चोदितः केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह। एवं च किल नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति। सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। सिद्धमेतत्। कथम्। अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च। कोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा। इह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते। वृक्षशब्दः अकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः। अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते मूलस्कन्धफलपलाशवान्। एकत्वं च। वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते। कश्चिदुपजायते। कश्चिदन्वयी। सकारो हीयते। औकार उपजायते। वृक्षशब्दः अकारान्तोऽन्वयी। अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते। कश्चिदुपजायते। कश्चिदन्वयी। एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते। मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयी। तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते। यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते। यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी। विषम उपन्यासः। बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति। तद्यथा। इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति। एकश्च शब्दोबह्वर्थः। तद्यथा। अक्षाः। पादाः। माषा इति। अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति। नब्रूमः अर्थवत्ता न सिध्यतीति। वर्णिता अर्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव।

पात्ता सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते। न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाभावादवर्णवदव्यवहार्यत्वात्। नवेति। अन्यथासिद्धः केवलस्याप्रयोगः। न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति परश्चेति सूत्रज्ञापितनियमात्। अर्थवत्ता त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्त्येवेति भावः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। अन्वयोऽनुगमः सति शब्देऽर्थावगमः। व्यतिरेकः शब्दाभावे तदर्थानवगमः। विषमइति। यद्येकः शब्द एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत एतद्युज्यते वक्तुं यतस्त्वनियतः ततः प्रकृतेरेव सर्वे अर्थाः स्युः। यथा दधि मध्वग्निचिदिति। प्रत्ययस्तु क्व चिद्द्योतकः। प्रत्ययस्यैव वा सर्वे अर्थाः स्युः। इयानधुनेति यथा। प्रकृतिस्त्वर्थाभिधाने साहायकमात्रं कुर्यात्। अतः किं न साधीय इति। प्रकृतिः सर्वानर्थानभिदधाति। द्योतकास्तु विभक्तय इति

तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति। न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्। प्रत्यय एव वा। सामान्यशब्दा एते एवं स्युः। सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते। अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे। किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः आहोस्विदनर्थकाः। वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वे उक्तम्। किमुक्तम्। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च। संघातस्यैकार्थ्यात् सुबभावो वर्णात्। अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादिति। तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति। तस्य परिहारः। संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः*। संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः। तद्यथा। एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे असमर्थः तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः। एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते ऽसमर्थः तत्समुदायश्च वर्धितकं समर्थम्। एकश्च बल्वजो बन्धने असमर्थः तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति। विषम उपन्यासः। भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा। भवति हि कां चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः। एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थः। एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थः इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तमेवानर्थकाः। यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रथः समर्थः।

सिद्धैवार्थवत्ता। प्रत्यय एवेति। ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थः। सामान्यशब्दा इति। प्रकृतिश्चेत्सर्वानर्थानभिदध्याद् वृक्ष इत्युक्ते सर्वा संख्या प्रतीयेत। प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थं प्रत्याययेदित्यर्थः। यतस्तु खल्विति। प्रकरणादिना विनैवेति भावः। अतदर्थेनेति। अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः। गुणेनेति। अवयवेन। स ह्यवयविन उपकारकत्वाद् गुणः। अवयवी तु गुणी। अर्थभावः प्रयोजनोत्पत्तिः। बल्वजस्तृणविशेषः। या च यावती चेति। अयं समुदायः कां चिदित्यस्यार्थे वर्तते। विहृतानीति। विक्षिप्तानीत्यर्थः। अनर्थकस्येति। निपातानां द्योतकत्वादभि-

एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः । अवयवा अनर्थका इति । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् * । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या । खञ्जति । निखञ्जति । लम्बते । प्रलम्बते । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः । सुबन्तं पदमितिपदसंज्ञा । पदस्य पदादिति निघातो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्नप्राप्नोति । किं कारणम् । नहि प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तर्हि । एकत्वादिष्वप्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । न चैषामेकत्वादयः सन्ति । नैष दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते । उत्पन्नानां नियमः क्रियते । अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनं न द्वयोर्नबहुषु । द्वयोरेवार्थे योर्द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयपि अनर्थकानामप्येतेषां भवतयर्थवत्कृतमिति । यदधिपरी अनर्थकावित्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति । किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः । प्रत्ययो नेति कश्चात्र विशेषः । अप्रत्यय इति चेत् तिबेकादेशे प्रतिषेधो ऽन्तवत्त्वात् * । अप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

धेयार्थाभावेपि द्योत्यार्थसद्भावाद्येषामर्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव संज्ञा । यस्य तु द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम् । निघातो यथा स्यादिति । अर्थवदनर्थकयोरसत्यपि सामर्थ्ये संज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भवतीत्येके । समानवाक्यतान्निमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः स चेहास्ति आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति परिभाषणाद्वाक्यस्येत्यपरे । नह्योति । स्वादिविधिवाक्यस्य संख्याविधिवाक्येनैकवाक्यत्वात् । अविशेषेणेति । नानावाक्यताश्रयणात् । नियमस्वार्थानां न प्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योपि ते भवन्ति । अथ वेति । प्रत्ययनियमेपि दोषाभाव इत्यर्थः । अधिपरी इति । क्रियायोगे गत्युपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तार्थस्य ज्ञापकं संपद्यते । आनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थं तयाऽधिकद्योत्यार्थाभावादुच्यते । न तु सर्वात्मनार्थाभावात् । तिबेकादेश इति । तिपस्तिशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अन्तवत्त्वादिति । पूर्वस्य प्रत्ययसदृशस्य प्राति-

काण्डे कुड्ये । किं कारणम् । अन्तवत्त्वात् । तिबतिपोरेकादेशः अतिपोऽन्तवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति । न प्रत्यय इति चेदूङेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् * । न प्रत्यय इति चेदूङेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धूः । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात् । तत्र प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । किंपुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते ऊङन्तात्स्वादय इति । यदयं नोङ्धात्वोरिति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति । अथवा द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति । सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात् * । सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा । तक्षा । प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति । यदयं न ङिसंबुद्ध्योरिति प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वादिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिक-

---

पदिकसंज्ञाकार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः । आदिवत्त्वादिति । परकार्यप्रतिषेधे कर्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः । यदयमिति । अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्वादय उत्पद्यन्ते । द्वे इति । तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मबन्धूशब्दस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञेत्यूङेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावादस्त्येव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः । राजेति । तत्र नलोपो न स्यात् । अत्राप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोऽस्ति । न ङिसंबुद्ध्योरिति । ननु हे सुराजन् हे अतिराजन्निति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात् । नचोत्तरप्राप्ते रप्रत्यय इति प्रतिषेधः । मध्येऽपवादा इति न्यायात् । एवं तर्हि समासेऽप्यप्रत्यय इति वर्तते । अन्यथा सुराजाऽतिराजेत्यादौ विध्यर्थतायां संभवत्यां नियमार्थं समास-

ग्रहणेन। तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति। किं च नपुंसके नपुंसकं यस्य गुणः। कस्य च नपुंसकं गुणः। प्रातिपदिकस्य। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥

कृत्तद्धितसमासाश्च॥ ४६॥ समासग्रहणं किमर्थम्। समासग्रहण उक्तम्। किमुक्तम्। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति। कृत्तद्धित॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य॥ ४७॥ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम्। नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिब्निवृत्त्यर्थम्। नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिब्निवृत्त्यर्थं, तिबन्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् काण्डे कुड्ये रमते ब्राह्मणकुलमिति। अव्ययप्रतिषेधः*। अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्। दोषाब्राह्मणकुलं। दिवाब्राह्मणकुलमिति। स तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः। नाचाव्ययं नपुंसके वर्तते। किं तर्हि। अधिकरणमचाव्ययं नपुंसकस्य। इह तर्हि प्राप्नोति। काण्डीभूतं वृषलकुलं कुड्यीभूतं वृषलकुलमिति। न वा

ग्रहणं न स्यात्। यत्तस्येति। विभक्त्यन्तं च शक्तिसंख्याप्रधानं न च तयोर्लिङ्गयोगः। न वान्तवद्भावेनार्थः शक्योतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्वः। अथवा नपुंसकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैव संभवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाभावः। अत्र च सूत्रे यदव्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणं व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्यारम्भोनर्थकः स्यात्। अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः॥

ह्रस्वो नपुंसके। प्रातिपदिकग्रहणमिति। नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव संभवति। द्रव्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव संभवति न तु सुबन्तस्य शक्तिप्रधानत्वात्नापि तिङन्तस्य क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः। काण्डे इति। द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तित्वं सुबन्तस्यापीति भावः। रमते ब्राह्मणकुलमिति। यथैव साधनाश्रया संख्यामाख्यातमुपादत्ते तथा तल्लिङ्गमपि। अव्ययप्रतिषेध इति। यथोपवर्णितन्यायेनाव्ययस्यापि लिङ्गयोगात्प्राप्तिः। दोषा ब्राह्मणकुलमिति। दोषासहचरितत्वाद्ब्राह्मणकुलमेव दोषाशब्देनोच्यते इति ह्रस्वप्रसङ्गः। नाचाव्ययमिति। दोषाशब्दो रात्रावित्यर्थे वर्तते दिवाशब्दोप्यहनीत्यर्थेति। ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन् ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति। दोषा दृश्यते चरत्यधीते वेति। आधेयव्यवधाने-

लिङ्गाभावात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् । किं पुनरयमव्ययस्यैव परिहारः आहोस्वित्तिबन्तस्यापि परिहारः । तिबन्तस्यापीत्याह । कथम् । अव्ययं हि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम् । हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तिबन्तं चापि किंचिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित्क्रियाप्रधानम् । काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं, रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । क्रियमाणेपि हि प्रातिपदिकग्रहणे इह प्रसज्येत । काण्डे कुड्ये । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे । अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामिति वक्तव्यं स्याद् ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य । यजेकादेशदीर्घैत्त्वेषु प्रतिषेधः * । यजेकादेशदीर्घैत्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय । युगवरत्रार्थम् । युगवरत्रेभ्यः । यजेकादेशदीर्घैत्त्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् * । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

नाधिकरणस्य क्रियाधारणात् । काण्डीभूतमिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः । द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद् ह्रस्वप्रसङ्गः । कृते ह्रस्वत्वे च्वौ चेति दीर्घो भविष्यतीति चेत् । ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वाद्दीर्घे कर्तव्येऽसिद्धत्वाद्दीर्घाप्रसङ्गः । एवं रमते इत्यत्रापि ह्रस्वे सति टेरेत्वस्याप्रसङ्गः । न वेति । असत्त्ववाचित्वादव्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । न चैतयोरिति । आख्यातस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने विचित्रत्वाद्भावशक्तीनाम् । काण्डे तिष्ठत इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वायोगः । अवश्यमिति । यद्यवयवधर्मेणसमुदायो व्यपदिश्यते इत्यर्थः । यत्तस्येति । साक्षात् तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः । यस्य त्ववयवद्वारकं तस्य माभूत् । अथवा तस्यैवानुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाभावः । सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं सुबन्तप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसम्भवात् । तेनान्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकस्य ह्रस्वाभावः । युगवरत्रायेति । दीर्घे कृते पुनर्ह्रस्वः पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च * । किम् । यत्रैकादेशदीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । अतिखट्वाय । अतिखट्वार्थम् । अतिखट्वाभ्यः । उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धमित्येव । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम् * । गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं टाङिति। प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । टापः प्रभृत्या ष्यङो ङकारात् । किं प्रयोजनम् । कृन्निवृत्त्यर्थम् । कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं माभूदिति । अतितन्त्रीरतिश्रीरतिलक्ष्मीरिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति । स्त्रियामित्येवंप्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । इह न प्राप्नोति । अतिराजकुमारिरतिसेनानीकुमारिरिति । अस्त्रीप्रत्ययेनेत्येवं तत्। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम्* । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्यः। बह्व्यः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी । पूर्वपदस्य च प्रति-

---

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । कृन्निवृत्त्यर्थमिति । धातुस्त्रिया अपि कृदन्तत्वाद्भेदेनानिर्देशः । भाष्यकारस्तु तदेव विभज्य व्याचष्टे । कृत्स्त्रियाश्चेति । स्वरितेनेति । स्वरितेनाधिकार इति योगो नैकधा व्याख्यातः । ततश्च यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो गम्यते इत्ययमपि तस्यार्थः । स्त्रियां क्तिन्नित्येतत्प्रकारणविहितानां तु ह्रस्वभावित्वाभावादग्रहणम् । अस्त्रीप्रत्यये नेत्येवं तदिति । न तु ष्यङः सम्प्रसारणमित्यत्रातिकारीषगन्ध्यापुत्त्र इत्यत्र सम्प्रसारणाभावार्थमनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयस्तदादिनियमप्रतिषेधः प्रदर्शित इत्युपसर्जनत्वादिह नियमेन भाव्यम् । नैष दोषः । क्वचिदुपसर्जनेऽपि तदादिनियमो न भविष्यति । हल्ङ्याब्भ्य इत्यत्र दीर्घग्रहणात् । अन्यथा निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यादावुपसर्जनत्वादङ्याबन्तत्वात्सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन । कथं तर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्र कौम्भकारेयो न सिध्यतीत्युक्तं यावता कारशब्दादपि ङीपि कृते तदादिनियमाभावात् कुम्भकारीशब्दात् ढक् भविष्यति । नैष दोषः । तदादिनियमाभावे कारीशब्दादपि कदाचित् ढक् स्यात् । पुंवद्वचनमिति । यथा पुंविषये ईकारः श्रूयते न तु ह्रस्वत्वं प्रतिपद्यते तथेयसोऽपि पर इत्यर्थः । गोक्षु-

षेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम् * । पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । गोसमासनिवृत्त्यर्थम् । गोनिवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थं च । गोनिवृत्त्यर्थं तावत् गोकुलं गोक्षीरं गोपालक इति । समासनिवृत्त्यर्थम् । राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोऽपि किं चित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् । स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते। न चान्तरेण समासं स्त्र्यन्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति। ननु चेदमस्ति खट्वापादो मालापाद इति। एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्राप्नोति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । न चैतद्गोन्तम्। ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तम्। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । अप्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ। तत्र सबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोऽन्तो भवतीति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेधे इह प्रसज्येत । पञ्च कुमार्यः प्रियो अस्य पञ्चकुमारीप्रियः । दशकुमारीप्रिय इति । कपि च * । कपि च प्रतिषे-

---

नमिति । प्रथमानिर्दिष्टमिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् । राजकुमारीपुत्र इति । राजकुमारीशब्दः समासप्रातिपदिकम् । इह तु कुमारीपुत्र इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावः । उभयत इति । प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्चाश्रीयते । तत्र । यदि प्रातिपदिकस्यान्तवत् तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति । अथ स्त्री प्रत्ययस्यादिवत् तदा प्रातिपदिकत्वाभावः । गोन्तस्येति । उपसर्जनग्रहणेन गोस्त्रियौ विशेष्येते पश्चात् ताभ्यां प्रातिपदिकमिति तदन्तविधिः । ग्रहणवतेत्येतच्च प्रत्ययविधिविषयत्वादिह नोपतिष्ठते । व्यपदेशिवद्भाव इति । ननु रोण्या अण् तस्य चेत्यत्र तस्य चेति सर्वस्य शेष इति व्याख्यानात् स्वरूपमित्यस्यानुवृत्त्यनुज्ञानात् गोकुलमिति ह्रस्वः प्राप्नोत्येव । नैष दोषः । स्वं रूपमिति नानुवर्तते । तथा चाद्यन्तवत्सूत्रे येन विधिस्तदन्तस्येति प्रयोजनमुक्तं तस्य चेत्येतत् तु तत्रत्यवार्तिकस्य शेषो न तु सूत्रस्य । अगोपुत्र इत्यत्रापि न भवति । अत्र ह्यन्यत्प्रातिपदिकं गोन्तम् । अन्यत्प्रति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् । पञ्चकुमारीप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोर्द्विगुसमास इति पञ्चकुमारीशब्दः पूर्वपदं भवति । कपि चेति । अन्तरङ्गत्वाद् ह्रस्वः प्राप्नोति ततः कबिति

धो वक्तव्यः। बहुकुमारीकः। बहुवृषलीकः। द्वन्द्वे च*। द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुक्कुटमयूर्यौ। उक्तं वा *। किमुक्तम्। कपि तावदुक्तं न कपीति प्रतिषेध इति। नैतदस्त्युक्तम्। केयं इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेध इति। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते या च यावती च ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इति। इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत। प्रियं ग्रामणि ब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः। प्रियसेनानिकः। इदं तर्ह्युक्तम्। कपि कृते अनन्त्यत्वाद् ह्रस्वत्वं न भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात् कप्। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। अन्तरङ्गतरः कप्। ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। येषां पदानां समासः न तावत्तेषामन्यद्भवति। कपं तावत्प्रतीक्षते। द्वन्द्वेप्युक्तम्। किमुक्तम्। परवल्लिङ्गमिति। शब्दशब्दार्थाविति। तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति। गोस्त्रियोः॥

लुक्तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः *। अवन्ती। कुन्ती। कुरूः। तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधोऽलुक्परत्वात्*। तद्धितलुक्यवन्त्यादीनामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्र-

---

भावः। कपीति च विषयसप्तमी। कुक्कुटमयूर्याविति। समासार्थे अवयवार्थस्याप्राधान्यादनेकमित्यस्यानुवृत्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वम्। अनन्तरत्वादिति। समासान्त इति वचनात् कबेव समासस्यान्त इति स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवति। परत्वात्कबिति। सावकाशश्च कप् बहुयवागूक इत्यादौ। अन्तरङ्गमिति। उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात् कप् तु समासविशेषं बहुव्रीहिं नद्युत्तरपदमपेक्षत इति बहिरङ्गः। अन्तरङ्गतर इति। पराभ्युपगमापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः। तादर्थ्यादिति। ततश्चावयवापेक्षत्वात्कपः समुदायापेक्षो ह्रस्वो बहिरङ्गः। द्वन्द्वेप्युक्तमिति। परिहारान्तरमप्यत्रास्ति। अवयवार्थाविव परस्परसहितौ द्वन्द्वार्थ इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाभाव इति॥

लुक्तद्धित। अवन्त्यादीनामिति। अवन्तीत्यत्र भवत्यवन्तिशब्द उपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति लुक् तद्धितस्य कृत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः। अलुक्परत्वादिति। यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तात् परस्य तद्धितस्य लुक् तत्र लुका भाव्यम्। अत्र तु कृते लुकि स्त्रीप्र-

तिषेधोऽप्रतिषेधः। लुक्तस्मान्न भवति। अलुक्परत्वात्। लुकीत्युच्यते न चात्र लुकं पश्यामः। लुकीति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम् नहि लुकापौर्वापर्यमस्ति। कातर्हि। सत्सप्तमी। लुकि सतीति। सत्सप्तमी चेत्। प्राप्नोति। एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति। किम्। उपसर्जनस्येति वर्तते इति। न च जातिरुपसर्जनम्। लुक्तद्धि॥

इद्गोण्याः॥ ५०॥ इद्गोण्या नेति वक्तव्यम्। गोण्या नेत्येव सिद्धम्। नार्थ इत्त्वेन। कारूपसिद्धिः। पञ्चगोणिर्दशगोणिः। ह्रस्वता हि विधीयते। ह्रस्वत्वमत्र विधीयते। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति। इति वा वचने तावत्। इदित्येवोच्येत नेति वा। कोन्वत्र विशेषः। मात्रार्थं वा कृतं भवेत्। अथ वा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम्। गोणीमात्रमिदम्। गोणिः। अपर आह। गोण्या इत्त्वं प्रकरणात्। अशिष्यं गोण्यादित्त्वम्। किं कारणम्। प्रकरणात्। प्रकृतं ह्रस्वत्वम्। ह्रस्व इति वर्तते। न तु सूच्याः। सूच्याद्यर्थमथापि वा। सूच्याद्यर्थमिदं द्रष्टव्यम्: पञ्चसू

त्ययः कृतः। नहीति। लुको नीरूपत्वाद्बुद्धिपरिकल्पितं तु लुकः परत्वमाश्रित्य वार्तिककृतोक्तमलुक्परत्वादिति। न च जातिरिति। उपसर्जनग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययो विशेष्यते। अप्रधानं चेहोपसर्जनं गृह्यते न शास्त्रीयमसंभवात्। अवन्तीत्यत्र चापत्यलक्षणा जातिः स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनाभिधीयत इत्यर्थः। अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभावः। आमलकमित्यादौ तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा लिङ्गविशिष्टस्यैवेहोपादानाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाभावः। कुरूरित्यत्रापि उभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यप्रातिपदिकत्वम्॥

इद्गोण्याः। इति वा वचनइति। इतीति सप्तमी। इच्छब्देप्युच्यमाने गौरवाभाव इत्यर्थः। गोणिरिति। यदा मात्रचो लुक् क्रियते तदा लुकि प्रतिषिद्धे सिध्यत्येव ह्रस्वत्वम्। तस्मात्प्रथमाविधाने परिमाणग्रहणस्य प्रयोजनम्। तद्धितमन्तरेणापि यदा परिमाणशब्दः परिमेये वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति। एवं चानुपसर्जनत्वादभेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वादप्राप्तो ह्रस्व इति इत्त्वं विधीयते। सर्वत्र तर्हि गोण्या इत्त्वप्रसङ्गः। एवं तर्ह्युपसर्जनस्येति वर्तते न तु तद्धितलुकीति। तेन यत्र स्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रत्याय्यते तत्रेत्त्वविधिर्ह्रस्वत्वं तु न स्यादप्रातिपदिकत्वात्। अशिष्यमिति। गोस्त्रियोरित्यस्यानन्तरं गोण्या इति लुगपवादह्रस्वार्थं वक्तव्यम्। न तु सूच्या इति। इत्त्वं प्राप्नोतीति

चिः । दशसूचिः । इद्गोण्या नेति वक्तव्यं कृसृता हि विधीयते । इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् । गोण्या इत्त्वं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥ १ ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥ व्यक्तिवचने इति किमर्थम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनम् । किं च स्याद्विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रसज्येत । अपर आह । कटुकबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुकबदरी । षष्ठी युक्तवद्भावेन मा भूदिति । अथ व्यक्तिवचने इत्यप्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति । षष्ठ्यपि हि वचनम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणमुच्यते वचनमिति । एवमपि षष्ठी प्राप्नोति । षष्ठ्यपि ह्युच्यते । लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । आतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् । वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये प्रागपि वृत्तेर्यु-

---

शेषः । क्वचित्तु ननु सूच्या इति पाठः । तत्रेत्त्वमिष्यत इत्यध्याहारः । इद्ग्रहणे सति योगविभागो लभ्यते । गौणिरिति तु मात्रचो लोपेन सिध्यति ॥

लुपि । प्रकृत्यर्थसंबन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये प्रत्ययार्थे अतिदिश्येते । शिरीषा इति वरणादित्वादणो लुप् । ग्रामवाचित्वाद्वनस्पतिवाचित्वाभावाण्णत्वाभावः । फली वनस्पतिर्ज्ञेय इत्ययं भेदो णत्वविधौ नाश्रित इति फलाभावेपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतित्वम् । षष्ठीति । प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थेतिदेशात्षष्ठीप्रसङ्गः । षष्ठ्यपीति । वचनशब्देन ह्येकवचनादयः प्रत्यया उच्यन्ते तत्र वाक्यावस्थायां षष्ठीदर्शनात्तस्या एवात्रातिदेशः प्राप्नोति । नेदमिति । एकवचनादिसंज्ञाविधानकाले अनुनिष्पादी वचनशब्दोपि संज्ञात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः पारिभाषिकं वचनमुच्यते । अन्वर्थग्रहणमिति । संख्यालक्षणोर्थोतिदिश्यत इत्यर्थः । षष्ठ्यपि ह्युच्यत इति । संख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम् । षष्ठ्यपि संख्यायाः प्रतिपादिकेति भावः । षष्ठीशब्देन च षष्ठ्यर्थः संख्यालक्षणोऽभिधीयते । अथवा षष्ठ्यप्युच्यते संख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । लुपोक्तत्वादिति । लुप्सहचरितेन शब्देनोक्तत्वादित्यर्थः । षष्ठ्यर्थः संख्या । अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति कृत्वा व्यतिरेकाभाव इत्यर्थः । आतिदेशिकीति । संख्यायामतिदिष्टायां तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः । वाक्ये च षष्ठी दृश्यते इति तस्या एव प्रसङ्गः । प्रागपीति । प्रत्ययार्थेन

क्तं वनस्पतिभिर्नगरं वृत्ते चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम्। वृत्ते च युक्तम् *। वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते। कामचारश्च प्रयोक्तुः। प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेष्टुम्। वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते। यावता कामचारः। वृत्तस्य लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते न प्राग्वृत्तेर्ये। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनाभावाल्लुपि युक्तवदनुदेशः *। अन्यत्राभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति। क्वान्यत्र। लुकि। लवणः सूपः। लवणा यवागूः। लवणं शाकमिति। अन्यत्राभिधेयवद्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि। इहाप्यभिधेयवल्लिङ्गवचनानि प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चाभिधानवत्स्युरिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते *। लुब्नामेयमदर्शनस्य संज्ञा क्रियते। न चादर्शनस्य लिङ्गसंख्ये शक्येते अतिदेष्टुं लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगति र्नोपपद्यते। न वा ऽदर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात् *। न वा एष दो-

---

संबद्धं वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः। वक्तुश्चेति। चशब्दो भिन्नक्रमः प्राग्वृत्तेरित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। ततश्चायमर्थः। प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये चशब्दात् वृत्तस्य ये ते अतिदेष्टुं कामचारः। वृत्तस्येति। प्रत्यासत्त्येति भावः। वृत्तावुपसर्जनस्यापि क्वचित्संख्याविशेषावगतिर्भवति। यथा तावकीनो मामकीन इत्यादेशात् संख्याभेदावगमः। तथेह प्रत्ययार्थे अतिदिष्टसंख्यावगमात् प्रकृत्यर्थे तदवसायः। यथा आदेशे प्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनात् लटि तदवगतिः। तत्र च वृत्तावुपसर्जनं प्रधानार्थमभिधत्तइति व्यतिरेकाभावात् संख्यामात्रप्रतिबद्धा प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव भवतीति। क्वचिदधिको ग्रन्थः पठ्यते। अथवा प्राग् वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते। षष्ठी कस्मान्न भवति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशइति। तत्रायमर्थः। वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदिश्येते षष्ठी तु व्यतिरेकनिबन्धना। न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकोऽस्ति न च व्यतिरेकसहितासंख्या अतिदिश्यते। संख्यामात्रातिदेशे संबन्धसहितसंख्यातिदेशाभावात्। किमर्थमिति। अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्गसंख्ये सिद्धे। यथाऽऽपो दारा इत्यादाविति प्रश्नः। अन्यत्रेति। अभेदं लिङ्गसंख्यायोराश्रित्य वार्तिककारेण पठितम्। भाष्यकारस्तु वाचकभेदनिबन्धनभेदावसायेन वर्तिना व्याचष्टे। अभिधेयवदिति। अभिधानवदिति। अभिधानशब्देनोपसर्जनमभिधीयते। तेन हि प्रधानार्थोऽभिधीयते। तस्य चार्थद्वारको लिङ्गसंख्यायोगः। न वा दर्शनस्येति। अभावरूपत्वादिति भावः।

षः। किं कारणम्। अदर्शनस्याशक्यत्वात्। अदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति। साहचर्यात्। योगाभावाच्चान्यस्य *। अदर्शनेन योगो नास्तीति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात्। समासउत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः *। समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः। मधुरा पञ्चालाः। किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। समासउत्तरपदस्यैव। क्व मा भूत्। पञ्चालमधुरे इति। लुपि युक्तवत्॥

विशेषणानां चाजातेः॥ ५२॥ कथमिदं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति आहोस्विज्जातेर्यानि विशेषणानीति। किं चातः। यदि विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति। सिद्धं पञ्चाला जनपद इति। सुभिक्षः। संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति। न सिध्यति। अथ विज्ञायते जातेर्यानि विशेषणानीति। सिद्धं सुभिक्षः सपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति। पञ्चाला जनपद इति न सिध्यति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति नापि जातेर्यानि विशेषणानीति। कथं तर्हि। विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति। आ जातेः। आ जातिप्रयोगात्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम् *। जातिनिवृत्त्यर्थो ऽयमारम्भः। किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थ इति। न पुनर्विशेषणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति।

योगाभावादिति। अदर्शनेन प्रकृत्यर्थेन युक्त इत्यर्थः। मधुरा पञ्चाला इति। वर्तिपदार्था एवापेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थ इति सिद्धे नियमः क्रियते। अत एव मधुरा गोदा इति भवति न तु मधुरा गोदाविति। द्वन्द्वे पि गोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात्॥

विशेष। कथमिति। किं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः। विशेषणानां युक्तवद्व्यक्तिवचने जातिर्यदा विशेषणं तदा नेति। अथ वैयधिकरण्येन जातेर्यानि विशेषणानि तेषां नेति। अजातेरिति चासमर्थसमासो भवति। नानञः सम्बन्धात्। उभयथा वाव्याप्तिः प्रतिषेधस्येति प्रश्नः। आजातिप्रयोगादिति। सूत्रे आङः प्रश्लेषो न तु नञः। अत्रायमर्थः। तावद्युक्तवद्भावो भवति यावज्जातिर्न प्रक्रान्ता यदा तु जातिः प्रक्रम्यते विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा तदा युक्तवद्भावो न भवतीति। बदरीसूक्ष्मकण्टकेति। मधुरादीनां विशेषणानां बदर्युपनिपाते तल्लिङ्गसंख्यायोगः। हृद्योपनिपाते तु हृद्याश्रय-

समानाधिकरणत्वातिसिद्धम्*। सामानाधिकरण्याद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति। यद्येवं, नार्थोऽनेन। लुपोऽन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति। क्वान्यत्र। बदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्ष इति। किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति। आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तद् लिङ्गं जहाति। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। इदं तत्र तत्रोच्यते। गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति। तदनेन क्रियते। हरीतक्यादिषु व्यक्तिः*। हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि। खलतिकादिषु वचनम्*। खलतिकादिषुवचनं भवति युक्तवद्भावेन। खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि। मनुष्यलुपि प्रतिषेधः*। मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः। चञ्चा अभिरूपः। वध्रिका दर्शनीयः॥

तद शिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्॥ ५३॥ किं या एताः कृत्रिमा·

लिङ्गसंख्यायोगः। आविष्टलिङ्गेति। आविष्टं लिङ्गं यया साऽऽविष्टलिङ्गा नियतलिङ्गेत्यर्थः। सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावेपि केन चिच्छब्देन किंचिल्लिङ्गं प्रत्याय्यतइति शब्दविशेषापेक्षयाऽऽविष्टलिङ्गत्वमुच्यते। उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादिति। जातेरुत्पत्तिविनाशायोगात्। शब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशौ गृह्येते तेनाऽऽसंसारं यावच्छाब्दो व्यवहारस्तावज्जातेर्नियतलिङ्गत्वमित्यर्थः। गुणवचनानामिति। पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत्। पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नपुंसकं लिङ्गसर्वनामप्राप्तमेकत्वं च वस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमिति शुक्लं पटा इति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य सम्बन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्येते। विशेषणानां गुणवचनानामित्यर्थः। युक्तवद्व्यक्तिवचने। आश्रयवल्लिङ्गसंख्ये इत्यर्थः। यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदायमनुवाद एव। आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वात्। तद्गतयोर्लिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात्। यदा तु जातिविशेषणं तदा न भवति युक्तवद्भावः। हरीतक्यादिष्विति। नियमार्थमेतत्। तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति। खलतिक इति। खलतिको नाम पर्वतस्तस्यादूरभवानि वनानीति लिङ्गमभिधेयाश्रयमेव भवति। मनुष्यलुपीति। विशेषणानामयं प्रतिषेधः। तेन चञ्चाभिरूप इत्यभिधेयाश्रये लिङ्गसंख्ये भवतः। तृणमयः पुरुषश्चञ्चा तत्सदृशोपि मनुष्यश्चञ्चा। संज्ञायामिति विहितस्य कनो लुब्मनुष्यइति लुप्॥

तदशिष्यम्। किं या एता इति। प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः। नेत्याहेति। प्रत्यासत्तेः

ष्टिघुभादिसंज्ञाशास्त्रप्रामाण्यादशिष्यम्। नेत्याह। संज्ञानं संज्ञा। तदशिष्यम्॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्॥ ५८॥ इदमयुक्तं वर्तते। किमत्रायुक्तं वर्तते। बह्वस्तेऽर्थाः। तत्र युक्तं बहुवचनम्। तद्यदेकवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यते एतदयुक्तम्। बहुष्वेकवचनमिति नाम वक्तव्यम्। अत उत्तरं पठति। जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यम्*। जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति। यत्तद् व्रीहौ व्रीहित्वम्। यवे यवत्वम्। गार्ग्ये गार्ग्यत्वम्। तदेकं, तच्च विवक्षितं तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। इष्यते च बहुवचनं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचन,मेवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्रैकवचनादेशे उक्तम्*। किमुक्तम्। व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अर्थातिदेशात्सिद्धम्*। अर्थातिदेशोयम्। नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। उच्यते वचनम्। बहूनाम-

---

सामर्थ्यं बलवत्। नहि टिघुभादिसंज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भावशास्त्रस्याशिष्यत्वे हेतुरुपपद्यते सम्बन्धाभावात्। संज्ञानमिति। अवगमः सम्प्रत्यय इत्यर्थः। तत्र यथाऽऽपो दाराः सिकता वर्षाः इत्युक्ते लिङ्गसंख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणम्। एवं पञ्चाला वरणा इत्यादावपि। न च पञ्चालादयो यौगिका अपि तु जनपदादीनां संज्ञास्ततो योगानवगमात् तद्धितो नोत्पद्यते इति लुबपि न वक्तव्यः। तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्रभावात् केन चिच्छब्देन प्रत्याय्यमानं वस्तु कस्य चिल्लिङ्गस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा। बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र समारोप्यतइति संख्यायोगोपि सिद्धः। एका सिकतेत्याद्यपि शिष्टप्रयोगदर्शनात् सिध्यति॥

जात्या। जातिरुपलक्षणम्। द्रव्यं तु शब्दार्थ इति दर्शनाश्रयेणाह। इदमयुक्तमिति। बहुष्वेकवचनमिति। अत्र पक्षे जातिरुपलक्षणत्वेनाख्या जात्याख्येति व्याख्यातम्। जातिपदार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह। जात्याख्यायामिति। गार्ग्ये गार्ग्यत्वमिति। गोत्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमादेतदुक्तम्। बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्नस्य भावात्। एकस्मिंस्तु पिण्डे अवस्थाभेदानुगताडित्थत्वादिका जातिर्जात्याख्यायामिति वचनसामर्थ्यान्न गृह्यते। जातिपदार्थवादिमते हि सर्वे शब्दा जात्यर्थाभिधायिन इति सामर्थ्यांद्भिन्नपिण्डविषया जातिराश्रीयते। बहूनामिति। बहूनामर्थानां बहुत्व-

र्थानां वचनं बहुवचनमिति । यावद् ब्रूयादेकोर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः * । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति । एको यवः सपन्नः सुभिक्षं करोति । अस्मदो नाम युवप्रत्यययोश्च* । अस्मदो नाम प्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नामप्रयोगे, अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि । युवप्रत्ययप्रयोगे, अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि । युवग्रहणेन नार्थः । अस्मदो नाम प्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि । अपर आह । अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि । अशिष्यं वा बहुवत् पृथक्त्वाभिधानात्* । अशिष्यो वा बहुवद्भावः । किं कारणम् । पृथक्त्वाभिधानात् । पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बह्वस्तेषां स्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्त्वाभिधानादिति । यावता इदानीमेवोक्तं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति । जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम् जातिशब्देन हि द्रव्यमभिधीयते जातिरपि । कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमभिधीयतइति । एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति । अस्त्यत्र कां चिद्गां पश्यसीति । स पश्यति । पश्यति चायं गाः पृच्छति च कां चिदत्र गां पश्यसीति । नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति । यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति । जात्याख्यायाम् ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ।

मेवोच्यते इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमनेनातिदिश्यत इति बहुत्वाद् बहुवचनं भवतीति नास्ति स्थान्यादेशभावः । एवं तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्वबहुत्वयोरभिधानादर्थातिदेशात्स्थान्यादेशभावाभावः । संख्याप्रयोग इति । एकस्यैव बहुत्वातिदेशः क्रियमाण एकशब्दप्रयोगेपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । उभयपदार्थपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यातुमाह । अशिष्यमिति । तत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदाचिद् द्रव्यस्येति यथेष्टप्रयोग उपपद्यते ॥

अस्मदः । तद्यदेति । एकेन्द्रियप्रवृत्तौ चेन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संविधाद्ध-

अहं ब्रवीमि । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः । इमानीन्द्रियाणि कदा चित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । तद्यथा । इदं मे अक्षि सुष्टु पश्यति । अयं मे कर्णः सुष्टु शृणोतीति । कदा चित्पारतन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । अनेनाक्ष्णा सुष्टु पश्यामि । अनेन कर्णेन सुष्टु शृणोमीति । तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति। यदा पारतन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः । अस्मदो ॥

फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ । उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः । उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे । उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बह्वस्तेर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति । फल्गुनी ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥६१॥ विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥ इमावपि योगौ शक्यावकर्तुम् । कथम् । पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेति सिद्धम् * । पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण इत्येवसिद्धम् ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥ तिष्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थम् । कृत्तिकारोहिण्यः । नक्षत्रइति किमर्थम् । तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू च माणवकौ तिष्यपुनर्वसवः । अथ नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम् । अयं तिष्यपुन-

---

त्वात् । कर्तृत्वविवक्षेति वयं पश्याम इत्यादि सिद्धम् । शरीरइवेन्द्रियेष्वप्यहंकारोत्पादादयमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात् पारतन्त्र्यविवक्षायां त्विन्द्रियाणामहं ब्रवीमि इत्येकवचनं सिद्धम् । युष्मदस्मदोश्चैकशेषेस्मदोर्थद्वयाभिधानाद्द्विवचनमिति नार्थो योगेन । संप्रत्ययप्रामाण्याच्च युष्मदि गुरौ पक्षे बहुवचनं सिद्धम् ॥

फल्गुनी । बह्वस्तेर्था इति । अमावास्यायामप्यादित्यमण्डलं प्रविष्टेन चन्द्रेण नक्षत्राणां योगोस्त्येवेति तदापि बहुवचनमर्चाः छन्निण इत्यादिन्यायेन सिद्धम् । एकस्यां तु तारायां फल्गुनीशब्दो न वर्ततइति एकवचनाभावः । सर्वत्र लौकिकः प्रयोगः प्रामाण्येनाश्रीयते इत्यनवस्था न भवति ॥

तिष्य । नक्षत्र इति किमर्थमिति । तिष्यपुनर्वसवो माणवका इत्यत्र गौणार्थत्वान्न भविष्यतीति प्रश्नः । उत्तरवादिनस्त्वयमभिप्रायः । तिष्येण युक्तः कालस्तिष्ये जातो वा

र्वसुशब्दो ऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते। अस्ति च कालवाची। तद्यथा बहवस्तिष्यपुनर्वसवोतिक्रान्ताः कतरेण तिष्येण गत इति। तद्यो ज्योतिषि वर्त्तते तस्येदं ग्रहणम्। अथ वा नक्षत्रइति वर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। विशेषस्थमपि तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात्। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यंभवति। अथ वा नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात्। तिष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू। अथ द्वन्द्वइति किमर्थम्। यस्तिष्यस्तौपुनर्वसू येषां ते इमे तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः। बहुवचनस्येति किमर्थम्। उदितं तिष्यपुनर्वसु। कथं चात्रैकवचनम्। जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति। अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्।

माणवकस्तिष्य इति यौगिकत्वान्नास्ति गौणार्थत्वम्। ज्योतिषि वर्ततइति। नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धा तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन। नैतदस्ति। अन्तरङ्गः कालः बहिरङ्गस्तु माणवक इत्यन्तरङ्गस्यैव कालस्यैकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात्। यथाऽकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिध्यते न कालकर्मेति मासमास्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति। द्वितीयेन तु नक्षत्रग्रहणेन बहिरङ्गोपि माणवको निवर्त्यते। ननु नक्षत्रद्वन्द्वे इत्युक्ते अर्थाद्द्वयोरपि कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह। अथवेति। तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते नक्षत्रइति चानुवर्तते तेन यत्किं चित्तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तन्नक्षत्रयोरेव भवतीत्यर्थः। यलोपे कृतमेव नक्षत्रग्रहणमित्यभिप्रायेणाह। अथवेति। स्वरूपग्रहणे प्राप्ते पर्यायग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणम्। पुनर्नक्षत्रग्रहणे सत्यर्थस्यैवायमनपेक्षितोपात्तशब्दस्यातिदेश इति पर्यायाणामपि ग्रहणसिद्धिः। तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा इति। के चिदाहुः। पुरुषा अन्यपदार्थः नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसङ्गः। अन्ये त्वाहुः। नक्षत्रवृत्तेः समासस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्रसङ्गः एव नास्तीत्यवयवेन विग्रहः। समुदायः समासार्थ इति तिष्यादय एव विपर्यासविषया बहुव्रीहिणोच्यन्तइत्यस्ति प्रसङ्गः। जातिद्वन्द्वइति। कथमनयोर्जातिशब्दत्वम्। यावता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधारा जातिर्गृह्यते न त्ववस्थाभेदकल्पितभेदैकवस्तुविषया। एवं तर्हि प्रतिमन्वन्तरे भिन्नानि नक्षत्राणि दर्शने भिन्नाधारा जातिः संभवतीति न कश्चिद्दोषः। सर्वो द्वन्द्व इति। अप्राणिजातिद्वन्द्वो

वाभ्रवशालङ्कायनं वाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति । अथ वानात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवन्तः ॥

इति महाभाष्ये प्रथमाध्याये द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥ रूपग्रहणं किमर्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्ताविती‌यत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्याद् वृक्षाः प्लक्षा इति । इह न स्यादक्षाः पादा माषा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपंनिमित्तत्वेनाश्रीयते । श्रुतौ च रूपग्रहणम् । अथैकग्रहणं किमर्थम् । सरूपाणां शेष एकविभक्ताविती‌यत्युच्यमाने द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ शेषग्रहणं कि-

---

नित्यमेकवद्भवति । प्राणिद्वन्द्वस्तु विकल्पेन । न्यायसिद्धस्वार्थो बहुवचनग्रहणेन लिङ्गेन सूच्यते । एकवद्भावप्रकरणं हि विषयविभागार्थमारब्धम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव न तु प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति । ततस्तत्प्रकरणानुपात्तानां समाहारेतरेतरयोर्योगयोर्द्वन्द्वः सिद्ध एव । अथ वेति । नह्येतेषु लोके प्राणिव्यवहारः प्रसिद्ध इति भावः । प्राणा एवेति । तदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामेत एव प्राणा उच्यन्ते ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

सरूपा । रूपग्रहणमिति । रूपस्यान्तरङ्गत्वादहेयत्वादुपदेशानपेक्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते । प्रतिपत्तिलाघवं च समानानामित्युच्यमाने भवति । रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात् । सरूपाणामिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकाऽन्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति प्रश्नः । शब्दोर्थश्चेति । स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं व्याकरणे रूपवदर्थोप्यङ्गीक्रियत इति । ततश्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्येतेत्यर्थः । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसंबन्धिरूपं गृह्यते न तु चक्षुर्ग्राह्यमित्याह । श्रुतौचेति । श्रोत्रोपलब्धावित्यर्थः । अथवा श्रोत्रेन्द्रियं श्रुतिरुच्यते । एकग्रहणमिति । शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति । शिष्यत इति शेष इति कर्मसाधनपक्षेप्येकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यतइति प्रश्नः । द्विबह्वोरिति । द्वित्वबहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्यायाश्रयेणानेकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधनपक्षेपि संस्कार्यत्वाद् प्राधान्यात्संख्याया अविवक्षा स्यात् । यथा ग्रहं संमार्ष्टीति भावः । शेषग्रहणमिति । सरूपाणामेकः साधु-

मर्थम् । सरूपाणामेक एकविभक्ताविती यदुच्यमाने आदेशोयं विज्ञायेत । तत्र को दोषः । अश्वश्चाश्वश्चाश्वौ । आन्तर्यतो द्व्युदात्तवतः स्थानिनो द्व्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । गर्गा वत्सा बिदा उर्वाः । यञो बहुष्वञो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । यञन्तं यद्बहुषु अञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । एकविभक्ताविति किमर्थम् । पयः पयो जरयति वासो वासश्छादयति ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रत्यर्थं शब्दनि-

---

र्भवतीति वाक्यशेषोध्याहरिष्यतइति भावः । आदेशोयमिति । षष्ठी स्थानेयोगेति नियमात् । तत्र को दोष इति । अन्तरतम एक आदेशः प्रवर्तिष्यत इति भावः । इतरस्तु स्वरे दोषमाह । अश्वश्चाश्वश्चेति । द्व्युदात्तवत इति । द्वावुदात्तवन्तावश्वशब्दौ यस्य समुदायस्य स द्व्युदात्तवान् समुदायः । आदेशोपि द्वावुदात्तवन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति द्व्युदात्तवानुच्यते । एतच्चोपलक्षणं तेन द्व्यनुदात्तस्य द्व्यनुदात्त आदेशः प्राप्नोति । लोप्यलोपितेति । लोपनीयस्य लोपित्वं लोपसंबन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः । गर्गा इति । प्रकृतिरर्थाभेदादेकैव । यञ्प्रत्ययास्तु बहवः । यञाकृतेश्च एकत्वाद् व्यवधानाभावादनेकस्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते । तत्र गर्ग य य य इति स्थिते यदा गर्गशब्दं मुक्त्वा प्रत्ययानामेवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बह्वर्थत्वाल्लुक् सिध्यति । यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः क्रियते तत्र गर्ग य इत्यस्यान्ययोश्च यशब्दयोर्गर्गयशब्द आदेशः । तत्र यशब्दान्तस्य बहुषु वृत्तिः न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः । यञन्तं यद्बहुष्विति । आदेशपक्षेपि वचनसामर्थ्यात् सारूप्यात् यञ्वुद्धुत्पादाद्यञन्तमेतदित्याश्रीयते । काश्यपा इति । काश्यप इवायं तत्प्रतिकृतिरितीवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थे चापण्यइति लुप् ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति प्रतिकृतिप्रचयविवक्षायामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते स च बह्वर्थोञन्तश्चेति लुक्प्रसङ्गः । लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति परिहार उत्तरत्र वक्ष्यते इतीह नोक्तः । पय इति । उत्तरत्रार्थं विप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं करिष्यते । किमर्थं पुनरिति । जातिः शब्दार्थः । तस्याश्चैकत्वादनेकशब्दाप्रयोगः । आश्रयगतसंख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः । द्रव्यं पदार्थं उपलक्षणं त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमारब्धव्यमित्याह । प्रत्यर्थमिति । यावन्ति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया विवक्षितानि तावतां शब्दानामेकैकार्थोपक्षयाणां प्रयोगे

वेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् * । प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशा-देतस्मात्कारणाद् नैकेन शब्देनानेकस्याभिधानं प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रानेकार्थाभिधानेनेकशब्दत्वम् * तत्रानेकार्थाभिधा-नेऽनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते च एकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्या-दिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मादेकशेषः * । एवमर्थ-मिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । किमिदं प्रत्य-र्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते । तच्चैतत्स्यात् । लघीयसी सरूपनिवृ-त्तिः । गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । तच्च न । लघीयसी विरूपप्रतिप-त्तिः । किं कारणम् । यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रा-वरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या स्यादेवमप्येतस्मिन् सति किं चिदाचार्यः सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते । किं पुनरयमेकविभ-क्तावेकशेषो भवति । एवं भवितुमर्हति । एकविभक्ताविति चेन्ना-

---

प्राप्त एकशेषारम्भ इत्यर्थः । किमिदमिति । यदि हेतुरहितं दृष्टान्तमाश्रित्य विरूपा-नेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते तदा सरूपैकशब्दप्रयोगदर्शनाद्विरूपानेक-शेषः किमिति नारभ्यत इति प्रश्नः । प्रयोगात्तु शब्दशक्तावनुगम्यमानायां न किं चिदा-रब्धव्यम् । द्रव्यपदार्थपक्षेपि स्वभावादेकः शब्दोऽनेकमर्थं द्व्यादिवत् प्रत्याययिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेपि कथं प्रत्यायकः स्यात् । नहि स्वतोऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते । मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोनुरोधः सरूपैकशेषारम्भो न पुनर्विरूपानेकशेषारम्भो । लाघवायैकशेषारम्भश्चेत्तन्न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति । एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रति-पत्तिगौरवप्रसङ्गः । अवरतो द्वयोरिति । यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्ति-र्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात् । यदा तु द्वयो-रेकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः । चतुष्प्रभृतीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्ति-निवृत्तिलक्षणविषयभेदाद् बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः । सुकरतरकं चेति । एवं हि प्रकरण-मभिन्नरूपं भवति वृद्धो यूनेत्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानात् । अनेकशेषारम्भे त्विह पृथक् प्रस्थानतया गौरवं स्यादित्यर्थः । किं पुनरिति । किमयमेकशब्दः संख्यावाची तुल्यतावाची वेति प्रश्नः । एवं भवितुमिति । संख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् ।

भावाद्विभक्तेः* । एकविभक्ताविति चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावाद्विभक्तेर्नहि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु चार्थवत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति । यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते । पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात्* । पृथक्सर्वेषामिति चेद् एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यते एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति । यावता समयः कृतः न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति । तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेःप्रयोगो भवति । अग्निचित्सोमसुदिति । यथा । यत्र च प्रत्ययनिमित्ताप्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रयोगो भवत्यधुना इयानिति यथा । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम् । कुतो नु खल्वेतत् । परयोर्वृक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः पूर्वयोरिति । तत्रै

नाभावादिति । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियते । वर्तिपदार्थानां सर्वत्र संख्याभेदावगमे प्रमाणाभावात् । गुणे च संख्या विवक्ष्यते यथा पशुना यजेतेति । एवं चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभिरुत्पत्तव्यं न तु समुदायात् । यत्र क्व चिद्गुणेपि संख्या न विवक्ष्यते यथा कर्तुरीप्सिततममिति द्वयोर्बहूनां वेप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा प्रवर्तते तत्र नान्तरीयकं संख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रीयते । ननु चेति । अवयवार्थातिरेकेण परस्परापेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजननात् सरूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्ति तया सरूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविरुद्धा । अर्थवत्समुदायानामिति । अविशेषेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते । इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह । यदि पुनरिति । पृथक् सर्वेषामिति । वृक्षस् वृक्षस् वृक्षस् इति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सरूपाणि तेषामेकशेषउच्यमानेविभक्तिनिमित्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । संयोगान्तलोपेनेति । वृक्ष स् स् स् इति स्थिते संयोगान्तलोपोभविष्यति । ननुसंयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वपदं सकारान्तं द्वौ सकारौ पदे इति पदत्रयं संपद्यतइति कुतो लोपः । संयोगान्तलोपस्य चापवादः संयोगादिलोपस्तेन भाव्यम् । पूर्वत्रासिद्धमिति वचनाज्झल्ङ्यादिलोपेनैव च भाव्यम् । अत्र व्याचक्षते । संयोगस्य योन्तः सकारस्तस्य

तत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि, सत्याम् । संयोगादिलोपेन सिद्धमिति । न सिध्यति । तत्रावरतो द्वयोस्सकारयोः श्रवणं प्रसज्येत यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति । क्व च संयोगान्तलोपो नास्ति द्विवचनबहुवचनयोः । यदि पुनः समास एकशेष उच्यते किं कृतं भवति कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति । तत्तर्हि समासग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमिति । समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः* । समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । स्वर । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे कृत एकशेषः प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकशेष इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासान्तोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर । समासान्त । ऋक्च ऋक्च ऋचौ । समासान्ते कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इद-

---

लोपः स च हल्ङ्याब्भ्य इत्यनेनेति । संयोगादिलोपेनेति । अत्राप्येकपदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति हल् ङ्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः । संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलां संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये,आदिश्च वृक्षशब्दापेक्षया तस्य लोपो हल्ङ्याबित्यनेनेत्यर्थः । अवरत इति । स् वृक्षसिति प्राप्नोति । दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत् न पुनः कदाचित्त्रयाणां श्रवणप्रतिपादनार्थम् । द्विवचनबहुवचनयोरिति । ये स्वभावादेव द्विवचनबहुवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते गोदौ दाराः सिकता इत्यादयः तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनबहुवचनानांश्रवणप्रसङ्गः । कृतैकशेषाणांवा पुनरेकशेषे क्रियमाणेद्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिद्वचनलोप इति । यस्त्वया कश्चिद्वचनलोप उक्तः स परिहृतः । अथ वा सुपां परिहृतो न तिङामित्यर्थः । स्वरसमासान्तेष्विति । समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोत्यथ परशेषस्तदाश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । परत्वादिति । ननु प्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे आरभ्यमाण एकशेषस्तस्य बाधकः । नैतदस्ति । निरवकाशो हि बाधको भवति । कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्तनाद्विरोधाभावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभावः । ऋक्चेति । ऋच् ऋच् अ इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुकालुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नास्त्येकविभक्तिपरतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुत्पाद्या तस्यां च नास्ति सारूप्यं एको हि ऋक्शब्दः अपर ऋचशब्दः समासान्तः । समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तर्हि तेनैव व्यवधानात् समासविभक्तेरेकशेषो न स्यात् । समासार्थस्योत्तरपदस्यान्तः

मिह संप्रधार्यम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति । अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् * । अङ्गाश्रये च कार्ये एकशेषो वक्तव्यः । स्रुसा च स्रुसारौ च स्रुसारः । अङ्गाश्रये कृतेऽ सारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यमङ्गाश्रयं क्रियतामेकशेष इति । किमत्र च कर्तव्यम् । परत्वादङ्गाश्रयम् । तिङ्समासे तिङ्समासवचनम् । तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः । एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकम् । समासे तिङ्समास इत्येव । नानर्थकम् । तिङ्समासे प्रकृते तिङ्समासो वक्तव्यः । तिङ्विधिप्रतिषेधश्च * । तिङ् च कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः । पचति च पचति च पचतः तच्छब्दो विधेयः तिशब्दः प्रतिषेध्यः । यदि पुनरसमासएकशेष उच्येत । असमासे वचनलोपः * । यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः । ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः । द्विवचनबहुवचनविधिं द्वन्द्वप्रतिषेधं च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते । द्विवचनबहुवचनविधिः * । द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । द्वन्द्वप्रतिषेधश्च * । द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । चार्थे द्वन्द्व इति द्वन्द्वः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते । सा-

---

समासान्त इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति स्रुस्रुचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः । अङ्गाश्रयेचेति । चशब्दादनङ्गाश्रयेपि । यथा नौश्च नावौ चेति । स्रुसा च स्रुसारौ चेति । किमर्थमेकमेकवचनान्तं द्वितीयं तु द्विवचनान्तमिति चेत् सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय । तथाहि । यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदात्र वैरूप्यमथापि समासविभक्तैरकविभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यं तिङ्समास इति । समासएकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेप्येकशेषो वक्तव्यः । स च तिङ्समासो वक्तव्य इत्यर्थः । एकमिति । विनापि तेनार्थस्यावगमात् । प्रकृत इति । आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र द्वन्द्वस्य सरूपाणामिति वक्तव्यम् । यदिपुनरिति । दोषान्तराभिधानाय पुनरुपन्यासः । तदर्थमिति । पूर्वं दोषमात्रमुपन्यस्तं केवलाया विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोतीति । इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यत इत्येतत्प्रतिपाद्यते । तिङन्तान्यवकाश इति कारकभेदात् क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गे

वकाश एकशेषः । कोवकाशः । तिङन्तान्यवकाशः । यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति । विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति । एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् * । एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् । पृथग् विभक्तिप्रतिषेधार्थं पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां च देहि ब्राह्मणाभ्यां च कृतम् । न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभावः * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्ता संप्रदानमिति । अशक्यौ युगपन्निर्देष्टुं तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद् युगपद्वचनं न भविष्यति । अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः * । अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीति एकशेष आरभ्यते । तस्मान्नैकशब्दत्वम् । तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति । अयं तर्हि दोषः । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । वचनलोपः परि-

---

एकशेषो विधेयः । ततश्च परत्वात्सरूपाणामेकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोति सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सत्यपि वा पुनः प्रसङ्गविज्ञाने स्वरसमासान्तेषु दोष एव । यदि पुनरिति । सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः षष्ठीनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाव्यमिति नास्ति केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवणप्रसङ्ग एव । एकविभक्त्यन्तानामिति । सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः । किंप्रयोजनमिति । एकग्रहणस्य प्रयोजनप्रश्नः । षष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति । नवेति । एकविभक्त्यन्तानामिति न कर्तव्यमेव प्रयोजनाभावात् ततश्चानुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनबहुवचनसिद्धिः । विप्रतिषिद्धाविति । चतुर्थ्यन्तस्य शेषे ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते च कर्तृत्वं न प्रतीयते । तृतीयान्तस्य शेषे ब्राह्मणैरित्युक्ते संप्रदानत्वं न गम्यते यश्च शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः । अयं तर्हीति । एकविभक्त्यन्तानामिति तु क्रियमाणे पूर्वोक्त दोषः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः । यदि पुनरिति । एकविभक्ताविति न क्रियते कृत्वो नपुंसक इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते । तिङन्तेषु कथम् । उच्यते । लावस्थायामेव पच् ल पच् ल् इति स्थिते कृदन्तत्वात्

हृतो भवति। प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् *। प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। माता च जनयित्री मातारौ च धान्यस्य मातृमातारः। किं कारणम्। सरूपत्वात्। सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि। किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोःप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। तस्यापि ह्येतानि क्व चिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति। अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति। एवं च कृत्वा चोद्यते। हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानम् *। हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। हरितस्य स्त्री हरिणी हरिणस्यापि हरिणी हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ। श्येतस्य स्त्री श्येनी श्येनस्यापि स्त्री श्येनी श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ। रोहितस्य स्त्री रोहिणी रोहिणस्यापि रोहिणी रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ। न वा पदस्यार्थे प्रयोगात्*न वा एषदोषः। किं कारणम्। पदस्यार्थे प्रयोगात्। पदमर्थे प्रयुज्यते।

प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः। मातृमात्रोरिति। कथमयं निर्देशः यावतैकशेषेण भाव्यम्। एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् तदभावः। एवं ह्यत्रार्थो विवक्षितः जननीवाचिनः परिच्छेत्तृवाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति। एष चार्थो मात्रोरित्युक्ते न गम्यते। अथ मतमेतदिति। अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषो न भवति। कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते तैरिति चोक्ते स्त्र्यर्थानवगतिः। अभ्युपगमस्यवादेन त्वेतदुच्यते विभक्त्यन्तानां सारूप्य इति। प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा सारूप्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात् विभक्त्यन्तानां तु सरूपाणामेकशेषे यत्रैव तृतीयादौ विभक्तौ सारूप्यं तत्रैवैकशेषो न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः। हरितेति। एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् सिध्यत्येकशेषः। हरितस्य स्त्रीति। नानेन पुंयोगः प्रतिपाद्यते तत्र हि ङीषा भाव्यं हरितीति किं तर्हि अयमर्थः हरितशब्दस्य हरिणी सा च स्त्री। न वेति। प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्नत्वादिह नानुवर्तते। सारूप्यं हीहाश्रीयते। न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते किं तर्हि पदान्येव। शास्त्रेऽपि प्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः।

विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्यनान्तरेणलौकिकंप्रयोगम् तस्मिंश्चलौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि । अपर आह । नवा पदस्यार्थे प्रयोगात् । न वा एष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते । विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति । अथानेन पक्षेणार्थः स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष इति । बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ लौकिकेप्रयोगे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क्व । यत्र वा तत्र वेति । अथानेन पक्षेणार्थः स्यात् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति । बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण । सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । नेदं पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणं किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति । ननु चोक्तं कश्चिद्वच-

---

तेन पदावस्थायां मातृमातार इति वैरूप्यादेकशेषाभावः । हरिण्यावित्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतम् । अपर आहेति । पक्षान्तरप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह । अथानेनेति । विभक्तिः सारूप्येणेति । एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता किं तर्हि सारूप्योपलक्षणार्था एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः स चानैमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वाद् ङ्यावन्तादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति । स्वरभिन्नानामिति वचनान्ङीबन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः । येत्वाहुर्हरितहरिणयोरेवैकशेषे कृते उभयवाचित्वेप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियतइति तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसङ्गः । मातृमात्रोस्तु क्वचित्सारूप्येप्यर्थविप्रतिषेधादेकशेषाभावः । यत्र वेति । अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते । विभाग इति । कर्मादिकारकमिह विभक्तिशब्देनोच्यते तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभागेनावस्थाप्यते । तत्र कस्मिंश्चित् कारके विवक्षिते तन्निमित्तया विभक्त्या भाव्यमित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति । कश्चिदिति । अवश्यितस्य वचनस्य

नलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिरिति । सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । नैतत्सहविवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यम् । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति । यदप्युच्यते द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते । ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः । तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजातीयकानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयपदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् । एका हि क्रिया एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति- पचतः पचन्ति । नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि । अथ वा पुनरस्त्वेकविभक्ताविति । ननु चोक्तमेकविभक्ता

लोपो वक्तव्यः । तस्मिन्नपि कृते प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावाद् द्विवचनबहुवचने न सिध्यत इति ते अपि वक्तव्ये । न ङिसंबुद्ध्योरिति तु ज्ञापकं नलोपविषयमेवाबाध्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ज्ञापकम् । एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचनबहुवचनासिद्धिरेव । सहविवक्षायामिति । एवं चैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानामेवैकशेषः । न तर्हीति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो भिन्नार्थत्वाद् एकशेषवृत्त्या वाक्यं न बाध्यत इत्याह । नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्षेत्यर्थः । बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पाद्यन्त इत्याह । अथापीति । यथाजातीयकानामिति । द्रव्यवाचिनामित्यर्थः । एका हीति । आख्यातवाच्या क्रिया सर्वैव निवृत्तभेदा प्रतीयते । भवद्भिरास्यत इत्यादौ वस्तुस्थितया कर्तृभेदाद् भेदेऽपि तिङन्ताद् भेदस्यानवगमात् । प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता नैकत्वं क्रियायां विघ्नन्ति । नैतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसंख्याभिधायिनी द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके अनेकेनैव लकारेणोत्पत्तव्यम् । भवत्वनेको लकारः लकारजातेरव्यवधानाल्लस्येत्यत्र लजात्याश्रयणादनेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थतः

विति चेन्नाभावाद्विभक्तेरिति। नैष दोषः। परिहृतमेतत्। अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति। ननु चोक्तं नियमान्न प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति। नैष दोषः। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः॥ यथाजातीयकानां समासः। कथंजातीयकानां समासः। सुबन्तानाम्। सर्वेचापत्यादिषूपसंख्यानम् *। सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति। सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानांचैकशेषे सिद्धम्। अपत्या दिष्वित्युच्यते बहवश्चापत्यादयः। गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः। एका प्रकृतिर्बहवश्च यञः। असारूप्यादे

आन्तयाद् द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यदोषः। तुल्यजातीयस्येति। अवयवानां समुदायार्थ तन्त्रत्वात्समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य संख्यावगमात् पृथगवयवेभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यते विरूपसमुदाये तु सुबन्तानां द्वन्द्ववचनेनायं न्यायो बाध्यते इत्यवयवेभ्यः एव विभक्त्युत्पत्तिः। सुबन्तानामिति। यद्यपि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपदं तत्र सुबन्तमेवेति सोपि तदपेक्षया सुबन्तानामेव समासः। अन्यथा नलोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदे न स्युः। उत्तरपदमेव तु तत्रासुबन्तम्। इह राजन् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधाया दीर्घे कृते वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। उच्यते। विरूपाणामपि समानार्थानामिति भविष्यति अन्तरङ्गत्वाद्वा। दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम्। उपधां विभक्तिविशेषमसंबुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति बहिरङ्गम्। सर्वत्रेति। षट् पक्षा इहोपक्षिप्ताः पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः। एकवचनान्तानां वा समासाद्वैकस्यां विभक्तौ परतः सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ परतः प्रातिपदिकानां वा सहविवक्षायां प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामिति। तत्र पश्चिमं पक्षत्रयमङ्गीकृतम्। तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्वाद् लुकि कृते विभक्त्यभावादेकविभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणं च नास्ति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यद् ङ्याप्प्रातिपदिकं तस्मात्तद्धिता इत्याबन्तादणि कृते परत्वादादिवृद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाप्रसङ्गः। यदा तु सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेषः सुबन्ताच्च तद्धित इत्ययं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धिताभावात्पूर्वमेकशेषः पश्चात्तद्धित इति न कश्चिद्दोषः। प्रातिपदिकानां चेति। अनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेकशेषः पश्चाद्वृद्धिरथ वा तद्धित एव पश्चादुत्पद्यत इति भावः। बहवश्च यञ इति। प्रत्ययार्थं शब्दनिवेशाद् बहुष्वपत्येषु बहवो यञ उत्पाद्याः। तत्र गर्ग य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्राति-

कशेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यञः । एवं प्रकृतयोपि बह्व्यः स्युः । नैवं शक्यमिह हि दोषः स्याद् गर्गा वत्सा विदा उर्वा इति । यञो बहुष्वञो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । यञन्तं यद्बहुष्वञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चै तल्लौकिकं गोत्रम्। अथ वा पुनरस्तु एका प्रकृतिर्बहवश्च यञः । ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति । सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् । यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते । कथमक्षाः पादा माषा इति । नानार्थानामपि सरूपाणाम् * । नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । एकार्थानामपि विरूपाणाम् * । एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कु-

---

पदिकत्वात्तत एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यञ्शब्दस्य प्रकृतिसन्निपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति। ननु प्रकृतिं विहाय यञ्शब्दानां सारूप्यादेकशेषो विभास्यते। नैतदस्ति। विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरीकृता प्रकृतिर्विभक्तिलक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं हातुं शक्यते। न च यञां प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थः तत्कथं प्रकृतिर्वर्ज्येत । यदापि सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षः तदा गर्ग य अस् य अस् य अस् इति स्थिते पूर्वस्य यञस् शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाता द्वैरूप्यं प्रातिपदिकैकशेषपक्षेपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति। एवं प्रकृतयोपीति। एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्राधानभेदे च गुणस्यावृत्त्या गार्ग्यशब्दानामेवैकशेषः क्रियतइत्यर्थः। यञ्यो बहुष्विति। यदा यञामेवैकशेषः क्रियते तदा शिष्यमाणो यञ्शब्दो बहुषु वर्तत इति लुक् सिध्यति गार्ग्यशब्दानां त्वेकशेषे यञ्शब्दो बहुषु न वर्तते किं तर्हि यञ्शब्दान्त इति लुङ् न सिध्यति । यञन्तं यदिति । तेनैव चेत् कृतं बहुत्वमित्यपि तदन्तेनेति व्याख्यायते। काश्यपा इति। एकस्मिन् कश्यपापत्येऽञि कृते तत्प्रतिकृतिबहुत्वे काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अञन्तं बहुषु वर्ततइति लुक्प्रसङ्गः। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। न चैतदिति। प्रतिकृतिवृत्तित्वान्नैतदञन्तमपत्यवाचि । एका प्रकृतिरिति। प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहूनामप्यपत्यानां सम्बन्धसम्भवात्। सिद्धं त्विति। सत्यपि प्रकृतिसन्निपातकृते एकस्यवैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वात् समानार्थत्व-

टिलदण्डाविति वा । स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः* । स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ । इह कस्मान्न भवति । एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति । संख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः* । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । नह्येकाविरयनेनार्थौ गम्यते । अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः । नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते संख्याया अर्थासंप्रत्ययादिति । अर्थासंप्रत्ययेपि हि सत्येकशेषो भवति । तद्यथा । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । नचोच्यते वृद्धयुवानाविति भवतिचैकशेषः । यदप्युच्यते अन्यपदार्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थेप्येकशेषो भवति । तद्यथा । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः । एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ एकपरिहारोयम् । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र ह्यर्थासंप्रत्यय एव वा अ-

---

मस्ति । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं तद्वक्तव्यं तेनैवाजो बहुष्वित्यपि पक्षे आश्रीयमाणे इष्टं सिध्यति । यदा त्वजन्तं यद्बहुष्वित्याश्रीयते तदाऽव्यभिचारन्यायाश्रयणात् वक्रदण्डश्चकुटिलदण्डश्चेति वाक्यमेव भवति न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः । स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः । अक्षश्चेति । एकोक्षशब्दोऽशेर्देवनइति सप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः द्वितीयस्तु घजन्तत्वादाद्युदात्त स्तस्यैव शेषो भवति एको मीमांसकशब्दो ण्वुलन्तत्वान्मध्योदात्तः परस्तु मीमांसामधीते इति क्रमादिभ्यो वुन्नित्याद्युदात्तस्तस्य शेषः । एकश्चेति । द्वन्द्वोप्यत्रानभिधानान्न भवति । अर्थासंप्रत्ययादिति । यत्रैकः शब्दोनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र । प्रयुक्तानामन्वाख्यानाद् । एकाविति चोक्तेऽसहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः । अन्यपदार्थत्वाच्चेति । असंदिग्धेन पदान्तरेणायमर्थः प्रत्याय्यतइत्यर्थः । गार्ग्याविति । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्य संभवात् संदेहादर्थासंप्रत्ययः । उत्तरकालं तु प्रकरणादिवशात् संदेहनिवृत्तिः । ननु वृद्धो यूनेति वचनात् संदेहेप्येकशेषः स्यात् अस्य तु निःसंदेहविषयसंभवात्कथं संदिग्धविषये प्रवृत्तिः । नैतदस्ति । अक्षादिष्वपि संदेहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । एवं तर्हीति । अर्थासम्प्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः । यदि तर्हीति । प्रत्ययं शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वं सम्भवति । यदा तु समुदायवाचित्वं द्व्यादीना-

न्यपदार्थे तैव वा भवति तत्रैकशेषः गार्ग्यौ विंशती इति यथा। अथ वा नेमे एकशेषशब्दाः। यद् तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि भवन्ति। तत्र को दोषः। एकवचनं प्राप्नोति एकार्था हि समुदाया भवन्ति यथा यूथं शतं वनमिति। सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः। किंकृतं सारूप्यम्। अन्योन्यकृतं सारूप्यम्। सन्ति पुनः के चिद् अन्येऽपि शब्दाः येषामन्योन्यकृतो भावः। सन्तीत्याह। माता पिता भ्रातेति। विषम उपन्यासः। सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते। इह पुनरेकेनाप्यपायेन भवति चत्वार इति। अन्यदिदानीमेतदुच्यते कृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते इति। यत्तु भवानस्माँश्चोदयति सन्ति पुनः के चिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योन्यकृतो भाव इति तत्रैतेऽस्माभिरुपन्यस्ताः तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्तइति। एतच्च वार्तम्। एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कार्यं तत्र। एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः

मभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः। यत्तु वनानीति बहुवचनं तत्समुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायाम्। समुदाया इति। समुदायवाचिन इत्यर्थः। किंकृतमिति। एकश्चैकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्ततइति प्रश्नः। अन्योन्यकृतमिति। परस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति। तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते। मातेति। यथा सुतं जन्मनः प्रागलब्धमातृव्यपदेशं स्त्रीपश्चाल्लभ्यते एवं संख्यान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात्प्रवर्तत इत्यर्थः। अपायेष्वपीति। पुत्रविनाशेऽपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते पितृविनाशे पुत्रव्यपदेशः। चतुर्णां त्वेकापाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः। अन्यदिदानीमिति। अवश्यं साधर्म्ये सति वैधर्म्येण भाव्यम्। अन्यथा तत्त्वमेव स्याद् न तु साधर्म्यम्। यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावने न कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः। मात्रादयश्च शब्दाः सम्बन्ध्यन्तरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्तइति सम्बन्ध्यन्तरविनाशेऽपि आश्रयसद्भावाद्युक्तं यत्प्रवर्तन्ते द्व्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाभावात्कथं प्रवर्तेरन्। एतच्च वार्तमिति। एतद्युक्तम्। यदाश्रयसन्निधानादेकापायेऽपि मात्रादयस्तदपेक्षाः प्रवर्तन्तइत्यर्थः। इदानीमेतद्वैधर्म्यरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति। एकैक इति। यथोद्यन्तॄणां परस्परसन्निधिकृतं कर्तृत्वमेकैकापाये च निवर्तते तथा द्व्यादिव्यपदेशोऽपीत्यर्थः। कथं तत्रेति। न्याय्यमित्यध्याहारः। एकैक इति। कर्तृत्वमेकैकापायेपरस्परनिरपेक्षमित्यर्थः। कारणमुद्यमनं

कथं युक्तम् । कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् । तस्मात्पृथक्पृथक्ते कर्तारः सव्यपेक्षास्तु ॥ १ ॥ प्रथममध्यमोत्तमाना मेकशेषो ऽसरूपत्वात् * । प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचसि च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । असरूपत्वात् । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वात् * । द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणमेकार्थत्वादेकोयमवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थ एकः । किमर्थश्चैकः । एक एकपदार्थः । नैकार्थ्यम् । ना यमेकार्थः । किं तर्हि । द्व्यर्थो बह्वर्थश्च । नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम् * । नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोनर्थकः स्यात् । इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी वाऽनेकार्थता स्यात् । वाचनिकी वा । तद्यदि तावत्स्वाभाविकी, अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात् * । अशिष्य एकशेषः । किं कारणमेकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यमेकोयमवशिष्यते । स च द्व्यर्थो भवति बह्वर्थश्चेति । न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव ।

चेदिति । कर्तृत्वप्रतीताविवत्यर्थः । कार्यकल्पितत्वाच्छक्तीनामेव मुक्तम् । तत्तुल्यमिति । तेनोद्यन्तातुल्यं द्वितीयमुद्यन्तारमन्तरेणेत्यर्थः । अथ वा तत्तुल्यमिति द्व्यादिशब्देष्वप्येतत्तुल्यमित्यर्थः । प्रथमेति । एकस्मिन् पुरुषे क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकशेषः पुरुषभेदेन तु प्रत्यक्षपरोक्षादिभेदे विरोधात् क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः । कृते चैकशेषे प्रकरणादिवशादर्थविशेषावसायः । यदा तु युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्षः । अत्रापि च निवृत्तभेदाया एव क्रियाया आख्यातेनाभिधानं तदैकशेषो न वक्तव्यः । द्विवचनेति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैकः शब्दः एकैकार्थाभिधायीति सहविवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकत्वार्थे अवस्थेयमिति भावः । सर्वेषु पक्षेष्वयं दोषः प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः । विभक्त्यन्तानां विभक्तौ वा परत एकशेषेऽर्थाभावाद् द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्गः । अथ स्वभावतः शिष्यमाणोऽनेकार्थः किमेकशेषेण । वाचनिकीवेति । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्व्यर्थ इति । सरूपाणामेकशेषोनेकार्थश्चैकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति । एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थो गम्यते शिष्यमाणः शब्दोने-

ार्थं पुनरेकोयमवशिष्यतइत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता च शक्या लब्धुम्। तच्चैकशेषकृतं, नह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति। पश्यामश्च पुनरन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति। अग्निचित्सोमसुदिति यथा। तेन मन्यामहे लोपकृतमेतद्येनात्र अन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति। एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद् येनाचैकोयमवशिष्यतइत्यनेन द्व्यर्थता बह्वर्थता च भवति। उच्येत तर्हि न तु गम्येत। यो हि गामश्व इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति न जातुचित्संप्रत्ययः स्यात् तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वता ऽवश्यं लोकः पृष्ठतोनुगन्तव्यः। केष्वर्थेषु लौकिकः कान् शब्दान्प्रयुञ्जतइति। लोके चैकैकस्मिन् वृक्ष इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृक्षौ बहुषु वृक्षा इति। यदि तर्हि लोकोवश्यं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते। अथ किमर्थं लोप आरभ्यते। प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारभते एकशेषारम्भे पुनरस्य न किं चित्प्रयोजनमस्ति। ननु चोक्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति। यदि चैकेनानेकस्याभिधानं स्यात्। न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात्। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव *। प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानाद् अप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते। यद्प्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव। यदपि ह्यर्थावर्थौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव। यदपि ह्य-

---

कार्थाभिधायीति। एकेन ह्यनेकार्थाभिधानायैकशेषः क्रियते। एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यादित्यर्थः। इतर एतत्सामर्थ्यमजानन्नाह। कथमिति। तच्चैकशेषकृतमिति। एकशेषविधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः। लोपकृतमिति। लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः। अनेनेति। एकशेषविधानेन। उच्येतेति। वचनादनेकार्थकार्याणि प्रवर्तन्तां यथा जात्याख्यायामेकस्मिन्निति। न त्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनानेकार्थः संपद्यतइत्यर्थः। गामश्वइति। अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः। यदि तर्हीति। यदि च लोकः प्रमाणमित्यर्थः उच्येत तर्हीतः प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः। तदपि प्रत्यर्थमेवेति। अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते यस्य द्व्यर्थः शब्दो नासौ द्व्यर्थतां जहाति बह्वर्थश्च बह्वर्थतां रो-

र्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्ययमेव । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्यः । यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येष पक्षो न्याय्यः । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम् * । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषोऽपि पक्षो न्याय्य एव यद्यप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । यदि तर्ह्येकेनानेकस्याभिधानं भवति प्लक्षन्यग्रोधौ । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणमुक्तार्थानामप्रयोग इति । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः * । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो ऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तः । यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति । सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् । किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम् । किं कारणम् । अभिधानस्वाभाव्यात् । अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् * । स्वाभाविकमभिधानं भवति । उभयदर्शनाच्च * । उभयं खल्वपि दृश्यते विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा । द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । विरूपाणां किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् किं पु

दसी दारा इति यथेत्यर्थः । यावतामिति । वृक्षश्च वृक्षश्चेति दर्शनादनारब्धएकशेषे अनेकार्थतैकस्य न स्यात् । एकेनापीति । सहविवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावयवभेदं समुदायमभिधत्तइत्यर्थः । प्लक्षन्यग्रोधाविति । अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थप्रादुर्भावादेकेनैव समुदायस्य प्रतिपादनाद् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति । प्लक्षावित्युक्ते प्लक्षस्य प्लक्षान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः । उभयदर्शनाच्चेति । सरूपस्य विरूपस्य चैकस्यानेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः । द्यावेति । द्योशब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानात् ततः परस्यौकारस्य सुपां सुलुगित्याकारः गोतो णिदित्योकारान्तग्रहणाण्णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च । पृथिवी इति । द्विवचनान्तं वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पृथिवीशब्देनात्र दिवस्पृथिव्योरभिधानम् । विरूपाणामिति । प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थविशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी

नः सरूपाणाम् । आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः* । आकृत्यभिधानाद्वा एकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते । एका आकृतिः सा चाभिधीयते इति । कथं पुनर्ज्ञायत एका आकृतिः साचाभिधीयते इति । प्रख्याविशेषात् * । नहि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते । शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति । यद्यपि तावत्प्रख्याविशेषाज् ज्ञायते एका आकृतिरिति कुतस्त्वेतत्साभिधीयते इति । अव्यपवर्गगतेश्च * । अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयतइति । नहि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति । ज्ञायते चैकोपदिष्टम् * । ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदा चिदुपदिष्टो भवति स तमन्यस्मिन्देशेऽन्यस्मिन्कालेऽन्यस्यां च वयोवस्थायां दृष्ट्वा जानाति अयं

दृश्यते तत्र सरूपः कथं न स्यायनैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेपि प्रत्याख्यायत एकशेषः । अनेकार्थं प्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृक्षशब्दः प्रयुज्यते न तु द्वन्द्वः । अनभिधानात् । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यानं करोति । आकृत्यभिधानादिति । जातिः पदार्थः तस्या एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः । कथं पुनरिति । द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः । प्रख्याविशेषादिति । प्रख्या बुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषयस्याप्यैक्यं प्रतीयते । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव एकत्वं चावसीयते । गौरित्युक्त इति । गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणेर्थे विशेषानवधारणादेक्य सामान्यस्यावसीयतइत्यर्थः । कुतस्त्वेतदिति । भवतु सामान्यमेकं तस्य तु वाहदोहादिकायामर्थक्रियायामयोग्यत्वाद् द्रव्यस्यैव योग्यत्वाद् अभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रश्नः । अव्यपवर्गगतेश्चेति । अव्यपवर्गोऽभेदः अविच्छेदः अविशेषस्तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः । जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका वाहदोहादय उपपद्यन्ते जातितद्वतोश्चाभेदोपचाराद् गौः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोप्युपपद्यते । अथ प्रख्याविशेषादव्यपवर्गगतेश्चेति किमर्थमुभयोरुपादानम् । एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वान्नैष दोषः । अनभिधीयमानापि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे निमित्तं भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानम् । तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति भिन्नवृक्षात्मकालम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति । एकस्मिन्नुपदिष्टे गौरयं

गौरिति । कः पुनरस्य विशेषः । प्रख्याविशेषादित्यतः । तस्यैवोपोद्वलकमेतत्प्रख्याविशेषाज् ज्ञायते चैकोपदिष्टमिति । धर्मशास्त्रं च तथा * । एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यात् । एकं ब्राह्मणं महत्वा एकां च सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः स्यात् । कः पुनरत्र विशेषः अव्यपवर्गगतेश्चेत्यतः । तस्यैवोपोद्वलकमेतत् अव्यपवर्गगतेश्च धर्मशास्त्रं च तथेति । अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् । अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । अस्तीत्याह । किम् । आदित्यः । तद्यथा । एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभते । एवं तर्हि, इतीन्द्रवद्विषयः * । तद्यथा । एक इन्द्रोनेकस्मिन् क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । एकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यतइति । नैकमनेकाधिकरणस्थं युगप-

---

त्वया पदा न स्प्रष्टव्य इत्यादि वस्तु । अथ वैकमुपदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं सकृदुपदिष्टं गोत्वादि सर्वत्र ज्ञायतइत्यर्थः । उपोद्वलकमिति । उद्गतं वलं प्रत्यक्षं तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य उद्वलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः । प्रख्याविशेषादित्यनेन प्रत्यक्षं जात्यालम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिह जातिसद्भावे ज्ञायते चैकोपदिष्टमित्यनेनोक्तं देशकालावस्थापिरक्षान्तरेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसद्भावोनुमीयते इत्यर्थः । अथवा वलमुद्दीपयत्युपोद्वलकमुपवृंहकमुच्यते । धर्मशास्त्रं च तथेति । अनेनैतद्दर्शयति । न सादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ता भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति ग्राह्यं किं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्ता स्मृतिकाराणामप्यविगीतप्रमाणभावस्मृत्युपनिबद्धवचनानां जात्याश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः । एकं ब्राह्मणमिति । एकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः । तस्येति । अव्यपवर्गगतिरभ्रान्ता । स्मृतिकाराणामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः । नन्वेकमनेकस्थं कथं भवति । नहि देवदत्तो युगपन्मथुरायां स्रुघ्ने च भवतीत्यत आह । अस्ति चेति । अवयवी यद्यप्यनेकावयवस्थः तथापि तत्सद्भावे विवादान्नासौ दृष्टान्तत्वे नोपात्तः । इतीन्द्रवद्विषय इति । एकस्याप्यनेक इति वाक्यशेषः । शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते वतिः प्रत्ययः । सर्वत्रेति । सर्वेषु यागेषु द्रव्यवदङ्गतां प्रतिपद्यतइत्यर्थः । एकशेषेपीति ।

दिति चेत्तथैकशेषे * । यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यतइतिएकशेषे तस्य दोषः स्यात् । एकशेषेपि नैको वृक्षशब्दोनेकमर्थं युगपदभिदधीत । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयतइति । द्रव्याभिधाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः* । द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् । तत्र को दोषः । तत्रासर्वद्रव्यगतिः * । तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को दोषः गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत अपरोऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः । ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थः तस्यापि यद्यनवयवेन चोद्यते न चानुबध्यते । विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः । एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्ह्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । यथा आदित्यः । ननु च यस्यापिद्रव्यं पदार्थः तस्याप्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्वयापि तर्हि द्वि-

---

यद्येकस्यानेकसंबन्धो नाभ्युपगम्यते तदैकःशब्दोऽनेकमर्थं संबन्धाभावान्न प्रत्याययेदित्यर्थः । उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह । द्रव्याभिधाने हीति । श्रुतिस्मृतिविहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ननु चेति । सर्वविषया चेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः । अथानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेव कर्म क्रियते तत्राप्युच्यते एकाकृतिरिति चेति । चशब्दस्तु शब्दस्यार्थं वक्ष्यमाणार्थापेक्षया समुच्चये वा । स चेदानीमिति । एकत्वजातेरेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकशेषारम्भः प्रत्याख्यायते अनेकत्वे त्वारब्धव्य एवैकशेष इत्यर्थः । एवं तर्हीति । सर्वाभिर्व्यक्तिभिः संबन्धस्य तुल्यत्वात् सर्वत्रैवाभिन्नबुद्ध्युत्पादनात् प्रत्येकं परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्कर्म क्रियमाणं जातौ कृतमेव भवतीत्यर्थः । यथादित्य इति । प्रतिदेशं यथा सर्वात्मनादित्य उपलभ्यते तथा जातिरपीत्यर्थः । ननु चेति । द्रव्येपि पदार्थे जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यते । प्रत्येकं च परिसमाप्यतइति । शास्त्रमित्यध्याहारः । अथवा जातिरुपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यतइति व्याख्येयम् । एकशेषस्त्वयेति । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । त्वयापीति ।

वचनबहुवचनानि साध्यानि । चोदनायां चैकस्य उपाधिवृत्तेः * । चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामहे आकृतिरभिधीयते इति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । एकं निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरूप्यते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं निरूप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत । कः पुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः । एका निर्वृत्तेन अपरा निर्वर्त्येन । द्रव्याभिधानं व्याडिः * । द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते द्रव्यमभिधीयतइति । तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः । एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानिसिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मणी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति । चोदनासु च तस्यारम्भात् । चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे द्रव्यमभिधीयतइति । गौरनुबन्ध्यो ऽजोग्नीषोमीय इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते । न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् * । न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । नह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने भवति मथुरायां च । विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् * । किम् । विनश्येच्च

जातेरेकत्वाद् द्वित्वबहुत्वनिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्तीति भावः । एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साम्यं दर्शितम् । वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि समुच्चयेनाचष्टे । चोदनायां चैकस्येति । सामान्यस्याग्नेयादेः । उपाधिवृत्तेरिति । अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः तस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः । एतदुक्तं भवति । यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाशेषद्रव्याणामाक्षेपात्प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु पदार्थे एकेनैव यजमानेन सकृदेवाष्टाकपालः पुरोडाशो निरूप्येत नान्येन माप्यन्यदेत्यर्थः । कः पुनरिति । गौरनुबन्ध्य इत्याग्नेयमष्टाकपालमिति चानयोरित्यर्थः । एका निर्वृत्तेनेति । निष्पन्नो हि पशुर्यागसाधनायोपादीयते । अपरानिर्वर्त्येनेति । आग्नेयोष्टाकपालश्चोदनयैवोत्पाद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः । तत्र निर्वृत्ते भेदाग्रहणात् द्रव्यान्तरेपि प्रवृत्तिः स्यान्न तु निर्वर्त्ये सादृश्याग्रहणादित्यवश्याश्रयणीया जातिः । द्रव्याभिधानमिति । जातेर्वृत्तिविकल्पाच्च सत्वेनाभावं मन्यमानो व्याडिर्द्रव्यमेव शब्देनाभिधीयतइति मन्यते । आकृतौ चोदितायामिति । आकृतिवादिपक्षे शब्देनाकृतिश्चोद्यते द्रव्ये तु कार्यं प्रवर्तते । अयुक्तं चैतत् । नह्यन्यचोदनेन्यस्य कार्ये क्रियमाणे यथोक्तं कृतं भवति । तस्माद् द्रव्यमेव शब्देनोच्यत इति न्याय्यम् । न चैकमिति । न हेतुरहितेनादित्यदृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति देवदत्तदृष्टान्तेन विप-

प्रादुर्भ्याच्च श्वा मृत इति श्वा नाम लोके न प्रचरेत्। गौर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात्। अस्ति च वैरूप्यम्। अस्ति च खल्वपि वैरूप्यम्। गौश्च गौश्च खण्डो मुण्ड इति। तथा च विग्रहः*। एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति गौश्च गौश्चेति। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम्*। व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति। आकृतावपि पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः। अक्षाः पादाः माषा इति। लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् *। लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति। कुतः। गुणस्यानित्यत्वात्। अनित्या गुणा उपायिनो ऽपायिनश्च। किं य एते शुक्लादयः। नेत्याह। स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः। एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। कदा चिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदा चिद्द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन कदा चि

र्थयस्यापि साधनात्। श्वा मृत इति। अभिव्यञ्जकविनाशे जातेस्तिरोभावात् पिण्डान्तरे श्वेति प्रत्ययो न स्यात्। शतप्रत्यय इवैकापायइत्यर्थः। यद्वा आश्रयापाये आश्रितस्याप्यपाय: अवयवापाये अवयविन इवेति जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः। गौर्जात इति। जातेन गोपिण्डेन गोत्वमभिव्यक्तं तच्च सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। अनवकाशमिति। पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात्। अथवा सर्ववस्तुव्यापि गोत्वमेवेष्टव्यम्। अन्यथा। नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति दोषापत्तिः। ततश्च। व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्ताऽभेदात्सर्वत्र सा यदि जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः। अस्ति च वैरूप्यमिति। तस्माद् द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्यं नह्येकस्य भेदाभेदौ विरुद्धौ उपपद्येते इत्यर्थः। एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः। गौश्चेति। भेदाधिष्ठानः समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाभिधेयत्वयोर्न स्यादित्यर्थः। आकृतावपीति। यदर्थं आकृतिपक्षपरिग्रहः तदेव न सिध्यति नहि शकटाश्वदेवनाक्षादिष्वेकाकृतिसद्भावः। इदानीमाकृतिवादी दोषान् परिहर्तुमाह। लिङ्गेति। आकृतिसद्भावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः। सर्वगतत्वेपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात्। कश्चित्पदार्थः कांचिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वां सर्वः। गुणाश्चात्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायलक्षणः संबन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसंख्यासिद्धिरित्यर्थः। अनित्या इति। कदाचित् स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेनाकृतिर्व्यज्यते कदाचित् पुंस्त्वयुक्तेन कदाचिदेकाधारस्था प्रतिपाद्यते कदाचिदनेकाधारस्थेत्यर्थः। किं य एत इति। ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धा न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुरुपपद्यतइति प्रश्नः। प्रकरणादयं निश्चय इत्याह। नेत्याहेति। वचनपरिहारस्त्विति। लिङ्गपरिहारे न किं

त्स्त्रीत्वेन कदा चित्पुंस्त्वेन कदा चिन्नपुंसकत्वेन । भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते । कदा चिद्द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन । एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति । स च इदानीं वक्तव्यो भवति । एवंतर्हि-लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणविवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या गुणविवक्षा । कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन कदा चित्पुंस्त्वेन कदा चित्स्त्रीत्वेन कदा चिन्नपुंसकत्वेन । भवेल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः । वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति । स चेदानीं वक्तव्यो भवति । लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् । आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्तल्लिङ्गं न जहाति । तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः । कोसौ सु

चिद् दुष्यति वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाकृतिरिति प्रतिज्ञाहानिः द्वित्वबहुत्वसंबन्धस्याप्यभ्युपगमात् द्विवचनबहुवचनवदनेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोपि वक्तव्य इत्यर्थः । गुणविवक्षानित्यत्वादिति । स्वत आकृतेरेकत्वं द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षायां तु द्विवचनबहुवचने भवतः । आश्रयधर्मैराश्रितानां व्यपदेशः । यथा संपन्नो यवो विनष्टो यव इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते तथा लिङ्गसंख्याभ्यामपीत्यर्थः । भवेदिति । अभ्युपगमविरोधाभावात् । वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमं विरुणद्धि द्वित्वबहुत्वयोगेभ्युपगतैकत्वहानादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । लिङ्गपरिहारश्चापीति । विशेषणानां चाजातेरित्यत्रोक्तमाविष्टलिङ्गा जातिरिति । ततश्चैकमेवाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः यथा ग्राम्यपशुजातयः संघे स्त्रीत्वमेवोपाददते गाव इमा इति अन्यास्तु पुंस्त्वमेव ब्राह्मणा इमे इति यथेत्यर्थः । तस्मादिति । सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति । लौकिकमिति । स्तनकेशादिसंबन्ध इत्यर्थः ।। तस्मिन्नाश्रीयमाणे लिङ्गान्तरेण संबन्धो न स्यात् । तस्मात्स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते । गुणानां सत्त्वरजस्तमःपरि-

कृतान्तः। संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम्। संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ। किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति। संस्त्यानेस्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान्। ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान्। अधिकरणसाधना लोके स्त्री। स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति। इह पुनरुभयं भावसाधनं स्त्यानं प्रवृत्तिश्च। कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान्। गुणानाम्। केषाम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः। यत्राल्पीयांसो गुणाः तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति। रसगन्धौ न सर्वत्र। प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या। नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते। वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा युज्यते। तच्चोभयं सर्वत्र। यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था। विवक्षातः। संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमान् उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम्। तत्र लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षा नित्यत्वादिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः। वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते। वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति। एवं स वक्ष्यति एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति। यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकानि अहमप्येवं वक्ष्यामि एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति। नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः द्रव्यपदार्थकस्य वा आकृतिर्न पदार्थः। उभयोरुभयं पदार्थः। कस्य चित्किं चित्प्रधानभूतं किं चिद् गुणभूतम्। आकृतिपदार्थकस्य आकृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतम्। द्रव्यपदार्थक-

---

णामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिह्रासमध्यस्थावस्थाः शब्दैकगोचराः लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते आत्मनस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेप्यन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाल्लिङ्गयोगः। वाचनिकानीति। संकीर्णप्रयोगोपलम्भात्। असंकरार्थो यथा द्रव्यपदार्थकस्य वाचनिको वचननियमः तथाकृतिवादिनोपि सह्येवं व्याचष्टे एकाश्रयसंबन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचनं यथा पशुना यजेतेति। अनेकाश्रयसंबन्धविवक्षायां द्विवचनबहुवचने। ननु द्रव्यस्यानभिधेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह। नहीति। तत्र यथा पचति पचतः पचन्तीति क्रियाप्राधान्येपि साधनसंख्याकृतो वचनभेदः एवमाकृतिप्राधान्येपि द्रव्य-

स्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता । गुणवचनवद्वा * । गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा । गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रिता आकृतिस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तदाकृते रपि भविष्यति । अधिकरणगतिः साहचर्यात् * । आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि भविष्यन्ति । न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः * । न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यतइत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते । विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा ऽनेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते । एवं तर्हीतीन्द्रवद्विषयः । तद्यथैक इन्द्रोऽनेकस्मिन्क्रतुशतआहूतो युगपत्सर्वत्र भवत्येवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति । अविनाशोऽनाश्रितत्वात् * । द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः । अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिता आकृतिर्द्रव्यम् । किमुच्यते अनाश्रितत्वादिति । यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्यादिति । एवं तर्हि अविनाशोऽनैकात्म्यात् । द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः अनैकात्म्यात् । अनेक आत्मा आकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा ।

संख्याकृत इत्यदोषः । यदसाविति । जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद् द्रव्यात्मा जातिः प्रतीयमाना तद्गतलिङ्गसंख्याग्राहिणीत्यर्थः । चोदनासु च तस्यारम्भादिति यदुक्तं तत्परिहारार्थमाह । अधिकरणगतिरिति । यथाग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासंभवान्नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयनं यत् पात्रस्य तथा आकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्याद् द्रव्यमभिनिविशन्ते । सर्वएवाकृतेः क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यद्वारकः संपद्यते । अनाश्रितत्वादिति । यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं नैवमाकृतेः अन्यत्रापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावान्नित्यत्वं तस्या इत्यर्थः । इतरः संबन्धमात्रमाश्रितत्वं मत्वा पृच्छति । किमुच्यत इति । अनैकात्म्यादिति । पूर्वोक्त एवार्थो विशिष्यानेन प्रति-

वृक्षस्थो ऽवतानो वृक्षे छिन्नेऽपि न विनश्यति । वैरूप्यविग्रहौ द्रव्यभेदात् *। वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्भविष्यतः। व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम्*। विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् । सर्वत्र अश्नोतेरक्षः पद्यतेः पादः मिमीतेः माषः तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् । अपरस्त्वाह । पुरा कल्पएतदासीत्षोडश माषाः कार्षापणं षोडशपलाश्च माषसंवद्यः । तत्र संख्यासामान्यात्सिद्धम् । सरूपाणाम् ॥

पाद्यते नित्या आकृतिरेका सर्वत्रगा तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेदाद् द्रव्यविनाशेऽपि न जातेर्विनाशः । गुणानां तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशेऽवश्यं नाश इति न तैर्व्यभिचारः। वृक्षस्थोवतान इति । यथा वृक्षस्योपरिद्राक्षादिलतावतानः स्थितो न वृक्ष विनाशमनुविनश्यति तथा जातिरपीत्यर्थः। वैरूप्यविग्रहाविति। द्रव्याणां स्वगतभेदप्रतिबद्धौ वैरूप्यविग्रहावित्यर्थः। तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते। क्रियासामान्यादिति । भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्तं भवति । यथा पाचक इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं समवेतसमवायाद् द्रव्ये उपकरोति। यथा गैरिकादिगतं लौहित्यं संयुक्तसमवायात् पटे लौहित्यप्रत्ययमादधाति । पुरा कल्पइति। पुरा कल्पे प्रसिद्धोऽर्थः संप्रति निमित्ताभावेऽपि तथैव व्यपदिश्यते । माषसंवद्य इति । तत्र षोडशभागत्वेन माषः प्रसिद्धः तथैव कार्षापणे माषः षोडशभाग इति षोडशभागत्वं नाम सामान्यमुपादत्ते माषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् । संख्यासामान्यादिति। संख्यैव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् । ननु षोडशसंख्या षोडशसु पदार्थेषु व्यासज्य स्थिता न त्वेकस्मिन् षोडशे । एवं तर्हि षोडशसंख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्संख्यामूलत्वात्संख्यासामान्यमुच्यतइत्यदोषः । अथ डित्था इति भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात् कथमेकशब्दवाच्यत्वम् । उच्यते। भिन्नडित्थशब्दगतंडित्थशब्दत्वं नाम यथा शब्देष्वभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा सोऽयमिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायाद्ध्यस्तडित्थशब्देषु संज्ञिष्वपि संबन्धिसंबन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम् । तथा तावित्येताविति परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयम्। गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुसामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम् । अथवा निःसामान्यानि सामान्यानीति तार्किकदर्शनं न वैयाकरणैर्नियोगत आस्थेयम्। कार्योन्नीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति । अभावाश्चत्वार इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम्। तदेवं सर्वत्राकृतिसद्भावात्सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥ इह कस्मान्न भवति । अजश्च बर्करश्च अश्वश्च किशोरश्च उष्ट्रश्च करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥ इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते । स्त्रीग्रहणेषु स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात् स्वार्थग्रहणं वा स्त्रीशब्दग्रहणं वेति । किं चातः । यदि प्रत्ययग्रहणं वा शब्दग्रहणं वा गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गाः । केन यशब्दो न श्रूयते । अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते । इह च गार्गी च गार्ग्यायणी च गर्गान्पश्य । तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वं न प्राप्नोति । अथार्थग्रहणम् । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । इह कस्मान्न भवति । अजा च बर्करश्च वडवा च किशोरश्च उष्ट्री च करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते । न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषः यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

वृद्धो । इह कस्मादिति । उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति मत्वा प्रश्नः । अथवा वृद्धशब्द इह शास्त्रे अपत्यविशेषे न परिभाषित इति स तावद्वयोवाची गृह्यते । तत्साहचर्याच्च युवशब्दोपि तथैवेति प्रश्नः । अजोष्ट्राश्वशब्दानां जातिशब्दत्वेप्यत्र शब्दान्तरसन्निधानाद् वृद्धावस्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा सामान्यविशेषशब्दानां द्वन्द्वो न स्यात् । सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद् विशेषैः सह समुच्चयाभावात् । वक्ष्यमाणं मनसि कृत्वाह । तल्लक्षणश्चेदिति । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह । तल्लक्षण इति । परिहारस्तु उत्तरत्र वक्ष्यते ॥

स्त्री पुंवच्च । इदमिति । यदि स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । तदा स्त्र्यधिकारविहितटाबादिप्रत्ययग्रहणम् । ततश्चायमर्थः । पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवतीत्यभावातिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीति स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थप्रतिबद्धाना कार्याणां सिद्धिः । तत्रार्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चार्थपक्ष एवाश्रीयते । अस्त्रियामितीति । यदायं प्रसज्यप्रतिषेधः तदा दोषः । पर्युदासे तु शिष्यमाणः शब्दो निवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोर्थ इति लुक् सिध्यति । गर्गान्पश्येति । स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् । नायं पुंबहुत्वे शस् उत्पन्न इति नत्वं न सिध्यति ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥ इह कस्मान्न भवति हंसश्च वरटा च कच्छपश्च डुलिश्च ऋश्यश्च रोहिच्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदिमं योगं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः । यत्रोर्ध्वं प्रकृतेः स्यात्तल्लक्षण एव विशेषः तत्रैकशेषो भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । हंसश्च वरटा च कच्छपश्च डुलिश्च ऋश्यश्च रोहिच्चेति । अत्रैकशेषो न भवति । पूर्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः । यावद् ब्रूयाद् गोत्रं यूनेति तावद् वृद्धो यूनेति । पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा क्रियते । असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सिद्धम् । असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषश्चाविवक्षितः सामान्यं च विवक्षितम् । विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविव्येव सिद्धम् । पुमान्

भ्रातृ । यत्समानायामिति । एकापत्यत्वं नाम समानाकृतिरस्ति । ऊर्ध्वमिति । यत्रैका प्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तु वैरूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थः । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येतद्वर्जयित्वा सर्वत्र सरूपाणामित्यस्यानुवृत्त्याश्रयणाद् यथोक्तार्थलाभः । अत्रैवार्थ एतत्सूत्रं लिङ्गम् । पदान्तरगम्येपि तल्लक्षणविशेषे पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो भवति यथा गौश्चायं गौश्चेयमित्यैतौ गावौ चरत इति । वरटाचेति । वरटा हंसी । पूर्वसूत्र इति । पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य वृद्धसंज्ञा कृता । वृद्धो यूनेत्यत्र च कनिमस्य जीवति तु वंश्ये युवेत्यस्य ग्रहणं तत्साहचर्याद् वृद्धस्याप्यपत्यस्य ग्रहणमित्यर्थः । असरूपाणामिति । गर्गापत्यत्वं सामान्यं वृद्धयूनोर्विवक्षितमिति सिद्धमेकशब्दत्वम् । आरभ्यमाणेप्येकशेषे गार्ग्याविति विशेषो नावधार्यते किं वृद्धयुवानौ उत वृद्धाविति । प्रकरणाद्यपेक्षे तु विशेषावसाये सामान्योपक्रमेपि तथैव प्रक्रान्तौ विशेषोवसायिष्यत इति नार्थ एकशेषारम्भेण । द्वन्द्वोपि गार्ग्यगार्ग्यायणावित्यनभिधानान्न भविष्यति । स्त्रीपुंसयोरपि मृगक्षीरवज्जातिमात्रविवक्षायां

स्त्रियेह कस्मान्न भवति । ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति । ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्याविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादनेकशेषः । ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । नात्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् । यदि तर्हि यत्र लिङ्गंविभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । इह न प्राप्नोति कारकश्च कारिका च कारकौ। नह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं किं तर्हि इत्वमपि । कथं पुनरिदं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । किं चातः । यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ । इदं तु न सिध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । अथ विज्ञायते अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । इदं तु न सिध्यति कारकश्च कारिका च कारकौ । उभयथापि पटुश्च पट्वी च पटू इत्येतन्न सिध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । कथं तर्हिशब्दार्थौ-

---

ब्राह्मणावित्यादिप्रयोगसिद्धिः । ब्राह्मणवत्सा चेति । अस्त्यत्र प्रकृतेरूर्ध्वं तल्लक्षणो विशेषः न चात्र कश्चिद्विशेषः स्त्रीपुंसयोरुपात्तः । अविभक्तिपरस्येति । एक विभक्ताविल्यनुवर्तते । तेन एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तनैकशेषः । इह तु तस्यां चान्तर्वर्तिन्यां च विभक्तावित्येकशेषाभावः । कारिका चेति । इत्वमप्यत्र विशेषस्य वाचकं तत्र नैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतोऽनन्तरमिति दोषः । एतत्समाधानार्थं विचारयति । कथमिति।अर्थ इति । अर्थस्त्रियाः शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वम् । कारिका चेति । शब्दस्त्रिया टापात्र कृतमित्वमिति सिध्यति नार्थपक्षे । यद्यप्यर्थे न टाप् कृतः तथाप्यधिकमित्वमस्ति न च तदर्थ स्त्रीकृतमिति दोषः । गोमती चेति । नात्र शब्दस्त्रिया कश्चिद्विशेषः कृतः । अर्थपक्षे त्वत्र सिध्यति । अर्थेनैकारस्य विशेषस्य कृतत्वात् । पट्वी चेति । नात्र यणादेशस्य लक्षणवाक्ये शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनोपात्ता । अजूपताश्रयणेन यणादेशविधानात् । न च तदभावे भवतस्तन्निमित्तत्वं नाप्यर्थं स्त्रीयणादेशस्य निमित्तमिति दोषः । शब्दार्थाविति । नात्र यौगपद्येनोभय ोर्ग्रहणम् ।

या स्त्री तद्भावे न च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते। एवं च कृत्वा इहापि प्राप्तिः ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति। एवं तर्हीदमिहव्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति। किम्। तदित्यनुवर्तते। तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते। क्कौ च प्रकृतौ, प्रधाने। प्रधानं या शब्दस्त्री प्रधानं या अर्थस्त्रीति॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्॥ ६९॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम्। कथम्। शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं ते इमे शुक्ले। शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानि शुक्लानि। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः *। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति। किं च प्रधानम्। नपुंसकम्। कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति। एवं हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते। किं जातमित्युच्यते। द्वयं चैव हि जायते। स्त्री वा पुमान्वा तथा विदूरे अव्यक्तरूपं दृष्ट्वा व

अनियमस्त्वनेन प्रदर्श्यते। तेन क्वचिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः क्वचिदर्थस्त्रीकृतविशेषाश्रयणम्। पट्वीत्यत्र च भवतीकारो यणादेशस्य निमित्तमस्मिन्विषये तद्भावभावित्वादर्थोपि पारम्पर्येण भवत्येव निमित्तमित्ययणादेशयोः। एवं तर्हीति। विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यर्थः। सूत्रोपात्त एवायमर्थो येनात्र न भवत्येकशेष इत्याह। तदित्यनेनेति। स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकशेषः। स च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः। इहाप्रधानकृतोपीत्येकशेषाभावः॥

नपुंस। शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां च वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति शुक्लस्य शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात्। एकविभक्तौ तु सरूपाणामेकशेषे पुंनपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भावार्थं च। प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययादिति। शब्देनार्थस्याभिधानमिह कार्यम्। तत्र नपुंसकानपुंसकाभिधौ नपुंसकस्यैव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः। कथमिति। यथा लोके बहुषु गच्छत्सु राजा गच्छतीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते। राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषाम्। इह तु नपुंसकस्य किं कृतं प्राधान्यमिति प्रश्नः। एवं हि लोके दृश्यत इति। व्यापित्वान्नपुंसकस्य प्राधान्यमाह। स्थितिर्नपुंसकं सा च सर्वत्र विद्यत इति स्थितिरूपत्वेनैव स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धो नपुंसकशब्दप्रयोगः। अनिर्ज्ञातेर्थ इति। सामान्यरूपेण ज्ञाते स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणानिर्ज्ञात इत्यर्थः। गुणसन्देह इति। गुणाः स्त्रीत्वादयः। द्वयं चैवेति। यद्यपि पुंनपुंसकस्य जन्म तथापि यत्प्रजननासमर्थ

न्तारो भवन्ति महिषीरूपमिव ब्राह्मणीरूपमिव । प्रधाने कार्यसंप्रत्यया-न्नपुंसकस्यशेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आकृतिवाचित्वादेकवचनम् * । आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ ७१ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धम् । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात् सिद्धम् * । यदि तावद्बिभर्तीति भ्राता स्वसर्यप्येतद्भवति तथा यदि पुनातीति प्रीणातीति वा पुत्रः दुहितर्यप्येतद्भवति । तथा यदि पाति पालयतीति वा पिता मातर्यप्येतद्भवति । तथा यद्याश्वाशव्यः श्वशुरः श्वश्रूमप्येतद्भवति । दर्शनं वै हेतुः । नहि स्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् * । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्यपि भ्रातृशब्दो दृश्यतां तुल्यं हि कारणम् । न वै एष लोके सम्प्रत्ययः । नहि लोके भ्राता आनीयतामित्युक्ते स्वसा आनीयते । तद्विषयं च * । तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं भवति । स्वसरि भ्रातृत्वं, किंविषयम् । एकशेषविषयम् । युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः । बाढं युक्त-

---

तन्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं किं तर्हि शब्दैकगोचरत्वमेव लिङ्गलक्षणम् । तथा च नपुंसको भवतीति प्रयोग उपपद्यते । महिषीरूपमिति । रूपशब्दः संस्थानवचनः । यत्र दूराद्दृश्यमाने वस्तुनि निश्चयो नास्ति केवलं सम्भावनारूपः सन्देहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति स्थाणुरयं स्यादिति ।एवमिहापि महिषीवैतत् संस्थानमित्यस्मिन्नर्थे महिषीरूपमिवेति प्रयुक्तम् । रूपशब्दोत्र नपुंसकलिङ्गो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । यत्र तु विशेषस्य निर्ज्ञानं शुक्लः शाटः शुक्लः कम्बला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः । सत्यारम्भे अरण्यारण्यान्याविव्यत्रैवकारानुवर्तनान्महत्वस्योपाधेराधिक्यादेकशेषाभावः ॥

पिता । किमर्थमिति । वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्रादिष्वपि वृत्त्या सिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः । कारणादिति । भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृ

म्। अन्यत्रापि नियतविषयदर्शनात् *। अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते। तद्यथा। समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति अश्वः शोण इति। समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति अश्वो हेम इति। समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्॥७२॥त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि*। त्यदादितःशेषेपुंनपुंसकतोलिङ्गवचनानिभवन्तिसा च देवदत्तश्चतौ। सा च कुण्डे च तानि। अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्*। अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। स च कुक्कुटः सा च मयूरी कुक्कुटमयूर्यौ ते।अर्धं पिप्पल्यास्तदर्धपिप्पली च साऽर्धपिप्पल्यौ ते। अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। त्यदादीनांसामान्यार्थत्वात् *। त्यदादीनां सामान्यमर्थः। आतश्च सामान्यं देवदत्तेपि हि स इत्येतद्भवति यज्ञदत्तेपि। त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् शेषो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। परस्य शेषं वक्ष्यामीति। परस्य चोभयवाचित्वात् *। उभयवाचि परम्। पूर्वशेषदर्शनाच्च *। पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते। स च यश्च तावानय। यावानय इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्वन्द्वो मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम् *। सामा

शब्दस्य चेति भ्रातृशब्देन न स्वसुरभिधानं प्राप्नोति। एकशेषविषयमिति। आरब्धेएकशेषेऽवश्यं भ्रातृशब्देन स्वसाभिधेया अन्यथैकशेषारम्भोनर्थकः स्यात्। एवमनारब्धेप्येकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थस्यसम्बन्धस्य सहविवक्षायामेव भ्रातृशब्दः स्वसुरभिधायको भविष्यति। नह्यविद्यमानसम्बन्धस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते। अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्रशब्दयोः स्वसृदुहितृभ्यां द्वन्द्वाभावः। मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वन्द्व इष्यतएव॥

त्यदादी। त्यदादित इति। षष्ठ्या व्याश्रयइति तसिः। आद्यादित्वाद्वा। सा चेति। स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते। पुंनपुंसकयोस्त्वेकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकत्वं भवति। अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति। न्यायसिद्धमिदम्। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात्। सामान्यमर्थ इति। वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परामृश्यतइति तदेवैषामर्थः। परस्येति। न सति शब्दपरविप्रतिषेधः शक्यते आश्रयितुम्। पूर्वशेषदर्शनाच्चेति। सति

न्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम्। यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरं गोबलीवर्दं तृणोलपमिति न सिध्यति। नैष दोषः। इह तावच्छूद्राभीरमिति। आभीरा जात्यन्तराणि। गोबलीवर्दमिति। गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते। तृणोलपमिति अ पामुलपमिति नामधेयम्। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति। सामान्येनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। न तर्हिदानीमिदं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति। भवति यदा नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति। एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति। तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति। तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम्॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री॥ ७३॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम् गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति। गाव उत्कालितपुंस्का वहाय च विक्रयाय च। स्त्रिय एवावशिष्यन्ते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति। इहमा भूत्। न्यङ्कव इमे सूकरा

त्वारम्भे पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः। द्वन्द्व इति। तद्देवदत्तावित्यादिप्रयोगो मा भूदित्यर्थः। आभीरा इति। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते। माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपादिति स्मृतिः। स्त्रिय एवेति। ततश्चात्र गोशब्दः स्त्री गवीणामेव वाचकः। सामान्येनेति। समान्येन सर्वविशेषाणां व्याप्तत्वान्नास्ति सामान्यविशेषयोः समुच्चय इत्यर्थः। तं ब्राह्मणमिति। तमित्यनेन गतत्वाद् ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ब्राह्मणमित्यनेन गतत्वाच्च गार्ग्यशब्दस्येति भावः। भवतीति। सामान्योपक्रमे विशेषाभिधानमित्यर्थः। येनैवेति। यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावो दृश्यते तथा विशेषसन्निधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्दस्य वृत्तिर्दृश्यते। ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोप्यायात इति तस्मात्तथाविधे विषयेऽयं वाचनिको द्वन्द्वनिषेधः। तस्मिंश्च सत्ययमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थः।

ग्राम्य। स्त्रीपुंसात्मकस्य संघस्य स्त्रीशब्देनाभिधानं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः। उभयात्मकत्वमचाम्यन्नाह। अयमिति। स्त्रिय एवेति। यद्यपि तत्र वृषभस्यास्ति संभवः।

इमइति। कः पुनरर्हति अग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्याः। कुत एव वाहाय च विक्रयाय च। इदं तर्हि प्रयोजनम्। पशुष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। ब्राह्मणा इमे वृषला इमे। कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च। इदं तर्हि प्रयोजनम्। संघेष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। एतौ गावौ चरतः। कः पुनरर्हति निर्ज्ञातेर्थे अन्यथा प्रयोक्तुम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अतरुणेष्विति वक्ष्यामीति। इह मा भूत्। तरुणका इमे वर्करा इम इति। कः पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च। अनेकशफेष्विति वक्तव्यम्। इह माभूत्। अश्वाश्चरन्ति गर्दभाश्चरन्तीति॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकम्॥ ३॥ पादश्च समाप्तः॥

भूवादयो धातवः॥ १॥ कुतोयं वकारः। यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते भ्वादय इति भवितव्यम्। अथासंहितया भू आदय इति भवितव्यम्। अत उत्तरं पठति। भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते। माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गला-

---

तथापि मल्लग्रामवद् भूयस्त्वात् स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति। अग्राम्यादिषु तु मिश्रत्वात् संघस्येति पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः। अनेकशफेष्विति। उष्ट्राणां त्वारण्यकत्वात् स्त्रीशेषाभावः। तत्रानेन प्रकरणेन प्रयोगस्य नियतत्वात् जातिः क्वचिदाश्रयलिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते क्वचित्पुंस्त्वेनेत्युक्तं भवति॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ द्वितीयः पादः समाप्तः॥

भूवादयो धातवः। कुतोयमिति। लक्षणाभावं मत्वा कस्मान्निमित्ताद्वकार इति पृच्छति। यदि तावदिति। यणादेशेनेको निवर्तितत्वात्। अथासंहितयेति। अभ्युपगम्य वादोयम्। नत्वेकस्मिन्पदेऽसंहितास्ति। संहितैकपदेति वचनात्। तस्मात् सर्वथा निर्देशोयं न संभवतीत्येवं परमेतत्। भूवादीनामिति। सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो विवक्षितः। तत्र वाचकसंबन्धी भूवादीनां भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते। मङ्गलार्थ इति। ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतम्। नैष दोषः। प्रयोजन-

न्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति । अथादिग्रहणं किमर्थम् । यदि तावत्पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहणं न करोति । क्वान्यत्र । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वेति । अथ न पठ्यन्ते नतरामर्थ आदिग्रहणेन । नह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति । पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः * । पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुर्या इत्यावन्तः । वा इति धातुर्वा इति निपातः । नु इति धातुः नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च । दिव् इति धातुः दिविति प्रातिपदिकम् । किं च स्याद् यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् । धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रस-

कथनेन निमित्तस्यापि कथनात् । अत एव निपातनादागमरूपोत्र वकारः कृतः । न चायमसाधुः । वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति । अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो मङ्गलार्थः संपद्यते । अथ वा सति वकारेऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महाव्याहृतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारंपर्येण वकारो मङ्गलार्थकः संपद्यते । नार्थ इति । भूवादय इति पठित्वा ते धातव इति वक्तव्यम् । यथा ते तद्राजा इति । नतरामिति । सति पाठे गतार्थत्वान्न कर्तव्यमसति त्वसंबन्धादित्यर्थः । अत एव प्रतिषेधप्रकर्षः । संबन्धाभावेत्यन्तमेवाकरणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये निर्दिष्टः । एवं तर्हीति । सूत्रेषु ये पठ्यन्ते मृडमृदादयः तान् समाप्यते धातव इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः । अस्ति च पाठ इति । अनेनासंबद्धत्वं परिहृतम् । बाह्यश्चेत्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम् । पाठेनेति । धातुपाठे ये पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा । तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः अपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः । तत्र यदि क्रियावाची धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत तर्हि आणवयति वट्टयतीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तरं ते धातव इत्युच्येत तदा तत्रापठितानां न स्यात् । तस्मात् भूवादय इत्युक्तम् । तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यन्ते तेपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धातुत्वेनाश्रयणीयाः । समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः । तव्यदादीनामिति । यथैव दिवं पश्येति बाह्य-

ज्येत। नैष दोषः। साधने तव्यदादयो विधीयन्तेसाधनं च क्रियायाः क्रियाभावात्साधनाभावः। साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति। इदं तर्हि याः पश्य। आतो धातोरिति लोपः प्रसज्येत। नैष दोषः। अनाप इत्येवं सः। अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात्। नैष दोषः। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तच्चानर्थकग्रहणं न करिष्यते। निपातः प्रातिपदिकमित्येव। इह तर्हि चस्नू इति। अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरित्युवङादेशः प्रसज्येत। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवङादेशो भवतीति। यदयं तत्र श्नुग्रहणं करोति। अस्य तर्हि दिव्शब्दस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात्। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिव्शब्दात्स्वादय इति। यदयं दिवः सावौत्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। दिव्शब्दो यः प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात्। अक्षद्यूरिति। नवै अन्वेष्यते। अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति एवं तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति। एवमप्यननुबन्धको दिव्शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुब-

---

क्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति एवं तव्यदादयोपि स्युरित्यर्थः। साधन इति। अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सावकाशाः बाह्यक्रियापेक्षे साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः। योपि शकधृषेति स्वार्थिकस्तुमुन् सोप्यनभिधानान्न भविष्यति। याः पश्येति। यच्छब्दो न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते तस्यामत्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायामातो धातोरिति लोपप्रसङ्गः चस्नू इति। ननु णुर्धातुषु पठितः। न चास्य तेन सारूप्यम्। नैष दोषः। प्रयोगे नुशब्द एव धातुस्तेन चास्य सारूप्यमस्त्येव। यद्यपि चायं सानुबन्धकस्तथापि धातुष्वननुबन्धकपरिभाषा कैश्चिन्नाश्रीयते। अथ वोपलक्षणार्थमिदं तेन स्थाणू वेणू इत्युदाहरणम्। अक्षद्यूरिति। अव्युत्पन्नं(?)त्वात्प्रातिपदिकत्वम्। न वै अन्वेष्यत इति। शिष्टप्रयोगाभावात्। तस्माद्दिव औदिति ज्ञापकमेव। इतरो ज्ञापकत्वं विघटयति। अनिष्टंचेति। एवं तर्हीति। धातुः सानुबन्धक इति भावः। एवमपीति। अधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधान्निरनुबन्धकात्सोरसंभव उभयसंभवे चास्याः परिभाषाया उपस्थानं

ष्वकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । परिमाणग्रहणं च । परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतत् । भूशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भ्वेध शब्द इति । यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत । का पुनः क्रिया । ईहा । का पुनरीहा । चेष्टा । का पुनश्चेष्टा । व्यापारः । सर्वथा भवाञ्छब्दैरेव शब्दानाचष्टे नकिं चिदर्थजातं निदर्शयत्येवंजातीयका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठितः। सासावनुमानगम्या । कोसावनुमानः । इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्भवति कदा चिन्न भवति । यस्मिन्संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रि-

---

नान्यथा । इयानवधिरिति । अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते । तेन विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य धातुसंज्ञा विधेयेत्यर्थः । भ्वेधशब्द इति । ततश्च भ्वेधशब्दाल्लडादिप्रसङ्गः । न चार्थपाठः परिच्छेदकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वादनेकार्थत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाभावात् । क्रियावचन इति । एवं सति समानशब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यः । नापि परिमाणग्रहणम् । नहि भ्वेधशब्दसमुदायः क्रियावाची । का पुनरिति । द्रव्यव्यतिरेकेण तस्याः सत्तामसंभावयतः प्रश्नः । ईहेति । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र व्यापारविशेषवचनत्वेपि इह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यम् । कस्य चित्केन चिच्छब्देन सोर्थः प्रसिद्ध इत्यनेकपर्यायोपादानम् । सर्वथेति । यावद् द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासद्भावे प्रमाणं नोक्तं तावत्पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न निश्चीयते इत्यर्थः । अर्थजातमिति । अर्थस्वरूपमित्यर्थः । अशक्येति । आख्यातपदवाच्या पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्था भूतभविष्यद्वर्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपा सद्वस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । यथा परमाणवः पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवला एवं पिण्डीभावाभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः । गर्भो निर्लुठित इति । यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथा क्रियेत्यर्थः। अथ वा यथा निर्लुठितो निर्गतः कुक्षेर्गर्भः । प्रत्यक्षो नैवं क्रियेति वैधर्म्येण दृष्टान्तः । सासाविति । या पूर्वमुक्ता सासावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः । कोसाविति । यो भावे ल्युट् स नपुंसकः । अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्गः । अथ वा मन्यतेर्घञ्यनुमान इति रूपम् । यस्मिन्संनिहिते इति । यस्मिन्वस्तुनि संनिहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते नासति सा क्रिया । क्वचित्तु यस्मिन् साधने सन्निहिते इति पाठः । तत्रायमर्थः । यस्मिन्सन्निहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषये भवतीति । स्यादेतत् ।

या। अथ वा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया। कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति। यदेतेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम्। किं करोति पचति किं करिष्यति पक्ष्यति किमकार्षीत् अपाक्षीदिति। तत्र क्रियावचने उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः *। क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पचति प्रपचति। किं पुनः कारणं प्राप्नोति। संघातेनार्थगतेः। संघातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च। अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुत्वम् *। अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुसंज्ञा वक्तव्या। यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं दर्शितं न तथाऽस्त्यादीनां निदर्श्यते। नहि भवति किं करोत्यस्तीति। प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु *। प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति। पचति पठति। प्रकृत्यर्थोऽन्यश्चान्यश्च। प्रत्ययार्थः सएव। धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु *। धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषुमन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति। पक्तिः पचनं पाक इति। प्रत्ययार्थोऽन्यश्चान्यश्च भवति। प्रकृत्यर्थः स एव। कथं पुनर्ज्ञायते ऽयं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इति। अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च। को सावन्वयो व्यतिरेको वा। इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्छब्द-

---

मृगतृष्णिकाविषयजलज्ञानवत्पचतीत्येतदसत्यविषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह। अथवेति। देशान्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्येणाऽबाधितेन क्रियाख्यं कारणमनुमीयतइत्यर्थः। ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ संबन्धग्रहणाभावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्तते। नैष दोषः। धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसन्निधानादप्रत्यक्षत्वेप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या तान्क्षणान्संकलय्य पचतीति प्रयुज्यते। यदाप्येकस्मिन् क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणम्। शब्दशक्तिस्वभावान्नैकः क्षणो नैव धातुवाच्यः। किं करोति पचतीति। सामान्यविशेषभावेन सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः। यदा तु किं करोतीति पृष्टे न करोत्यास्त एव केवलमिति प्रतिवचनं तदा व्यापारमात्रस्यावश्यं भावित्वाद्व्यापारविशेषविषयः। प्रतिवचनं तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम्। संघातेनेति। संघातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम्। केवलानां तु धातूनामप्रयोगादा

अकारान्तः। अतिशब्दश्च प्रत्ययः। अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं च। पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। पच्छब्दो हीयते पठ्शब्द उपजायते अतिशब्दोऽन्वयी। अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयी। तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थः योऽर्थो हीयते। यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थः योऽर्थउपजायते। यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थः योऽर्थोऽन्वयी। विषम उपन्यासः। बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति। तद्यथा। इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः। कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति। एकश्च शब्दो बह्वर्थः। तद्यथा। अक्षाः पादा माषा इति। अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति। नापि ब्रूमो ऽर्थवत्ता न सिध्यतीति। वर्णिता ह्यर्थवत्ता ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव। तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति। न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्प्रत्यय एव वा सामान्यशब्दा एत एवंस्युः। सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। यतस्तु खलु नियोगतः पचतीत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे पच्शब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे। क्रियाविशेषक उपसर्गः। पचतीत्यत्र क्रिया गम्यते तां प्रो विशिनष्टि। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिचरति। यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र कथम्। अध्येति अधीते इति। यद्यप्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरति उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति तेन मन्यामहे य एवास्याधेरन्यत्रार्थः स इहापीति। कः पुनरन्यत्राधेरर्थः। अधिरुपरिभावे वर्तते। इह तर्हि व्यक्तमर्था-

---

नर्थक्यम्। अतिशब्दश्चेति। यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायस्तथापि प्रकृतिभागावबोधपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेनादरादेवमुक्तम्। अथ वा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदतिः प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम्। किं न साधीय इति। यदा प्रकृति रेव क्रियां साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वम्। प्रत्यय एव वेति। ततश्च प्रकृतेर्न स्यात्क्रियावाचित्वम्। अधिरुपरिभाव इति। ततश्चाधीतइत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं

न्तरं गम्यते तिष्ठति प्रतिष्ठते इति। तिष्ठतीति व्रजिक्रियायाः निवृत्तिः। प्रतिष्ठतइति व्रजिक्रिया गम्यते तेन मन्यामहे उपसर्गकृतमेतत् येनात्र व्रजिक्रिया गम्यतइति। प्रोयं दृष्टापचारः। आदिकर्मणि वर्तते। न चेदं नास्ति बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति। तद्यथा। वपिः प्रकरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते। केशश्मश्रु वपतीति। ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते। अग्निर्वा इतोवृष्टिमीट्टे मरुतोमुतश्च्यावयन्तीति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणेचापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते। निक्षेपणेचापि वर्तते कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते। एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह तिष्ठतिरेव व्रजतिक्रियायाः निवृत्तिम्। अयं तर्हि दोषः। अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति। यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत। कथं पुनर्ज्ञायते भाववचनाः पचादय इति। यदेतेषां भवतिना सामानाधिकरण्यं भवति पचति भवति पक्ष्यति भवति अपाक्षीदिति। कः पुनर्भावः। भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति। यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावः। विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। भेदः छेदः। अन्यो हि भावः। अन्यो ऽभावः। आतश्चान्यो भावः अन्यो ऽभाव

विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः। अध्येतीत्यत्र विशिष्टं स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः। प्रोयमिति। अन्यत्रापि प्रयोगात्। ततश्चान्यत्रास्य योर्थो द्योत्यः स एवेहापीत्यनुमीयते। अनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः। भाववचन इति। भावशब्दः क्रियामात्रवाची। यथा यस्य च भावेनेति भावे घञ् इति च। तेन पचादीनामपि धातु संज्ञा सिध्यति। अस्तिभवतिविद्यतीनामपि भावरूपार्थाभिधायित्वात्। भवति पचतीति। आत्मभरणवचनो भवतिः। तच्चात्मभरणं विरुद्धैः कार्यसमवायैः पाकत्वादिभिरविरुद्धैः कार्यसमवायम्। यथा शुक्लं रूपमिति शुक्ले गुणे शुक्लत्वं रूपत्वं चास्तीति शुक्लादयो रूपवचनाः। एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः। कः पुनरिति। यदि क्रियैव भावस्तदा पक्षान्तरोपादानमनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरिति प्रश्नः। स्वपदार्थ इति। स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोपि पदार्थो भवति न तु स्वो व्यभिचारात्। पदग्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम्। भवनं भाव इति विग्रहः कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः। भेद इति। विनाशो भेदश्छेदश्च घटरज्ज्वादेः स च भावविरोधीति भावः।

इति । यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याभावम् । यस्य चाभावं न तस्य भावम् । पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनु वर्तते । भवतिः पुनर्वर्तमानकालत्वं चैकत्वं च । कातर्हीयं वाचोयुक्तिः भवति पचति भवति पक्ष्यति भवत्यपाक्षीदिति । एषैषा वाचोयुक्तिः । पचादयः क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति । यद्यपि तावदेतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया । यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । भवेदपि भवेत् स्यादपि स्यादिति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनं सर्वकालस्य प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमानकालस्य प्रत्ययः । यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति । अस्त्वयं कर्तृसाधनः भवतीति भाव इति । किं कृतं भवति । विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्प्रातिपदिकानामपि तु प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष

सर्वान् पुरुषानिति । किं करोषि पचामि किं करोमि पचेत्यादौ विपरीतापि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता । भवतिः पुनरिति । नहि भवति भविष्यति पक्ष्यत्यभूदपाक्षीद्भवतः पचतो भवन्ति पचन्तीति । का तर्हीति । कथं सम्बन्ध इति प्रश्नः । एषैषेति । या एषा त्वया पृष्टा सैषा वर्णमानस्वरूपेत्यर्थः । पचादय इति । साध्यसाधनभावः सम्बन्धो न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः । नन्वन्यत्रोक्तं तिङभिहितो भावः क्रियया समवायं न गच्छति । नहि भवति पठति पचति इति । ततश्च तेनैतद्विरुध्येत । तत्राहुः । कर्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सम्बध्यतएव । भवति पचति पश्य मृगो धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बध्यते । तथा प्रयोगादर्शनात् । भवेदपि भवेदिति । एकस्याः क्रियायाः आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः । कालभेदादिति । स्वाभाविकमन्यत्वं कालसाधनभेदेन व्यज्यते । एकस्येति । अपि भवेदित्यत्र यो भवतिस्तस्यारोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानार्थ स्तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यत इति वर्तमानकालः प्रत्ययः सा तु सत्ता भवेदित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति भेदोऽस्त्येव । अस्त्वयमिति । भेदादयोपि भवन्तीति तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा ।

इति। किं कारणम्। एतान्यपि हि भवन्ति। एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति। भाव्यते यः स भाव इति। क्रिया चैव हि भाव्यते। स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम्। एवमपि भवेत्केषां चिन्न स्यात्। यानि न भाव्यन्ते। ये त्वेते संबन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति माता पिता भ्रातेति। सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे। पठिष्यति ह्याचार्यः भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थं इति। यवता पठिष्यति पचादयश्च क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्री भवन्तीति अस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवादयो धातव इति। कथम्। नेदमादिग्रहणम्। वदेरयमौणादिक इक्कर्तृसाधनः। भुवं वदन्तीति भूवादय इति। भाववचने धातौ तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः *। भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। शिश्ये इति। किं च स्यात्। अशितीत्यात्वं प्रसज्येत। तद्धि धातोर्विहितम्। इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः। इतरेतराश्रयं च भवति। का इतरेतराश्रयता। प्रत्यये भा

एतान्यपीति। एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थः। भाव्यते यः स भाव इति। तेन साध्यमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञेत्यर्थः। स्वभावसिद्धमिति। शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते। कृतता क्रियमाणता कर्तव्यता युक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकैनाभिधीयन्ते। शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते। मातेति। मातृत्वं पुत्त्रजन्मना भाव्यते। सर्वथेति। पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः कर्तृसाधने भावशब्दे वृत्त्यादीनां प्रसङ्गः : कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः। इदानीं समाधानमाह। पठिष्यतीति। पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा नान्येषामित्यर्थः। अस्त्वयमिति। भवतीति भूरिति कर्तरि क्विबस्ति न तु कर्मणि। अर्थस्त्वभिन्न एव। यो हि भवति स एव भाव्यते नान्यः। नेदमिति। वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वादकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते। भुवमिति। जायमानमर्थं येऽभिदधति ते धातव इत्यर्थः। भवतिरत्र जन्मवाची गृह्यते न तु सत्तावाचीति सिद्धार्थाभिधायिनां संज्ञा न भवति। शिश्ये इति। भावार्थाभिधायित्वात्प्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति। तद्धनैमित्तिकं शिति तु प्रतिषिध्यते। एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम्। पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्तते। इतरेतराश्रयं चेति। प्राक् शास्त्रव्यापारात्समुदाय एव नास्ति कुतोन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्य

ववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादनाश्रित्यभाववचनत्वं प्रत्ययः । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु अनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते । प्रथमभावग्रहणं च * । प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्यम् । किं शब्दत आहोस्विदर्थतः । किं चातः । यदि शब्दतः, सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । पुत्रीयति वस्त्रीयतीति । अथार्थतः, सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा । स एव तु दोषः । भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति । एवं तर्हि नापि शब्दतो नाप्यर्थतः । किं तर्ह्यभिधानतः । सुमध्यमेभिधाने यः प्रथमं भावमाह । इह ये एव भाववचने धातौ दोषास्ते क्रियावचनेपि ।

प्रविभागः तस्मिंश्चासति भाववचनापरिज्ञानाद्धातुत्वं न व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । व्यवस्थिता एव पचत्यादयः समुदायाः संसृष्टार्थाभिधायिनः केवलं समुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियायामर्थविभागः स शब्दविभागश्चापोद्ध्रियते इत्यर्थः । अनाश्रित्येति । पारमार्थिकं नाश्रीयते परिकल्पितं त्वाश्रीयत एव । तत्त्वतो हि शब्दान्तराण्येवार्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । प्रथमभावग्रहणं चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारोयम् । प्राथम्यस्यापेक्षिकत्वात् पृच्छति । कुत इति । पुत्रीयतीति । नात्र प्रथममुच्चार्यमाणः पुत्रशब्दो भावमाह । सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य प्रत्याख्यानेऽयं दोषः । सिद्धेति । प्रथम आद्यो भावो प्रथमेनापि क्यचाभिधीयते न तु द्वितीयः । णिश्य इत्यत्र तु प्राप्नोति । स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथम एव भावोभिधीयते न तु द्वितीयः । अभिधानत इति । अन्येनानभिहितं भावं य आह स धातुः । णिश्ये इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा प्रथममयं राजानं पश्यतीत्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहेति । सुमध्यम इति । द्वौ शब्दार्थपक्षौ दुष्टत्वापरित्यज्योपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोषत्वाच्छोभनत्वेन विशेष्यते । चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनानभिहितां सन्प्रत्यय आहेति प्रवर्तते धातुसंज्ञा । अत्र पक्षे यथा णिश्य इति प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति गोपायति कामयते इति । तदर्थं सनाद्यन्ता धातव इति पठितव्यमेव । इहेति । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रयं चाप्रथमभावग्रहणं च सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च । के-

तत्र तएव परिहाराः। तत्रेद मपरिहृतम्। अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति। तस्य परिहारः। कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाह अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति। किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्त इति। न ब्रूमः कारकाणि क्रियेति। किं तर्हि कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया। अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा च मांसौदने। यद्येवं सिद्धास्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा। अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्ते ऽन्यथा हि म्रियतौ। षड्भावविकारा इति ह स्माह वार्ष्यायणिः। जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धते ऽपक्षीयते विनश्यतीति। सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। बाह्यो ह्येतेभ्यस्तिष्ठतिः। एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निवर्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्तकम्। एवं

वत्वं प्रथमभावग्रहणमपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं चेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। तत्रेदमिति। किं करोतीति प्रश्ने ऽस्त्यादिभिः प्रतिवचनाभावादक्रियावचनत्वमेषामिति मन्यते यश्चाप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्नेति तदस्त्यादिषु नास्ति। नह्यस्तीति कदा चिद्भवत्यपि तु सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यम्। यथा च पचतितरामिति प्रकर्षो भवति नैवमस्तितरामिति। किं यत्तदिति। यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्र्यं निदर्श्यते। प्रवृत्तिविशेष इति। सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यते इत्यस्त्येव सर्वस्याः क्रियात्वम्। अन्यथेति। शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्तते मांसौदने तु संवेगेन। यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वं नैवमस्त्यादीनाम्। यद्येवमिति। अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्त्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः। अन्यथेति। अस्तावात्मभरणरूपा प्रवृत्तिर्म्रियतौ तत्त्यागरूपा। उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाच्च सत्तानुषङ्गादस्तीति प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेषूत्पत्तिरवश्यं भाविनीति कादाचित्कत्वाभावः। प्रकर्षप्रत्ययोपि दृश्यते विद्यतेतरामिह धान्यमिति। अत्रैवार्थे आगममाह। षड्भावविकारा इति। भावस्य क्रियायाः षट् प्रकारा इत्यर्थः। तेषु चास्तिः पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः। अथ वा भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः। सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयावभासते। एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं व्याख्याताः। इह तु प्रकृतानुपयोगान्न व्याख्यायन्ते। सर्वथेति। भावविकारपरिसङ्ख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः। एवं तर्हीति। अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति। अन्यथा स्थित इत्युक्ते वृद्धिक्षयनिवृत्तिर्न प्रतीयेत।

हि कश्चित्कं चित्पृच्छति किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधिरिति । स आह वर्द्धते इति।अपर आह।अपचीयतइति।अपर आह ।स्थितइति। स्थित इत्युक्ते वर्द्धतेश्चापचीयतेश्च निवृत्तिर्भवति । अथ वा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः कालाः व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिरपि भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः व्यज्यन्ते । अथ वा नान्यत्पृष्टे नान्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति किं करोत्यस्तीति । अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षो ऽथापि भाववचनो धातुरिति । किं गतमेतदियता सूत्रेण आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । अयमादिशब्दोस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति ते उत्थाप्यानीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादय आढ्या अभिरूपा दर्शनीयाः पत्त्रवन्तः । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते। प्रत्येकं चादिशब्दः परिसमाप्यते । भ्वादय इति च वादय इति च । तद्यदा तावत्क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षः तदा भू इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते वा इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे भूइत्येवमादयो वा इत्येवं प्रकारा इति । यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वेत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे वा इत्येवमादयो भू इत्येवं प्रकारा इति । यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः * ।

अयत्रेति । क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनास्त्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्यते । घट इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति अभूत् भविष्यतीति कालविशेषावगमात् साध्यमानस्य चार्थस्य कालेन योगात् क्रियात्वावसायः । अथ वेति । निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नासम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभावः । न तु क्रिया त्वाभावादित्यर्थः । यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशङ्कया देवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः । तदास्ति तावदिति प्रतिवचनं भवत्येव । अथ यद्येवेति । परिस्पन्दापरिस्पन्दरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः । तदा वेत्यत्रेति । अदादीनामादौ वा गतिगन्धनयोरिति पठितव्यम् । अदादिगणो गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता भवन्ति यदि तर्हीति । क्रियावचनो धातुरिति वा भाववचनो धातुरिति वा लक्षणं क्रियते नार्थः पाठेनेत्यर्थः । भूवादि पाठ इति । यथा भोक्तुं पाक इति क्रियाश्रयाणि तुमुनादीनि

भूवादिपाठः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः। प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च। के पुनराणवयत्यादयः। आणवयति। वट्टयति। वड्ढयतीति। स्वरानुबन्धज्ञापनाय च *। स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः। स्वरान् अनुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति। नह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम्। येत्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्ते तेषां पाठः शक्योऽकर्तुम्। एतेषामप्याणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः। शिष्टप्रयोगदाणवयत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः येपि पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः। लोके हि कृष्यर्थे कसिं प्रयुञ्जते दृश्यर्थे च दिसिम्॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥ २॥ उपदेशइति किमर्थम्। अभ्रआँ अपः। उद्देशे योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति। कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः। प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः। गुणैः प्रापणमुद्देशः। प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः। तद्यथा। अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वा उपदिशत्ययं गौरिति। स प्रत्यक्षमाख्यातमाह उपदिष्टो मे गौरिति। गुणैः प्रापणमुद्देशः। तद्यथा। कश्चित्कं चि-

---

भवन्ति तथा धातुसंज्ञापि स्यादिति पाकादीनां शयितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनासौ निवर्त्यते। तथा हिरुक् पृथग् इत्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम्। एतेषामपीति। तेषामपाठे निवृत्तिराणवयत्यादिवत्स्यात्तस्मादाणवयत्यादिष्वेषां निवृत्तिर्यथा स्यात् तन्मध्ये मा प्रविक्षन्निति एवमर्थस्तेषामपि पाठः कर्तव्य इत्यर्थः। शिष्टप्रयोगादिति। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न चाणवयत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषां शास्त्रेणानुविधानमिति भावः। एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोपि पाठो नोपयुज्यते नहि पाकादयः शब्दाः धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते॥

उपदेशे। उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेपि अभिन्नार्थत्वं प्रक्रमतउपक्रमते इत्येतयोरिव मन्यमानः पृच्छति। उपदेश इति किमर्थमिति। अभ्रआँ अप इति। अयं नोपदिष्टः किं तर्हि आङोऽनुनासिकश्छन्दसीति लक्षणेनान्तरतम आङः स्थाने विहितः। यदि त्वाङ आँ छन्दसीत्यवक्ष्यत्तदाभविष्यदेषोप्युपदेशेऽनुनासिकः। प्रत्यक्षमाख्यानमिति। इन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः। प्रसिद्धधर्मोपादानेन तु यत्प्रतिपादनं स उद्देशः। प्रत्यक्षमाख्यातमिति क्वचित्पाठः। तत्राख्यानमाख्यातमिति

दाह देवदत्तं मे भवानुद्दिशत्विति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति स गुणैः प्राप्यमाणमाहोद्दिष्टो मे देवदत्त इति । इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् * । इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अभ्रआँ अपः । किं कारणम् । अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते । एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । किमुच्यतेऽनुपादीयमाने विशेषइति । कथं नाम नोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते । लक्षणेनापि ह्युपदेशः । संकीर्णावुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमप्याख्यानमुद्देशः गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कं चिदाह अनुवाकं मे भवानुद्दिशत्विति । स तस्मायाचष्टे इषेत्वकमधीष्व शंनोदेवीयकमधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह उद्दिष्टो मेऽनुवाकस्तमध्येष्यइति । गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । तद्यथा । कश्चित्कं चिदाह ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मायाचष्टेऽमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः अमुष्मिन्हस्तवाम इति स गुणैः प्राप्यमाणमाह उपदिष्टो मे पन्था इति । एवमेतौ संकीर्णावुद्देशोपदेशौ । एवं तर्हीत्कार्याभावादत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् । अकार्यं लोपः । इहविशब्दस्यद्वार्यउपदेशः । कार्यार्थो भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्ये चासति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् । इदमस्तीत्कार्यम् । इह अभ्र आँ अटितः । अनन्तरलक्षणायां सत्यामित्संज्ञा-

---

भावे क्तो विज्ञेयः । ईदृश इति । एतैः शब्दैः यादृशो बुद्धावर्थः प्रतिभासते तादृशो ग्राह्य इत्यर्थः । लक्षणेनेति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं गुणस्तेनाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः । इषेत्वकमधीष्वेति । इषेत्वकमित्येतत् पूर्वेण संबध्यते स तस्मायाचष्टे इषेत्वकमिति । इषेत्वाशब्दो यस्मिन्ननुवाकेऽस्ति तमाचष्टे इत्यर्थः । गोषदादिभ्यो वुन्निति वुन्प्रत्ययः । किमर्थमाचष्ट इत्याह । अधीष्वेति । अध्ययनार्थमाचष्टइत्यर्थः । अकार्यं लोप इति । यदि लोपोभिमतोऽभविष्यदाङो लोपश्छन्दसीत्येवावक्ष्यदित्यर्थः । अनन्तरलक्षणायामिति ।

यामादितश्चेतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । सिद्धं तूपदेशने ऽजनुनासिकवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने योऽजनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् । शास्त्रम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमित्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषादिति । नैषदोषः । उपदेश इतिवज्ञयं करणसाधनः । न सिध्यति । परत्वाल्ल्युट् प्राप्नोति । न ब्रूमो ऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति। किं तर्हि । हलश्चेति । तत्रापि संज्ञायामिति वर्तते, न चैषा संज्ञा । प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात्संज्ञायामेव स्याद्वा न वा । नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । कल्याण्यादीनामिनङ्कुलटाया वा इनङ्विभाषा न प्राप्नोति । इनङेवात्र प्रधानम् । विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते । इह तर्हि वाकिनादीनां कुक् च, पुत्रान्तादन्यतरस्यामिति कुग् विभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुगेव प्रधानम् । विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते । एवं न चेदमकृतं भवति नोपाधेरुपाधिर्विशेषण

यदा अनेकान्ता अनुबन्धास्तदा अनन्तर इतसंज्ञकः कार्यस्य विशेषको भवतीति धातोरादित्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः । उपदेशनइति । तेन शास्त्रे य उच्चारितोऽनुनासिकः स इत्संज्ञ इत्यर्थः । परत्वादिति । परत्वेन बाधकत्वं लभ्यते । तेनानवकाशत्वाल्ल्युट् प्राप्नोतीत्यर्थः । हलश्चेति । अयं ल्युटो बाधको घञ् । प्रायवचनादिति । हलश्चेत्यत्र संज्ञायां प्रायेणेति चानुवर्तते । संज्ञया च प्रायग्रहणमभिसंबध्यते । प्रायेण संज्ञायां घञ् भवति क्व चिदसंज्ञायामपीत्यर्थः । संज्ञायामेवेति । प्रत्ययस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात्प्रायग्रहणं प्रत्ययेनैव संबध्यते न तु गुणेन संज्ञयेत्यर्थः । उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वावाच्यत्वाभ्यां विशेषः । तथाहि । इतिहरिरिति प्रत्ययेन पशुः कर्ताभिधीयते इति पशुरुपाधिः । गार्गिकया श्लाघत इति श्लाघा वुञा नाभिधीयतइति विशेषणमुच्यते । इनङ् विभाषेति । प्रत्ययस्य विधेयतया प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वात्तदादेशस्येनङोपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थः । इनङेवात्रेति । अपूर्वोपदेशत्वात्तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः । ढक्तु स्त्रीभ्यो ढगित्येव सिद्धः । तदनुवादेनेनङ् विधीयते । कुगेवेति । उदीचां वृद्धादगोत्रादित्यनेन फिञ् विहितस्तदनुवादेन कुको विधानात् । न चेदमकृतमिति । आश्रितमेवेत्यर्थः । गुणप्रधानसन्निधौ यत्र प्रधानमर्थि विशेषणेन भवति तत्र

स्य वा विशेषणमिति न च कश्चिद्दोषो भवति। एवं च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति। एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येव मत्र घञ् भविष्यति॥

हलन्त्यम्॥ ३॥ हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात् *। हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः। सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति। किं कारणम्। सर्वान्त्यत्वात्। सर्वो हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति। सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्, व्यवसितान्त्यत्वात्। व्यवसितान्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। के पुनर्व्यवसिताः। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वादिति। नैष दोषः। आहायं हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वश्च हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो योऽन्त्य इति। कश्च साधीयः। व्यवसितानां योऽन्त्यः। अथ वा सापेक्षोयं निर्देशः क्रियते। न चान्यत्किं चिदपेक्ष्यमस्ति। तेन व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे। लकारस्यानुबन्धाज्ज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणाप्रसिद्धिः *। लकारस्यानुबन्धत्वेन अज्ञापितत्वाद्धल्ग्रहणस्याप्रसिद्धिः। हलन्त्यमि-

---

तस्यैव विशेषणं न्याय्यं न तु गुणस्य। एवं च कृत्वेति। एवं स्थितेत्यर्थः। तेन घञेव न्यायवशात्संज्ञायां प्रायेण तिष्ठति स एवात्र न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्यय उपपद्यते। एवं तर्हीति। बहुलग्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भविष्यतीत्यर्थः॥

हलन्त्यम्। अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम्। सर्वो हि हलिति। सर्वस्य हलोऽवसानेन सम्बन्धात्। अन्त्यग्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्यात्। सिद्धंत्विति। व्यवसिताः परिच्छिन्ना ये समुदायाः धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण तेषां योऽन्त्य इत्यर्थः। अवयवास्तु समुदायतन्त्रत्वान्नान्तरीयकोपदेशत्वाद्धातुत्वादिना न परिच्छिन्नाः। तत्र प्रकर्षगतिरिति। आदिनिवृत्त्यर्थत्वादन्त्यशब्दस्य कथं प्रकर्षगतिः। उच्यते। आदेरप्युच्चारणानन्तरमवसानसम्बन्धादन्त्यत्वमनिवार्यमिति नास्ति तन्निवृत्तिरिति सामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते। व्यवसितानां योऽन्त्य इति। आदिमध्यानां च काल्पनिकमन्त्यत्वं सर्वान्तस्य तु नित्यमेवेति तस्यैव युक्तं ग्रहणम्। अथ वेति। पूर्वं समुदायावयवसन्निधौ समुदायापेक्षमन्त्यत्वमाश्रयितुं युक्तमिति परिहृतम्। इदानीं तु समुदायार्थत्वादुपदेशस्यावयवानामसत्त्वात्तदपेक्षणं दूरोत्सारितमिति मत्वा परिक्रियते। लकारस्येति। इतरेतराश्रयं मन्यते।

त्संज्ञं भवतीत्युच्यते । लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति । सिद्धं तु लकारनिर्देशात् । सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम् । एकशेषनिर्देशाद्वा । अथ वा एकशेषनिर्देशोयम् । हल् च हल् च हल् हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति । अथ वा लृकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तस्य चोपदेशेऽजनुनासिक इदितीत्संज्ञा भविष्यति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लकारस्य इत्संज्ञेति । यदयं णलं लितं करोति । प्रातिपदिकप्रतिषेधो ऽकृत्तद्धिते । अकृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदश्वित् शकृदिति। अकृत्तद्धितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकारो नगरकारः औपगवः कापटव इति । इदर्थाभावात्सिद्धम् । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यम् । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति ।

अणसर् हल् इत्यत्र लकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः । सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव अणसर् हलित्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति प्रत्याहाराश्रया इत्संज्ञा तदाश्रयश्च प्रत्याहारः । लकारश्चेति । पूर्वं लकारस्येत्संज्ञा विधेया तेन हलिति प्रत्याहार उपपद्यते । तत्र हल् च ल् चेति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा संयोगान्तस्य लोप इति लकारो लुप्यते । हल् चेति । हस्य ल् हल् । हल् इत्येकः षष्ठीतत्पुरुषः । द्वितीयः प्रत्याहारः । नपुंसकमनपुंसकेनेति चैकशेषः । एकस्य पुंल्लिङ्गत्वाद्परस्य नपुंसकत्वात् । अथ वेति। अणसर् हलित्यत्र हलन्त्यमित्यत्र च लृकारस्यैकादेशो लपरत्वं च क्रियते। नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेव । लृकारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः सति च प्रत्याहारे ऐऔजिति चकारस्येत्संज्ञा तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः अजिति प्रत्याहारे सति लृकारस्येत्संज्ञा । एवं तर्हि लृदित इति ज्ञापकात् लृकारस्येत्संज्ञाकार्यं भविष्यतीति नास्तीतरेतराश्रयमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः । अथ वेति । णलो लकारः स्वरार्थः कृतः असत्यां चेत्संज्ञायां कुतः स्वरः । श्रवणार्थस्तु णलो न लकारः हल्ङ्याविति सूत्रे हल् ग्रहणात्सल् व्यावृत्त्यर्थात् । तत्र हि विभेदेति णल् व्यावृत्त्यर्थं हल् ग्रहणं कृतम् । लकारस्य श्रवणेऽयुक्तत्वाभावाल्लोपस्याप्राप्तिरिति किं हल् ग्रहणेन । प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । यदा मञ्जकादिनिवृत्त्यर्थः प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य इति पक्षस्तदायं प्रतिषेधः । अन्यथा उपदेशाभावात्प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः स्यात् । कुम्भकार इति । अपवादविषयपरिहारेणेत्संज्ञायाः

प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । इह तर्हि राजा तक्षा ञिनतीत्या-द्युदात्तत्वं यथा स्यात् । ञिनतीत्युच्यते तत्र व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । इदं तर्हि स्वर् । उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् । स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति । इह तर्हि अन्तर् । उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति । इह तर्हि सनुतर् । उपोत्तमं रितीत्येष स्वरो यथा स्यात् । अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरो रित्स्वरस्य बाधको भविष्यति । एतच्चात्र युक्तं यदित्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात् । यत्रेत्कार्यं भविष्यति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनजिति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥ विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धिते * । विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धितइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । किमोत् । क्व प्रेप्सन् दीव्यसे । क्वाद्यमासा इति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ तद्धिते प्रतिषेधो भवतीति । यदयमिदमस्थमुरिति मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुका-

---

प्रवर्तनात्पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽकृत्तद्धित इति प्रतिषेधः क्रियते । प्रत्ययग्रहणमिति । उदश्वित्शकृदिति चैतावव्युत्पन्नौ । शकृदिति शकेर्ऋतिन् इति यद्यपि व्युत्पाद्यते तथा प्युपदेशे तकारोन्त्यो न भवतीतीत्संज्ञा न प्रवर्तते । राजा तक्षेति । नन्वव्युत्पत्तिपक्षेऽप्यनयोरवश्यमाद्युदात्तत्वमेष्टव्यम् । तत्राद्युदात्तस्याद्युदात्तत्वे किं प्रयोजनं येनेत्संज्ञा स्यात् । उच्यते । आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधार्थमाद्युदात्तत्वं स्यात् । न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपस्य प्रतिषेधो नेत्संज्ञाया इति तत्प्रतिबद्धः स्वर. स्यात् । व्यपवर्गाभावादिति । नित्परो नास्तीति भावः । यदा तु सौवर्य्यैः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति पक्षस्तदापि निदेवायं न तु निदन्त इति । नास्ति स्वरः । अत्र तु पक्षे ञोनियन्निति यदा वाक्यार्थे पदवचनं तदा स्वरो न सिध्यति । यदा तु छन्दसः ञोत्रभावः घंश्च प्रत्ययस्तदा निदन्तत्वात्स्वरसिद्धिः । तद्यथागस्त्येति । प्रत्ययस्य लुकि कृते परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः । तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात् । न चायं चकारस्तद्धितसंबन्धी यतोऽकृत्तद्धित इति निषेधः स्यात् ॥

न विभक्तौ तुस्माः । इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति । इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृतेति पञ्चमीतत्पुरुषः । शेषविवक्षायां वा षष्ठीसमासः । अनेनोकारेणानुमीयते येषां

रमनुबन्धं करोति। यद्येतज् ज्ञाप्यते इदानीमित्यत्र प्राप्नोति। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं मिदचोऽन्त्यात्पर इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात्। इश्भावे कृते नास्ति विशेषः। मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा। स एव तावदिश्भावो न प्राप्नोति। किं कारणम्। प्राग्दिशः प्रत्ययेष्वित्युच्यते। कः पुनरर्हतीश्भावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम्। किं तर्हि। प्राग्दिशीयेष्विश्भावः। किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः। एवं तर्हि तदोप्ययं वक्तव्यः। तदश्च मिदचोऽन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति। ननु चात्राप्यत्वे कृते नास्ति विशेषः। मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा। तद्धि अत्वं न प्राप्नोति किं कारणम्। विभक्तावित्युच्यते। एवं तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते। किं यकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो यकारः॥

चुटू॥ ७॥ चुञ्चुप्चणपोश्चकारप्रतिषेधः *। चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। केशचुञ्चुः केशचणः। इदर्थाभावात्सिद्धम्*। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यम्। चितः अन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात्। पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम् *। पित्करणं

प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञा तेषां न विभक्तावितीत्संज्ञा न निषिध्यते इति। अत्रेति। इदानीमित्यत्र। अर्थेष्विति। यथेष्टमवधिमत्कालनेत्यत्रा र्थोवधिमत्त्वेनाश्रीयते। तत्रानुत्पन्न एव प्रत्यये इश्भावः। ततः प्रत्ययः। यदि तु पूर्वं प्रत्ययः स्यात्तदा मित्त्वादचोन्त्यात्परे दानीमि कृते तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्सर्वादेश इशि सति दानींविधानमनर्थकमेव स्यात्। तदोप्ययमिति। तदो दा चेति चकारेणानुकर्षणात्। ननु चेति। सप्तम्यां विभक्तावुत्पन्नायामत्वे कृते दानीमिति भावः। तद्धीति। प्राग्दिशीयेष्विति पूर्वमभिधानात्सप्तम्यर्थं वृत्तेः कालवाचिनो मित्त्वान्मध्ये दानीमा भाव्यमिति तदानीमित्यस्यासिद्धिरेवेत्यर्थः। यकारान्त इति। यकारोन्त्यत्वमनुभवन्मकारस्यान्त्यत्वं प्रतिबध्नाति। यकारस्य च संयोगान्तस्यलोप इति लोपः क्रियते। यद्येवं मकार एवोपदेशेऽन्त्यः श्रूयते इति प्राप्नोत्येवमकारस्येत्संज्ञा। नैतदस्ति। पूर्वत्रासिद्धमिति मकारस्येत्संज्ञायां यलोपस्यासिद्धत्वादन्त्यत्वाभावात्॥

चुटू। लुप्तनिर्दिष्ट इति। पूर्वं निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्यते इत्यर्थः। राजदन्तादेराकृति

किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात् । एवं तर्हि यकारादी चुञ्चुप्चणपौ । किं यकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः । इर उपसंख्यानम् * । इर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रुधिर् । अरुधत् । अरौत्सीत् । अवयवग्रहणात्सिद्धम् । रेफस्यात्र हलन्त्यमिति भविष्यति इकारस्योपदेशेऽजनुनासिक इदिति । अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः * । अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति भित्त्वाछित्त्वा । इदितो नुम् धातोरिति नुम् प्राप्नोति । यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञायेत । तद्यथा । कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः यस्य पुनः कुम्भ्यां चान्यत्र च धान्यं नासौ कुम्भीधान्यः । नायमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । टुनदि । नन्दथुरिति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते इकार इदस्य सोयमिदित् तस्येदित इति । कथं तर्हि इकार इत् इदित् इदिदन्तस्येति । अथ वा ऋकारस्यैवेदमित्त्वभूतस्य ग्रहणम् । तस्य चोपदेशेऽजनुनासिक इतीत्संज्ञा भविष्यति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवति । यदयमिरितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति । उबु-

---

गणत्वाद्वाथकारवचनाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः । अथ वा लुप्तोयमिति ज्ञातो लुप्तनिर्दिष्टः । इर उपसंख्यानमिति । इरितो वेत्यत्रेरिति समुदायानुकरणम् । इर् इत् यस्य सोयमिरित् । समुदायस्य चाज्झलात्मकत्वादप्राप्ता इत्संज्ञोपसंख्यायते । समुदायस्यैवेत्संज्ञासंबन्धेऽवयवाः पारतन्त्र्यादित्संज्ञां न लभन्त इतीदित्वाभावान्नुमभावः । नन्वेवं सति स्वरितेत इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोति । नैष दोषः । स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतं स्वरितत्वं समुदायआरोपयिष्यते । अवयवग्रहणादिति । इरावितौ यस्य स इरिदित्येवमित्संज्ञकत्वेनावयवावेवाश्रीयते न तु समुदाय इत्यर्थः । यदि पुनरिति । यस्य च कुम्भीस्थादन्यन्निहितं धान्यं नास्ति स कुम्भीधान्यः । यद्यपि नुम्विधावस्य न्यायस्य निमित्तं नास्ति तथापि दोषेणैव तन्न्यायानाश्रयणमाह । नायमिति । इकार इति । इदिता धातुर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः । ऋकारस्येति । ऋत इद्धातोरितीत्वे रपरत्वे च भिदिरित्यादिनिर्देशः । अनङ्गस्य निपातनादित्वम् । तत्र च भिदृशब्दे पूर्वमृकारस्येत्संज्ञा । तत इत्वरपरत्वे । इरितो वेत्यत्रापि ऋत इदस्येति समासे कृते निपातनादित्वरपरत्वयोः कृतयोरिरित इति निर्देशः । नुमनुषक्तानिति । नुमा नकारो लक्ष्यते नकारयु-

न्दिर् निशामने । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इर्शब्दस्येत्संज्ञा भवतीति यदयमिरितो वेत्याह । अथ वान्त इति वर्तते ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥ तस्यग्रहणं किमर्थम् । इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते । क्व प्रकृतम्। उपदेशे ऽजनुनासिक इदिति ।तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनं, देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावो श्वा हिरण्यं च । आढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात् द्वितीयानिर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ये अनेकाल इत्संज्ञास्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेपि वै तस्यग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कुतः । वचनप्रामाण्यात् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । इतो लोपे णल्क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् * । इतो लोपे णल्क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानं कर्तव्यम् । णल् । अहं पपच । क्त्वा । देवित्वा सेवित्वा । निष्ठा । शयितः शयितवान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इत्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यते तत्रेत्संज्ञा । णलुत्तमो णिद्वा भवति । क्त्वा सेण् न कि-

---

ज्ञानित्यर्थः । न च लोपाभावार्थो नकारोपदेश इति वक्तुं शक्यम् । अनकारोपदेशेपीदित्वान्नलोपस्याप्रसङ्गः । तस्मान्नकारोपदेशेनेरितामिदित्कार्याभावो ज्ञाप्यते । न दृश इति क्सादेशनिषेधेनापीरितामिदित्कार्याभावो ज्ञायते । अन्यथा दृशेरिदित्वान्नुमि सति इगुपधत्वाभावात्प्राप्तिरेव क्सस्य नास्तीति किं तन्निषेधेन । अन्त इति । गोः पादान्तइत्यतः । तेनान्त्येदितां धातूनां नुमागमो न तु मध्येदिताम् ।

तस्य लोपः।तस्य ग्रहणमिति। अभावो लोपः स च भावोपाधिरेव प्रतीयते नान्यथेति प्रकरणादित्संज्ञस्यैव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः। विभक्तिविपरिणाम इति। साहचर्यात्तत्वाध्यवसायाद्विपरिणामव्यवहारः। वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तं परमार्थतः शब्दान्तरमेव सन्निधीयते। तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति। अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपे प्रसक्ते तस्यग्रहणेन समुदाय-

द्भवति । निष्ठासेण् न किद्भवतीति । सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रति-
षेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । णलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते ।
णलुत्तमो वा णिद्ग्रहणेन गृह्यते । क्त्वा सेण् किद्ग्रहणेन गृह्यते ।
निष्ठा सेण् किद्ग्रहणेन गृह्यत इति । निर्दिष्टलोपाद्वा * । निर्दिष्ट-
लोपाद्वा सिद्धमेतत् । अथ वा निर्दिष्टस्यायं लोपः क्रियते तस्मात्सि-
द्धमेतत् । तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः * । तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । तस्मात् । तस्मिन् । यस्मात् । यस्मिन् । वृक्षाः । प्लक्षाः । अचि-
नवम् । असुनवम् । अकरवम् । न वोच्चारणसामर्थ्यात् * । न वा वक्तव्यः
किं कारणम् । उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति । अनुबन्धलो-
पे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः * । अनुबन्धलोपे भावाभावयो-
र्विरोधादप्रसिद्धिः । न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं
करोतीति । सिद्धं त्वपवादन्यायेन * । सिद्धमेतत् । कथम् । अपवाद-
न्यायेन । किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गापवादौ । भावो हि कार्या-
र्थो ऽनन्यार्थो लोपः * । कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते का-
र्यादन्यन्मा भूदिति लोपः । अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स त-
स्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्तः । एकान्तस्तत्रोपलब्धेः * । एका-
न्त इत्याह । कुतः । तत्रोपलब्धेः । तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते । तद्य-

---

स्य लोपः प्रतिपाद्यते । ग्रहणप्रतिषेधादिति । नैतेषामित्संज्ञा प्रतिषिध्यतेऽपि तु तत्प्र-
तिबद्धं कार्यमित्यर्थः । निर्दिष्टलोपाद्वेति । तस्येत्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य पराम-
र्शादसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवतीत्यर्थः । तुस्मानामिति । यद्यसत्यामपीत्संज्ञायां
लोपो भवति तदा तुस्मानामपि प्राप्नोति । ते हि हलन्त्यमित्यत्र निर्दिष्टाः । नवेति ।
इत्संज्ञाप्रतिषेधादेषामित्कार्यं नास्ति । यदि चानेन लोपः स्यादुपदेशस्तेषामनर्थकः
स्यात् । अनुबन्धलोप इति । यथा कश्चिद्वक्ति घटोऽस्तीति पुनश्च वक्ति नास्तीति तथानु-
बन्धानामुच्चारणाद् भावानुज्ञानं लोपविधानाच्चाभावानुज्ञेति विरोधादप्रामाण्यप्रसङ्गः ।
सिद्धमिति । यथाऽणं को बाधते तथा कार्ये चरितार्थमुच्चारणात्प्राप्तं भावं लोपोऽनन्यार्थो
बाधते । एकान्त इति । एकदेशः । अवयव इत्यर्थः । अनेकान्तस्तूपलक्षणमेव केवलम् ।
यथा गृहस्य काकः । तत्रोपलभ्यमानस्य रूपद्वयदर्शनाद्वृक्षे शाखाबलाकयोरिवेति
प्रश्नः । एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति । ननु यदेव संशयनिमित्तं स एव कथं निश्चयहेतुः ।
उच्यते । सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते तत्रैवोपलब्धेरिति अवयवस्तत्रैवोपलभ्यते । अनव-

था। वृत्तस्था शाखा वृत्तैकान्ता उपलभ्यते। तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्र-तिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोनाकारान्तत्वात्*। तत्रासरूपविधौ दोषो भवति। कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इति। कविषये ऽणपि प्राप्नोति। सर्वादेशे च दोषो भवति। दिव औत्। औत्सर्वादेशः प्राप्नोति। दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः। अदाब्दैपाविति वक्तव्यम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अनाकारान्तत्वात्। ननु चात्वे कृते भविष्यति। तद्यात्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेजन्तत्वात्। अस्तु तर्ह्यनेकान्तः। अनेकान्ते वृत्तिविशेषः*। यदि अनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिध्यति। क्विति ङितीति कार्याणि न सिध्यन्ति। किं हि स तस्येद्भवति येनेत्कृतं स्यात्। एवं तर्ह्यनन्तरः। अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतप्रसङ्गः*। अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतं प्राप्नोति। वुञ्छण्। सिद्धं तु व्यवसितपाठात्*। सिद्धमेतत्। कथम्। व्यवसितपाठः कर्तव्यः। वुञ्छण् स चावश्यं पाठः कर्तव्यः। इतरथा ह्येकान्तेपि संदेहः*। अक्रियमाणे व्यवसितपाठे एकान्तेपि संदेहः स्यात्। तत्र न ज्ञायते किमयं पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति। संदेहमात्रमेतत्। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि तद्भवति।

ननु वकारस्य वनव्रश्चादिषु बहुषूपलब्धिः न चासावनव-
यवस्तु तत्र चान्यत्र च। ननु वकारस्य वनव्रश्चादिषु बहुषूपलब्धिः न चासावनव-
यवः। नैष दोषः। भिन्नसमुदायविषयं वर्णान्तरमेव तदिति शकुनिभाष्ये प्रतिपादितम्।
तत्रासरूपेति। अनाकारान्तत्वादित्येतद्दाप्प्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्यात्सम्बध्यते।
कविषय इति। एकान्तत्वे वैरूप्यात्समावेशप्रसङ्गः। अनेकान्तत्वे तूभावप्यकाराविति
सारूप्यादसमावेशः। अनेजन्तत्वादिति। यथा ढौकतेः ककारस्यैकान्तत्वादात्वं न भ-
वत्येवं दैपोपि न प्राप्नोति। उपदेशग्रहणाच्च लुप्तेपि पकारे न प्राप्नोति। अस्तु तर्हीति।
कार्यलक्षणाय केवलमनुबन्ध उपात्तो न तु तस्यावयवः। वृत्तिविशेष इति। बहुव्रीहि-
र्न सिध्यति। अनेकान्तत्वे क इद्यस्येति सम्बन्धाभावात्। अनन्तर इति। यद्यप्यनन्त-
रादिषु बहुव्रीहिर्न भवति तथापीह वचनसामर्थ्याद्भवति। व्यवसितपाठादिति। व्यव-
सितानां विच्छिन्नानां पाठः कर्तव्यः। ततः पूर्वस्यैवासावनन्तरः न तु परस्य। कालव्य-
वधानात्। व्याख्यानत इति। एकान्तपक्षे एकोवयवो द्वयोर्न भवतीति सन्देहे व्याख्या-
नान्निश्चयः। अनेकान्तत्वे त्वानन्तर्यस्योभयापेक्षस्य विरोधाभावाद्व्यवसितपाठ एव कर्त-

संदेहादलक्षणमिति । पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः । वृत्ताद्वा * । वृत्ताद्वा सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं दृष्ट्वा ञिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्तं दृष्ट्वा ञिदिति । युक्तं पुनर्यद् वृत्तनिमित्तको नामानुबन्धः स्यान्नानुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृत्तज्ञो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति । उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । एकान्ता इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टः यत्र नाम सहेतुकं तन्न्याय्यम् । ननु चोक्तं तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोनाकारान्तत्वादिति । असरूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति । यदप्युक्तं सर्वादेश इति । तत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति यदयं शित्सर्वस्येत्याह । यदप्युक्तं दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्य इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवतीति यदयमुदीचां माङो व्यतीहार इति मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥ किमिहोदाहरणम् । इको यणचि । दध्यत्र मध्वत्र । नैतदस्ति । स्थानेन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठ-

---

व्यः । वृत्ताद्वेति । वृत्तं प्रयोगः । नन्वाचार्यो भवतु वृत्तज्ञः शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यन्ते । व्याख्यानाच्चेत् । पूर्वमेवैतदुक्तम् । वृत्ताद्वेत्यनेन किं तदेनोच्यते । नैषदोषः । पूर्वं हेतुरहितं व्याख्यानमुक्तम् । वृत्ताद्वेत्यनेन तु हेतुरुच्यते । तस्मिन् प्रतिपन्ने साध्यं स्वयमेवावैति । भाष्यकारेण वा तदुक्तमिदं तु वार्तिककारेण । मेङ इति । यद्यप्यनेकान्तपक्षस्यापि ज्ञापकमेतद्व्याख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वादिहानेकान्तपक्षो भाष्यकृतात्यक्तः । प्रदेशान्तरे त्वनेकान्तपक्षेणापि व्यवह्रियते सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति ॥

यथासंख्यम् । संख्या संख्यानं गणनमुच्यते । अनुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादुद्देश्याक्षिप्तः । तेनायमर्थः । समानां समसंख्यानां मध्ये यथा गणनमुद्देशिभिः सहानुदेशिनः सम्बध्यन्ते । इकोयणचीति । इक्शब्देन चत्वारः स्थानिनः प्रत्याय्यन्ते यण्शब्देनापि चत्वार आदेशा इत्यर्थतोस्ति संख्यासाम्यम् । पश्चात्तु यद्यपीकारादिभिर्बह्वनां

स्थानो भविष्यतीति । इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तांतंताम इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्तरतम इत्येव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थौ द्व्यर्थस्य द्व्यर्थौ बह्वर्थस्य बह्वर्थौ भविष्यतीति । इदं तर्हि तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक इति । किमर्थमिदमुच्यते । संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत् । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथु सणल्वमा इति । समासैः । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यक इति । संज्ञासमासनिर्देशादेतस्मात्कारणात् सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति । इष्यते च समसंख्यं यथा स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते । किं पुनः कारणं संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञ्यनुच्चारणार्थः । संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोच्चीचरमिति । प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः । प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्याद् विदो लटो वेति । किंपुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः । कश्चात्र विशेषः । संख्यासाम्यं शब्दतश्चेण्णलादयः परस्मैपदानां डारौ-

---

ग्रहणाद्वैषम्यं तथापि प्रथमतोऽस्त्येव संख्यासाम्यम् । इदं तर्हीति । नात्र स्थानकृतमान्तर्यमस्ति । नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेऽर्थकृतान्तर्यसम्प्रत्ययः । प्रवृत्तानामादेशानां स्थान्यर्थाभिधानात् । ननुचेति । नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्त्येवेति भावः । किमर्थमिति । पाठक्रमेणैव संबन्धो भविष्यतीति भावः । संज्ञासमासनिर्देशादिति । परस्मैपदानां णलतुसित्यत्र संज्ञया सर्वे युगपत्प्रत्याय्यन्ते इति नास्ति पाठक्रमाद्व्यवस्था । लोकेऽप्यजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासनिर्देशेनास्ति क्रमनियमः । द्वन्द्वेऽनेकावयवात्मकः समुदाय एवैकेन शब्देन प्रत्याय्यतइति कुतः क्रमनियमः स्यात् । किं पुनरिति । तिपो णल् तसोऽतुसित्यादि कस्मान्न क्रियत इति प्रश्नः । विदो लटो वेति । पृथङ्निर्देशे क्रियमाणे मसीम इत्येवानन्तर्यात्संबध्येतेत्यर्थः । व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तावाश्रीयमाणायां प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । किं पुनरिति । यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणभावादर्थत एव साम्यं न्याय्यं तथापि शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद्द्विरेफो भ्रमरः । तथा द्व्यक्षरं मांसं द्व्यक्षरमस्थि । तस्माच्छब्दतोऽपि साम्यमनाशङ्कितम् । णलादय इति । परस्मैपदशब्देन प्रकृतानामेव नवानां ग्रहणं

रसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देशः । संख्यासाम्यं शब्दतश्चेत्त्त-
लादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देशो
भवति । अगमको निर्देशो ऽनिर्देशः । परस्मैपदानां णलतुसुस्थल-
थुसणल्वमा इति णलादयो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः वै-
षम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । डारौरसः प्रथमस्य । डारौरसो
बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दो वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।
एचोऽयवायावः । अयवायावो बहवः एच इत्येकः शब्दो वैषम्यात्
संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यर्थतः । अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्द्य-
रीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः* । अर्थतश्चेल्लृलुटोर्नन्द्यरीहणसिन्धु-
तक्षशिलादिषु दोषो भवति । स्यतासी लृलुटोः । स्यतासी द्वौ । लृलुटो-
रित्यस्य चयोर्थाः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । नन्दिग्रहिपचा-
दिभ्यो ल्युणिन्यचः । नन्द्यादयो बहवः । ल्युणिन्यचस्त्रयः । वैषम्यात्सं-
ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अरीहणादयो बहवः । वुञादयः सप्तदश । वै
षम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणञौ । सि-
न्धुतक्षशिलादयो बहवः । अणञौ द्वौ । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्रा-
प्नोति । आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु * । आत्मनेप-
दविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । आत्मनेपदवि-
धिश्च न सिध्यति । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । अनुदात्तङितौ द्वौ ।
आत्मनेपदमित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । निष्ठा ।
रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति रेफदकारौ द्वौ । निष्ठेत्यस्य

न तु शल्कसोरित्यर्थतः साम्यमस्ति न तु शब्दतः । डारौरस इति । यदा डारौरसश्च
डारौरसश्चेत्येकशेषः क्रियते तदार्थतः संख्यासाम्यमस्ति । अगमक इति । संख्यासाम्य-
स्यानवबोधक इत्यर्थः । लृलुटोरिति । लृशब्दस्य लृङ्लृटावर्थाविति साम्याभावः । यदा
तु लृरूपं सामान्यमर्थो लृशब्दस्येति पक्षस्तदास्त्येव साम्यमिति दोषाभावः । नन्द्या-
दिष्वप्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इत्याश्रीयमाणे समुदायत्रयापेक्षया प्रत्यय-
त्रयस्य साम्यसद्भावाददोषः । आत्मनेपदेति । नन्वात्मनेपदसंज्ञा न तङ्शब्दस्य किं तु
तत्प्रत्यायितानां नवानां तादीनामिति नास्त्यर्थतः साम्यम् । नैष दोषः । तङ्रूपापन्ना-
स्तादय आत्मनेपदशब्देन प्रत्याय्यन्त इत्यस्ति साम्यम् । सार्वधातुकद्विग्रहणेष्विति । द्वौ
गृह्येते येषु तानि द्विग्रहणानि सार्वधातुकस्य द्विग्रहणानीति समासः । सार्वधातुकमपि

द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । श्नसोरल्लोपः । श्नमस्तौ द्वौ । सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधः* । एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एङः पदान्तादति । ङसिङसोश्च । ङसिङसौ द्वौ । एङित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि शब्दतः । ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेत्खलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देश इति । नैष दोषः । स्थानेन्तरतम इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थौ द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः बह्वर्थस्य बह्वर्थः । संवृतावर्णस्य संवृतावर्णः विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः । अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति* । अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे क्ङिति । गुणवृद्धी द्वे । क्ङितौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । गकारोप्यत्र निर्दिश्यते । तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियतेन्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते गिति किति ङितीति । उदिकूले रुजिवहोः* । उदिकूले द्वे । रुजिवहोर्द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । नोदिरुपपदं किं तर्हि विशेषणं रुजिवहोरुत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूलउपपदइति । तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु* । तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयः । तच्छीलादयस्त्रयः तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । घञादिषु द्विग्रहणेषु* । घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । निरभ्योः पूल्वोः । निरभी द्वौ । पूल्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । इष्यते चात्र संख्यातानुदेशः । निष्पावः अभिलाव इति । एवं तर्हि अकर्तरि च कारके भावे

तेषु गृह्यतइति तेन विशेष्यन्ते । संवृतावर्ण इति । यद्यपि शास्त्रेऽकारस्य विवृतोपदेशः कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम् । क्ङितौ द्वाविति । क्ङिच्छब्दस्यैकत्वेपि ककारङकारयोर्द्वित्वादस्ति शब्दतः साम्यम् । उदिकूल इति । द्वन्द्वोयम् । आगन्तुना चेकारेण निर्देश इति चोद्यम् । उदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी कृता । उदः पराभ्यां रुजिवहीत्येताभ्यामिति परिहारः । धातुत्रिग्रहणेष्विति । त्रीणि ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणा

चेति द्वौ। पूर्वौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। अवे तॄस्त्रोः करणाधिकरणयोः *। तॄस्त्रौ द्वौ। करणाधिकरणे द्वे। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः *। कर्तृकर्मणी द्वे। भूकृञौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि। अनवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ। किंवृत्ताकिंवृत्ते द्वे। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ। कृभ्वौ द्वौ। क्त्वाणमुलौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। अधीयानविदुषोश्छन्दोब्राह्मणानि *। छन्दोब्राह्मणानीति द्वे। अधीते वेदेति च द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। रोपधेतोः पथिदूतयोः *। रोपधेतोः प्राचां तद्गच्छति पथिदूतयोः। रोपधेतौ द्वौ। पथिदूतौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च *। तत्रभवस्तस्यव्याख्यानौ द्वौ। क्रतुयज्ञौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। संघादिष्वञ्प्रभृतयः *। संघादिष्वञ्प्रभृतयः संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति। नैष दोषः। घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम्। वैशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ *। वैशोयशआदी द्वौ। यल्खौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। ङसिङसोः ख्यत्यात्परस्य *। ङसिङसौ द्वौ। ख्यत्यौ द्वौ। तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति। न वा समानयोगवचनात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। समानयोगवचनात्। समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि। तस्य दोषो विदो लटो वा *। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः विदो लटो वेति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। ध्माधेटोः नाडीमुष्ट्योश्च *। ध्माधेटोःनाडीमुष्ट्योश्च संख्यातानुदेशो न प्राप्नो-

---

धातवस्त्रिग्रहणा येषु तच्छीलादिषु इति पुनर्बहुव्रीहिः। कर्तृकर्मणोरिति। भवतेरकर्मकत्वात्कर्त्रैवोपपदम्। करोतेस्तूपपदद्वये खलिष्यते। अन्ये तु प्राप्त्यर्थस्य भवतेरुपपदद्वये प्रत्ययमिच्छन्ति। छन्दोब्राह्मणानीति। गोबलीवर्दन्यायेन छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणम्। यथा जुष्टार्पिते च च्छन्दसीति ब्राह्मणानां ग्रहणं नित्यं मन्त्र इति मन्त्रग्रहणात्। छन्दोग्रहणेनैव तु ब्राह्मणानां ग्रहणे सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतम्। तेन याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति। न वेति। अनुदेश उच्चारणम्। योगान्तरे तु शब्दान्तरस्यानुमानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः। विदो लटोवेति।

ति । खलगोरथादिनित्रकट्यचश्च ।*। संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सिन्ध्वपकराभ्यां कन् अणञौ च*। संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। युष्मदस्मदोश्चादेशाः*। युष्मदस्मदोश्चादेशाः संख्यातानुदेशान्न सिध्यन्ति। तस्माद्यस्मिन्पक्षे ऽल्पीयांसो दोषाः तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु। अथ वैवं वक्ष्यामि । यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन । ततो ऽधिकारः । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा संदेहः स्यात् । न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः आहोस्विदधिकारार्थ इति । संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः *। अधिकारः क्रियते प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति। किमिदं प्रतियोगमिति ।योगं योगंप्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति । किं गतमेतदियता सूत्रेण । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके ऽधिकृतो ऽसौ ग्रामेऽधिकृतोऽसौ नगरइत्युच्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोऽन्यो व्यापारः शक्योऽवगन्तुं अन्यदतो योगे योगउप-

---

अत्र तु लब्धयथासंख्यानामनुमानाददोषः । युष्मदस्मदोश्चेति । बहुवचनस्य वस्नसावित्यादिषु योगेष्वनुमीयमानत्वात् युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं न प्राप्नोति । यस्मिन् पक्ष इति । शब्दतः साम्यमेकयोगे चेत्येव पक्ष आश्रयितव्य इत्याहुः । दोषप्रतिविधानं तु क्वचिदानन्तर्याद्व्यवस्था क्वचिदनभिधानाभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम् । अथ वेति । यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव शब्दतोऽर्थतो वा साम्याश्रयणेन यथासङ्ख्यं नान्यत्र सत्यपि संख्यासाम्ये ॥

स्वरितेन । स्वरितेने तीत्थंभूतलक्षणेतृतीया । स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यते इत्यर्थः। स्वरितत्वं सूत्रस्थानां केवलमधिकारज्ञानार्थं प्रतिज्ञायते न तु प्रयोगसमवायि । अधिकारशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनो वा । विनियोगो लोकेऽधिकार उच्यते स एवेह गृह्यते। किमर्थमिति। आकाङ्क्षादिवशात्प्रकृतस्य सम्बन्धो लोक इव भविष्यतीति प्रश्नः। किं गतमिति । किमयमर्थोऽधिकारशब्देन परिगृहीतोऽथ नेति प्रश्नः । शब्देनेति ।

स्थानात्। न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके *। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। निर्दिश्यमानाधिकृतत्वात्। यथा लोके। निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते। तद्यथा। देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमित्रायेति। गौरिति गम्यते। एवमिहापि पदरुजविशस्पृशो घञ् सृ स्थिरे भावे। घञिति गम्यते। अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा *। अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति। तद्यथा देवदत्ताय गौर्दीयतां विष्णुमित्राय कम्बल इति कम्बलो गोर्निवर्तको भवति। एवमिहाप्यभिविधौ भावइनुण् घञो निवर्तकः स्यात्। तस्मात्परिभाषा कर्तव्या। अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु *। अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु भवति। न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोनुवर्तत इति। अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु। अधिकारपरिमाणज्ञानार्थ एव तर्हि अयं योगो वक्तव्यः। अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामीति। कथं पुनः स्वरितेनाधिकार इत्यनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुम्। एवं वक्ष्यामि। स्वरितेनाधिकार इति। स्वरितं दृष्ट्वाधिकारो न भवतीति। केनेदानीमधिकारो भविष्यति। लौकिकोधिकारः। नाधिकार इति चेदुक्तम् *। किमुक्तम्। अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति। अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः। ननु चोक्तमधिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति। यावतिथोऽलनुबन्धस्तावतोयोगानिति वचना-

---

नहि परिस्पन्दरूपः शब्दस्य व्यापारोस्ति। न वेति। वचनरहिताल्लोकव्यवहारादेतत्साध्योर्थः सिद्ध इत्यर्थः। यज्ञदत्तायेति। सम्प्रदानविभक्त्या सन्निहिता गोकर्मिका ददातिक्रियापेक्ष्यते। अश्रुतकल्पनायाः श्रुतापेक्षणस्य लाघवात्। घञो निवर्तकः स्यादिति। ततश्चाक्रोशे वन्योर्ग्रह इत्यादिष्वनन्तर इनुण् स्यात्। सति सूत्रे घञः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवति न त्विनुणो विपर्ययात्। अधिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति। यथा धातोरिति किं प्राग्लादेशेभ्योऽथाध्यायपरिसमाप्तेः। अङ्गाधिकारः प्रागभ्यासविकारेभ्योऽथासप्तमपरिसमाप्तेरिति। स्वरितं दृष्ट्वेति। प्रकृतस्याधिकारनिवृत्तये शब्दान्तरस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते। तेन विंशतिकात् ख इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्द्वित्रिपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरनुमीयते। यावतिथ इति। द्वित्रिपूर्वान्निष्कादित्यत्र इकारोनुबन्धः कर्तव्यः। तेन

त्सिद्धम् *। यावतिथो ऽलनुबध्यते तावतो योगानधिकारोनु वर्ततइति वक्तव्यम्। अथेदानीं यत्राल्पीयांसो ऽलः भूयसश्च योगानधिकारोनुवर्तते कथं तत्र कर्तव्यम्। भूयसि प्राग्वचनम् *। भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम्। प्रागमुत इति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति। प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः। यद्येवं नार्थोनेन। केनेदानीमधिकारो भविष्यति। लौकिकोधिकारः। ननु चोक्तंनाधिकार इति चेदुक्तम्। किमुक्तम्। अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषेति। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वं संदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमित्युक्तम्। इनुवघञिति संदेहे घञिति व्याख्यास्यामः। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत। अधिकारगतिः। अधिकः कारः। अधिकं कार्यम्। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र गोटाङ्ग्रहणं चोदितं तन्न कर्तव्यं भवति। स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भविष्यतीति स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते। तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति। अधिकं कार्यम्। अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र प्राप्य निवृत्तिः। तेनेहैव स्यात् ग्रामादागच्छति। नगरादागच्छति। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात्। स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। तथा

द्वयोर्योगयोरनुवृत्तिर्भवति। एवमन्यत्रापि वेदितव्यम्। अल्पीयांस इति। कथं पुनर्भिन्नजातीयापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः। परमतापेक्षया। अल्पे योगा इति चेन्मन्यसे तत्राल्पीयांसोऽलः। अथ बहवोऽल इति चेद्भूयांसो योगाः। भूयसीति। अङ्गस्य प्राग्द्वेरित्यादि वक्तव्यम्। तत्तर्हीति। यावतिथोऽलिति भूयसि प्राग्वचनं चेत्यर्थः। घञिति व्याख्यास्याम इति। ननु चेनुण आनन्तर्यात्संदेहाभावः। उच्यते। घञोनुवृत्तिसामर्थ्यं दृष्टमिनुणश्चानन्तर्यमिति निमित्तसद्भावादस्ति संदेहः। सांकाश्यकेभ्य इति। बुद्ध्या समीहितैकत्वाः प्रकर्षाश्रयेण पाटलिपुत्रका विभज्यन्त इति मुख्यापायाभावादपादानसंज्ञा न स्यात्। ध्रुवमपाये इत्यत्र तु स्वरितत्वे प्रतिज्ञाते सति बुद्धि-

अधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः । पूर्वविप्रतिषेधाश्च न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति । नुम्नुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुम्नुटौ भविष्यतः । कथं पुनरधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम् । लोकतः । तद्यथा । लोके ऽधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योयं दुर्बलः सन् बलवद्भिः सह भारं वहति एवमिहाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योयं पूर्वः सन् परं बाधते । अधिकारगतिस्त्वर्थाविशेषायाधिकं कार्यम् । अथ योन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥ विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः सुनुतः लुनीतः । ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते ङकार इत् यस्य सोऽयं ङित् ङित इति । कथं

परिकल्पितापायाश्रयणेनापि भवति । कृत्स्न आधारात्मेति । सर्वे अवयवा यत्र व्याप्ता इत्यर्थः । गङ्गायां गाव इति । गङ्गाशब्दोत्र नद्यामेव वर्तते न तु तत्समीपदेशे । तस्य हि मुख्यमेवाधारत्वमित्यप्रयोजनमेतत्स्यात् । नद्यास्तु तत्सामीप्याद्गौणमाधारत्वमिति यत्नात्संज्ञासिद्धिः । पूर्व इति । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनात्पूर्वो बाध्यः स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन बाधकः सम्पद्यते । तुल्यजातीयस्य बाधकः न तु नित्यत्वादियुक्तस्य ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे
प्रथममाह्निकम् ॥

अनुदात्त । विकरणेभ्य इति । लादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणास्तेषां सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वातिदेशादात्मनेपदनियमोनेन प्राप्नोति । ङकार इदिति । अन्यपदार्थापेक्षणाद्बहिरङ्गो बहुव्रीहिः । तत्पुरुषस्तु वर्तिपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्ग इति स एवाश्रीयते । केवलाच्च ङकारादित आत्मनेपदासम्भवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिर्वात्र ङि-

तर्हि ङकारइत् ङित् ङित इति। अथ वोपदेशइतिवर्तते। अथवोक्तमेतत् सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति। सर्वथा चङङ्भ्यां प्राप्नोति। एवं तर्हि धातोरिति प्रकृतं वर्तते। क्व प्रकृतम्। भूवादयो धातव इति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति। तद्यथा। उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनं, देवदत्तमिति गम्यते। देवदत्तस्य गावो श्वा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः, देवदत्त इति गम्यते। पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टंसदर्थात्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् *। नियमार्थोयमारम्भः। किमुच्यते नियमार्थोयमिति न पुनर्विध्यर्थोपि स्यात्। लविधानाद्विहितम्*। लविधाना ह्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यं विकरणाः क्रियन्तां नियम इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद्विकरणाः नित्याः खल्वपिविकरणाः। कृतेपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति। नित्यत्वाच्च परत्वाच्च विकरणेषुकृतेषुविकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अनवकाशो नियमः। सावकाशः। को ऽवकाशः। यएते लुग्विकरणाश्च श्लुविकरणाश्च लिङ्लिटौ च। यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत। किं कृतं भवति।

दन्त आश्रीयते। तेन ङिदन्तादात्मनेपदमित्यर्थः। अथ वेति। तेनोपदेशे यो ङित्तस्मादात्मनेपदं न त्वातिदेशिकङिद्भ्यः। एवं तर्हीति। अत्रापि पक्षे उच्चुकुटिषतीत्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यप्याश्रयणीयम्। किमर्थमिति। किं विहितानां लादेशानामनेन नियमः क्रियते। अथ वाक्यैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः। नियमार्थ इति। एकवाक्यतायां भाविनी संज्ञाऽऽश्रयणीयेति वाक्यभेद एवाश्रीयते। तेन नियमोयं सम्पद्यते। परत्वादिति। विकरणानामवकाशः अलादेशास्थानशादयः। नियमस्यावकाशः लिङ्लिटावार्धधातुकसंज्ञौ। स्वर्ङतइत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणस्तेन व्यवधानान्नियमाप्रसङ्गः। अनवकाश इति। सर्वत्र विकरणानां व्यवधायकत्वादिति भावः। यदि पुनरिति। आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिङ्गाभ्यामिदं प्रकरणं लादेशविधावुपतिष्ठते। तत्र महावाक्येन विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाभावः।

कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति अनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । एवमपीतरेतराश्रयंभवति । का इतरेतराश्रयता । अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते । तदेतदितरेतराश्रयंभवति इतरेतराश्रयाणिचकार्याणि न प्रकल्पन्ते। परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रयं भवति । परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते । अवश्यं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थम् । ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमणएव करिष्यते स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो नेति । आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रयं भवति। कथम्। भाविनी संज्ञाविज्ञास्यते सूत्रशाटकवत्। तद्यथा । कश्चित्कं चित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः।अथ वातव्यो न शाटक।शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स लस्य स्थाने कर्तव्यः यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपद मित्येषा संज्ञा भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु नियमः । ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति । यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति । नै-

---

स्यादिषु कथम् । ते हि लावस्थायामेव विधीयन्ते इति तैर्व्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति। उच्यते । लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो भविष्यन्ति । येन नाप्राप्तिन्यायेन शबादीन्बाधित्वा । शबादिविधावनुवर्तनाद्वा । एवमपीति । एकवाक्यतापक्षे विहिता लादेशा न सन्ति येन तेषां सतामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्याताम् । ततश्चैतत्परिभाषोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं लादेशविधानं लादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः । परस्मैपदानुक्रमणमिति । नन्वसति परस्मैपदाऽनुक्रमणे परस्मैपदमनुदात्तङिद्भ्यः प्राप्नोति । नैष दोषः । आत्मनेपदसम्बन्धावगमेन तेषां परस्मैपदसम्बन्धस्य बाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्यते । अवश्यमिति । आत्मनेपदबाधना-

तदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिर्वृत्तानि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च। यत्तर्ह्यनुपसर्गाद्वेति विभाषां शास्ति। किं पुनरयं प्रत्ययनियमः अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणोरेवात्मनेपदं भवतीति। आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनियमः। अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । कश्चात्र विशेषः तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् * । तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत इति । क्यष आत्मनेपदवचन तस्यान्यत्र नियमात् * । क्यष आत्मनेपदं वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायते । किं पुनः कारणं न सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात्। तद्ध्यन्यत्र नियम्यते । उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद्भविष्यति । अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः । प्रकृत्यर्थनियमेऽन्याभावः * । प्रकृत्यर्थनियमे अन्येषां प्रत्ययानामभावः । अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। अनवकाशास्तृजादयः। उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशास्तृजादयः। कोऽवकाशः। परस्मैपदिनोऽवकाशः। तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति। तव्यदादयस्तु तर्हि भाव-

---

र्थमित्यर्थः । यदयमिति । कृतनियमानामसङ्करेण स्थितानां हि निमित्तभावोपपत्तिः। अभिनिर्वृत्तानीति । प्रागपि नियमात्तेषां सम्भवमात्रेण निमित्तत्वाविरोधात् । यत्तर्हीति । एतत्तु लिङ् लिडर्थं स्यात् । चक्रमे चक्राम क्रम्यात् क्रंसीष्टेति । तस्माज् ज्ञापकं दिक् प्रदर्शिता भाष्यकृता । ज्ञापकं तु वृत्तः स्यसनोरित्यत्र स्ये विकल्पविधानम् । किं पुनरिति । उभयनियमस्तावन्न संभवति । अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्यायोगात् । तस्मादन्यतरनियमसंभवात्प्रश्नः । ननु प्राधान्यात्प्रत्ययानां नियमो युक्तः । एवं तर्हि प्रधानोपरोधो मा भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोऽपि संभवति । भावकर्मणोरेवेति । ननु पूर्वेण नियमाद्भावकर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थं न्याय्यं न तु नियमार्थम् । नैष दोषः । समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्षयैतदुक्तम् । क्यष इति । वा क्यष इति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तङिदादिषु नियतत्वादप्राप्तत्वाल्लकारस्य श्रवणप्रसङ्गः । उच्यते चेति । लकारे तिबादिभिर्निवर्तिते नियमः प्रवर्तते तत्र

कर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयोप्यनवकाशाः । ते वचनाद्भविष्यन्ति । चिणतर्हि भावकर्मणोर्नियमा न्न प्राप्नोति । चिण्वचनाद्भविष्यति । घञ् तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति । तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अण् कर्मणि चेति । तद्वै तत्रोपपदविशेषणम् । अभिधेयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा प्रसर्पन्ती प्रसर्पणादहिर्भवति । यत्तावदुच्यते । नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा प्रसर्पन्ती प्रसर्पणादहिर्भवतीति । भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येनयेनाभिसंबध्यते तस्यतस्य विशेषको भवति । शेषवचनं च * । शेषवचनं च कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । किं प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियतास्ते शेषेपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति । कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् * । कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयंशेषग्रहणंकर्तव्यम् । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेति । कतरस्मिन्पक्षे ऽयं दोषः । प्रकृत्यर्थनि-

---

परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्भावचनेन तस्मिन्विकल्प्यमाने वचनमनर्थकं स्यात् । केवलायाः प्रकृतेरप्रयोगार्हत्वाच्छब्दमन्तरेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रयोगविकल्पायोगात् । तस्मादात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते । तव्यदादयोपीति । यद्यपि स्नानीयं चूर्णमित्यादौ करणादीन्यवकाशः तथापि तयोरेवेति चोदनया भावकर्मणोर्यद्विधानं तदनवकाशम् । चिण् तर्हीति । ननु भावकर्मणी सार्वधातुकस्यार्थौ न चिणस्तत्कथमप्राप्तिरुच्यते । सहाभिधानपक्षे चिणोपि भावकर्मणी अर्थावित्यदोषः । घञ् तर्हीति । अकर्तरि विधीयमानोपादानादिषु घञ् सावकाशः । उपपदविशेषणमिति । सप्तमीस्थस्य सामान्यस्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते । एवमभिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयम् । कर्तरि चेति । यदा कर्मवदित्ययं शास्त्रातिदेशः तदा कर्मकर्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । रूढौ तु कर्मकर्तारौ उभयोरवकाशौ कार्यातिदेशे

यमपच्चे । प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः। प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियताः। तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन । कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः । प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः । प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः । प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । प्रकृत्यर्थौ नियतौ प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति । तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । ततः भावकर्मणोः । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेपि कर्तरि प्राप्नोति। एति जीवन्तमानन्दः। नास्य किंचिद्व्रजतीति। द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। ततःभावे। ततः कर्मणि । कर्मणि चात्मनेपदं भवति । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते भावइति निवृत्तम् । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । कर्मणीति निवृत्तम् । एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यम् । अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थम् । इह माभूत् । अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्ध-

---

तु परत्वादात्मनेपदं सिध्यति । प्रकृत्यर्थौ नियताविति । भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमादन्तरेणापि कर्तृग्रहणं कर्तर्येव परस्मैपदं लभ्यतइति नार्थः कर्तृग्रहणेन । कर्तृग्रहणाच्चेति । पुरस्तात्तु परिहरिष्यते । परस्मैपदमिति । सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं सम्पद्यतइत्यर्थः । नास्य किं चिदिति । षोडारूपं भावस्वभावं वस्त्वित्यर्थः । यदि तर्हि कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति हन्यमानो हन्तीत्यत्र प्राप्नोति। नैषदोषः। प्रत्यासत्त्यै कधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं विज्ञायते । यस्य स्वाश्रयं कर्तृत्वं कर्मशास्त्रातिदेशाच्चौपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति । अनुपराभ्यां कृञ इत्येवमर्थमिति । एष हि योगो व्यवहितः । कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादात्मनेपदापवादत्वाच्च बलवानिति न शक्यते योगविभागेन बाधितुम् । ननु चैतदपीति। प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते।

म् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुम् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधि र्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहतेप्रतिषिद्धासती बाधितुम् । एवं तर्हि कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति । किमर्थमिदं कर्तरि कर्तरीति । कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यस्य यः कर्ता तत्र मा भूदिति । ततः अनुपराभ्यां कृञः कर्तरि कर्तरीत्येव ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥ क्रियाव्यतिहारइति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहारइत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । देवदत्तस्यधान्यं व्यतिलुनन्तीति । इह च न स्यात् । व्यतिलुनते व्यतिपुनत इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृ-

---

ननु चेयमिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । शेषादित्यस्यावकाशः याति वातीति । अनुपराभ्यामित्यस्यावकाशः । अशेषः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयः । अनुकरोतीति । कर्मकर्तर्युभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति । सापि योगविभागेन बाध्यते । नोत्सहते इति । शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन कर्मकर्तृविषयाद्विषयान्तरं नीता नोत्सहते परां प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः । अथ वेयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपराभ्यामित्येतामपि प्राप्तिं बाधिष्यतइत्यर्थः । नोत्सहतइति । अपवादापवादत्वादनुपराभ्यामित्येतया प्राप्त्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः । कर्तैव यः कर्तेति । यस्य व्यपदेशान्तरं नास्तीत्यर्थः । यद्येवमसिश्छिनत्तीति करणकर्तरि न प्राप्नोति । नैष दोषः । कर्त्रवस्थायां करणत्वाभावात् । भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदम् ॥

कर्तरि । क्रियाव्यतिहारइति वक्तव्यमिति । प्रत्यासन्नत्वात्कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति । साधनकर्मणि च धातोर्वृत्त्यसम्भवाद्धात्वर्थस्य तद्विषयत्वं विज्ञायेत । देवदत्तस्य धान्यमिति । देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । क्रियाणां साध्यैकस्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत् । योग्यतावशादस्येयं क्रिया साध्या तस्य इदं साधनमिति निर्ज्ञाते साध्यसाधनभावे यो व्यत्यासः स क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमपि क्व चित् क्रियाव्यतिहारः । यथा सम्प्रहरन्ते राजान इति । अत्रैकैव क्रिया

त्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति । क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते । कथं च क्रिया नाम क्रियया ईप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । संपश्यतिक्रियया प्रार्थयतिक्रियया अध्यवस्यतिक्रियया च । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं संपश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थिते अध्यवसायः अध्यवसाये आरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म । एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहारइति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह कर्तरि व्यतिहारइतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भूदिति । अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् * । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं मा भूदिति । इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः * । अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यात्मनेपदमनेन प्रसज्येत । तत्र को दोषः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः * । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः व्यतिहन्यन्ते दस्यवइति । न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । उत्तरार्थं तर्हि

सञ्चारिणीव लक्ष्यते । क्रियामिति । लौकिकाश्चार्था इहानूद्यन्ते । कथं च क्रियेति । द्वयोरपि साध्यत्वात्परस्परासम्बन्धं मत्वा प्रश्नः । क्रियापीति । भोक्तुमिच्छति भोक्तुं जानातीति दर्शनात् । कया क्रिययेति क्रियान्तरवाचिप्रयोगाभावात्प्रश्नः । सम्पश्यति क्रिययेति । सन्दर्शनादीनामव्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षया च प्रविश पिण्डीमित्यादौ कर्मादिभावदर्शनात् । इह कर्तरीति । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यात्क्रिय-

कर्तृग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते तत्रैव शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति द्वितीयकर्तृग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति। कर्तरि कर्म॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् *। प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। व्यतिहसन्ति। व्यतिजल्पन्ति। व्यतिपठन्ति। हरिवह्योरप्रतिषेधः *। संप्रहरन्ते राजानः संविवहन्ते गर्गैरिति। न वहिर्गत्यर्थः। देशान्तरप्रापणक्रियोत्र वहिः। न गति॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६॥ परस्परोपपदाच्च *। परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति। परस्परस्य व्यतिपुनन्ति। इतरेत॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। पराजयति सेनेति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्गश्चानुपसर्गश्च। अयं खलु विशब्दो ऽदृष्टापचार उपसर्ग एव तस्यास्य कोन्यो द्वितीयः सहायो भवितु-

---

यास्मिष्टतमत्वात्तादर्थ्यं न क्रियाप्रवर्तनात्कर्मणोपि प्राधान्यादुभयव्यतिहारे लब्धे कर्मग्रहणात् क्रियाव्यतिहारोयं गृह्यते क्रियायाः धातुवाच्यत्वादन्तरङ्गत्वात्। तत्र प्रतिषेध इति। कर्मव्यतिहारे न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः॥

न गति। हसादीनामिति। हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः। हरिवह्योरिति। हरतेर्हिंसार्थत्वाद्वहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः। ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वाकर्णधनंजयावित्यत्र व्यतिहारो न विवक्षितः किं तर्हि योत्स्यमानावित्येतावद्विवक्षितम्। देशान्तरप्रापणक्रिय इति। भारं वहतोरयादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यम्। तत्र तु गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थः। अस्यैव न्यायसिद्धार्थस्यानुवादकमर्थग्रहणम्। गर्गाणां तु प्रापणं कन्याहारकमिति वहेर्गत्यर्थत्वाभावः।

इतरेतरा। लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारद्योतनाय प्रयुज्यन्ते।

विपराभ्यां जेः। विशब्द इति। पक्षिवाची तु यो विशब्दः तस्य नपुंसकत्वाभावात्पुंसि विभक्त्या व्यवधानादेरनन्तरो जयतिर्न सम्भवति। बहु विजयति वनमित्यत्र जहत्

मर्हत्यन्यद्दत उपसर्गात्। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ इति। विपराभ्याम्॥

आङो दोनास्यविहरणे॥ २०॥ आङो दो ऽव्यसनक्रियस्य*। आङो दो ऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। विपादिकां व्याददाति कूलं व्याददातीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इहाङो दोनास्यइतीयता सिद्धम्। सोयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। आस्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात्। यथाजातीयका चास्यविहरणक्रिया तथाजातीयकाचापि। स्वाङ्गकर्मकाच्च*। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखमिति। आङो॥

स्वार्थायां वृत्तौ वेरानर्थक्यादिह चार्थवतो ग्रहणादजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणम्। संबुद्ध्यन्तं तु वे इति रूपान्तरयुक्तत्वान्न गृह्यते। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विशब्द एवायमिति चेत्। विरित्यस्य विभक्त्यन्तस्य वे इति विकारो न तु विशब्दस्येत्यदोषः। वीजयतइत्यत्र एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्दात्परो जयतिः सम्भवत्येवेति चेत्। पूर्वस्य कार्ये कर्तव्येऽन्तवद्भावः। न चात्र पूर्वस्य किं चित्कार्यमित्यदोषः। अस्य गोरिति। द्वितीयशब्दो लोके प्रयुज्यमानो यदपेक्षं द्वितीयत्वं तत्तुल्यजातीय एव सम्प्रत्ययं करोति। एवमिहापि विशब्दसाहचर्यात्पराशब्दोप्युपसर्गो गृह्यते। पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु द्वयोरपि दृष्टापचारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम्॥

आङो दो। अव्यसनक्रियस्येति। व्यसनं विभागः विकासनमित्यर्थः। केवलो विहरणशब्द उपादीयमानः पादविहरणं गमयतीत्यास्यग्रहणं सूत्रे कृतम्। केवलो व्यसनशब्दो दुःखादिषु वर्ततइति वार्त्तिके क्रियाग्रहणं कृतम्। आङो दोनास्यइति। आस्यसमवायिन्यां क्रियायां ददातिर्वर्तमान आस्यवृत्तिर्भवति। यथा लोमविषयहर्षणवृत्तिर्हृषिर्लोमसु वर्तत इत्युच्यते। ददातेरेवास्ये वृत्तिसम्भवो नान्येषां दारूपाणामिति तेषामिह ग्रहणाभावः। यद्येवं स्वं मुखमादत्तइत्यत्रापि मुखविषयत्वादादानस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आस्यसमवेतैव या क्रिया तस्यां वृत्तौ ददातिरास्ये वृत्तो भवति। ग्रहणं तु ग्राह्यग्रहीत्वविषयम्। अनास्यइति च पर्युदासः। आस्यानास्यसमुदायस्यास्यसदृश इति विधिरेव तत्र भवति। सोयमिति। आस्यग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यसत्यप्यास्ये विहरणसद्भावान्निषेधो भवति। स्वाङ्गकर्मकादिति। स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु पारिभाषिकमद्रवन्मूर्त्तिमत्स्वाङ्गमिति। तेन परकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति॥

क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अनुक्रीडति माणवकमिति । समोऽकूजने * । समोऽकूजने इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । संक्रीडन्ति शकटानि । आगमेः क्षमायाम् * । आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । माणवक आगमयस्व तावत् । शिक्षेर्जिज्ञासायाम् * । शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विद्यासु शिक्षते । धनुषि शिक्षते । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु * । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपस्किरते वृषो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । हरतेर्गतताच्छील्ये * । हरतेर्गतताच्छील्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । आशिषि नाथः * । आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्पिषो नाथते मधुनो नाथते । आङि नुपृच्छ्योः * । आङि नुपृच्छ्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुमिति । शप उपलम्भने * । शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते । क्रीडोनु ॥

क्रीडोनु । अनुक्रीडतीति । तृतीयार्थ इत्यनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः । एतच्च समा साहचर्याल्लभ्यते । आगमयस्वेति । सहस्व कं चित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । शिक्षेरिति । के चिदाहुः शकिः सन्नन्तो गृह्यते इति विध्यर्थमिदम् । क्रियाविषयश्च शकिः प्रयुज्यते । भोक्तुं शक्नोति शयितुं शक्नोतीति प्रयोगदर्शनात् । इह तु जिज्ञासाविषयः शकिर्दृश्यते । विद्यां जिज्ञासितुं घटत इत्यर्थः । आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाया अवगमाद् जिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते । अन्ये तु शिक्ष विद्योपादान इत्यस्य ग्रहणं नियमार्थं वर्णयन्ति । विधेरेव तु न्यायत्वात्सन्नन्तशकिग्रहणं न्याय्यम् । किरतेरिति । विक्षेपार्थः किरतिः । हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । हर्षादिष्वेव अपाच्चतुष्पादिति सुड्विधीयते । हरतेरिति । गतं प्रकारः । पैतृकमिति । पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः । मातुरनुहरतीत्यत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यमित्यात्मनेपदं तद्धितार्थे त्यत्र भाष्यकारेण न कृतम् । आशिषि नाथ इति । आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदम् । सर्पिषो नाथत इति । सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः । आनुत इति । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । शप उपलम्भन इति । उपलम्भनं प्रकाशनम् । देवदत्ताय शपत इति । श्लाघह्नुङिति सम्प्रदानसंज्ञा ज्ञीप्स्यमाने विवदन्ते । के चिदाहुः । यस्मा आख्यायते स सम्प्रदानम् । य आख्यायते स इत्यन्ये ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥ आङः स्थः प्रतिज्ञाने * । आङः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्तव्यम् । अस्तिं सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । समव ॥

उदोनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥ उद ईहायाम् * । उद ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उत्तिष्ठति सेनेति । उदो ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥ उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः * । उपाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति वक्तव्यम् । आदित्य मुपतिष्ठते । चन्द्रमस मुपतिष्ठते । संगतकरणे । रथिका नुपतिष्ठते। अश्वारोहा नुपतिष्ठते । बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् । पश्य वानरसैन्येस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥ १ ॥ मैवं मंस्थाः सचित्तोयमेषोपि हि यथा वयम् । एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥ २ ॥ अपर आह । उपाद्देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् । देवपूजासंगतकरणयोरुदाहृतम्। मित्रकरणे । रथिका नुपतिष्ठते। अश्वारोहा नुपतिष्ठते । पथिषु । अयं पन्थाः स्रुघ्न मुपतिष्ठते । अयं पन्थाः साकेत मुपतिष्ठते । वा लिप्सायाम् * । वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुल मुपतिष्ठते । भिक्षुको ब्राह्मणकुल मुपतिष्ठति । उपान्मन्त्र ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥ अकर्मकादित्येव । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । स्वाङ्गकर्मकाच्च * । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठं वितपते पृष्ठम् । अथोद्वि-

---

उदोनू । उद ईहायामिति । ईहा विशिष्टा चेष्टा कायपरिस्पन्दात्मिका गृह्यते । उत्तिष्ठति सेनेति । उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः ।

उपान्मन्त्र । उपाद्देवपूजेति । अमन्त्रकरणार्थमिदम् । अर्कमुपतिष्ठते इति । देव पूजां मत्वात्मनेपदं कृतम् । चापलमेतन्न पूजनमिति न कृतमपरत्र । अपर आहेति । सङ्गतकरण मुपश्लेषमात्रं मित्रकरणं त्वनुपश्लिष्टस्यापि मैत्री सम्बन्धः । अयं पन्थाः स्रुघ्न मुपतिष्ठतइति स्रुघ्नं प्राप्नोतीत्यर्थः । भिक्षुकइति । लिप्सयाहेतुभूतया ब्राह्मणकुलमुपगच्छतीत्यर्थः ।

उद्विभ्याम् । भासनेवर्तमानस्तपिरुद्विपूर्वोकर्मकः । स्वाङ्गमिश्चेत्तरत्र च पूर्वसूत्रवत् स्वमङ्गं गृह्यतइतोहनभवति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्यपाणिमुत्तपतीति । अथेति । किमयं

भ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते । निष्टप्यते इति । किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रियते न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् । तपिरयमकर्मकः । अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीति । अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा । नदी वहतीत्यकर्मकः । भारं वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निष्टपतीति प्रत्युदाहार्यम् । उद्विभ्याम् ॥

आङो यमहनः ॥ २८ ॥ अकर्मकादित्येव । आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मकाच्च * । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहते उदरमिति । आङो यमहनः ॥

समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ २९ ॥ समो गमादिषु विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् * । समो गमादिषु विदिपृच्छिस्वरतीना मुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संविते । संपृच्छते । संस्वरते । अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च * । अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मासमृत । मासमृषाताम् । मासमृषत । अर्ति । श्रु । संशृणुते । दृशि । संपश्यते । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचनम् * । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम् । निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ।

वधिरत्र नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः । उद्विभ्यां तप आत्मनेपदमेव न यगादीति नियमोऽनेन क्रियतइत्याह । निष्टप्यतइति । विधिनियमसंभवे विधिर्बलवानिति मत्वाह । किं पुनरिति । विधिर्न संभवतीति मत्वाह । तपिरिति । भासते दीप्यतइत्यत्रार्थे ऽकर्मक इत्यर्थः अकर्मकाश्चेति । अनेकार्थत्वाद्धातूनामन्तर्भावितण्यर्थत्वादिति भावः । ततश्च तापने वर्तमानस्तपिः ससकर्मकः । पुनः प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनर्विधानं नियमार्थं संपद्यत इत्यन्यत्राप्यात्मनेपदं भवत्येव । इदानीं विधिपक्षवाद्याह । अन्तरेणापीति । तदेवं ज्वलनवृत्तिस्तपिरकर्मकः । संतापने विलापने च सकर्मकः । कर्मकर्तरि तु यक्चिणोः प्रतिषेधे चिस्त्र्यिग्रन्थीति वचनेन यक्चिणौ प्रतिषिद्धौ ॥

समः । समो गम्यृच्छिभ्यामित्येतावत्सूत्रमिति वार्तिकमारब्धम् । उपसर्गादिति । अत्राकर्मकादिति न संबध्यते ॥

आङ उद्गमने ॥ ४० ॥ ज्योतिषामुद्गमने *। ज्योतिरुद्गमने इतिवक्तव्यम्। इह मा भूत्। आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥४८॥ व्यक्तवाचामिति किमर्थम्। वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः। व्यक्तवाचामित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति। एतेपि हि व्यक्तवाचः। आतश्च व्यक्तवाचः। कुक्कुटेनोदिते उच्यते कुक्कुटो वदतीति। एवं तर्हि व्यक्तवाचामित्युच्यते सर्वएव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो ये व्यक्तवाच इति। के च साधीयः। येषां वाच्यकारादयो वर्णाः व्यज्यन्ते। न चैतेषां वाच्यकारादयोवर्णा व्यज्यन्ते। एतेषामपिवाच्यकारादयोवर्णाव्यिज्यन्ते आतश्च व्यज्यन्ते। एवं ह्याहुः कुक्कुटाः कुक्कुडिति। नैवं ते आहुः। अनुकरणमेतत्तेषाम्। अथ वा नैवं विज्ञायते व्यक्ता वाग्येषां तइमे व्यक्तवाच इति। कथं तर्हि व्यक्ता वाचि वर्णा येषां तइमे व्यक्तवाच इति। व्यक्तवाचां समुच्चारणे॥

अवाद् ग्रः ॥ ५१ ॥ अवाद् ग्रो गिरतेः *। अवाद् ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम्। गृणातेर्मा भूत्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। प्रयोगाभावात्। अवाद् ग्र इत्युच्यते। न चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोस्ति। अवाद् ग्रः॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥ तृतीयायुक्तादिति किमर्थम्। उभौ

आङः। ज्योतिषामिति। उद्गमने वर्तमानोऽकर्मकः क्रमिः। इह तु नभः समाक्रामतीति न भवत्यात्मनेपदम्। अत्र हि क्रमिर्व्याप्तौ वर्तते न तूद्गमने॥

व्यक्तवाचाम्। सर्व एवेति। ये वदत्यर्थस्य कर्तारः। वदव्यक्तायां वाचीति पाठादिति भावः। अथ वेति। विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरणपदबहुव्रीह्याश्रयणान्मनुष्या एव गृह्यन्ते। व्यक्तावाचीति। वाचि अकारादयो वर्णा येषांव्यक्तास्तेषामित्यर्थः। शुकसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयस्वाभाविकं व्यक्तवाक्त्वमपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाभावः।

अवाद्ग्रः। न चावपूर्वस्येति। नियतविषयत्वात्केषां चित्क्रियाविशेषणानाम्। यथोर्यादयः कृभ्वस्तिविषया एवेति भावः।

समः। धातोस्तृतीयायोगासंभवात्तदर्थेन योगे भाव्यमात्मनेपदेन। सच सर्वत्र चरत्यर्थे संभवतीत्यभिप्रायेणाह। तृतीयायुक्तादिति। किमर्थमिति। सर्वत्रेति। केचि-

-लोकौ संचरसीमं चा मुंच देवल। तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति। अत्रापि तृतीयया योग इति। एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते। सर्वत्र च तृतीयया योगः। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो यत्र तृतीयायोग इति। क्व च साधीयः। यत्र तृतीया श्रूयते। समस्त॥

दाणश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे॥ ५५॥ सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते। कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात्। एवं तर्ह्यशिष्टव्यवहारे तृतीयानेन च विधीयते आत्मनेपदं च। दास्या संप्रयच्छते वृषल्यासंप्रयच्छते। यः शिष्टव्यवहारः ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम्। यद्येवं नार्थोऽनेन। केनेदानीं तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदं च। सहयुक्ते तृतीया स्याद् व्यतिहारे तङो विधिः। सहयुक्ते ऽप्रधानइत्येव तृतीया भविष्यति कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यात्मनेपदम्। दाणश्च॥

उपाद्यमः स्वकरणे॥ ५६॥ इह कस्मान्न भवति। स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति। अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम्। यद्येवं स्वीकरणइति प्राप्नोति। विचित्रास्तद्धितवृत्तयः। नातस्तद्धित उत्पद्यते। उपाद्यमः स्वकरणे॥

स्वर्वक्रियापेक्षमेतदुक्तमिति मन्यन्ते। यथा असिना छिनत्ति असिस्तैक्ष्ण्येन छिनत्ति तैक्ष्ण्यमात्मना छिनत्तीति। यत्रापि करणाभिधायि पदं न श्रूयते तत्रापि केन चित्करणेन भाव्यमन्तत एकस्यैव पदार्थस्य भेदविवक्षायामात्माकरणम्। अन्ये तु चरतिक्रियापेक्षमेवमुक्तमित्याहुः। नहि संचरणं करणेन विना संभवति। यत्रेति। तत्र ह्यन्तरङ्गा करणप्रतीतिः। अन्यत्र तु करणस्य परिकल्प्यत्वाद्बहिरङ्गा॥

दाणश्च। अशिष्टव्यवहारइति। अशिष्टानां संकीर्णाचाराणां यो व्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः। तत्र चेच्छब्दं चार्थे व्याचक्षाणा अनेनैवोभयं संगृहीतमित्याहुः। सहयुक्तइति। दास्यै विश्राण्य तया सह उपभुङ्क्ते इत्ययं वाक्यार्थः॥

उपाद्यमः। स्वस्य स्वत्वेन स्थितस्य ग्रहणादिकं करणं स्वकरणं गृह्यते इति मत्वा प्रश्नः। इहेति। अस्वमिति। अन्तरङ्गत्वान्निष्पादनलक्षणोत्र करोत्यर्थो गृह्यते। नात इति। च्वेर्विकल्पेन विधानादिति केचिदाहुः। प्रकृतेरविवक्षितत्वात्कार्यमात्रविवक्षायां नास्ति च्विरित्यपरे॥

नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् * । अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह माभूत् । औषधस्यानुजिज्ञासते इति । न वा ऽकर्मकस्योत्तरेण विधानात् * । नवा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । अकर्मकाज्जानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्ववत्सन इति । प्रतिषेधः पूर्वस्यच * । पूर्वस्य चायं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः । कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायंप्रतिषेध इति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । कथं पुनर्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरम्भ इति । अकर्मकाज्जानातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते । नानोर्ज्ञः ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥ शदेःशितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभावः * । शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याभावः । शीयते शीयेते शीयन्ते । किं च भोः शदेः शित्परस्मैपदेष्वित्युच्यते । न खलु परस्मैपदेष्वित्युच्यते परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् । अनुदात्तङित आत्मनेपदं भावकर्मणोरात्मनेपदमित्येतौ द्वौ योगावुक्त्वाशेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते । एवं च न परस्मैपदेषूच्यते परस्मैपदेषु विज्ञायते । कः पुनरर्हत्येतौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदं वक्तुम् । किं तर्हि । अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति ।

नानोर्ज्ञः । औषधस्येति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । न वेति । पूर्वेण सकर्मकाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते । अकर्मकात्तु परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन ॥

शदेः शितः । शदेरिति । शिद्विकरणोत्पत्तेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्छेषत्वात्परस्मैपदेन भाव्यम् । तत्र कृते शित्प्रत्यये नानेन विहितं परस्मैपदं निवर्तयितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् । किं च भो इति । सार्वधातुकसंशब्दनेन शितो विधानं न परस्मैपदसंशब्दनेन । न खल्विति । सामर्थ्यादिति भावः । कः पुनरिति । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महावाक्यं नियमार्थम् । तत्रानियमेन लादेशेषु कृतेषु शिति विकरणे कृते नियमोयं प्रवर्तते । शदेः शित एव न तु शत्स्यतीत्यादाविति भावः । एवमपीति । यद्यपि तात्पर्यपर्यालोचनेन प्रकरणस्य नियमार्थत्वं तथाप्येकैकसूत्रार्थपर्यालोचनकाले ऽवान्तरव्यापारसंभवाद्विध्यर्थता संभवत्येव । अनारम्भे

कथम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपदमिति चेत्परस्मैपदाश्रयोयं भवति । सिद्धं तु लडादीनामात्मनेपदवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । शदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नैष दोषः । शित इति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धे षष्ठी । शितो यः शदिः । कश्च शितः शदिः । प्रकृतिः । शदेः शित्प्रकृतेरिति । अथ वा ऽऽहायं शदेः शित इति । न च शदिः शिदस्ति । तएवं विज्ञास्यामः शदेः शिद्विषयादिति । अथ वा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति । इहैतन्नास्ति । विकरणोऽहीहाश्रीयते शित इति । उपसर्गपूर्वनियमे ऽड्व्यवाय उपसंख्यानम् * । उपसर्गपूर्वनियमे ऽड्व्यवाय उपसंख्यानंकर्तव्यम् । न्यविशत व्यक्रीणीत । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चायमड् धातुभक्तो धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य ह्यडुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोसौ संघातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् अट् क्रियतां विकरण इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्या विकरणाः । कृतेप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेपि । अडपि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्वि-

---

शेषपक्षे निक्षेपादारब्धे तत उद्धारात् । लडादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे येषु शिता भाव्यन्ते लडादयः । शित्प्रकृतेरिति । योग्यतया शित्प्रकृतित्वमाश्रित्य प्रागेव शित्युत्पत्तेरात्मनेपदं विधीयते । शिद्विषयादिति । शिद्विषयत्वाच्छदिरेव शिच्छब्देनाभिधीयते । अथ वेति । प्रकरणं नियमार्थम् । तत्र नियमात्पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनियमेन प्रवृत्तानि तच्चैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पूर्वं विकरणः प्रवर्तते पश्चाच्छित एव शदेरात्मनेपदमिति नियमः । न्यविशतेति । ननु विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्नियमेन भाव्यं ततो नित्यत्वात्पूर्वं विकरणाः ततोऽडागम इति किं वार्तिकेन । उच्यते । एतदनाश्रित्यैतदुक्तम् । शब्दान्तरस्येति । विकरणास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो

धिरनित्यो भवति । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अट् क्रियतां लादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः । नित्यो लादेशः । कृतेप्यटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदएवाडागमो भविष्यति । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदाभावः * । नित्यत्वाल्लादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदेवमुच्यते अडपि नित्यनिमित्तः कृतेपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः । तस्मादुपसंख्यानम्* । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः । नैतद्विवदामहे ऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वयं नित्यश्चान्तरङ्गश्च । तत्र खलु लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति । विकरणाः अडागमः नियम इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यम् । अथापि विकरणात्पूर्वमडिति अड् लभ्येत एवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतस्तरन्तीत्येवमर्थम् ।

नानित्याः । कृतेप्यटीति । धातुभक्तत्वादटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणा द्व्यवधानाभावात् । अडागमस्त्वनित्यः । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात्प्रतिबध्यते । विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्तया अनित्यः । नित्यनिमित्तत्वादिति । कृतेपि लादेशे स्थानिवद्भावात्ङादित्यपदेशोस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्तग्रहणमुपात्तम् । यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादड् बाध्यते तथापि यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । तत्रोभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवतु परत्वादडागमः तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यवधायकत्वात्सिध्यत्यात्मनेपदम् । नैष दोषः । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु नियमात् पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वाद्धातोर्व्यवधायक इति न्यादिभ्यः परे विश्यादयो निरन्तरा न संभवन्तीत्यात्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येवं भाष्यं चोद्यं व्यवस्थाप्यते । अन्तरङ्गस्तर्हीति । लकारमात्रापेक्षत्वात् । अडागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । नैतदिति । न लादेशेन सह संप्रधारणा किं तु नियमेन सहेति भावः । तत्तु न लभ्यमिति । ननु पूर्वमेव ज्ञापकाद्विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वं प्रतिपादितं तत्किमुच्यते तत्तु न लभ्यमिति । उच्यते । अन्यथापि तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते । कृतोपि विकरणो न व्यवधायक इति । यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणे कृतेऽडागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति । तरत इति । अत्र

अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छ्दित्येवमर्थम्। तत्र त्वाटि कृते साट्कस्य च्छिभावः प्राप्नोति। ननु च च्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराड् भविष्यति। पुनश्च्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्याः तरतः तरन्तीत्येवमर्थमिति। भवेत्सिद्धं यत्र विकरणा नित्या आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पूर्वं विकरणाः स्युः। यत्र तु खलूभयं नित्यं परत्वात्तत्राङ्गं तावद्भवति। यदप्युच्यते अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छ्दित्येवमर्थमिति। अस्त्वत्राट् आटि कृते साट्कस्य च्छिभावः। च्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडितिकृत्वा पुनराड् भविष्यति। ननु चोक्तं पुनश्च्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोतीति। नैष दोषः। चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था। अथ वा नेरिति नैषा पञ्चमी का तर्हि विशेषणषष्ठी नेर्यो विशिः कश्च नेर्विशिः विशेष्यः। व्यवहितश्चापि शक्यते विशेषयितुम्। अथ वा निरपि पदं विशिरपि पदम्। पदविधिश्च समर्थानाम्। व्यवहितेपि सामर्थ्यं भवति। शदेः शितः॥

पूर्वमित्वे सति रूपं न सिध्यति। आटि कृतइति। आटश्चेति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति च्छिभावश्च। तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेकादेशोन्तरङ्गः। नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति। ततश्चैकादेशे कृते तस्यादिवद्भावाट्च्छिभावः प्राप्नोति। तत च्छदिति स्यान्नत्वाच्छ्दिति। ननु चेति। वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्यमिह शास्त्रे संभवतीति भावः। यत्तावदिति। तरत इत्यत्रानित्यमित्वं विकरणस्तु नित्य इति स एव प्रवर्तते। यत्र त्विति। यथा तरतीति। अस्त्वत्राडिति। परत्वाट्च्छिना भाव्यम्। अभ्युपगम्य वादेन त्वेतदुच्यते। चक्रकेष्विति। व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यव्यवस्थाहेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः। तदेवं स्थितमेतदन्तरङ्गत्वादादेशेषु कृतेषु परत्वादडागमः। नचायं नियमः। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति। यतोऽडागमस्यानित्यत्वं स्याद् विकरणस्य नित्यत्वम्। कृताकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम्। अङ्गत्वाकृत्याश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरटः। नेर्यो विशिरिति। व्यवहितस्याप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्संबन्धी भवतीत्यर्थः। अथ वेति। नेर्विश इत्यस्यायमर्थः। निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विशावयवपदं साधु भवतीति सत्यप्यडागमे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषाभावः। विशिरपीति। विशिशब्देन विश्यवयवः समुदाय उपचारादभिधीयते। पदविधिश्चेति। न्यायप्राप्तार्थानुवादोयं न त्वेतत्प्रकृते उपयुज्यते इत्याहुः॥

पूर्ववत्सनः॥ ६२॥ किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षं प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति। आहोस्विद्योगापेक्षम्। प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो योगेभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति। किंचातः। यदि सनपेक्षं निमित्तमविशेषितं भवति पूर्ववत्सनः न ज्ञायते किमन्ताद्भवितव्यमिति। अथ योगापेक्षमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत बुभुक्षते उपयुयुक्षत इति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत्सनपेक्षम्। ननु चोक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति। निमित्तं च विशेषितम्। कथम्। सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे। पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति। कुतः। सन इति। अथ वा पुनरस्तु योगापेक्षम्। ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति। विधिश्च प्रकॢप्तः। कथम्। उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते। किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्ववत्सन इति। शदिम्रियत्यर्थम्। शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भः। शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भूदिति। इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः *। इतरथा हि अनुच्यमानेस्मिन् शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। शिशत्सति। मुमूर्षति। कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्। वतिनिर्देशोयम्। कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं

पूर्ववत्सनः। पूर्वशब्दः संबन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते तत्र कोऽत्रावधिरभिप्रेत इति पृच्छति। किमिदमिति। येभ्य इति। योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानाद्योगेभ्यो विहितमित्युच्यते। पक्षद्वयेपि तेन तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिः न तु पञ्चम्यन्तात्। लक्षणाभावात्। तुल्यार्थैरिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव। यथा ब्राह्मणवद्वैश्यादधीत इति ब्राह्मणादिव वैश्यादधीत इत्यर्थः। वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययनमुपमानम्। तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इति तृतीयान्ताद्वतिरेवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम्। किमन्तादिति। ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यात्। यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतल्लभ्येत विषयविभागस्तु न ज्ञायेतेति भावः सनमेवेति। प्रत्यासत्त्येति भावः। उत्तरत्रापीति। उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतत्संबध्यते। प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति। ततः पूर्ववत्सन इति। किमर्थमिति।

समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथा पूर्वयोर्योगयोः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवति । एवमिहापि शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं नभवतीति । यदि तर्हि शदिम्रियत्यर्थोयमारम्भः विधिर्न प्रकल्पते । आसिसिषते । शिशयिषते । अथ विध्यर्थः । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं विधिर्न्न प्रकल्पते इति । विधिश्च प्रकृप्तः । कथम् । एतदेव ज्ञापयति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति।यदयं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । प्रकृतं सनो नेत्यनुवर्तिष्यते । क्व प्रकृतम् । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । नानोर्ज्ञः । सकर्मकात्सनो न भवति । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । सनो न । शदेः शितः । सनो न । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । सनो नेति । इहेदानीं पूर्ववत्सन इति सन इत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम् । एवं च कृत्वासोप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति । नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । किं कारणम् । शदेः शित इत्युच्यते । न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि शिदपि निमित्तम् । अथापि शदिरेव । शित्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः शित्परो भवति । यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते म्रियतेर्लु-

---

विधिनिषेधोभयपक्षसंभवात्प्रश्नः । यथा पूर्वयोरिति । नानोर्ज्ञःप्रत्याङ्भ्यां श्रुव इत्येतयोः । इह च शदिम्रियती अनुवर्तेते इति भावः । यथेच्छसीति । निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिम्रियत्योः सनो नेत्यनुवृत्त्या न भविष्यति । एवं चकृत्वेति । द्वितीयसन्ग्रहणस्येहानुवृत्त्ये ति भावः । न च शदिरेवेति । सामग्र्याः कारणत्वं न केवलस्य शदेः । सा चेह सामग्री नास्ति । सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात् । अथापीति । शिता विशेष्यमाणत्वाच्छदेरेव प्राधान्याद् । यत्र तर्हीति । म्रियतेर्ङित्त्वात् पूर्ववत्सन इति सन्नन्तात्प्राप्नोत्येवेति भावः ।

ङिल्लिङोश्चेति । अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तं किं तर्हि लुङ्लिङावपि निमित्तम् । अथापि म्रियतिरेव लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः लुङ्लिङ्परो भवति । किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते । एवं भवितुमर्हति । पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः * । पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिः । गुपादीनां न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसतइति । न ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः । सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते । क्रुञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः * । क्रुञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति । अस्तु तर्हि प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति । ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति । अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गंसमुदायस्य विशेषकं भवति । यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योवयवो न व्यभिचरति । सनं च न व्यभिचरति । णिचं च पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गो-

---

अत्रापीति । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति नियमार्थमारब्धमिति भावः । किं पुनरिति । किमयं कार्यातिदेशः । यथा पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपीति । आहोस्विन्निमित्तातिदेशः । पूर्वस्य यन्निमित्तं ङित्वादि तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते । निमित्ते चातिदिष्टे तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः । नह्येतेभ्य इति । नित्यसन्विषयत्वात् । क्रुञादिष्विति । अनुपराभ्यां कृञ इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते न तु ञित्वं निवर्त्यते । पूर्वकार्ये त्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाभावः । परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधितत्वात् । पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनातसन्नन्तस्याप्रसङ्गात् । अनुबन्धस्येति । तत्सामर्थ्यात्सन्न व्यवधायकः ।

रेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य । प्रत्ययग्रहणं णियगर्थम् * । प्रत्ययग्रहणंकर्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । णियगर्थम् । णियगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते । विकुस्मयते । हृणीयते महीयते इति । तत्र को दोषः । तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधः * । तत्र हेतुमण्णिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आसयति शाययतीति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयते इति । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति । अथवा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । हृणीययति महीययतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति । कं च न व्यभिचरति णिचं तु व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य । पूर्ववत्सनः ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञो ऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥ कृञ्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ईहामास ईहामासतुः ईहामासुः । कथं चात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति । प्रत्याहारग्रहणं हि तत्र विज्ञायते । कथं पुनर्विज्ञायते तत्र प्रत्याहारग्रहणमिति । इह कृञ्ग्रहणात् । इह कस्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति । इहैव च कृञ्ग्रहणात् । अथेह कस्मान्न भवति । उदुब्जाञ्चकार । उदुब्जाञ्चकार । ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते न चात्राम्प्रत्ययादात्मनेपदं पश्यामः । न ब्रूमो ऽनेनेति । किं त-

---

अथ वेति । समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायो ऽवयवे लिङ्गासङ्गः । प्रत्ययग्रहणमिति । यद्येवमतिप्रसङ्गः पणायति पनायतीति । तत्र केचिदाहुः । पूर्ववद् णियक्सन इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः । अन्ये त्वाहुः । एवं पाठे भाष्यं वार्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमण्णिचः प्रतिषेध इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्षणार्थं हेतुमण्णिज्ग्रहणम् ॥

आम्प्रत्यय । कृञ्ग्रहणमिति । कृञ एवानुप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः । अथेह कस्मादिति । स्वरितञित इत्यनेनेति भावः । ननु संविधानेऽनेनात्मनेपदं विधीयते यथा च यात्यादयः संविधानेन वर्तन्ते तथोजादयोऽपि । तदर्थानुपाती च करोतिरप्यत्र विषये

र्हि । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति । नैष दोषः । इदं नियमार्थं भविष्यति । आम्प्रत्ययवदेवेति । यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । ईहांचक्रे ऊहांचक्रे इति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । पूर्ववदिति वर्तते । । आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति । आम्प्रत्यय ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥ स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उद्युङ्क्ते । अनुयुङ्क्ते । अपर आह । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । प्रयुङ्क्ते । विनियुङ्क्ते । प्रोपाभ्याम् ॥

समः क्ष्णुवः ॥ ६५ ॥ किमर्थं विच्छिन्नस्यस्य ग्रहणं क्रियते न समो गमादिष्वित्येवोच्येत । समः क्ष्णुवः सकर्मकार्थं वचनम् * । सकर्मकार्थोयमारम्भः । अकर्मकादिति तत्रानुवर्तते । समः॥

भुजोनवने ॥ ६६ ॥ अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्रभुजति वाससी । निभुजति जानुशिरसी इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यस्य भुजेरवनमनवनं चार्थस्तस्य ग्रहणं न चास्य भुजेरवनमनवनं चार्थः । भुजोनवने ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ॥ ६७ ॥ णेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः * । णेरात्मनेपदविधानेऽण्य-

---

संविधानेन वर्तते इत्यात्मनेपदस्याप्रसङ्गः। नैष दोषः । संविधानएवात्र विषये यदोहाद-यो वर्तन्ते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदर्थाभिव्यक्तये तदा करोतिः प्रयुज्यमानः संविधानविषय इति मत्वा चोद्यमुपन्यस्तम् । परिहृतं च पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन । तत्रैकेन वाक्येन विधिः क्रियते द्वितीयेन नियमः ॥

प्रोपाभ्याम् । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति । सम्निस्दुरित्येतान्निरस्य सर्वे उपसर्गाः संगृहीताः ॥

भुजोनवने । यस्य भुजेरिति । संसर्गवद्विप्रयोगोपि हि विशेषस्मृतिहेतुः । यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्विशेषैवस्थाप्यते । सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सबर्करेति । एवमवत्सा अकिशोरा अकरभा अबर्करेति विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते । यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव तद्रहिताऽऽनीयते ॥

णेरणौ । एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति णेरिति वार्तिकारम्भः । एकवाक्यतायां ह्ययमर्थः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म ण्यन्तावस्थायां यदि

न्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदा आत्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् । इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः * । इतरथा हि सर्वत्रप्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि णेरात्मनेपदं भवति । ततः अणौ यत्कर्म णौ चेत् । अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेत् णौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः स कर्ता । कर्ता चेत्स भवति णाविति । यद्येवं कर्मकर्तार्थं

स कर्ता भवत्याध्यानादन्यत्रेति । भवति च कर्मान्तरसद्भावेप्यणौ कर्म णौ कर्ता । भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति । णेरात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यम् । ततोऽणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते । धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव संनिधानात्प्रतिनिर्दिश्यते । अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते । स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्य । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः । ततः स कर्तेति तृतीयं वाक्यम णौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे महावाक्यं लब्धसंस्कारकं संपद्यते । यद्येवमिति । यथा लुनाति केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेवेति केदारः कर्मकर्ता तथा ण्यन्तेपि भवति लावयते केदारः स्वयमेवेति । कथमिति चेत् । उच्यते । लुनातिस्तावद्द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्तते । लुनाति केदारं देवदत्तः । द्विधाभवन्तं द्विधाभावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्तते अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियत इति कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते । तेन लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्यर्थस्तदा आत्मापेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथवा स्वयमित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधा भवनवृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदारं देवदत्त इति स एवार्थो लावयति केदारं देवदत्त इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते । ततश्च य एवार्थो लूयते केदारः स्वयमेवेति स एव लावयते

भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्। कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् *। कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति चेद् यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्। कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ माभूतामिति। न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। यक्चिणोः प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्येते अत्र यक्चिणौ। यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति। यस्तर्हि न हेतुमण्णिच् तदर्थमिदं वक्तव्यम्। तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति। उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव। अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन। यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति। स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा हि यत्रनियमस्ततोऽन्यत्रप्रतिषेधः *। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र तेन यक्चिणोः प्रतिषे-

---

केदारः स्वयमेवेति। न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः। उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनात्। सिद्धशब्दव्युत्पत्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते। अर्थस्योपादानं त्यागश्च क्रियते। लौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां लावयते केदार इति प्रयुज्यते। एवं तावन्निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजुच्यते इत्येतत्पक्षाश्रयेण कर्मकर्ता व्याख्यातः। अपरः कल्पः। लुनाति केदारं देवदत्तः। लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते लावयति केदारो देवदत्तेनेति। पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां लावयते केदारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते। तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयणे कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सिद्धमात्मनेपदम्। तथा हि। लावयति केदारं देवदत्त इत्यत्र यस्मिंल्लावयतौ धातौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ तादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वयमेवेति। द्वितीया तु प्रक्रियासूत्रे एतस्मिन्नारब्धे सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्यां कर्मवद्भावः प्राप्नोति। लावयतौ केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात्। यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति। अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः। उदपुपुच्छत पुच्छमिति। कथं पुनरत्राणौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः। अत्राहुः। अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां वर्तते। तस्मात् स्वार्थे णिङ् प्रत्ययः। ततो यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा

धोव क्तव्यः स्यात् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव । आत्मनेपदस्यच* । आत्मनेपदस्य च प्रतिषेध वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु * आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । गणयति गणः स्वयमेव । इष्यतएवात्रात्मनेपदम् । किमिष्यतएव आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोति च । कथम् । अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं यस्मात्सः प्राक्कर्म वा कर्ता वा विद्यते । न चैतस्मात्सः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनाध्यानइति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति । एतदपि

उदपुपुच्छतेत्यात्मनेपदमेव णिङन्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते । गणयति गणइति । गणोणाविव कर्मणावेव कर्तृत्वस्य नियमस्याव्यापारात्सिश्रन्थिग्रन्थीतिवक्तव्यएव प्रतिषेधः।तस्यैव च ज्ञापकत्वान्नार्थोनेन सूत्रेणेत्यर्थः। कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः । यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणनं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्तरि वर्तते । नैष दोषः । भागशो व्यवस्थापनेपि गणिर्वर्तते । भागशोवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावः । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्याद् णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । न चैतस्मादिति । नित्यत्वाण्णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादणौ कर्मणोसंभवात्तेरिति हेतुमण्णिचो ग्रहणम् । प्रतिषेधोप्यणाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्य इत्यहेतुमण्णौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति सूत्रस्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्येतेत्यर्थः । इदं तर्हीति । न चानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते । वनगुल्मस्येति । कर्मोपलक्षणमेतत् । अत्र हि वनगुल्मस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाभावः । तस्मात् स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम् । स्मरयत्येनमिति । एतदप्युपलक्षणम् । अत्र ह्येनमिति कर्मणः सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात्कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति । नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसद्भावात् । तस्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम् । भवत्येवं जातीयकानामिति । येषामण्यन्तानां यत्कर्म तेषां ण्यन्तानां यदा स कर्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः । एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति । तेनारोहयते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपदं सिद्धं भवति । तथा हि । रुहिर्गतिविशेषवचन इति यद्वि तु परं छन्दसीत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एवं च कर्तृस्थक्रियत्वान्नास्त्यत्र कर्मवद्भावः ।

नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थभावकश्चायम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यानइति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति । आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः * । आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । हन्त्यात्मानम् । घातयत्यात्मा इति । स तर्हि वक्तव्यः । न वा ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । ण्यन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वात् । अन्यदत्राण्यन्ते कर्म अन्यो ण्यन्तस्य कर्ता । कथम् । द्वावात्मानौ । अन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरा-

---

एवं चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति ते न्यायं भाष्यं च बाधमाना अवधीरणीयाः । तथाहि । विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । क्रियाव्यवस्थात्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति । विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारिण वा तात्स्थ्यं कथ्यते क्रियायाः । एतच्च कारणद्वयमारोहणस्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयति न कर्मस्थताम् । तथा हि । हस्तिनमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेपि नारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते न कर्मगता । केवलं कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते । सर्वाणि हि कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां संपादयन्ति । बहुवक्तव्यश्चायमर्थः किं चित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः । दर्शयते भृत्यान् राजेति । ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन न भाव्यम् । उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्राय ऊह्यतेऽण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानिति । इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तॄणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । एवं च स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेपि प्रत्युदाहरणं युज्यते । आत्मनः कर्मत्वे इति । यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध इत्यर्थः । नवेति । वस्तुत एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थः । अन्तरात्मेति । सांख्यपक्षेन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वसम्भवात्पुरुषस्याकर्तृत्वात् । नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवान्तरात्मा विवक्षितः । शरीरात्मा सुखदुःखे इति । शरी-

त्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति। णेरणौ ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥ स्वरितञित इति किमर्थम्। याति वाति द्राति प्साति। स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम्। इह कस्मान्न भवति। याति वाति द्राति प्सातीति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते। सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति। तएवं विज्ञास्यामः। येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति। न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति। तथाजातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिताः ये उभयवन्तः येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति। अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम्। स्वरितञितः कर्त्रायि

स्याचेतनत्वात् सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं संबध्यत इति व्याख्येयम्॥

स्वरितञितः। इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति के चिदाचक्षते। पचते पाचयतीत्यर्थः। यजते याजयतीत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवतीति। यदा तु प्रकृत्यानभिहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति। यदा णिचश्चेति ण्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया यथा राजा पाचयते इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्यनेन संविधानलक्षण एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते। क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनुतइति च शिष्टप्रयोगेषु व्यर्थोवगम्यते।स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वर्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। अन्ये त्वाहुः। स्वार्थं यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम्। सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता लौकिके प्रयोगे स्वरित ञिद्विषयैव न यात्यादिविषये त्यत्रापि पक्षे स्वरितञिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम्। एवं पञ्चभिर्हलैः कृषतीति विभाषोपपदेन प्रतीयमानइति पक्षे आत्मनेपदाभावः। स्वामिदासौ पचत इति क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदम्। यदा तु स्वामिगतो धर्मो दासआरोप्यते तदा स्वामिदासौ पचेते इति आत्मनेपदं भवत्येव। सर्वेषां चेति। सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्र च स्वार्थानुष्ठानसंभवादिति भावः। येषामिति। संभवे व्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे कार्यविधानाय विशेषनिर्देशः क्रियते इति भावः। न चैतेषामिति। यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः। अथ वा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयः नैषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः। तथा जातीयका इति। प्रकारमात्रे थालं विधाय प्रकारवति जातीयर् विहितः। अथेति। कर्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रायमिति सिध्यत्येव

क्रियाफलइतीयत्युमाने यमेव संप्रत्येति क्रियाफलं तत्रैव स्यात् । लूञ् । लुनीते । पूञ् । पुनीते । इह न स्याद् यज् यजते वप् वपते । अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते । प्र आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति किमर्थम् । पचन्ति भक्तकराः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्युच्यमानेपि प्राप्नोति । अत्रापि क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति । याजका यजन्ति गा लप्स्यामहइति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति । एवं तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेण यजिं यजिफलं वपिं वा वपिफलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति । स्वरित ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥ शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः * । शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिद्यते कुसूलः स्वयमेव । छिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति । एवं तर्हि शेषे इति

विवक्षितोर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति । केचिदाहुः । वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्येऽणिधानात् । तस्मादयमर्थः । द्विविधं यागादिफलं दृष्टमदृष्टं च । दृष्टमत्र पुत्रवृष्टिशत्रुवधादिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि । तत्रापूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानम् । इतरत्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न स्यात् । अभिप्रग्रहणात्तु तस्यापि ग्रहणम् । आभिमुख्यं फलस्य यदा कर्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोभिप्रग्रहणे सति लभ्यते । वपतइति । केशश्मश्रुवपतइत्यत्रैवासन्ने फले स्यात् । धान्यं वपतइत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः । यं चाभिप्रागादिति । अयष्टेत्यादौ । एतत्तु कालनिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न त्वत्राप्राप्ते निमित्तमस्ति । पादिकमहरिति । पादो भृतिरस्येत्यत्रार्थेऽसमासे निष्कादिभ्य इति ठक् । न चान्तरेणेति । नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण भवति तदुद्देशेनैव यागप्रवर्तनात् । याजका इति । प्रतिग्रहेणापीति भावः । तथा च हरिणोक्तम् । यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनमिति ॥

शेषात्कर्तरि । भिद्यतेकुसूल इति । कुसूलस्य कर्मशास्त्रातिदेशेपि स्वाश्रयं कर्तृत्व-

वक्ष्यामि । शेषवचनं सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधः । शेषवचनं सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आस्ते शेते च्यवन्ते प्लवन्ते । सिद्धं तूभयनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । शेषात्कर्तरि शेष इति वक्तव्यम् । कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । कर्तृग्रहणमनुपराद्यर्थम् * । अनुपराद्यर्थमेतत्स्यात् । इह मा भूत् अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेवेति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति । कर्तैवयः कर्ता तत्र यथास्यात् कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति । शेषात्कर्त्तरि ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु विधानम् * । परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते । प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात् * । तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् । अप्रतिषिद्धत्वात् । नह्यात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । किं तर्हि । परस्मैपदमनेन विधीयते । न वा द्युतादिभ्यो वावच-

---

मनिवृत्तमिति परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । सप्तम्यन्तेन तु शेषशब्देन कर्तरि विशेष्यमाणे कर्मकर्तुः कर्मवद्भावेन कर्मशास्त्रातिदेशादात्मनेपदविधावुपयोगादशेषत्वात्परस्मैपदाभावः । सप्तम्या चेदिति । प्रत्ययनियमे प्रकृतीनामनियमादनुदात्तङितः परस्मैपदमपि प्राप्नोति । अनुक्रियतइति । अनुपराभ्यां कृञ इत्येतदशेषार्थमारब्धम् । गन्धनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले च परस्मैपदार्थम् । तत्रासतीह कर्तृग्रहणे कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदप्रसङ्गः । सति तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेषग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य चानुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृञः । तत्रात्मनेपदप्रतिषेध इति । अयमभिप्रायः अशेषत्वात्कृञः पूर्वेण नियमादप्राप्तं परस्मैपदमनेन प्रतिप्रसूयते इति अनुपरापूर्वात् करोतेर्मौलेन विधिवाक्येन आत्मनेपदपरस्मैपदप्रसङ्गः । विधीयतइति । नियमापाकरणद्वारेण प्रतिप्रसूयते इत्यर्थः । न वेति । द्युङ्गो लुङीत्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपदप्रतिप्रसवादुभ-

नात् * । न वाएष दोषः । किंकारणम् । द्युतादिभ्यो वावचनात् । यदयं द्युतादिभ्यो वावचनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न परस्मैपदविषये आत्मनेपदं भवतीति । आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः* । आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तरि अनुपराभ्यां कृञो नेति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रात्मनेपदप्रतिषेधो ऽप्रतिषिद्धत्वादिति । परिहृतमेतत् । नवा द्युतादिभ्यो वावचनादिति । अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति परस्मैपदं कस्मान्न भवति । आत्मनेपदेन बाध्यते । यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यत एवं परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं बाधिष्यते ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥ बुधादिषु ये ऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं सकर्मकार्थमचित्तवत् कर्तृकार्थं वा ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥ अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनम् * । अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । यदितर्ह्यंचापीष्यते अणिग्रहणमि-

---

यस्मिन्सिद्धे स्वरितत्वेन वावचनानुवृत्तिर्लिङ्गं परस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदाभावस्य । आत्मनेपदनियमे वेति । साक्षादात्मनेपदनिषेधे क्रियमाणे सूत्रविधिः प्रतिप्रसवाशङ्का न भवति । यथैव तर्हीति आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते नतु प्रतिप्रसवद्वारेणानियमः प्रतिपाद्यते इति भावः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः । सकर्मकार्थमिति । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गा वा अर्थान्तरवृत्तित्वे सति सकर्मका भवन्ति । अन्तर्भावितण्यर्था वा प्रयोज्यकर्मणा । अचित्तवत्कर्तृकार्थं वेति । वाशब्दश्चार्थे । तेनाकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकार्थं ग्रहणम् । चित्तवत्कर्तृकाणां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । अणाविति णिमात्रस्य पर्युदासात् चुरादिण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तादप्राप्तं परस्मैपदमित्यणौ इति वार्तिकमारब्धम् । चुरादिणिचो ण्यन्तादिति । चुरादिण्यन्ताद्द्वितीयहेतुमण्ण्यन्तादित्यर्थः ।

दानीं किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत। अथाक्रियमाणे अणिग्रहणे अकर्मकग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् । णेरिति वर्तते । ण्यन्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । इहैव यथा स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । इह न स्यात् । आसयति । शाययतीति । सिद्धं त्वतस्मिन् णाविति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अतस्मिन् णौ यः अकर्मकस्तचेति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं यस्माण्णेः प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते । न चैतस्माण्णेः प्राक्कर्म कर्ता वाविद्यते ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥ पादिषु धेट उपसंख्यानम् * । पादिषु धेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् । धापयेते शिशुमेकं समीची ॥

लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥ किमर्थश्चकारः । स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते । यदि तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति द्युद्भ्यो लुङीत्यत्रापि चकारः कर्तव्यः विभाषेत्यनुकर्षणार्थः । अथ दानीमन्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवति । इहापि नार्थश्चकारेण । एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥

अकर्मकग्रहणमिति। अणावित्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते। आरोहयते इत्यत्रानेन मा भूत्परस्मैपदम् । तथापि प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति । सिद्धं त्वतस्मिन्निति । तच्छब्देन हेतुमण्णिज्निर्दिश्यते । तस्यैव पूर्वसूत्रउपादानाद्बुधादिभ्यस्तस्यैव संभवात् । तेनायमर्थः । अहेतुमण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात् परस्मैपदं भवति । तेन चेतयतीत्यत्रापि सिध्यति । यस्माण्णेरिति । एतच्च णेरणावित्यत्रोक्तं तदेव पुनः प्रकृतोपयोगाद्भाष्यकारेण स्मारितम् ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः । समीची इति । प्रथमाद्विवचने वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

लुटि च क्लृपः । स्वरितत्वादनुवृत्त्या च शब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्य सिद्धत्वाद्भाष्यकारः सर्वानेव च शब्दान्प्रत्याचष्टे ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

आकडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । अन्यत्र संज्ञासामावेशो भवति । क्वान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकस्य द्रव्यस्य बह्व्यः संज्ञा भवन्ति व्याकरणेपि कर्तव्यं हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इति प्रत्ययतद्धिततद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणात् आकडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम् । किमाकडारादेका संज्ञेति आहोस्वित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति । कुतः पुनरयं संदेहः । उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्र-

---

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयेपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

आकडारादेका संज्ञा । किमर्थमिति । आकडारात्परा निरवकाशा च संज्ञेष्यते । तच्चान्तरेणापि सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति वचनात्परा भविष्यति न पूर्वा । निरवकाशापि हि सावकाशां विशेषविहितत्वादेव बाधित्वा भविष्यति कौण्डिन्ये दधिदानमिव तक्रदानमिति प्रश्नः । अन्यत्रेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमुच्यते । न च संज्ञानां विरोधः । युगपत्प्रवृत्तिसंभवात् । न च बाध्यबाधकभावः । भिन्नफलत्वाद्विरोधाभावाच्च । दधितक्रयोरभिन्नं फलमोदनसेक इति तयोर्बाध्यबाधकभावः । अष्टाश्रिर्यूपो भवति वाजपेयस्य चतुरस्र इत्यष्टाश्रित्वचतुरस्रत्वयोस्तु विरोधात् । इन्द्रः शक्र इति । यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति तथापि समावेशो स्तीति प्रतिपादनायोदाहरणोपन्यासः । कर्तव्यमिति । प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं धातोरङ्गसंज्ञाकृत्संज्ञायाः प्रयोजनं प्रातिपदिकत्वं कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेति कर्मणि विधानम् । उभयथेति । तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्रैका संज्ञेत्यस्मिन्पाठे क्वचित्संज्ञासमावेशार्थो यत्नः कर्तव्यः । परं कार्यमित्यस्मिंस्तु पाठे स-

तिपादिताः । के चिदाकडारादेका संज्ञेति । के चिदाकडारात्परं कार्यमिति । कस्तात्र विशेषः । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् * । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका संज्ञा भवतीति । ननु च यस्यापि परं कार्यत्वं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति विप्रतिषेधे चेति । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति । सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । संज्ञाधिकारश्चायम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावद्वाच्यम् । आकडारादेका । किम् । एका संज्ञा भवतीति । अङ्गसंज्ञयाभपदसंज्ञयोरसमावेशः । अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति । सार्पिष्कः । बार्हिष्कः । याजुष्कः । धानुष्कः । बाभ्रव्यः । माण्डव्य इति । अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां बाधेयाताम् । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वे तस्य भपदसंज्ञे परा अङ्गसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदम् । नः क्ये । सिति च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यचि भम् । तस्यान्ते प्रत्ययेऽङ्गमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिका-

---

मावेशः सिध्यति । अत्र हि पाठे अयमर्थः । प्राक्कडारात् संज्ञाख्यं कार्यं परं भवतीति । संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवात्र सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिता । तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया बाधः प्राप्नोति सा परानेन भाव्यते इति विध्यर्थं सूत्रं भवति न नियमार्थम् । एतदेव च परसंज्ञाविधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्य । तेन परयानवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यत इत्येतदत्र वस्तुतत्त्वम् । आकडारादेकेति । संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानुच्चारणेऽपि न विरुद्धः । अस्माच्च सूत्रात्परं सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति प्रकरणं कर्तव्यम् । तत्रैकेत्यस्य शब्दस्य स्वरितत्वादनुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन संबन्धे सत्येकग्रहणं पुनर्न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । सार्पिष्कइति । असत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमाना वृद्धिर्न स्यात् । अङ्गसंज्ञा च कर्तव्यमित्यादिषु सावकाशा यत्र पूर्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः । ननु तद्धितेष्वचामादेः किति चेत्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । वचनादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् । ततश्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्रापि यञि परतो देवदत्ता-

रस्त स्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् * । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति । एकसंज्ञाधिकार इति चोदितम् । अक्रियमाणे हि तत्पुरुषग्रहणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत। परवचनेहि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय इति । एवंसर्वं कर्मधारयप्रकर-

---

देः समुदायस्यापि वृद्धिः प्रसज्येत । यथा डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् कुमुद्वानित्यादौ टिलोपः । परं कार्यत्वमिति। परं कार्यमित्येतदेकदेशस्यानुकरणं परं कार्यशब्दस्तस्यानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिः । अनुवृत्तिः क्रियते इति । ततस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते। अङ्गं सद्भपदसंज्ञमित्यर्थः। अत्रोत्तरमाह। पर्यायः प्रसज्येतेति। एका संज्ञेति वचनादङ्गसंज्ञाया नित्यबाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात् । एवं नियमो न बाधितो भवति अनुवृत्तिश्च सफला भवति । ननु न पदान्तेत्यत्र सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं वेतस्वानित्यस्य सिद्धये यथैवान्यानि पदकार्याण्युपलवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमप्युपप्लोष्यते भसंज्ञा नामेति। तत्र चपदं सद्भसंज्ञं भवतीति विज्ञायते।भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्तावपि भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः पदकार्यनिवृत्तयेऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्गसंज्ञानुवृत्तौ पर्याय उक्तः इति विरोधः । नैष दोषः । अङ्गसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तराभावात् पर्याय इहोक्तः। पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु भसंज्ञायां प्रयोजनं पदकार्यत्वं भसंज्ञाया यथा स्यादिति ततश्च न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधादकारलोपस्य तसौ मत्वर्थइति भसंज्ञायां सत्यां पदत्वप्रयुक्तत्वाभावे वेतस्वानिति सिध्यति। कथमिति चेत् । उच्यते। भसंज्ञाविधौ पदमिति वर्तते। तत्रानुवृत्ति सामर्थ्यात्पूर्वं पदसंज्ञा प्रवर्तते तेन पदकार्यं भसंज्ञा भवति नान्यथा। एतावदेव चानुवृत्तेः प्रयोजनं ततः प्रवृत्तया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते एका संज्ञेति नियमात् । कर्मधारयत्वइति । एकसंज्ञावादिनं प्रत्युच्यते त्वया कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारे अन्यत्र वा क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम्। एकसंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशार्थम्। प्रदेशान्तरे तु समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञाया निवृत्त्यर्थम् । मया त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते समावेशश्च सिध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न

णमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् * । तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारग्रहणेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचनेहिनियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्यपुनः परंकार्यत्वंनियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च संख्यापूर्वो द्विगुरिति । एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्य-

---

कर्तव्यम् भवतीति लाघवं भवति । तस्यान्ते इति । यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिध्यति । उच्यते । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्वं तत्पुरुष इति कर्तव्यम् । ततो द्वितीयाश्रितेति । तत्पुरुष इत्यत्र च पूर्वकालेत्यादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते । ननु च यस्यापीति । व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या तत्पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्यर्थः । समाविष्टस्य च कारकगवीति पुंवद्भावसमासान्तौ प्रयोजनम् । द्विगुचग्रहणमिति । द्विगोः सम्बन्धिनश्चशब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । नन्वेकसंज्ञापक्षे द्विगुश्चेति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं तत्र किं चशब्द एव चोद्यते । तत्राहुः । द्विगुश्चेति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोर्न कर्तव्यम् । एकसंज्ञापक्षे तु संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न पश्चात्तदित्येतद्वार्तिककारस्य विवक्षितम् । भाष्यमप्येवं व्याख्यायते तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्य इति । तद्धितार्थेत्यनेन यः सङ्ख्यापूर्वः समासः स तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति संज्ञाद्वयं लभतइति यावत् । एतदर्थश्चकारः कर्तव्य इत्यर्थः । अयमेवार्थः परस्तात्प्रकटीभविष्यति । तस्यान्तइत्यादि भाष्यं पूर्ववत् क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम् । गतिसंज्ञामिति । ऊर्यादिषु सावकाशामिति भावः । प्रदीनां या गतिसंज्ञेति । गतिश्चेत्यचासत्यपि चकारे समावेशः सिध्यति । गतिरित्यत्र योगे प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे सति उपसर्गसंज्ञानुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीत्यर्थः ।

ति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुष संज्ञापूर्विका द्विगु संज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणम् *। गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणं कर्तव्यम्। उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्चेति चकारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वातस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा। तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। गतिसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा गतिसंज्ञा। कोऽवकाशः। ऊर्यादीन्यवकाशः। प्रादीनां या गतिसंज्ञा सानवकाशा। गति। दिवः कर्म। साधकतमं करणम्। दिवः कर्म च। चकारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा पराकरणसंज्ञा। कथम्। एवं स वक्ष्यति। दिवः साधकतमं कर्म। ततः करणम्। करणसंज्ञं च भवति साधकतमम्। दिव इति निवृत्तम्। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर-

---

सामावेशस्य च प्रणीतमभिषिक्तमित्यत्र गतिस्वरो णत्वषत्वे च प्रयोजनम्। दिवः कर्म चेति। समावेशस्य च प्रयोजनमक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति। प्रयोज्यकर्तुर्गतिबुद्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः अणावकर्मकादिति परस्मैपदाभावश्च। यद्येवमक्षान्दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति। तृतीयया परत्वद्बाधितत्वात्। विभक्तिद्वयं चेष्यते। कर्मसंज्ञा च सावकाशा अकर्मकव्यपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात्। करणसंज्ञापि देवना अक्षा इति ल्युडर्था। अत्राहुः। कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षोऽत्राश्रीयते। तेन कर्मणि द्वितीयेत्यत्र कार्ये यत्कर्मसंज्ञाया उपस्थानं तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति। अत्रा-

र्तसंज्ञापूर्विकावमसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। दिवः कर्म। हेतुमत्। स्वतन्त्रः कर्ता। तत्प्रयोजको हेतुश्च। चकारः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधेत। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः। यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा। कथम्। एवं स वक्ष्यति। स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतुरिति। ततः कर्ता। कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः। प्रयोजक इति निवृत्तम्। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा। कथम्। अनुवृत्तिः क्रियते। पर्यायः प्रसज्येत। एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे * गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे बाधेयाताम्। गार्गीबन्धुः। वात्सीबन्धुः। वैनूं विविनय्य। परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः। कथम्। पूर्वे तस्य नदीघिसंज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञे। तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीघिसंज्ञे परं कार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे। क-

---

णां देविवे त्यादौ तु क्तप्रयोगे षष्ठ्या द्वितियापवादत्वाद्बाध्यते तृतीया तु परत्वात्। हेतुमदिति। हेतुसंज्ञा यस्मिन्सूत्रे विद्यते तद्धेतुमत् तत्र च ग्रहणं कर्तव्यम्। समावेशस्य च प्रयोजनं कारयतीति हेतुमणिच्कर्तरि लकारः। गुरुलघुसंज्ञे इति। यदा घिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य क्रियेते तदायं दोषः। यदा तु तदन्तस्य तदा भिन्नविषयत्वात्सिद्धः समावेशः तस्य तु प्रयोजनं वात्सी बन्धुरित्यत्र नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदीसंज्ञानिबन्धनं भवति। वात्सीबन्धो इति गुरोरनृत इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिबन्धनः। घिलघुसंज्ञा समावेशस्य च प्रयोजनं विश्व ना च विनराविति घिलक्षणः पूर्वनिपातः। विनोर्भावो वैनूमिति इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण्। इन्द्रमनोज्ञादित्वाद्वुञि प्राप्ते तदभावश्चिन्त्यः। विनरावाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते विविनय्येति ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेश। नदीघिसंज्ञापूर्विके इति। ननु विशेषविषये नदीघिसंज्ञे गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्यविषये ते कथं नदीघिसंज्ञापूर्विके युज्येते। एवं मन्यते। वाक्यभेदेन सम्बन्धः करिष्यते॥

थम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य तस्यान्ते लः परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति। ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । को ऽवकाशः । शतृक्वसू अवकाशः । परवचने सिति पदं भम् । परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति । अयं ते योनिर्ऋत्वियः । प्रजां विन्दाम ऋत्वियः । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति । गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्तृसंज्ञम् *। गतिबुद्ध्यादीनां ण्य-

---

ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । ततो घि । घिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति । एवं दीर्घं गुरुसंज्ञम् ततो नदी। नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति। पर्याय इति । नदीघिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्नित्यं बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायार्थैव स्यादित्यर्थः। परस्मैपदसंज्ञामिति । ततश्च क्रामतीत्यादौदीर्घत्वं न स्यात् । शतर्येव तु स्यात् । ननु च सिचिवृद्धिरिति ज्ञापकात् समावेशो भविष्यति। नैतदस्ति । अस्माद्वचनादस्मिन् कार्ये पर्यायः स्यान्न समावेशः । ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात् । परस्मैपदसंज्ञापीति । ततश्च पर्याये लब्धे अनुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीति भावः । ऋत्विय इति । भसंज्ञायां सत्यामोर्गुणः स्यात् पदसंज्ञालक्षणहार्यां स्यात् । गतिबुद्ध्यादीनामिति । एकसंज्ञाधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम्। तथा हि। प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण चाप्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरया भाव्यम् । तत्र प्रत्ययार्थप्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रवर्त्यम् । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धं स्वकार्यं न प्रयुञ्जते । ततश्च सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां कर्ता ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन पाचयत्योदनं

न्तानां कर्मकर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति । आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा- परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति। नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा- पयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति । यदयं हृक्रोरन्यतरस्या- मित्यन्यतरस्यांग्रहणं करोति । शेषवचनं च घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् * । शेषवचनं च कर्तव्यम् । शेषो घ्यसखि । किं प्रयोजनम् । घिसंज्ञा- निवृत्त्यर्थम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा मा भूदिति । शकट्यै पद्धत्यै बुद्ध्यै धेन्वै । इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च घिसंज्ञा आरम्भसामर्थ्याच्च ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा । न वा ऽसंभवात् * । न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । को ऽसावसं- भवः । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः । ह्रस्वलक्ष- णा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् । तत्र वचनप्रा- माण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्रयाभावात् । आश्रया- भावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभावः * । आ- श्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते यणादेशो ऽपि न प्राप्नोति । नैष दोषः । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य न- दीसंज्ञाभावः * । नद्याश्रयो यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसं- ज्ञा बाधिता तत उत्तर कालं यणादेशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वा-

---

देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रिया निमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदा तु परं कार्यमिति पाठस्तदा ऽविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्व- यप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते । गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः । यदयमिति । यदि तु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्रावर्त्स्यत्तत्रैव सूत्रे हृक्रावकरिष्यतां नाकरिष्यतान्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः । शकट्यै इति । शकटिशब्दान्ङेप्रत्यये कृते परत्वान्नदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तस्य ङि- त्त्वाद्घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । न वा संभवादिति । अयं भावः । यत्र घिसंज्ञा प्रवर्तेत तदान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव तस्याः प्रवृत्तिः स्याद् । नदीसंज्ञा तु ङित्प्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा । तत्र घिलक्षणे गुणे कृते ह्रस्वाभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावान्नदीसंज्ञा नैव प्रवर्तेतेति नदीसंज्ञाविधानं ह्रस्वस्यानर्थकमेव स्यात् । तस्मान्नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसं- ज्ञा न भवतीत्यर्थः । नद्याश्रयत्वादिति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य

ग्रणादेशस्य ङस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति। बहुव्रीह्यर्थं तु*। बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम्। शेषो बहुव्रीहि रिति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकल्लोपेषु *। अव्ययीभावे। उन्मत्तगङ्गम्। लोहितगङ्गम्। उपमान। शस्त्रीश्यामा। कुमुदश्येनी। द्विगु। पञ्चगवं दशगवम्। कल्लोपे। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेधः *। तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति। संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति। संख्या। द्वीरावतीको देशः त्रीरावतीको देशः। समानाधिकरण। वीरपुरुषको ग्रामः। धीरपुरुषको ग्रामः। नञ्समासे। अब्राह्मणको देशः अवृषलको देशः। कल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः*। कल्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहि र्न प्राप्नोति। प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः। प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति। अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिः *। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिर्भविष्यति। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति.

तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति भावः। उन्मत्तगङ्गमिति। अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्समासान्तः प्राप्नोति। शस्त्री श्यामेति। यदा श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव उपमाने वर्तते उपमेयं तु समासवाच्यं तदाऽन्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञा प्रसङ्गात्तन्निबन्धनः पाक्षिककप्प्रसङ्गः। स्वरस्तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेति विधीयते इति तत्र नास्ति विशेषः। पञ्चगवमिति। यदा समाहारो भावरूपो वाच्यः तदान्यपदार्थसद्भावः समाक्रियमाणार्थत्वे तु तदभावः। बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनस्वरप्रसङ्गः। कपस्त्वशेषत्वात्प्रसङ्गाभावः। नन्वत्र टचश्चित्करणाद्बहुव्रीहिस्वरो न भविष्यति। एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम्। इदं त्वनोदाहरणं पञ्चपात्रमिति। निष्कौशाम्बिरिति। क्रान्तस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कप्प्रसङ्गः। यदा तु पूर्वपदमेव क्रान्ताद्यर्थवृत्ति तदान्यपदार्थाभावः। क्रियमाणेपि विशेषग्रहणे दोषान्तरप्रसङ्गमाह। तत्रेति। एकसंज्ञावादी तु शेषग्रहणं न करोति अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञाभावस्य सिद्धत्वात्। द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। द्वीरावतीकइति। नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोति। तस्य त्ववकाशः पञ्चनदमिति यदा समाक्रियमाणोर्थो वाच्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णक

चेत् क्वार्थे प्रतिषेधः *। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्वार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति। तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्वार्थात्प्रतिषेधः *। तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्वार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णकः। प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति। सिद्धं तु प्रादीनां क्वार्थे तत्पुरुषवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रादीनां क्वार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम्। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतौ *। ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधेते। तिङ्सार्वधातुकं लिङ्लिटोरार्धधातुकम् *। तिङ्सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञा बाधते। अपत्यं वृद्धं युवा * अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा बाधते। घिर्नदी *। घिसंज्ञा नदीसंज्ञा बाधते। लघुगुरु। लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा बाधते। पदं भम् *। पदसंज्ञां भसंज्ञा बाधते। अपादानमुत्तराणि *। अपादानसंज्ञामुत्तराणि काराणि बाधन्ते। क। धनुषा विध्यति

इति। प्रपर्णक इत्युदाहरणम्। क्वलोपप्रदर्शनार्थं तु प्रपतितपर्ण इत्युक्तम्। यथा निष्कौशाम्बिरिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति। एवं प्रपर्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः। तत्पुरुषोऽत्रेति। परिगणनं मनसि कृत्वाह। इतरो विशेषमप्रतिपाद्याह। तत्पुरुष इतीति। सिद्धं त्विति। क्वार्थो यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा। प्रपर्णक इत्यत्र तु क्वार्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिर्भवति। कानि पुनरिति। अस्मिन्प्रकरणे पठितानां संज्ञानां यासां समावेशोऽनेष्यते ताः प्रयोजनम्। प्रकरणान्तरविहिता अप्यनिष्टमायासमावेशा उपसंख्यातव्यत्वेन प्रयोजनानि भवन्तीति प्रश्नपूर्वकं दर्शयितुमाह। ह्रस्वसंज्ञामिति। ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इत्युक्तमुकारस्याण्त्वाद्द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ग्राहक इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते स च बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितः। तिङ्सार्वधातुकमिति। लिङ्लिटोश्च सार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनाः शबादयः प्राप्नुवन्ति। आर्द्धधातुकसंज्ञा तु तन्निबन्धनेडाद्यर्था। छन्दस्युभयथेति तु तिङामर्द्धधातुकसंज्ञार्थं शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादित्यज्ञापकमसमावेशस्य। अपत्यं वृद्धमिति। अत्र समावेशे सति शालङ्कैः पैलस्य च यूनश्छात्त्रा इति विवक्षिते गोत्रेऽलुगचीति फक्फिञोरलुक् प्रसज्येत फक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययं तु लुग्विकल्प आनन्तर्याद्यूनि लुगित्येतमेव लुकं बाधते न तु पैलादिभ्यश्चेत्येतमपि। घिर्नदीति। शकट्यै इत्यत्र घिलक्षणगुणाभावः। लघ्विति। अततक्षदित्यादौ सन्वद्भावाभावः। धनुषा विध्यतीति।

कांसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि धनुर्विध्यति । धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपाये ऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति साधकतमं करणमिति च करणसंज्ञा। करणसंज्ञासा परा भवति। कांसपात्र्यांभुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपाये ऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति। आधारोऽधिकरणमिति चाधिकरणसंज्ञा। अधिकरणसंज्ञा सा परा भवति। गां दोग्धीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञा। कर्मसंज्ञा परा सा भवति। धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापदानसंज्ञा प्राप्नोति। स्वतन्त्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा। कर्तृसंज्ञा सापरा भवति। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम् *। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रादानसंज्ञां बाधते। करणं पराणि *। करणसंज्ञां पराणि कारकाणि बाधन्ते। क्व। धनुर्विध्यति। असिश्छिनत्तीति। अधिकरणं कर्म *। अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते।क्व। गेहं प्रविशतीति। अधिकरणं कर्ता *। अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते। क्व। स्थाली पचतीति। अध्युपसृष्टं कर्म *। अध्युपसृष्टं कर्म अधिकरणसंज्ञां बाधते। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा *। गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते। परस्मैपदमात्मनेपदम् *। परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते। समाससंज्ञाश्च * समाससंज्ञा श्च यायाः पराश्चानवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते। अर्थवत्प्रातिपदिकम् *। अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति। गुणवचनं च *। गुण-

---

अपायविवक्षया विना धनुषो व्यधेः साधकतमत्वाभावात्। संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा भवति। गत्युपसर्गसंज्ञे इति।तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वं न भवति सूपमानात् क्त इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं च। पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव तु भवति। परस्मैपदसंज्ञामिति। तेनाच्योष्टाक्रमतइत्यादौ वृद्धिदीर्घाद्यभावः। समाससंज्ञाश्चेति। तेन लोहितगङ्गमित्यव्ययीभाव एव। वीरावतीक इति बहुव्रीहिरेव भवति। गुणवचनं चेति। एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति। उत्तरासु च संज्ञासु प्रातिपदिकमित्यनुवर्तनात्ताभिः प्रातिपदिकसंज्ञा समाविशति। गुणवचनसंज्ञा तु ताभिर्बाध्यते तस्याश्च ष्यञ्विधिः प्रयोजनम्।ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयार्थं प्राणभृज्जात्यादिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थं युवाद्यण्समावेशार्थं च।

वचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् । समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिः* । समासः । समाससंज्ञा वक्तव्या । कृत् । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या । अव्यय । अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या । असर्वलिङ्गा जातिरिति । एतच्च वक्तव्यम् । संख्या । संख्यासंज्ञा च वक्तव्या । डु च* । डुसंज्ञा च वक्तव्या । का पुनर्डुसंज्ञा । षट् संज्ञा । एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा * । एकद्रव्योपनिवेशिनीसंज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते । सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञा अपि । एतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञाया एताभिः संज्ञाभिर्बाधनं यथा स्यादिति । आकडारात् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥ विप्रतिषेध इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । कः पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिंस्स विप्रतिषेधः* द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः । क्व पुनरन्यार्थौ क्व चैकस्मिन्यु-

---

असर्वलिङ्गा जातिरिति । लिङ्गानां च न सर्वभागिति लक्षणलक्षितां जातिमाश्रयति । चित्रगुत्वं कारकत्वमौपगवत्वमुच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं बहुत्वं पञ्चत्वं डित्थत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्ष्यञ् न भवति । ऐक्यं राजपौरुष्यमित्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाल्लौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो विप्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं न संभवतीति मत्वा पृच्छति । विप्रतिषेध इति कोऽयं शब्द इति । इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न ह्यस्यान्योऽर्थः परिभाषित इति मत्वाह । विप्रतिपूर्वादिति । कर्मव्यतिहार इति । सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात्सेधतेर्भावे घञित्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योन्यप्रतिषेध इति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते । विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनासंभावयन्पुनः पृच्छति । कः पुनरिति । द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रमाणेऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्त्येव विरोधः प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ विधी । अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगप-

गपत्प्राप्नुतः। वृक्षाभ्यां वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ, वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्नुतः। किं च स्यात्। एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः*। एकस्मिन्युगपदसंभवात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः। इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति। कथं ह्येकस्मिंश्च युगपदसंभवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवादिति। कार्ययोर्युगपदसंभवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः। तृजादिभिस्तुल्यम् *। तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति। तद्यथा तृजादयः पर्यायेण भवन्ति। किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति। अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदविधेश्च*। अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते। अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात्*। अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात्। किं कारणम्। तुल्यबलत्वात्। तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे। तद्यथा। द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति। यदा तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति उभयोर्न करोति। किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति। यौगपद्यासंभवात्। नास्ति यौगपद्येन संभवः। तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् *। तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्। तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः *। तव्यदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः। नहि किंचित्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः। यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबल-

---

द्यासौ प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता। किं च स्यादिति। यदीदं नारभ्येतेति भावः। इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्यायमाह। एकस्मिन्निति। अनवयवप्रसङ्गादिति। सर्वव्यक्त्युद्देशेनशास्त्रस्यप्रवर्तनादित्यर्थः। प्रतिपदविधेश्चेति। अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति। नह्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते। तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्वमिति। एतत्सूत्रारम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भोऽनुमीयते। तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। इदानीं जातिपक्षाश्रयेणाह। अप्रतिपत्तिर्वेति। अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम्। परं भवतीति। तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्तते। तदुच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति। तव्यदादीनां तु कार्यस्येति। परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः। एक-

त्वादिति तुल्यः स तव्यदादिषु। नैष दोषः। अनवकाशास्तव्यदादयः। उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति। यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तुल्यः स तव्यदादिषु एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति। पठिष्यति ह्याचार्यः सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। पुनश्च पठिष्यति। पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति। किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ। तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति। अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च। तद्यथा तावदेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति। तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते। नियमः। विप्रतिषेधे परमेव भवतीति। तदेतदुपपन्नं भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति। तदा विप्रतिषेधेपरमित्यनेन किं क्रियते। द्वारम्। विप्रतिषेधे परं तावद्भवति। तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति। तदेतदुपपन्नं भवति। पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति। विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वा ऽङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम्। किं कृतं भवति। पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति। गुणवृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम्। नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति। अङ्गाधिकारे। कथं ये परविप्रतिषेधाः। इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः। विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम्। कथम्। परशब्दोयं बह्वर्थः। अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते। तद्यथा। पूर्वः पर इति। अस्त्यन्यार्थे वर्तते।

वाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषां परत्वेन व्यवस्था। तृजादिभिरिति। आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तृजादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः। सकृद्गताविति। यथा कुरुतात् त्वमिति हेर्लुक् च प्राप्नोति तातङ् चेति परत्वात्तातङ्। तस्य स्थानिवद्भावाल्लुङ् न प्रवर्तते। द्वारमिति। अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारमुपायः क्रियत इति यावत्। पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति। ईजतुरिति परत्वात् सम्प्रसारणे कृते द्विर्वचनं भवति। लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः।

परपुत्रः परभार्या। अन्यपुत्रोऽन्यभार्येति गम्यते। अस्ति प्राधान्ये वर्तते। तद्यथा। परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुम्बे। प्रधानमिति गम्यते। अस्तीष्टवाची परशब्दः। तद्यथा परं धाम गतः। इष्टं धाम गत इति गम्यते। तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणं विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। अन्तरङ्गं च *। अन्तरङ्गं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। यणेकादेशेत्वोत्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाल्लोपस्वरेभ्यः। गुणाद्यणादेशः। स्योनः स्योना। गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्गुणः स्यात्। यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। वृद्धेर्यणादेशः। द्योकामिः स्योकामिः। वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद् वृद्धिः स्यात्। यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। द्विर्वचनाद्यणादेशः। दुद्यूषति। सुस्यूषति। द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च। नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात्। यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति सं-

---

तद्य इष्टवाचीति। इष्टानिष्टविभागश्च व्याख्यानाद्बोध्यः। अन्तरङ्गंचेति। अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमित्तानि पराश्रयाद्यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते। एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्बहिरङ्गम्। एतच्च न्यायसिद्धमेवानूदितम्। कार्यमित्यनार्हे क्वत्यः। कारणार्हं कार्यं तुल्यबलं च करणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य सूत्रस्याव्यापारः। स्योन इति। सिवेर्बाहुलकान्नप्रत्यये कृतेऽपवादत्वाद्वलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादूड् भवति। तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद्यणा गुणो बाध्यते। बहिरङ्गस्याप्यूठो यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति। नाजानन्तर्य इति वचनात्। द्योकामिरिति। ननु कृतयणादेशात्तद्धितोत्पत्तौ वृद्ध्याभाव्यमिति नास्ति युगपद्यण्वृद्ध्योः प्राप्तिः। एवं तर्ह्यकृतव्यूहाः पाणिनीया इति दिउकाम इति स्थिते अत्र यण्वृद्ध्योर्युगपत्प्रसङ्गः। अथ वा द्योकामिरिति पदं यदा विभज्यान्वाख्यायते। दिव्काम इ इति तदा दिव उदित्युत्वे कृते यण्वृद्धी प्राप्नुतः। दुद्यूषतीति। दिवेः सन्। सनीवन्तर्धेति पक्षे इडभावः। हलन्ताच्चेति कित्त्वम्। ऊडादेशः। तत्र यण् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च। नित्यत्वाद्द्विर्वचनं स्यात्। एतज्ज्ञाप्यं दूषयन्ति। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापितम्। तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं यण् तु नित्य इति वदन्तः। अल्लोपस्येति। ननु गाण्डीवधन्वनीत्यत्रास्ति सम्प्रधारणा। गाण्डीवधनु अन् आ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो न संयोगाद्वमन्तादित्यल्लोपनिषेधाद्रूपं सिध्यति। अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण् न स्यात्। एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते। कृतेप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्राप्त्या नि-

प्रधारणा । स्वराद्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वात्स्वरः स्याद्यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। गुणादेकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्चप्राप्नोतयेकादेशश्च । परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । वृद्धिरेकादेशः । वैक्षमाणिः सौत्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद् वृद्धिः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। द्विर्वचनादेकादेशः। स्नाया श्रोद नःस्नौदनः । स्नौदनमिच्छति स्नौदनीयति स्नौदनीयतेः सन्। जुस्नौदनीयिषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । अल्लोपादेकादेशः । शुना शुने । अल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः । अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा।अयमस्तिविशेषः। अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति। किं कारणम्। नगोश्वन्सावर्ण इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य। यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्तिशुनःपश्ये-

---

त्यत्वम्। यणि कृते नास्त्यल्लोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्यत्वम्। द्यौकामिरिति। दिउ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति ञ्नित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात्तदोदात्तस्वरितयोर्यण इत्यौकारः स्वरितः स्यादुदात्तस्त्विष्यते। द्युकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपि यणा अन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते तथैव दिव उदित्युत्वेन च। काद्रवेय इति। कद्रुशब्दात्संज्ञायामित्यूङि कृते स्त्रीभ्यो ढक् द्व्यच इति ढकि एयादेशे ढे लोपोऽकद्र्वा इति लोपप्रतिषेधादोर्गुण इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नन्वकृतएकादेशेऽप्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धित एव न स्यात्। कृते त्वेकादेशे तस्यान्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वादप्रयोजनमेतदित्याहुः । अत्रोच्यते। अकृतेप्येकादेशे नोङ्धात्वोरिति ढे लोपोऽकद्र्वा इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः । शुनेति । ननु श्वयुवेति सम्प्रसारणे कृते तस्यासिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वाद्व संयोगादेरस्त्वादिति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं तर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम्। प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह। नैतदस्तीति । प्रयोजनवाद्याह। अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह । नात्रेति । प्रयोजनवाद्याह । नैष इति । स एवाह । यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः । शुनः पश्येति । अत्र हि न

ति। एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्मः किं तर्हि येन केन चित्प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति बहुशुनीति। यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। कुमारीति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति। यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति। सिद्धं हि स्यान्ङीपैव। स्वरादेकादेशः। सौत्थितिः वैक्षमाणिः। स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वात्स्वरः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। गुणस्य चेत्वोत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा। वृद्धेरित्वोत्वे। स्तैर्णिः पौर्तिः। वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च। परत्वात् वृद्धिः स्यादित्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः। द्विर्वचनादित्वोत्वे। आतेस्तीर्यते। आपोपूर्यते। द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्वोत्वे च। नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यादित्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः। अल्लोपस्य चेत्वोत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा। स्वरे नास्ति विशेषः। इग्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वा-

---

गोश्वन् इति प्रतिषेधाभावादल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः। तस्मात् पूर्वमेकादेश एष्टव्यः। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। प्रयोजनवाद्याह। यत्र तर्हीति। बहुशुनीति। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तस्तस्मान्ङीपि कृतेऽल्लोपे क्रियमाणउदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। यदि पुनरिति। प्रयोजनवाद्याह। नैवं शक्यमिति। कुमारशब्दः सावर्णान्त इति ङीप उदात्तस्वरो न स्यात्। प्रत्याख्यानवाद्याह। एवं तर्हीति। शुनीत्यत्र ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात्किं ङीष्विधानेनेत्यर्थः। तदेवमल्लोपादेकादेशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम्। प्रयोजनान्तरं त्वस्त्येव। यद्यत्राल्लोपो भवति तदाऽन उपधालोपिन इति ङीपि सति बहुशुनीति भवति यदा त्वेकादेशेनाल्लोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाभावान्ङीबभावाद्बहुश्वेति। गौरादिलक्षणो ङीष् नास्ति। अनुपसर्जनादित्यधिकारात्। भाष्ये तु बहुशुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम्। तत्पक्षे किल ङीपा भाव्यमिति। न्यायमूलं चेदमन्तरङ्गं बलीय इति। न च न्यायस्यात्र केन चिद्बाधोऽस्तीति बहुश्वेत्येव भाव्यमिति न्यायविद आहुः। सौत्थितिरिति। सु उत्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत। पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्यमादुदात्तमेतद्भवति। गुणस्येति। परत्वाद्धि गुणेन भाव्यम्। स्तैर्णिरिति। विभज्यान्वाख्याने स्तॄत इ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादित्वं ततो वृद्धिः। स्वर इति। स्तैर्णिरिति यदि पूर्वं स्वरः तत इत्वं तथा

त्*। इग्ङिशीनामाद्गुणः। सवर्णदीर्घत्वात्। प्रयोजनम्। अयज इन्द्रम्। अवय इन्द्रम्। वृत्तइन्द्रं प्लत्तइन्द्रं तइन्द्रं यइन्द्रम् आद् गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च। परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात्। आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः। न वा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् *। न वा एतदन्तरङ्गेणापि सिध्यति। किं कारणम्। सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्। अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत। नैतदन्तरङ्गेऽस्ति। अनवकाशं परमिति। इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न वा परत्वाद् गुणस्येति। ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् *। ऊङापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। ईत्वादेकादेशः। खट्वीयति मालीयति। ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वादीत्वं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। लोपादेकादेशः। कामण्डलेयः। भाद्रबाहेयः। लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। परत्वाल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। अथ किमर्थमीत्वलोपभ्यामित्युच्यते नलोपेत्वाभ्यामित्येवोच्येत। संख्यातानुदेशो मा भूदिति। आपोप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति। चौडिः बालाकिः। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः *। आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः। वेञ्। वानीयम्। शो।

प्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिध्यति। न वेति। दण्डाग्रमित्याद्गुणः प्राप्नोति। कुमारी ईहतइत्यादौ यणादेश इत्यवश्यं सवर्णदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम्। नैतदिति। एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन सावकाशः सवर्णदीर्घोन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भावः निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोन्तरङ्गोपि विधिर्बाध्यते यथा गोत्रेऽलुगचीत्यलुका लुक्। न वा परत्वादिति। यथा त्वत्रपरत्वेन न व्यवस्था अपि त्वन्तरङ्गत्वेन तथा आद्गुणोपि समानकक्ष्यो दीर्घेण बाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः। खट्वीयतीति। खट्व आय इति स्थिते यदि पूर्वमीत्वं स्यात् तत आद्गुणः प्रसज्येत। नन्वाकारस्य कृते ईत्वे यस्येति लोपो भविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावितीत्वस्य स्थानिवद्भावात्। नलोपे त्वाभ्यामिति। ऊङ ईत्वारम्भवादयं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः। यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यः। तथापि लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते। चौडिरिति। पूर्वमाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावादाद्गुण इति गुणस्य प्रस-

शानीयम्। ग्लै। ग्लानीयम्। म्ला। म्लानीयम्। ग्लाच्छत्रम्। म्लाच्छत्रम्। आत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः। परत्वादेते विधयः। परत्वादेते विधयः स्युः। आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयोजनम्। अतिर्यत्र। अतिन्वत्र। अतिरिच्छत्रम्। अतिनुच्छत्रम्। आराशस्त्रीदम्। धानाशष्कुलीदम् निष्कौशाम्बीदम्। निर्वाराणसीदम्। निष्कौशाम्बिच्छत्रम्। निर्वाराणसिच्छत्रम्। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः। तुग्यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः*। यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गतः। यणादेशात्। अग्निचिदत्र। सोमसुदत्र। एका देशात्। अग्निचिदिदम्। सोमसुदुदकम्। गुणात्। अग्निचिते सोमसुते। वृद्धेः प्रच्छच्छकः प्राच्छकः। औत्वात्। अग्निचिति सोमसुति। दीर्घत्वात्। जगद्भ्याम्। जनगद्भ्याम्। ईत्वात्। जगत्यति। जनगत्यति मुमः। अग्निचिन्मन्यः। सोमसुन्मन्यः। एत्वात्। जगद्भ्यः जनगद्भ्यः। रीविधेः। सुकृत्यति। पापकृत्यति। अनङानङ्भ्यां चेति वक्तव्यम्। अनङ्। सुकृत्। आनङ्। सुकृद्दुष्कृतौ। तुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। तुग्भवत्यन्तरङ्गतः। इयङादेशो गुणात् *। इयङादेशो गुणाद्भवत्यन्तरङ्गतः। प्रयोजनम्। धियति रियति। इयङादेशः प्राप्नोति गुणश्च। परत्वाद् गुणः स्यात्। इय-

---

ङः। ग्लानीयमिति। विभज्यान्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थितेऽनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं भवति ग्लाच्छत्रमिति। ग्लाग्ला इति क्विबन्तम्। अत्रापि तथा विभज्यान्वाख्याने ग्लै छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदैजन्तत्वाभावादत्वं न स्याद् यथा ढौकितेति। उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदाहरणम्। अतिर्यत्रेति। अतिरै अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यनजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्। आराशस्त्रीदमिति। आराशस्त्री इदमिति स्थिते यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावाद् ह्रस्वे कृते रूपं न सिध्येत्। अग्निचिदत्रेति। पदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचि अत्र इति स्थिते यदि पूर्वं यण् स्यात् तदा तुङ्न स्यात्। नपुंसकं चात्राग्निचि इति द्रष्टव्यम्। पुंसि विभक्त्या व्यवधानात्। सुकृद्दुष्कृताविति। कथं पुनरत्रानङ्प्राप्नोति। यावता विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे सविहित इति चिन्त्यमेतत्। धियतीति। धि धारणे तिपि शे कृते तिबाश्रयो गुणः

ङादेशोगुणाद् भवत्यन्तरङ्गत: । उवङादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्रुवत् । प्रासुस्रुवत् । य्वोः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् * । य्वोः संप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद् भवत्यन्तरङ्गत: । प्रयोजनम् । शुश्रुवतु: । शुश्रुवु: । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेश: स्यात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गत: । ह्व आकारलोपात् * । ह्व आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गत: । प्रयोजनम् । जुहुवतु: जुहुवु: । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाकारलोप: स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गत: । स्वरो लोपात् * । स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गत: । प्रयोजनम् । औपगवी । सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च । परत्वाल्लोप: स्यात्स्वरो भवत्यन्तरङ्गत: । प्रत्ययविधिरेकादेशात् * । प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गत: । प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्र: वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वादेकादेश: स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गत: । यणादेशाच्च । यणादेशाच्चेति वक्तव्यम् । अग्निरत्र वायुरत्र । लादेशो वर्णविधे:*।लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गत:। प्रयोजनम् । पचत्वत्र पठत्वत्र।लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च परत्वाद्यणादेश: स्याल्लादेशो भवत्यन्तरङ्गत: । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् * । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गत: । प्रयोजनं पूर्वशालाप्रिय: अपरशालाप्रिय: । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्र-

---

प्राप्नोति । विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । एरनेकाच इति यण् । जुहुवतुरिति । ह्वा अतुस् । ह्व: सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणे कृते यद्याकारस्य लोप: स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्चोवङ् न स्यात् । औपगवीति । उपगोरियमित्यणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोप: स्यात्तदोदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्ययरहिताया: प्रकृते: प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणेऽयं विचार: क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गेणैव सिद्धत्वान्न तदाश्रितम् । पचत्वत्रेति । यद्यत्र पूर्वं यण् स्याद् अनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादुत्वं न स्यात् । पूर्वशालाप्रिय इति । पूर्वा शाला प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थेति द्वयो: पदयोस्तत्पुरुष: । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्त: पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते । तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति । पूर्वशब्द: स्वाङ्गशिटामदन्तानामि-

कृतिस्वरत्वं च । परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा क्रियते । ननु चेयं च कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति । किं प्रयोजनम् । पचावेदम् । पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षणगुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं मा भूदिति । उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेति असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति । यद्यसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्युच्यते । अक्षद्यूः हिरण्यद्यूः असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्योठोन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति । नैष दोषः । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिरिति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याह । इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्या । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति । एषा च न कर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं वाह ऊठ् इति ऊठं शास्ति । तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात्* । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोभिनिर्वृत्ता-

---

स्याद्युदात्तः । पचावेदमिति । अन्तरङ्गबलीयस्त्वेनैतन्न सिध्यति । बहिरङ्गे कृते आद्गुणे एत ऐ इति प्राप्नोति । अनयैवेति । इयं हि व्यापिका । पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात् । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाद्बहिरङ्गलक्षणं न तावत्प्रवर्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र बहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः । नाजानन्तर्यइति । अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते । यदयमिति । कोसिचदधीत्येति बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वं न भविष्यति तुक् तु प्रवर्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दित्यवाह अस् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्तव्यम् । तत्र कृते पूर्वैकादेशे च गुणाश्रये गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं दित्यौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वहेश्छन्दसि ण्विर्न दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सत्यूहतेः क्विपि प्रयोगो भविष्यति किमूडादेशविधानेनेति परिभाषाया ज्ञापकाङ् ऊवधिः तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारण-

न्नप्राप्नुतः । पूर्वैषुकामशमः अपरैषुकामशमः गुडोदकं तिलोदकम् । उदके केवले इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावान्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको यस्येति लोपेनापह्रियते ऽपर एकादेशेन ततो ऽनच्क इन्द्रः संपन्नः तत्र कः प्रसंगो वृद्धेः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । यणादेशादियुवौ* । यणादेशादियुवौ अन्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तात्न प्राप्नुतः । वैयाकरणः । सौवश्व इति । लक्षणं हि भवति । य्वोरचि वृद्धिप्रसंगे इयुवौ भवत इति । नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ । अचीत्युच्यते । किं पुनः कारणमचीत्युच्यते । इह मा भूताम् । ऐतिकायनः औपगव इति । सामर्थ्येयुवौ लोपो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति । प्रैयमेधः प्रैयङ्गव इति । उसि पररूपाच्च* । उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति । पचेयुः यजेयुः । नैषदोषः । नैवंविज्ञायतेयाइत्येतस्यइय भवतीति । कथं तर्हि यासित्येतस्य इय् भवतीति । लुक्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः* । लोपयणयवा-

---

स्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादित्यूङ् विधीयते । पूर्वैषुकामशम इति । पूर्व इषुकामशमी अ इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादाद्गुणः स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रयेणान्तादिवद्भावनिषेधाच्च दिशो मद्राणां प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति चशब्दाद्दिक्शब्दाश्चेति तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं चैतदुभयं पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । उदश्विदुदकमित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह । यणादेशादिति । लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वाल्लोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति । समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत् । पचेयुरिति । पच आया उस् इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात्पररूपं क्रियते तदा व्यपवर्गाभावादियादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्भविष्यतीति चेद् एवमपि रूपं न सिध्येत् । यासित्यस्येति । सलोपा-

यावेकादेशेभ्यो लुक् बलीयानिति वक्तव्यम्। लोपात्। गोमान्प्रियो यस्य स गोमत्प्रियः। गोमानिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते। यणादेशात्। ग्रामण्यः कुलं ग्रामणिकुलम्। सेनान्यः कुलं सेनानिकुलम्। अयवायावेकादेशेभ्यः। गवे हितं गोहितम्। रायः कुलं रैकुलम्। नावः कुलं नौकुलम्। वृकाद्भयं वृकभयम्। लुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च। परत्वादेते विधयः स्युः। लुग्बलीयानिति वक्तव्यम्। लुक् यथा स्यात्॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम्॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी॥ ३॥ यू इति किमर्थम्। खट्वा। माला। किं च स्यात्। खट्वाबन्धुः मालाबन्धुः। नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्रसज्येत। इह च बहुखट्वक इति। नद्यृतश्चेति नित्यः कप्प्रसज्येत। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापो नदीसंज्ञा भवतीति। यदयं ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति पृथगाप्ग्रहणं करोति। इह तर्हि मातृणे मातुरित्याणनद्या इत्याट् प्रसज्येत। किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयोः। किं चातः। यदि दीर्घयोर्ग्रहणं यू इति निर्दे-

पवाद इयादेशः। अकृते सलोपे नास्ति पररूपप्रसङ्गः। गोमत्प्रिय इति। यद्यत्र लोपः स्यात्तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यात्। ग्रामणिकुलमिति। यणादिषु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिध्येत्। वृकादिति। पूर्वमेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावाल्लुकि सति रूपं न सिध्येत्। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धम्॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्त्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥

यूस्त्र्याख्यौ नदी। यू इति किमर्थमिति। स्त्र्याख्यं नदीत्येतावदेवास्तु ज्ञापकादापो न भविष्यतीति प्रश्नः। एष स्वर इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः। इष्यते च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। खट्वाशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात्। मातुरिति। मातृशब्दः सम्बन्धिवचनः स्त्रीविषय एवेति नाख्याग्रहणेन निवर्त्यते। परिच्छेत्तृवाची त्वन्य एव मातृशब्दः। नद्यृतश्चेति ऋग्रहणमस्त्यर्थं स्याद् बहुपितृक इत्यज्ञापकमृकारान्तानां नदीसंज्ञाभावस्य। किं पुनरिति। ननु समानधर्मानुपपत्त्या-

शो नोपपद्यते। दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यते। उत्तरत्र च संज्ञिविशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू। यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम्। अथ ह्रस्वयोः। हे शकटे। अत्रापि प्रसज्येत। नैष दोषः। अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या। उभयं हीष्यते। हे शकटि हे शकटे इति च। इह तर्हि शकटिबन्धुरिति नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्राप्नोति। इह च बहुशकटिरिति नद्यृतश्चेति कप्प्रसज्येत। नैष दोषः। ङिति ह्रस्वश्चेत्ययं नियमार्थो भविष्यति। ङित्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतः नान्यत्रेति। कैमर्थ्यान्नियमो भवति। विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वास्त्विति। अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः। अथायं नित्यो योगः स्यात्। प्रकल्पेत नियमः। बाढं प्रकल्पेत। नित्यस्तर्हि भविष्यति। तत्कथम्। योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति यू स्त्र्याख्यौ नदी। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। वामि। ततो ङिति। ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा

सन्देहाभावात्प्रश्नानुपपत्तिः। नहि दीर्घनिर्देशे यूइति निर्देशोपपत्तिः। एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वनिरूपणाय प्रश्नः। उत्तरत्रेति। ह्रस्वनिर्देशे ह्रस्वइत्येकत्वस्यापिविवक्षितत्वाद्यूह्रस्वाविति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः। असति तु विशेषणे मात्रे मातुरित्यत्रापि प्रसङ्गः। अथ ह्रस्वयोरिति। दीर्घयोरप्यण् सवर्णान् गृह्णातीति सिध्यति। ननु चोकाल इत्यत्रोक्तमणुदित्सवर्णस्ये त्यत्राशब्दसंज्ञाग्रहणमनुवर्तते। ततश्च सवर्णग्रहणेन न भाव्यम् नैष दोषः। नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति प्रतिषेधात्सवर्णग्रहणं भविष्यतीति। नहि ह्रस्व इयङुवङ्स्थानः स्त्र्याख्यो ऽस्ति। अस्त्रीत्ययमपि निषेधपर्युदासः सवर्णग्रहणस्य ज्ञापकः। अवश्यमत्रेति। तत्र दीर्घग्रहणपक्षे शकटिशब्दस्याप्राप्ता पक्षे नदीसंज्ञा विधेया। ह्रस्वपक्षे तु नित्यप्राप्ता पक्षे बाध्येति नास्ति विशेषः। अथ तु बह्वादिषु शकटि शब्दो विभाषा ङीषर्थः पठ्यते तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके ङीषि हे शकटि इति भवति शकटिशब्दस्य हे शकटे इति। ह्रस्वनिर्देशे तु ङीषि सत्यसत्यपि हे शकटीति प्राप्नोतीत्यस्ति भेदः। एष स्वर इति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तु शकटिशब्दे त्रयोप्यचः पर्यायेण उदात्ता भवन्ति। शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेणेति वचनात्। इह चेति। शेषाद्विभाषेति विभाषा करिष्यते नित्यश्च प्राप्नोति। कैमर्थ्यादिति। कोर्थोऽस्येति कि-

अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः। ततो ह्रस्वौ। ह्रस्वौ च यूस्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः। इयङुवङ्स्थानौ वा। नेति निवृत्तम्। यद्येवं शकटये अत्र गुणो न प्राप्नोति। द्वितीयो योगविभागः करिष्यते। शेषग्रहणं न करिष्यते। कथम्। इदमस्ति। यू स्त्र्याख्यौ नदी। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। वामि। ततो ङिति। ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः। ततः ह्रस्वौ। ह्रस्वौ च यू स्त्र्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः। इयङुवङ्स्थानौ वा नेति निवृत्तम्। ततो घि। घिसंज्ञौ भवतः। स्त्र्याख्यौ यू ह्रस्वौ ङिति। ततोऽसखि। सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः। स्त्र्याख्यौ ङितीति च निवृत्तम्। यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन। अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः। तस्याः ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका। तस्यां नित्यं प्राप्तायामियं ङिति विभाषाऽऽरभ्यते। अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः। ननु चोक्तं निर्देशो नोपपद्यते इति। दीर्घाज्जि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यत इति। नैष दोषः। वा छन्दसीत्येवं भविष्यति। छन्दसीत्युच्यते। न चेदं छन्दः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति। यदप्युच्यते। उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यूह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्धमिति। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। आहार्यं यू ह्रस्वाविति। यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू तदेवं विज्ञास्यामः। य्वोर्यौ ह्रस्वाविति। कौ च य्वो

मर्थं तस्य भावः कैमर्थ्यम्। प्रश्नविषयविषयिणोः सम्बन्धो भावप्रत्ययेनोच्यते। यत्र तस्साध्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात्किमर्थमिति प्रश्नस्तस्यैव नियमार्थत्वं न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः। यद्येवं शकटय इति। नित्यया नदीसंज्ञया घिसंज्ञाया बाधितत्वात्। ततो घीति। एकविषयत्वाच्च घीनदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रवृत्तौ शकट्यै शकटये इति च सिध्यति। अविशेषेणेति। ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः। बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तम्। परत्वात्तु पुन्नपुंसकयोः कृतार्था घिसंज्ञा नदीसंज्ञाया बाधिका। तस्यामिति। अङिति तु शकटिबन्धु वंइ शकटिरित्यादौ घिसंज्ञया नदीसंज्ञाया बाधितत्वाद्दोषाभावः। छन्दोवदिति। तादर्थ्यात्सूत्रेष्वपि छन्दः शब्दो वर्ततइतिच्छन्दोविषयं कार्यं सूत्रेष्वपि प्रवर्तते। गौणमुख्यन्यायश्छन्दः प्रदेशेषु निर्देशान्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते। अर्थेति। यथार्थोऽभिप्रेतस्तथा न शब्दसंस्कारोऽस्तीति प्रश्नः। अनुपसर्गे हीति। ८.१.व.त वोपसर्गइति

कंस्वौ । सवर्णौ । अथस्त्र्याख्याविति कोयं शब्दः । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । यद्येवं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति । अनुपसर्गे हि को विधीयते । न तर्हीदानीमिदं भवति । यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवति ॥ छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । नह्येषा इष्टिः । एवं तर्हि कर्मसाधनौ भविष्यति । स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ । यदि कर्मसाधनः । कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्व्यै लक्ष्म्यै श्रियै भुवै । एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्या अनयोः स्त्र्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्व्यै लक्ष्म्यै श्रियै भुवै । एवं तर्हि विच् भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्याविति । ननु चोक्तं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति । अनुपसर्गे हि को विधीयत इति । मूलविभुजादिपाठात्को भविष्यति । एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति । यदुक्तम् । यस्मिन्दसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्छेन जीवतीति । अथाख्याग्रहणं किमर्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् ।

कः स परत्वात्कर्मण्यणित्यणा बाध्यते । न तर्हीति । शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः । छन्दोवत्कवय इति । तेनच्छान्दसत्वान्नविष्यति । नह्येषेति । असाधव एवैवमादयः । न तु तत्प्रामाण्यात्साधुत्वव्यवस्था । आख्यायेते इति । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । साधनं कृतेति सप्तमीसमासः । कृत्स्त्रिया इति । नहि तयोरीकारोकारौ स्त्रियां विहितौ यथा कुरूङाविति भावः । एवं तर्हीति । आख्यानमाख्या । आतश्चोपसर्गइत्यङ् । स्त्रियामाख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः । अत्र पक्षे सूत्रेणैव प्रत्ययः समासश्च सिध्यतीति भावः । स्त्रियां स्त्रीविषये आख्या प्रतिपादनमित्यर्थः । एवमपीति । नहि तस्याः स्त्रियां विधानमित्यर्थः । एवं तर्हीति । असरूपत्वादणा पक्षे विज् न बाध्यते । समुदायधर्मस्यावयवआरोपात् कृत्स्त्रिया अप्यत्र पक्षे संज्ञा सिध्यति । आख्याग्रहणमिति । विच्पक्षे आख्याशब्द एवायम् । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः । यू स्त्रियामित्येव स्वार्थवृत्तित्वं लभ्यतइति प्रश्नः । स्त्रीविषयार्थमिति । आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव या वाचक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः ।

ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इति । प्रथमलिङ्गग्रहणं च* । प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्यौ इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं क्विब्लुप्समासाः । क्विप् । कुमार्यै ब्राह्मणाय । लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । समास । अतितन्व्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयः । तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे-यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्य यङुवङ्स्थानत्वात् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गे यण्स्थानयोरपि य्वोः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आध्यै ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्य इयङ्स्थानत्वात् । अवयवोऽत्र इयङ्स्थानः । सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद् * । य-

---

ग्रामण्ये इति । ग्रामणीशब्दः क्रियाशब्दत्वात् त्रिलिङ्गत्वात् स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति । यद्येवमिष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियां वृत्तौ ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते । केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनादित्यदोषः । प्रथमलिङ्गग्रहणमिति । यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्तरेणार्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तं तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञानेन विधीयते । क्विबिति । कुमारीमिच्छत्यात्मनः कुमारीयति । ततः कर्तरि क्विप् । अथ वा कुमारीवाचरतीत्याचारे क्विपं विधाय कर्तरि क्विब्विधेयः । खरकुट्यै इति । खरकुटीवेतीवार्थे संज्ञायामिति कनो लुब्मनुष्य इति लुप् । यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्तनान्नायं स्त्रियामेव वर्तते किं तर्हि पुंस्यपीत्याख्याग्रहणान्नियमार्थादप्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते । अतितन्व्यै इति । तन्वीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः । अवयवस्त्रीविषयत्वादिति । अन्तरङ्गत्वादिति पूर्वमेव स्त्र्याख्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे बहिरङ्गे न निवर्ततइति भावः । आध्यै इति आध्यायतीति ध्यायतेः सम्प्रसारणं चेति क्विप् सम्प्रसारणं च । अत्राव यवो धीशब्द इयङ्स्थानः । समुदायस्य लेरनेकाच इति यणा बाधितत्वादियङ् स्थान-त्वाभावः । नन्वाधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्गत्वात् स्त्रीविषयौ न भवतः । यथैव ग्रामणीसेनानीशब्दाविति नदीसंज्ञया न भाव्यमिति पूर्वापरव्याघातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत् सिद्धं त्विति । अचि श्नुधात्वित्यनेन अङ्गस्येयङुवङ्विधानात् सामर्थ्यात्क्षिप्तमत्राङ्गम् । तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निर्वर्त्येते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः । आध्यै इत्यत्रावयवस्याङ्गत्वं

स्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् । सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं गृह्यते यस्याङ्गस्य इयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणम् । न चैतस्याङ्गस्य इयुवौ भवतः । ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने । ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय । अपर आह । ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शकटै अतिशकटै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क्वमा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क्वमाभूत् । श्रिये अतिश्रये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क्वमा भूत् । भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं च.दितं । तद्द्विष्यं विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पते इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे ह्रस्वौ च युवस्थानौच प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसिवा ॥ ९ ॥ योगविभागः कर्तव्यः । षष्ठीयुक्त-

नास्ति । अङ्गस्य तु एरनेकाच इति यण्विधानादियङुवङ्स्थानता नास्तीति निषेधाभावः । एतदर्थमेव स्थानग्रहणं कृतम् । इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद् यदा त्वपवादेन बाधस्तदा माभूत् । ह्रस्वेति । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमित्यस्यापवादः । ह्रस्वेयङुवङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिस्तस्यां सत्यां स्त्रीवचने एव संज्ञा भवति न लिङ्गान्तरवचने । चशब्दादप्रवृत्तौ चेति ज्ञेयम् । एतदेव प्राक्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टीकृतम् । अपर आहेति । चशब्दोऽत्र न पठ्यतइति पूर्वास्माद्विशेषः । नहि प्राक्प्रवृत्तेः किं चिदनिष्टमापद्यते यदर्थः समुच्चयः क्रियते । पठ्यमानोपि च शब्दः स्त्रीवचनशब्देन सम्बध्यते स च नियमार्थः । क्वचिद्भाष्ये पठ्यते ऽस्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकटै अतिशकटै ब्राह्मणाय । क्व मा भूत् । शकटये अतिशकटये ब्राह्मण्यै इत्यादि । एष त्वपपाठः । उपसंहारस्यान्यथाभिधानात् ॥

षष्ठीयुक्तः । योगविभाग इति । तेन परिभाषा सम्पद्यते । यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि

श्छन्दसि । षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि विसंज्ञो भवति । ततो वा वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः । सुपाम् । युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते । तिङां व्यत्ययः । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभौजः सुभितमुग्रवीरम् । सुहितमितिप्राप्ते । लिङ्गव्यत्ययः । मधोस्तृप्ता इवासते । मधोर्गृह्णाति । मधुन इति प्राप्ते । कालव्यत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । श्व आधाता श्वो यष्टेति प्राप्ते । पुरुषव्यत्ययः । अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । परस्मैपदव्यत्ययः । प्रतीपमन्यऊर्मिर्युध्यति । अन्वीपमन्यऊर्मिर्युध्यति । युध्यतइति प्राप्ते ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥ यस्मादिति व्यपदेशाय । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने स्त्रीइयती स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्यते । प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमितीयत्युच्यमाने दधि अधुना

वा भवति। तत्रानयैव सिद्धत्वाद्बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यम्। एतदर्थं च व्यत्ययो बहुलमित्यत्र योगविभागो न व्याख्येयः। उभयत्र विभाषाचेयं विज्ञेया। सुपामिति। कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्नियमस्य विकल्पनादनियमोऽपि च्छन्दसि भवतीति सुपां व्यत्ययसिद्धिः। कालव्यत्यय इति। कालविहितप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः।

यस्मात्प्रत्ययविधिः। यस्मादितिव्यपदेशायेति। संज्ञिन इति शेषः। सति हि यस्मादित्यस्मिंस्तदादीत्यनेन संज्ञी निर्देष्टुं शक्यते नान्यथा। परास्पष्टव्यसंज्ञानिर्देशे तदिति परामर्शाभावात्तदादीत्यसम्बद्धमेवस्यात्। स्त्रीयतीति। स्त्रीशब्दात्सुप्शब्दस्य तल्लोपस्य च विधिरस्तीत्यङ्गसंज्ञा स्यादङ्गसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो यस्येति लोपः प्रसज्येत। ईश इदमादेशस्य यस्येतिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वं नास्ति। प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषांचिदभ्युपगमात्। पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे स्थानिवद्भावो नास्ति नानादिष्टादचः पूर्वः स्त्रीशब्द इति। अथेति। यस्मात्प्रत्यय इत्यत्र विधीयतइत्यध्याहरिष्यतइति प्रश्नः। दधि अधुनेति। अस-

मधु अधुना अत्रापि प्रसज्येत। विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन क्रियते संनियोगः। यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवतीति। अथ तदादिग्रहणं किमर्थम्। अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम् *। अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं। नुमर्थं च। स्याद्यर्थं तावत्। करिष्यावः करिष्यामः। नुमर्थम्। कुण्डानि। वनानि। मित्सुटोरुपसंख्यानम् *। मित्वतः सुड्वतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। मित्वतः। भिनत्ति छिनत्ति। अभिनत्। अच्छिनत्। सुड्वतः संचस्करतुः संचस्करुः। किंपुनः कारणं न सिध्यति। सुटो बहिरङ्गत्वात्। बहिरङ्गः सुट् अन्तरङ्गो गुणः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। वच्यत्येतत्। संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम्। यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन। इहापि सस्वरतुः सस्वरुरिति संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम्। भवेदेवमर्थेन नार्थः। इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति।

ति विधिग्रहणे परशब्दस्याप्यध्याहारः स्यात्। इदमो यदा अधुना प्रत्ययो निपात्यते इदमादेशस्य चेशो यस्येति लोपस्तदेदं प्रत्युदाहरणम्। यदा त्विदमोऽश्भावः धुना च प्रत्ययः। तदा स्त्रीयतीत्येतदेव प्रत्युदाहरणम्। ननु क्रियमाणेपि विधिग्रहणे ऽत्राङ्गसंज्ञा प्राप्नोति। अस्ति हि दधिशब्दात्सु प्रत्ययविधिरधुनाप्रत्ययश्च परः। ततश्चाङ्गसंज्ञायां भसंज्ञायां च सत्यां यस्येति लोपः प्राप्नोतीत्याह। तदेतदिति। प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणाद्यस्माद्यः प्रतययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परतस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः। करिष्याव इति। विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भवति। अन्यथा पापाव इत्यादाविव स्यात्। पय्धातोर्यङ्लुगन्तस्य वसि लोपो व्योर्वलीति यलोपे दीर्घत्वे च रूपम्। कुण्डानीति। यदा नुम्परादिस्तदात्र सुपि चेति दीर्घत्वं सिध्यति। दधीनीत्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न सिध्यति। पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति। यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य। पूर्वान्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत्। मित्सुटोरिति। मित्सुटोः कृतयोरित्यर्थः। भाष्यकारस्तु वस्तुतोर्थं व्याचष्टे। मित्वत इति। भिनत्तीति। रूपोदाहरणमेतत्। कार्योदाहरणं च अभिनदिति। नित्यत्वात् श्नमि कृते अङ्गसंज्ञायामसत्यामडागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसंख्यायते। संचस्करतुरिति। द्विर्वचने कृते ऽडभ्यासव्यवायेपीति सुटि चानङ्गत्वाद्दृतश्च संयोगादेरिति

किं पुनः कारणं नसिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं तदादेर्वा । न चेदं तद् नापि तदादि । सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादीति । तस्यादिस्तदादिस्तदादिरादिर्यस्य तददिं तदाद्यादीति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवं तदाद्यादि तदादीति । तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम्* । तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा । देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते । विषम उपन्यासः । इह के चिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति । यएते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तेति । त एकेनाप्यपायेन भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति । नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने । केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः । यथैते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणेपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये । अङ्गसंज्ञा चाप्यक्तपरिमाणानां क्रियते

गुणो न स्यात् । यदा तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यतइत्येष पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तदङ्गस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्स्कृशब्दादेव प्रत्ययविधिरित्यङ्गसंज्ञा सिध्यत्येव । स्कृशब्दस्य द्विर्वचने कृते शपूर्वाः खयः इतिखयःशेषे संचस्करतुरिति सिध्यति । किंतु संस्कृषीष्ट सं स्क्रियतइति इड्गुणनिवृत्तये कात्पूर्वग्रहणेना भक्तत्वं सुटोज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुट्सहितस्याङ्गसंज्ञेति गुणो न स्यादित्युपसंख्यानम् । तस्य वेति । व्यपदेशिवद्भावादिति भावः । तस्यादिरिति । भिद आदिर्भकारः स आदिर्भिनदित्यस्येति भवत्यङ्गसंज्ञा । एवं करोतेर्द्विर्वचने कृते च स्कृशब्दे स्थिते यस्मात्कृशब्दात्प्रत्ययविधिस्तस्यादिश्चकारः स एवादिश्च स्कृशब्दस्य । उष्ट्रमुख इति । यथा गतार्थत्वान्मुखशब्दनिवृत्तिस्तथा पूर्वं प्रतिपादितम् । इहापि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्तदवयवे तच्छब्दो वर्तत इति तदवयवादित्वान्मित्सुटोः कृतयोरङ्गसंज्ञा सिध्यति । एकेनाप्यपाये इति । अपाये तस्य रूपस्यापगमे । एकेन करणेनैकाभावेनेत्यर्थः । यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति वर्षमभवत् कारणं संपद्यते । अङ्गसंज्ञा चापीति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीति विशिष्टरूपप-

साकेनाधिकस्य स्यात् । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यतइति । यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् *। प्रत्ययग्रहणं क्रियते। पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । स्त्र्यर्थं श्र्यर्थं भ्र्वर्थम् । अङ्गस्य यङुवङौ स्याताम् । परिमाणार्थं च *। परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गमितीयत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत । तत्तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्यते । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे । प्राकरोत् उपैहिष्ट । उपसर्गात्पूर्वाविडाटौ प्राप्नुतः । सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्त-

---

रिग्रहात् । तदेकदेशभूतमिति । तन्मध्यपतितत्वात्तदेकदेशत्वावसायः । स्त्र्यर्थमिति । असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधान मात्रप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोति । ततश्चतुर्थीविधानात् । ततश्चाङ्गाश्रय इयङ् स्यात् । पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्माद्यः प्रत्ययो विहितः स एव यदि परो भवति तदाङ्गसंज्ञा भवति । यश्चात्र प्रत्ययो विहितो नासौ परो लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं भवति । न लुमताङ्गस्येति निषेधादियङादेशकार्यस्याङ्गत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात् । परिमाणार्थं चेति । अन्यथा देवदत्त ओदनमपाक्षीदिति देवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययविधिरिति तदादेः संघातस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां देवदत्तशब्दात्पूर्वोऽडागमः स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव परतस्तदाद्यङ्गमिति विज्ञायमाने न भवत्यतिप्रसङ्गदोषः । दाशतयस्येति । दशावयवा येषां ते दशतये । तेषु भवो दाशतयः । एतच्चानियमप्रतिपादनार्थं न त्वत्र दशसंख्या विवक्षिता । अवयवान्विचार्य सूत्रमाक्षेप्तुं प्रश्नं करोति । तत्तर्हीति सूत्रमित्यर्थः । प्रत्यय इति प्रकृत्येति । तेन ब्राह्मणभिस्सा क्रिमिणां पश्येत्यादावैस्दीर्घाद्यभावः । प्राकरोदिति । लङि परतः पूर्वस्यानियतावधेरडागमो विधीयमान उपसर्गादेः स्यात् । सिद्धं त्विति । यत्र पूर्वः कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तः सं-

स्य च ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः एषा परिभाषा क्रियेत प्रत्ययग्रहणं वा। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः* । धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति। संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति। प्रातिपदिक । देवदत्तो गार्ग्यः। संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति। । प्रत्यय। महान्तं पुत्रमिच्छति। संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति। समास । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः। संघातस्य समाससंज्ञाप्राप्नोति। तद्धितविधि। देवदत्तो गार्ग्यायणः। संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति। स्वर। देवदत्तो गार्ग्यः। संघातस्य ञिनत्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। एवं वक्ष्यामि। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये गृह्यमाणे गृह्यते। ततः अङ्गम्। अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये। यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितःतदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते। अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत्। उदकेविशीर्णंतएतत्। सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति। एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कान्येतस्याः

घात आश्रीयते तत्र तददेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः। प्रत्ययग्रहणं वेति। प्रत्ययो गृह्यते यस्मिन्सूत्रे तत्। अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः। अवश्यमिति। क्रियमाणेप्यस्मिन्सूत्रे परिभाषावश्यं कर्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीया न तु सूत्रमित्यर्थः। संघातस्येति। ततश्च सुब्लुक् प्राप्नोति। महान्तं पुत्रमिति। समुदायस्यान्ते सुप्श्रवणात्सुबन्तत्वात्। सत्यां तु परिभाषायां समुदायस्यासुबन्तत्वादवयवस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति प्रत्ययः। ऋद्धस्येति। सुप्सुपेति विवक्षितायामपि संख्यायां समुदायस्य सुबन्तत्वात्समासप्रसङ्गः। परिभाषायां तु सत्यां समुदायस्यासुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य च संख्याविवक्षायां समासाप्रसङ्गात्। अवयवस्य च सापेक्षत्वात्समासाभावः। संघातात्तद्धितोत्पत्तिरिति। ततश्च वृद्धिस्वरौ संघातस्य स्यातां पूर्वस्य च सुपो लुक्। एवं वक्ष्यामीति। योगविभागोत्र क्रियते। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययइत्येकं सूत्रम्। अत्र सोपस्कारत्वात्सूत्राणां गृह्यमाणे गृह्यते इति वाक्यशेषः समर्थ्यते । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्यय-

परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः * । समास । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् । उदकेविशीर्णं त एतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति । समास । तद्धित । सांकूटिनम् । व्यावक्रोशी । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति । तद्धितविधि । स्वर । दूरात् आगतः दूरादागत इति । अन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येष स्वरः सिद्धो भवति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥ अन्तग्रहणं किमर्थम् । न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना । अत उत्तरं पठति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् * । पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तरप्तमपौ घः । तरप्तमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् ।

विधिस्तदादि गृह्यतइत्यर्थः । सांकूटिनमिति । अणिनुण इति यदि कूटिन्नित्येतस्मात्क्रियेत तदा तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् । दूरादागत इति । आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः । तत्र गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः । ततो दूर शब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासः । पञ्चम्यास्तोकादिभ्य इत्यलुक् । अत्र समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्तान्तत्वात् स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधकत्वात् थाथघञ्क्तेति सिद्धमन्तोदात्तत्वम् । यदयमिति । अनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्राभिशब्दस्य व्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति । यदि चैषा परिभाषा न स्यात् तत उद्धृतशब्दस्य अक्तान्तत्वात् क्तान्तउत्तरपदेऽनन्तरे परतो गतिस्वरो विधीयमानो नैवप्राप्नोति किमनन्तरग्रहणेन । तत् क्रियमाणमस्याः परिभाषायाः सद्भावं ज्ञापयतीत्यर्थः ।

सुप्तिङन्तं पदम् । अन्तग्रहणमिति । असत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव पदसंज्ञा स्यात् । ततश्चाग्निष्वित्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं यदन्तग्रहणं क्रियते तन्न कर्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इत्यनन्तरोक्तया परिभाषया तदन्त-

कुमारीगौरितरा। घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। यद्यतज्ज्ञाप्यते। सनाद्यन्ता धातव इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम्। कृत्तद्धितसमासाश्च। अन्तग्रहणं कर्तव्यम्। इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम्। इह तावत् क्रियेते न्यासएव। यदप्युच्यते। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। अर्थवदिति वर्तते। कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत्। न केवलाः कृतस्तद्धिता वा॥

नः क्ये॥ १५॥ किमर्थमिदमुच्यते। न सुबन्तं पदमित्येव सिद्धम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत्। क्व मा भूत्। वाच्यति स्रुच्यति॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥१७॥ असर्वनामस्थानइत्युच्यते तत्र ते

विधेर्लब्धत्वादिति प्रश्नः। कुमारी गौरितरेति। तरबन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां तत्रोत्तरपदे परतो ह्रस्वत्वं कुमारीशब्दस्य परत्वात्पुंवद्भावं बाधित्वा स्यात्। तरपि तु परतो गौरीशब्दस्य न स्यात्। ततः कुमारिगौरतरेति प्राप्नोति। कुमारगौरितरेति चेष्यते। भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुपात्तम्। सनाद्यन्ता धातव इति। अन्यथा सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात्। ततश्चाचिकीर्षीदित्यादौ सन एव धातुत्वात्प्रत्ययोत्पत्तौ तदादेरेवाङ्गत्वात्ततः पूर्वोऽट् स्यात्। कृत्तद्धितेत्यत्र चासत्यन्तग्रहणे केवलयोः कृत्तद्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। ततश्च भिद् छिद् इति क्विबन्तस्य न स्यात्। अर्थवत्सूत्रेण तु न भवति। अधातुरिति निषेधात्। नापि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति। प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि। नह्यसत्कार्यित्वेन वचनशतेनापि शक्यमाश्रयितुम्। केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामौपगव इत्यत्रापि षष्ठ्याः प्रातिपदिके ऽन्तर्गतत्वाल्लुङ् स्यात्। तदन्तविधौ तु दोषानवतारः। न केवला इति। ननु यद्यर्थवत्ता लौकिक्याश्रीयते सापदस्यैव न तु कृत्तद्धितान्तस्यापि। पदस्यैव लोके प्रयोगार्हत्वात्। अन्वयव्यतिरेकगम्या त्वर्थवत्ता केवलानामपि कृत्तद्धितानामस्तीति किमुच्यते न केवला इति। एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासत्तौ ऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते इत्यदोषः।

नः क्ये। किमर्थमिति। लुप्तेऽपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन सिद्धा पदसंज्ञेति प्रश्नः। नान्तमेवेति। क्यएव नान्तमिति विपरीतनियमो न भवति। न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपनिषेधाज्ज्ञापकात्। वाच्यतीति। नन्वत्र क्यचा न भाव्यम्। गोसमानाक्षरनान्तादिति वचनात्। एकीयमतं तदित्यदोषः। तन्मते तु क्यङ्क्यषोर्नान्तं व्यावर्त्यं तपस्यतीत्यादौ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। राजेति। प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात्। नाप्रति-

राजा तक्षा। असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः प्रसज्येत। नाप्रतिषेधात्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति। किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति। सर्वनामस्थाने ऽव्यापारः। यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति। अप्राप्ते वा। अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। ननु चेयंप्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। अथ वा योगविभागः करिष्यते। स्वादिषु। पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततः सर्वनामस्थाने ऽयचि पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततः भम्। भसंज्ञं च यजादावसर्वनामस्थानइति। यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारो पदान्तग्रहणं चोदितम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौरिति। तस्मिन्क्रियमाणेपि प्राप्नोति। वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत्। भुवद्वद्भ्यो धारयद्वद्भ्यः पदसंज्ञा। एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या। भुवद्वद्भ्यः धारयद्वद्भ्यः॥

षेधादिति। प्रसज्यप्रतिषेधः प्रतिषेधशब्देनोक्तः। अप्राप्ते वेति। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपि न दोष इत्यर्थः। ननु चेयमिति। परत्वादिति भावः। स्वादिष्विति प्राप्तिं प्रतिषेधो बाधते। तत्र यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेपि न पुनः देवदत्तस्य प्रादुर्भाव एवं पदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः। नोत्सहतइति। स्वादिष्विति प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिकास्त्वथ निषेधस्य बाध्येति। तत्र प्राप्तबाधो न युज्यते इत्यप्राप्त्यनुमानं बाध इत्यपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्तनात्स्वादिष्वितिप्राप्तिस्तत्रासती कथं बाधकत्वमासादयेत्। यथा दृष्वाविल्यत्र नादिचीति प्रतिषेधारम्भात्तद्विषये पूर्वसवर्णदीर्घस्याभावाद् वृद्धिं प्रतिबाधकत्वाभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते तथेह सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञेत्यर्थः सर्वनामस्थाने ऽयचीति। सर्वनामस्थाने इत्यत्र नञ् श्रुतोयचीत्यनेन संबन्धं नीयते। यकारादिसर्वनामस्थानं नास्तीति यग्रहणमुत्तरार्थम्। तेनाजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निषिध्यते न तु हलादाविति राजेत्यत्रापि भवति। भसंज्ञं चेति। भसंज्ञाविधौ सर्वनामस्थानेनैव नञ्संबध्यते। गौरिति। अत्र स्वादिष्वितिपदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति प्रसज्येत। वाक्यपदयोरिति। वाक्यस्य चात्र विसर्जनीयोन्त्यो नत्वाकारः। भुवद्वद्भ्य इति। तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञा प्राप्नोतीति पदसंज्ञाविधिः।

यचि भम् ॥ १८ ॥ भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः * । भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः । सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अचः स्थानिवद्भावाद्भसंज्ञा न भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । वागाशीर्दत्तः वाचिक इति । वक्ष्यत्येतत् । सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनादिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति षडङ्गुलिः षडिक इति । वक्ष्यत्येतत् । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमिति । नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् * । नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् । मनुष्वत् । वृषण्वस्वश्वयोश्च * । वृषण् इत्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या । वृषण्वसुः । वृषणश्वस्य यच्छिरः । वृषणश्वस्य मेने ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥ अर्थग्रहणं किमर्थम् । न तसौ मतावित्येवोच्येत । तसौ मतावितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् पयस्वान् यशस्वा-

---

यचि भम् । षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दादनुकम्पायांबह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठचि कृते ठाजादावूर्ध्वमिति ङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति चेत्यकारलोपे च कृते तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं पदमिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वं न स्यादिति वचनम् । सिद्धमच इति । अचो लोपस्येत्यर्थः । तत्रभसंज्ञायां विधियमानायामकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रतीति भिन्नावधिविषयत्वाद्भपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावः । न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत्र न भवति । यत्र पदान्तो विधीयते तत्रासो निषेधः यथा कौस्तः कानि सन्तीति । अत्र हि वकारो यकारश्च पदान्तो विधेयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं प्रवृत्तं न त्विदानीं विधेयम् । सिद्धमिति । उत्तरपदलोपस्य हलजादेशत्वान्नास्ति स्थानिवत्त्वमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते । मनुष्वदिति । सत्यां पदसंज्ञायां रुत्वं स्याद् न तु षत्वमपदान्तस्येति वचनात् । वृषण्वसुरिति । पदत्वे सति पदान्तस्येति निषेधाण्णत्वं न स्याद् नलोपश्च प्रसज्येत । भत्वे तु सत्यल्लोपोऽन इत्यकारलोपोऽत्र भवति । अङ्गसंज्ञाया अभावात् । अङ्गस्येति च तत्राधिकारात् । उपसंख्यानाच्चैतानि छन्दोविषयाणीत्याहुः ।

तसौ मत्वर्थे । अर्थग्रहणमिति । स्वादिष्विति वर्तते तत्रैवं संबन्धः क्रियते । मतौ यः स्वादिर्वर्ततइति । शब्दे च वृत्त्यसंभवात्तदर्थवृत्तिर्विज्ञास्यते इति प्रश्नः । इहैव स्यादिति । मतौ स्वादाविति सामानाधिकरण्येन मुख्यकल्पनयासंबन्धे संभवत्यर्थ

न् । इह न स्यात् । पयस्वी यशस्वी । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति यस्मान्प्रत्ययस्तेन समानार्थस्तस्मिंश्च । यद्यर्थग्रहणं क्रियते । पयस्वान् । अत्र न प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि मतुब् मतुबर्थे वर्तते । मतुबपि मतुबर्थे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणो भवति सोप्यानीयते ॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ २० । उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥ बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येवं दृक्षः प्लक्षः । अत्रापि प्राप्नोति । बह्ववस्तेर्थाः मूलं ।

ग्रहणं न लभ्यत इति भावः । पयस्वानिति । मत्वर्थीयप्रकरणेऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद् विनिना मतुब् न बाध्यते । नहि मतुबिति । उपलक्षणस्यान्योपलक्षणे चरितार्थत्वात् स्वतः कार्यं प्रति निमित्तत्वावगमाभावात् । मतुबपीति । अस्यास्मिन्निति मतुपोर्थः । स च विन्नादीनामिव मतुपोपीति भावः । तद्यथेति । अयमत्रार्थः यत्र रूपान्तरेणोपलक्षणत्वं रूपान्तरेण च कार्ययोगः प्रतिपाद्यते तत्रोपलक्षणस्याप्युपलक्ष्यरूपसद्भावे सति कार्ययोगो भवति । तद्यथा । देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते सति ब्राह्मण्ये देवदत्तस्याप्यानयनं भवति। कार्यनिमित्तरूपान्तराभावे तु न भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः । यथा देवदत्तशाला भिद्यतामिति।

अयस्मयादीनि । आनन्तर्याद्भसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह । उभयसंज्ञान्यपीति । ऋक्वतेति । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति । जश्त्वविधानार्थपदसंज्ञाबाधनाय भसंज्ञाप्रवर्तनात् तन्निबन्धनकार्याभावः ।

बहुषु बहुवचनम् । केषु बहुष्विति । जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । जातेः प्रातिपदिकार्थत्वे तस्या एकत्वाद्बहुत्वासम्भवात्तत्सहचरितद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रयणीयम् । ततश्च वृक्षइत्यत्रावयवगतबहुत्वसद्भावात्स्याद्बहुवचनमिति भावः । अत्रोत्तरम् । अर्थेष्विति । अस्याप्ययं भावः । द्रव्यं पदार्थस्तत्राभिधेयगतमेव बहुत्वमाश्रीयते वृक्षशब्दस्य चावयवी वाच्यो न त्ववयवाः । आकृतिपक्षेपि प्रत्यासत्त्या तदाधारद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रीयते न त्ववयवगतम् । दारा इत्यादौ त्ववयवावयव्यभेदविवक्षायां बहुत्वमाकृत्याधारगतमेव बहुवचनवाच्यमित्यदोषः । इतरोऽपरिज्ञातामिप्राय आह । यद्येवमिति । अर्थशब्दो भवता वस्तुपर्यायः प्रयुक्तः । मूलादीनि च बहूनि वस्तूनि म-

स्कन्धः फलं पलाशमिति। एवं तर्हि एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः। येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु। केषु च स्वादयो विधीयन्ते। कर्मादिषु। न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थाः। के तर्हि। एकत्वादयः। एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः। कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्वे इति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। नह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। इह च इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति। बहुषु बहुवचनमित्येष योगः परः करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। इह च बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते नह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति। तन्न। अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः। कथम्। इह कदा चित् गुणो गुणिविशेषको भवति। तद्यथा। शुक्लः पट इति।

न्यते। एवं तर्हीति। अयमर्थः। नेदं स्वातन्त्र्येण विधायकं किं तर्हि विहितानामनेन नियमः क्रियते। बहुवचनादिभिर्निषन्नशब्दसंज्ञाभिः सुप्तिङोत्र प्रत्याय्यन्ते। तेषां च शास्त्रान्तरेण स्थिते विधाने इदमारभ्यमाणं नियमाय भवति। न त्विदमेव विशिष्टार्थानुवादेन सुप्तिङोर्विधायकमित्येतच्छब्दसंज्ञा एता इत्यनेन प्रदर्श्यते। येष्वर्थेष्विति। क्वचित्तु पाठः एवं तर्हि येष्वर्थेष्विति। एकवचनमित्यादि तु भाष्यं नास्त्येव। अयमर्थः। पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः। तथा हि। दधि पश्येत्यादौ विभक्तिश्रवणमन्तरेणापि पञ्चाप्यर्थाः प्रतीयन्ते स्वार्थादयः। विभक्तयस्तु तं चिह्नीतकत्वेनापेक्षन्ते। तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति संख्यायां कर्मादिषु च सिद्धा एव स्वादयः। अनेन तु नियम्यन्ते। तत्र कर्मादिस्तत्कार्थसमवेत एव बहुत्वे बहुवचनं भवति न त्ववयवगते। नवै कर्मादय इति। अनभिहितइति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्कर्मादीनां नैव विभक्तिवाच्यत्वमिति मन्यते। तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहितेषु गतार्थत्वाद्द्वितीयादीनां प्रसङ्ग एव नास्ति किमनभिहिताधिकारेण। एकत्वादिष्वपीति। वाक्येवाक्यत्वे सति महावाक्यं संपद्यते। कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वं तत्रैकवचनमित्यादि। स तर्हीति। बहुत्वे इत्येवमित्यर्थः। एके मन्यन्तइति। प्रातिपदिकार्थे ऐकत्वमप्यस्ति बहुत्वं च। द्व्येकयोरित्यत्र च विशेषानुपादानाद्यावत्कश्चिदेकशब्दार्थः तस्य ग्रहणेन भाव्यम्। तत्र परत्वादेकवचनप्रसङ्गः। इह चेति। इह यदि द्व्येकयोरिति योगात्परोयं योगः क्रियते तदा विशेषाभावाद्वैपुल्यरूपस्यापि बहुत्वस्य ग्रहणे सति परत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः। गुणिविशेषकइति।

कदा चिच्च गुणिना गुणोऽव्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावद् गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं गुणगुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये षष्ठी । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः । किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेषयिष्यामः । कथम् । एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् । कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोः । बहुषु बहुवचनम् । केषां बहुषु । कर्मणामिति । कथं बहुषु बहुवचनमिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् । न वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं बहुरीदनो बहुसूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति न स दोषो भवति । यदप्युच्यते । इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यावाची । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नयः । एकहलानि । एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा सधमादोद्युम्न एकास्ताः । अन्यार्थ इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदमु-

अत एववचनादनित्यस्तृजकाभ्यां कर्तरीति षष्ठीसमासप्रतिषेधः । शेषषष्ठ्या वा समासः । सामानाधिकरण्यमिति । मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा । तदा नान्तरेणेति । गुणिवाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते गुणः प्रतीयते नान्यथेत्यर्थः । द्रव्ये षष्ठीति । षष्ठीग्रहणं व्यतिरेकविभक्तेरुपलक्षणार्थम् । गुणिनो ह्याधारत्वविवक्षायां सप्तम्यपि भवति । यथेवेह कर्मणि या संख्येति । कथमिति । बहुत्वस्यैकत्वाद्बह्वाविति भाव्यमिति प्रश्नः । एतदेवेति । आश्रयगतं बहुत्वं बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः कृतः । तस्यैतत्प्रयोजनं भिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यात् । एकाश्रयवर्तिनो वैपुल्यरूपस्य मा भूदिति । एकशब्दोऽयमिति । द्व्येकयोरित्यत्र संख्यापदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यापि संख्यावाचिनो ग्रहणम् । द्वित्वैकत्वयोर्द्व्येकशब्दौ वर्तेते इति द्व्येकयोरिति द्विवचनेन निर्देशः । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । प्रसिद्धा च संख्येयार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्तानामुच्यते । किमर्थमिति ।

च्यते । सुप्तिङामविशेषेण विधानाद् दृष्टविप्रयोगाच्च नियमार्थं वच-
नम् * । सुपो ऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते । तिङो ऽवि-
शेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते । तत्रैतत्स्यादद्याप्यविशेषेण विधीयन्ते
नैव विप्रयोगो लक्ष्यते इति । दृष्टविप्रयोगाच्च । दृश्यते खल्वपि वि-
प्रयोगः । तद्यथा । अक्षीणि मे दर्शनीयानि पादा मे सुकुमारा इ-
ति । सुप्तिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नो-
ति । इष्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति
नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अथ तस्मिन्नियमार्थे स-
ति किं पुनरयं प्रत्ययनियम एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं ब-
हुष्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियमः । एकस्मिन्नेकवचनमे-
व द्वयोर्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र
प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुबन्तत्वात् * । तत्र प्रत्य-
यनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । उच्चैः नीचैरिति । किं
कारणम् । असुबन्तत्वात् । अर्थनियमे सिद्धम् * । अर्थनियमे सि-
द्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः । अथ वा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः । ननु
चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुबन्तत्वादिति ।
नैष दोषः । सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् । सुपां

लौकिकादेव प्रयोगाद्बहुत्वादिषु बहुवचनादीनां व्यवस्था भविष्यतीति प्रश्नः । सुप्तिङामिति ।
सुप्तिङ्विधानवाक्ये संख्याविशेषानिर्देशाद् विशेषानुपादानेन तेषां विधानमित्यर्थः ।
यद्यपीति । शास्त्रे ऽनुपात्तोऽप्यर्थः । प्रयोगादेव व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । सुपस्तावत् स्वार्थे
विधीयमानाः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादिलक्षणः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थ इति दर्शने
संख्यायां सिद्धाः । संख्याविशेषावगतिस्तु लोकात्सिद्धा । तिङोऽपि कर्तृकर्मणोर्विधीय-
मानाः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्वाचका भविष्यन्ति स्वभावतः । संख्याविशेषः प्रयोगदर्शना-
दवस्यते इति भावः । अक्षीणीति । द्वित्वेऽपि लोके बहुवचनं दृश्यत इत्यर्थः । विरुद्धः प्र-
योगो विप्रयोगः । तत्र प्रत्ययनियम इति । प्रत्यया विशिष्टायां संख्यायां नियता इति निः-
संख्येभ्यो ऽव्ययेभ्यस्तेषामनुत्पादात्पदत्वाभावात्तन्निबन्धनकत्वाद्यभावप्रसङ्गः । अर्थनियम
इति । अर्थानियतात्प्रतितेषुवचनान्तराभावः । प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योऽपि सिद्धा इत्य-
त्यर्थः । सुपामिति । कर्मणि द्वितीयेत्यादेः प्रकरणस्य बहुषु बहुवचनमित्यादेस्स्वादिसूत्रे-
ण सहैकवाक्यता । तिङर्थस्त्विह तस्माद्भेदेन सूत्रद्वयमुपात्तम् । तत्रैकस्मिन्कर्मणीत्येवं

संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च। तथा तिङाम्। प्रसिद्धो नियमस्तत्र। प्रसिद्धस्तत्र नियमः। नियमः प्रकृतेषु वा। अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः। के च प्रकृताः। एकत्वादयः। एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु। बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय इति। यदयमव्ययादाप्सुप इत्यव्ययाल्लुकं शास्ति॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमाह्निकम्॥

कारके॥ २३॥ किमिदं कारके इति। संज्ञानिर्देशः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। इह हि व्याकरणे ये च एते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते। या वा एताः कृत्रिमाष्टिघुभसंज्ञाः। न चायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दः न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञा अन्यत्राविधानात्। संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः

गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्येन संबन्धे सति संख्या कर्मादयश्च सुपामर्था भवन्ति। प्रसिद्धो नियम इति। अर्थनियम इत्यर्थः। नियमः प्रकृतेष्विति। तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियत इत्यव्ययेभ्यः स्वादीनामव्यावृत्तिः। अथ वेति। भवतु प्रत्ययानां सामान्येन नियमस्तथापि ज्ञापकाद्व्ययेभ्यः स्वादिसिद्धिरित्यर्थः॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्त्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयमाह्निकम्॥

कारके। किमिदमिति। सप्तमीनिर्देशान्न तावत्संज्ञात्वेनाधिकारः। संज्ञाया भाव्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात्। अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादावपादानादिसंज्ञाविकलस्यापि कारकस्य ग्रहणं प्राप्नोति। षड्विधस्यैव चेष्यते। तद्व्यतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा नटस्य शृणोतीति प्रश्नः। संज्ञानिर्देश इति। सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः। किं वक्तव्यमिति। सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापक्ष इति भावः। नहीति। सुब्व्यत्यय उक्तः। न चायमिति। शास्त्रे लोके च प्रसिद्ध्यभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने

कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो निर्देशः* । कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोपि निर्देशः कर्तव्यः । साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीति अकारकस्य* । इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अकारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क्व । ग्रामस्य समीपादागच्छतीति । नैष दोषः । नात्र ग्रामो ऽपाययुक्तः । किं तर्हि समीपम् । यदा च ग्रामोपाययुक्तो भवति । भवति तदाऽपादानसंज्ञा । तद्यथा । ग्रामादागच्छतीति । कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्यब्राह्मणस्यपुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क्व । ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ।नैष दोषः। अयमकथितशब्दोऽस्त्येवासंकीर्तिते वर्तते । तद्यथा । कश्चित्कं चित्सञ्चच्याह । असावत्रा ऽकथितः । असंकीर्तित इति गम्यते । अस्त्यप्राधान्ये वर्तते। तद्यथा । अकथितो ऽसौ ग्रामे अकथितो ऽसौ नगरे इत्युच्यते यो यत्र

सप्तमी क्तेति भावः । संज्ञिनो निर्देश इति । यद्यपि वक्ष्यमाणा ध्रुवादयः संज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टसंज्ञी निर्देष्टव्यः । यत् क्रियायाः साधकं ध्रुवादि तत्कारकसंज्ञमपादानसंज्ञं च भवतीति। ननुसंज्ञापक्षे कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति । एकसंज्ञाधिकारात् । नैष दोषः । ध्रुवमपायइति योगविभागेन कारकसंज्ञा क्रियते। ततोपादानमिति अत्र कारकग्रहणमनुवर्तते ध्रुवमपायइति च तेन कारकं सदपादानसंज्ञमित्येवं समावेशः सिध्यतीति । अन्तरेणाप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यात्पर्याये सिद्धे समावेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं संप्रदानादिसंज्ञास्वपि समावेशो व्याखेयः। समावेशस्य च प्रयोजनं स्तम्बेरम इत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वात्कृदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः । ग्रामस्य समीपादिति । यथा यो वृक्षशाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ पतति। एवं यो ग्रामसमीपादागच्छति। ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चापाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति । आगमने तु निवर्तकत्वाभावः।समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात्। नात्र ग्राम इति ।समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापाययोगो नास्ति । स हि संश्लेषपूर्वकः । संश्लेषश्च सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विवक्षितो न ग्रामस्येत्यर्थः । ग्रामात्समीपादिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्रामस्यैव सामीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यम् । सञ्चच्येति । वर्जयित्वेत्यर्थः । वर्जने प्रतिषेध इति ल्यावादेशाभावः । वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु ब्राह्मणस्य पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य । तद्यदेति । अप्राधान्यस्य प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणे ऽपि पुत्रव-

प्रधानो भवति । तद्यदा अप्राधान्ये ऽकथितशब्दो वर्तते तदैष दोषः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्त्रं पन्थानं पृच्छतीति । अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति *। अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति । क । वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पततीति । न वा ऽपायस्याविवक्षितत्वात् *। नवाएषदोषः । किं कारणम् अपायस्याविवक्षितत्वात् ।नाचापायो विवक्षितः । किं तर्हि सम्बन्धः । यदा चापायो विवक्षितोभवति भवति तदा ऽपादानसंज्ञा । तद्यथा । वृक्षात्पर्णं पततीति। सम्बन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कं कस्य वा कुररस्य वेति । अयं तर्हि दोषः । कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्त्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारकमिति । अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः *। अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते करणं कारकमधिकरणं कारकमिति । सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रिया-

---

ज्ञावात् । पन्था ह्यीप्सिततमत्वात्प्रधानं न पुत्त्रो नापि ब्राह्मणः । वृक्षस्य पर्णमिति । ग्रामस्य समीपादित्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावान्नास्ति ग्रामस्यापाययोगः । इह त्वर्थान्तरस्यातिदेशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः । न वाऽपायस्येति । पर्णविशेषणत्वे नैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथा हि । वृक्षमजहत्यपि पर्णे शाखास्थे भूमिं स्पृशति वृक्षस्य पर्णं पततीति प्रयोगो भवति । सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य । नज्ञायतइति । शब्देनासमर्पणात्सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु वृक्ष एव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते । कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अप्रधानवाच्यकथितशब्दाश्रय णइति भावः । अन्वर्थसंज्ञेति । महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । यद्विशेषदर्शनात्तदनुरूपा तेषां संज्ञा क्रियते । करोतीति कारकमिति । साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयते इति क्रियाया निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञा ऽपादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । करोतीति कारकमिति यद्याश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् । कर्तृशब्द इति । कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । स्वव्यापारेसर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानाद्द्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्त-

भेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः * । सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात् । पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकंकारकं प्रति प्रतिकारकम् । कोसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः * । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् । द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः * । द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एषो ऽधिकरणस्य पाकः । एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् । एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियाकरणस्य पाकः * । एधाः पक्ष्यन्त्याविक्लित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः । एतत्करणस्य कर्तृत्वम् । उद्यमननिपातनानि कर्तुश्छिदिक्रिया * । उद्यमननिपातनानि कुर्वन्नेव देवदत्तश्छिनत्तीत्युच्यते । तत्र तदा छिदिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुश्छेदः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् । यत्तन्न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् * । यत्तत्समाने उद्यमने निपतने च परशुना छिद्यते न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इतरथा ह्यसिद्धणयोश्छेदने ऽविशेषः स्याद् । यो हि मन्यते उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति छिनत्तीति असिद्धणयोश्छेदने न तस्य विशेषः

नात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः । सम्भवनक्रियामिति । ग्रहणक्रियामित्यर्थः । धारणक्रियामिति । स्थिरत्वादाक्रियासमाप्तेस्तण्डुलानां धारणमित्यर्थः । एधाः पक्ष्यन्तीति । भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसम्भावनापेक्षः । कर्त्रा हि सम्भावितक्रियाः नियुज्यन्ते । नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव । नत्वत्र भविष्यन्निर्देशस्तन्त्रम् । अनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वा तद्रूपासङ्गात्करणादिव्यापारे पचेर्वृत्तिर्द्रष्टव्या । यत्तन्न तृणेनेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारावेशनिदर्शनाय दर्शयति ।

स्याद् यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत । अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः * । अपादानादीनां तु कर्तृत्वस्या ऽप्रसिद्धिः । यथा हि भवता करणादीनां कर्तृत्वं निदर्शितं न तथा ऽपादानादीनां निदर्श्यते । न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रयाच संज्ञा भविष्यति । तद्यथा । बलाहकाद्विद्योतते विद्युत् । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत इति । किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति । एवं तर्हि न ब्रूमो ऽपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय । किं तर्हि संज्ञाया अप्रसिद्धिः । यावता सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च । तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति । अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा इत्येव । यथा पुनरिदं भवता स्थाल्याः कर्तृत्वं निदर्शितं संभवनक्रियां च धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्व-

---

न तथेति । नह्यपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीतिप्रयोगोस्ति । बलाहकादिति । निःसरणाङ्गे विद्योतने ऽत्र द्युतिर्वर्तते पृथग्भावश्च विवक्षित इत्यपादानत्वम् । स्थित्यङ्गे द्योतने ऽत्र द्युतिर्वर्तते । बलाहके स्थित्वा ज्योतीरूपा विद्युद् विद्योतत इत्यर्थः । बलाहक इति । विद्युतो बलाहकस्य चाभेदविवक्षायामयं प्रयोगः । पर्याप्तमिति । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात् । ग्राम आगच्छतीत्यर्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवसायात्प्रयोगाभावः । एवं ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चापादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्तते । वस्तुतस्त्वपादानस्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोस्ति सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीयमानोपि ,व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्धनम् । यथा प्रविश पिण्डीमिति । परत्वादिति । अपादानादीनामवकाशः यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति । कर्तृसंज्ञाया अवकाशो देवदत्तः पचतीति । ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावान्नास्ति कर्तृसंज्ञावियुक्तो ऽपादानादिसंज्ञानामन्यत्रावकाशः । सत्यमेतत् । पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र च न्यायाभासेनैव भाष्यम् । अन्यथा पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । उक्तं स्वातन्त्र्यविव-

तन्त्रेति। क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात्। यत्तत्प्रक्षालनं परिवर्तनं वा नवा एवमर्थं। स्थाल्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति किं तर्हि संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति तत्र चासौ स्वतन्त्रा। एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा। कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा। ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति तत्रासौ स्वतन्त्रा। क्वेदानीं परतन्त्रा स्यात्। एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा। तद्यथा। अमात्यानां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं व्यवाये स्वातन्त्र्यम्। किं पुनः प्रधानम्। कर्ता। कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति। यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति। ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या अनेनार्थः अधिकरणं कारकमिति। नहि कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम्। उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवतः। कथम्। एकद्रव्यसमवायित्वात्। तद्यथा गार्ग्यो देवदत्त इति। नहि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम्। उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात्। एव तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते तस्या

क्षायां कर्तृसंज्ञा। यथा स्थाली पचतीति। उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु न्यग्भावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्ये न प्रयुङ्क्ते। यथाराजसन्निधौ तदनुपयोगि स्वकार्यममात्या नारभन्ते। न वा एवमर्थमिति। प्रक्षालनाद्यभावेऽपि पाकनिष्पादात्तेषां तत्रानङ्गत्वात्। किं पुनः प्रधानमिति। सामग्रीतः क्रियोत्पादात्सर्वेषां तत्र सामान्यात्कस्य चित्प्राधान्यमिति भावः। कर्ता प्रवर्तयितेति। तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्करणादीनां तस्य च प्रागन्यतः शक्तिलाभात्प्रतिनिध्यदर्शनात्करणाद्यभावेऽप्यास्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात्कर्तृरहितानां करणादीनामदर्शनात्प्राधान्यं कर्तुरित्यर्थः। उभौ चान्योन्यविशेषकाविति। ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वे न प्रकल्पेते इत्यर्थः। एवंतर्हीति। सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी क्रिया। ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम्। अवान्तरव्यापारविवक्षायां तु करणादिरूपत्वम्। यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वं भेदविवक्षायां त्वयमस्यामियमस्माज्जनयतीत्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते। कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति। स्वतन्त्रः कर्तेत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये

निर्वर्तकं कारकम् । अथ वा यावद्ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारके इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारके इति । इतरथा हि कारकेष्विति ब्रूयात् । कारके ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥ ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन । नैतदस्ति । करणसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति । इदं तर्हि ग्रामादागच्छन्कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्त इति । अत्राप्यधिकर-

---

लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वतः स्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते । यत्र च शक्तीनां निमित्तनिमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा धनुषा विध्यतीति विनाप्यायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा । असिश्छिनत्तीति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा । तदा तु तैक्ष्ण्यादीनां करणत्वम् । तैक्ष्ण्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् । तैक्ष्ण्यमेव हि विवक्षावशाद्द्विधावतिष्ठते । कर्तृत्वेन करणत्वेन च । वस्तुस्थित्या त्वेक एवार्थोऽतेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते । अथ वेति । क्रियात्र सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति । विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियायां विषये यद्ध्रुवमित्यादि वस्तु संपद्यते । एवं च कृत्वेति । निर्द्धारणसप्तम्यां हि कारकेष्विति वाच्यम् । निर्द्धारणस्यानेकाश्रयत्वात् । कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ॥

ध्रुवमपाये । ध्रुवग्रहणमिति । अध्रुवस्य परत्वात्संज्ञान्तरं प्रवर्तिष्यते इति प्रश्नः । शकटेनेति । अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा प्राप्नोति । करणसंज्ञेति । यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः । इदं तर्हीति । ननु कंसपात्री साधनमेवागमने न भवति भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरणसंज्ञेति कडारसूत्र उक्तम् । एवं तर्हि वस्तुस्थित्यात्रागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तं हरिणा । चङ्क्रम्यमाणोधीष्वात्र जपंश्चङ्क्रमणं कुरु । तादर्थ्यस्याविशेषेपि शब्दाद्भेदः प्रतीयत इति । तत्र कंसपात्रो भुजे साधनत्वात्तद्द्वारेणागमनस्यापि भवत्येव साधनम् । अत्रापीति । शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते इति तत्प्रयुक्तयैव संज्ञया भाव्यम् । यथा भोक्तुं ग्राममभिनिविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भ-

येत्वेतेत्यन्तं गतियुक्तास्तत्र कथम्। धावतः पतितस्त्वरमाणात्पतित इति। अत्रापि न वा ऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादित्येव। कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात्। सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा। अलोमिका एडका। अनुदरा कन्येति असतश्च विवक्षा भवति। समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः॥ २५॥ अयंयोगः शक्यो ऽवक्तुम्। कथं वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायतइति। इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति। स पश्यति यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येव सिद्धम्। इह चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायतइति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चोराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधबन्धनादिपरिक्लेशा इति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम्। भीत्रार्थानाम्॥

या न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं तत्रैतदुक्तं युज्यते। यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाध्रौव्यमिति प्रश्नः। अत्रापीति। सरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम्। तत्र देवदत्तकर्तृकेपाते पूर्वोक्तन्यायाद्ध्रुवमेवेत्यर्थः। कथं पुनरिति। शब्दोपात्तमपि सरणं द्रव्योपलक्षणार्थत्वादध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः। अलोमिकेति। अल्पत्वाल्लोम्नां तत्कार्याकरणादेवमुच्यते। असतश्चेति। निदर्शनार्थमिदमुच्यते। यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः। समुद्रः कुण्डिकेति। कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रत्वं विवक्षितं समुद्रस्य वा सुतरत्वात्कुण्डिकात्वम्। विन्ध्यो वर्धितकमिति। पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम्। मेषो मेषादपसर्पतीत्यत्रैकस्यमेषस्य कर्तृत्वविवक्षा परस्यापादानत्वविवक्षा। यदा तु मेषावपसरत इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम्॥

भीत्रार्थानाम्। कथमिति। भयमाकुलीभावः त्राणमनर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति मुख्योऽपाय इति प्रश्नः। प्रेक्षापूर्वकारीति। बुद्धिव्यवस्थापितोत्रापायोऽस्तीति भावः। तन्निवृत्त्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्तन्तइत्युपात्तविषयमेतदपादानम्। चोरेभ्यस्त्रायतइत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः। चोरमध्यगतस्यापि त्राणे चोरसंपर्कफलस्यवधबन्धनापहरणादेर्निवर्तनात्तेभ्यो निवर्तयतीत्युच्यते। वारणार्थानामीप्सित इत्यनेनात्रापादानसंज्ञा न प्राप्नोति चोराणामनीप्सितत्वात्। सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम्॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमध्ययनात्पराजयते इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखमध्ययनं दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा इति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥ किमुदाहरणम् । माषेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न माषाः कथं तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । तस्यापि माषा एवेप्सिताः । आतश्चेप्सिताः यदेभ्यो गा वारयति । इह कूपादन्धं वारयतीति कूपे ऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । नहि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि । अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः पश्यत्ययमन्धः कूपं मा प्रापदिति । अथ वा यथैवास्यान्यत्रापश्यत ईप्सा एवं कूपे ऽपि । इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवके ऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति ।

पराजेः । पराजिः क्वचिदभिभवे वर्तते यथा शत्रून् पराजयते इति । इह त्वसोढग्रहणान्ग्लानोभाववृत्तिर्गृह्यते । अध्ययनात्पराजयते ग्लायति । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । अत्र चार्थे ऽकर्मकत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यानं निवृत्त्यङ्गे पराजये पराजेर्वर्तनात् ॥

वारणार्थानाम् । किमुदाहरणमिति । अव्याप्तिं मन्यमानस्य प्रश्नः । भवेद्यस्येति । यस्यात्मीया माषास्तस्य न ईप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं मन्यते । यस्य त्विति । यस्यात्मीया गावः परकीयास्तु माषास्तस्य न त ईप्सिताः । तस्यापीति । ईप्सिशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रूढिशब्दः । तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मा नशन्नेते इत्येतेभ्योसौ गा वारयति । माषा एवेति । एवकारो भिन्नक्रमः । ईप्सिता एवेत्यर्थः । कूपादिति । अन्धसंबन्धे कूपस्य न विनाशो नापि राजभयमिति प्रश्नः । कस्तर्ह्यन्ध इति । तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तस्येप्सितत्वं मन्यते । तस्यापीति । वारणक्रिययाप्तुमिष्ट इत्यर्थः । अथ वेति । ईप्सित इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याक्षेपान्निवार्यमाणस्यान्धस्य गमनादिक्रियया कूप आप्तुमिष्टो भवतीति प्रवर्तते ऽपादानसंज्ञा । अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेप्सा तदाह । अन्यत्रापश्यत इति । अन्धस्येत्यर्थः । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । इदानीमतिप्रसङ्गमुद्भावयति । इहाग्नेरिति । कर्मसंज्ञात्रेति । परत्वादिति भावः । कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्यो ऽन्ये धातवः । अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् ।

णसंज्ञाबाधिका भविष्यति । इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति कुड्यस्य पिण्डः पततीति । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् * । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जुगुप्सा । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्बीभत्सते । विराम । धर्माद्विरमति । धर्मान्निवर्तते । प्रमाद । धर्मात्प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति । इदं चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् धर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्बीभत्सते इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखो ऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् । इह धर्माद्विरमति धर्मान्निवर्तते इति । धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति । इह य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किंचिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् । इह च सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान् भवति स ए-

---

वति न तु भुज्यपेक्षया ऽधिकरणसंज्ञा । वृक्षस्येति । अस्त्यत्रापाय इति भावः । नन्वत्र कारकत्वाभावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावाच्च । सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः । सुज्ञानत्वात्पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणायमर्थो नोक्तः । अन्ये त्वाहुः । सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो लभ्यते असति तु तस्मिन् पातमात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात्कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् । जुगुप्सेति । संश्लेषपूर्वको विश्लेषो ऽपायः स चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः । कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठी प्राप्नोति । यथा नटस्य शृणोतीति । सांकाश्यकेभ्य इति । पञ्चमी विभक्ते इत्यनपेक्ष्य वचनम् । अत्र यतश्च निर्धारणमिति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः । न वक्तव्यमिति । साधकतमं करणमिति तमग्रहणेन स्वरितेनाधिकार इत्यधिकः कारोधिकार इत्यस्याश्रयणेन च बुद्धिव्यवस्थितापायाश्रया ऽपादानसंज्ञा प्रवर्तते । अधर्माज्जुगुप्सत इति । जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्तन्ते । संभिन्नबुद्धिरिति । धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः । यस्तैरिति । तैः सांकाश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वाद्यः साम्यमवगतवान्स प्रकर्षाश्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । त्रिविधं चेदमपादानम् । निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति । तत्र निर्दिष्टविषयम् ।

तत्प्रयुङ्क्ते । गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते ऽध्रुवत्वात् * । गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । रथात्प्रवीतात्पतितः । अश्वाच्चलात्पतितः । सार्थाद्गच्छतो हीन इति । किं कारणम् । अध्रुवत्वात् । न वा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । नात्राध्रौव्यं विवक्षितम् । किं तर्हि । ध्रौव्यम् । इह तावदश्वाच्चलात्पतित इति यत्तदश्वे ऽश्वत्वमाशुगामित्वं तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम् । रथात्प्रवीतात्पतित इति यद्रथे रथत्वं रमन्तेऽस्मिन् रथ इति तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम् । सार्थाद्गच्छतो हीन इति यत्तत्सार्थे सार्थत्वं सहार्थीभावः तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् ।

यत्र धातुना ऽपायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः यथा ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह । यथा बलाहकाद्विद्योतत इति । निःसरणाङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते । यथा कुसूलात्पचतीत्यादौ अपादानाङ्गे पाके पचिर्वर्तते । अपेक्षितक्रियम् । यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते । यथा सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । गतियुक्तेष्विति । अचलं ध्रुवमेकरूपंचेति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते । अश्वात्त्रस्तादिति । त्रासपूर्वके परिस्पन्दे ऽनेकार्थत्वाद्धातूनां त्रसिर्वर्तते त्रस्तश्चाश्वः पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन संबन्धः पश्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवताश्वस्य नास्ति । न वेति ।अयमर्थः । ध्रुवमेकरूपमुच्यते तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते । न त्वनवच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाते त्रस्तस्याप्यश्वस्यापायानावेशाद् ध्रुवत्वम् । देवदत्तस्य त्वपायावेशादध्रुवत्वम् । अथ वाश्वस्य त्रस्तत्वाद्यदध्रौव्यं तत्प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथाहि । कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः । स च श्रुतिप्रापित उच्यते । पश्चाद्विशेषणेन वाक्यीयः संबन्धस्ततश्चाश्वात्पतित इति संबन्धेनारत्यश्वस्याध्रुवत्वम् । पश्चात्त्रस्तत्वेन संबन्धे सत्यप्यध्रौव्येऽन्तरङ्गा संज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्य सत्यप्यपादानत्वे सामयिकी विभक्तिः । सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्ततेऽनत्वनियमेन । अथवा त्रस्तस्याप्यपादानत्वं सत्यपि त्रासादौ चलेऽध्रुवत्वे पातं प्रति ध्रुवत्वात् । यथोक्तं प्राक् । आशुगामित्वमिति । अयमर्थः । व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्वमितितदपेक्षया ऽध्रौव्यं नाशङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्त्यध्रौव्यम् । आशुगामित्वशब्देनैकार्थसमवायात्साहचर्यादश्वत्वमेवोच्यते । यद्यपीति । यत्र क्रि-

अस्नावपि तर्हि बाधिका स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं कर्मणो यदीप्सितमिति । ईप्सितमिति ईप्सितेप्सितमिति वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् * । वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव सिद्धम् । अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं माषेभ्यो गा वारयतीति । पश्यत्ययं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवः सस्यविनाशः सस्यविनाशे ऽधर्मश्चैव राजभयं च । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादन्तर्धत्त इति । पश्यत्ययं यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वेति स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥ उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य शृणोति ग्रन्थिकस्य शृणोति । उपयोग इत्यप्युच्यमाने ऽत्र प्राप्नोति । एषोपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगः यदारम्भका रङ्गं गच्छन्ति नटस्य श्रोष्याम इति । ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते सर्वश्चोपयोगः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो य उपयोग इति । कश्च-

---

ईप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्मसंज्ञा । अस्नावपीति । कारकाधिकारे प्रकर्षो न विवक्ष्यते इत्यतन्त्रं तमनिर्देशं मन्यते । कर्मणो यदीप्सितमिति । तत्र कर्मसंज्ञा निमित्तमेवापादानसंज्ञाया इति माणवके प्रवर्तते । ततस्तस्येप्सितस्याग्नेरपादानसंज्ञेत्यर्थः । ईप्सितेप्सितमिति । वारयितुर्यदीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । शेषषष्ठ्या चात्र समासः । अन्यथा क्तेन च पूजायामिति निषेधः स्यात् । कर्तुरिति । प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यत एव । तत्र द्वयोः संज्ञयोः सावकाशयोः परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । अन्तर्धत्ते इति । तिरोभवतीत्यर्थः ॥

आख्यातोपयोगे । उपयोगो व्यापारः स चाविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति । उपयोग इति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं सामाजिकस्थानम् । आरम्भका यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रकर्षगतिरिति । व्यापारमात्रे लब्धे उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद्

साधीयः । योग्यन्यार्थयोः । अथ वा उपयोगः को भवितुमर्हति यो नियमपूर्वकः । तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते यएते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति । किं पुनराख्यातानुपयोगि कारकमाहोस्विदकारकम् । कश्चात्र विशेषः । आख्यातानुपयोगि कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः * । आख्यातानुपयोगि कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यकारकम् । अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् * । यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् । अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगि कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिगणनं तत्र क्रियते । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामिति । अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादधीत इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । सन्ततत्वात् । अथ वा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं गोमयाद्वृश्चिको जायते । गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्त-

---

ग्रहणं स उपयोगः । अथ वेति । उपयोगशब्दस्यैवायमर्थो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । किं पुनरिति । उभयथा संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । यद्यपक्रामतीति । यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे तद्भवति एवं शब्देपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । संततत्वादिति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः । अथवेति । यथा ज्वालारूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीयमानं संततं तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि संततान्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा चोक्तम् । वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते । कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थित इति ।

जनिकर्तुः । अपक्रामन्ति ता इति । लोकप्रसिद्ध्याश्रयेणैतदुच्यते । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छतीत्युच्यते । तर्काश्रयास्तु प्रक्रिया भिद्यन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाण्वादिसमवेतं कारणेभ्योऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्यापक्रमः सांख्यदर्शने प्याविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमान्नास्त्यपक्रमः ।

इति । अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथ वान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रामन्ति तास्तस्मादापः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथ वान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ ३२ कर्मग्रहणं किमर्थम् यमभिप्रैति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कर्म निमित्तत्वेनाश्रीयते । अथ यंसग्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने अभिप्रयतएव सम्प्रदानसंज्ञा प्रस-

---

यदीति । यद्यतोपक्रामति तत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसिद्धम् । इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः । संततत्वादिति । अविच्छेदादित्यर्थः । यथा बिलाद्दीर्घभागो भोगी निष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः । अथ वेति । क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा परिणामपक्षं वाश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः । ननु सतो जन्मायोगादसतश्च कर्तृत्वासंभवात्पक्षान्तराभावाच्च कथमङ्कुरो जायतइति प्रयोगः । नैष दोषः । बुद्धिव्यवस्थापितस्यार्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात् ।

भुवः प्र । सन्ततत्वादिति । सादृश्यनिबन्धनतत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपलम्भादित्यर्थः । अथवेति । वस्तुतश्च भेद एवापामिति भावः ।

कर्मणा यम् । कर्मग्रहणमिति । उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् । यतो गोर्दानक्रियया करणभूतया ऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तत्र परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव संप्रदानसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । कर्मण एवेति । सत्यप्युभयसंभवेन्तरङ्गत्वात्कर्मण एव गवादेः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यात्तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गव्यवहारः । ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणीत्यारम्भोनर्थकः स्यात् । तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः । अथेति । अध्याहारेणापि सर्वनामद्वयार्थो लभ्यत इति प्रश्नः । अभिप्रयतएवेति । श्रुतपदार्थसंबन्धेनैव निराकाङ्क्षत्वे ऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृसंज्ञायास्त्वकर्मको धातुरवकाशः स्यात् । ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयतइति स्यात् । ननु शिष्यस्य

ज्येत । यंग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । यंग्रहणाद-
भिप्रयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भंक्ष्यते । अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् ।
कर्मणा यमेति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति
तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां ददातीति । इह न स्यादुपाध्या-
याय गामदादुपाध्यायाय गां दास्यतीति । अभिप्रग्रहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदि-
कर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागादा-
भिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं भवति । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात् । श्राद्धाय निगर्हते । युद्धाय सन्नह्यते । पत्ये
शेते इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कथम् । क्रियां हि
नाम लोके कर्मेत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि किं
कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रि-
मे सम्प्रत्ययो भवति । क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति कर्तुरी-
प्सिततमं कर्मेत्युच्यते । कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा
स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया । सन्द-

कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मसंज्ञा । नैष दोषः । कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणे-
नोपलक्षणात् । तथा च सार्थीयत इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः । निर्भंक्ष्य-
त इति । आक्रक्ष्यत इत्यर्थः । एतीति । कर्मणायमेति गच्छति प्राप्नोति संबध्ना-
तीत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः । आभिमुख्य इति । उपसर्गद्वयोपादान-
सामर्थ्यात्कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयत इत्यर्थः । ननु यथा तेन दीव्यतीत्यादौ संख्याका-
लयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत्कालस्याविवक्षा भविष्यतीति किमुपसर्गद्वयोपादानेन ।
एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः ।
श्राद्धायेति । श्राद्धं निन्दति नास्तिकत्वादित्यर्थः । युद्धायेति । युद्धविषयं संनह-
नपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः । पत्ये शेत इति । पतिमुपसृत्य शेते इत्यर्थः । न
सिध्यतीति । क्रियान्तरानुपादानादिति भावः । कथं च नामेति । क्रियान्तरानुपा-
दाने एकस्या एव क्रियायाः कर्मकरणभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः ।
क्रियापीति । प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः प्रविश पिण्डीमित्यादाविवेत्यर्थः ।
यदा तु संदर्शनादयो धात्वर्थाङ्गत्वेन विवक्ष्यन्ते तदा संप्रदानसंज्ञा अन्यदा तु कर्मसंज्ञैव
यथा कटं करोतीति । सा च भेदाभेदविवक्षाप्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयैवाश्रीयत-

र्शनक्रियया प्रार्थयतिक्रियया ऽध्यवस्यतिक्रियया च। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति। स बुद्ध्या तावत्कं चिदर्थं पश्यति संदृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसायः अध्यवसायआरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौफलावाप्तिः। एवं क्रियापि कृत्रिमकर्म। एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा। पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते रुद्रायोपक्रियतइति॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः॥ ३७॥ किमेत एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः। किं चातः। यद्येकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते। अथ नानार्थाः। कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम्। एवं तर्हि नानार्थाः। कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति। नह्यकुपितः क्रुध्यति। न वाऽकुपितो द्रुह्यति। न वाकुपित ईर्ष्यति। न वाकुपितोऽसूयति॥

इति प्रयोगस्यासंकरः। कर्मणः करणसंज्ञेति। एतच्छन्दोविषयम्। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति यथाप्राप्तमपि प्रयोगो भवति। पशुना रुद्रं यजतइति। रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं त्यजतीत्यर्थः। कैश्चिदन्वर्थसंज्ञयाविज्ञानाद्ददातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम्। दानं च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यज्ञायि। तदुभयमप्ययुक्तम्। अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात्। तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम्। तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते न शूद्राय मतिं दद्यादिति। खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति च।

क्रुधद्रुह। किमेतइति। ननु लोकव्यवहारादेवार्थावगमात्संदेहानुपपत्तिः। एवं तर्हि चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरभेदविवक्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः। किमर्थमिति। एकेनैव धातुनार्थस्योपलक्षितत्वादन्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः। नानार्था इति। क्रोधो रोषः। द्रोहो ऽभिचारः। ईर्ष्या परगुणासहनम्। असूया परगुणविध्वंसनम्। कुपाविति। कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेतेषां साधारणमित्यर्थः। कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं यं प्रति कोप इति विशेषणमित्यर्थः। तेनेह न भवति भार्यामीर्ष्यतीति। परैर्दृश्यमानां न सहतइत्ययमत्रार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमत्रेर्ष्यायाः। नह्यकुपितः क्रुध्यतीति। ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाभावात्कथं पौर्वापर्यम्। एवं तर्हि प्रथमामनुद्भूतां कोपावस्थां द्वितीयां चोद्भूतां विकृतवाक्कायव्यापारानुमीयमानामाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः। न वा कुपितोद्रुह्यतीति। यत्र विषये संप्रदानसंज्ञेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया। अन्यथा व्यभिचाराभावं प्रतिकोपइति विशेषणमनुपादेयं स्यात्। भार्यामीर्ष्यतीति [illegible] अस्मान्द्वेष्टीत्य-

साधकतमं करणम् ॥४२॥ तमग्रहणं किमर्थम्। न साधकं करणमित्येवोच्येत। साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत। सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि। तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वास्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्बाधिका भविष्यन्ति। पराः परत्वादनवकाशत्वाच्च। इह तर्हि धनुषा विध्यति अपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति। तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा, लोकेऽभिरूपायोदकमानेयमभिरूपाय कन्या देयेति। न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति। तत्राभिरूपतमायेति गम्यते। एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते। सर्वाणि च कारकाणि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरिति तत्र साधकतममिति विज्ञास्यते। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अपाय-

---

च संप्रदानसंज्ञा न भवति द्विषेरक्रोधार्थत्वात्। अनभिनन्दने द्विषिर्वर्तते यथौषधं द्वेष्टीति ॥

साधक। तमग्रहणमिति। कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्नः। सर्वेषामेवेति। प्रकर्षगतिरुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते। तत्र वचनसामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः स्यात्। नन्वसति विशेषाश्रयणे करणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात्। तर्हि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परिहरतीति लभ्यते। न त्वनिष्टविषयपरिहारेणेष्टविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या। परत्वादनवकाशत्वाच्चेति। विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः। सावकाशत्वे सति परत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम्। इह तर्हीति। अत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात्। करणसंज्ञा ह्यपादानादन्यत्र सावकाशा। तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयलाभादुभयोर्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति। उदकमानेयमिति। कन्यादानार्थम्। न चानभिरूप इति। दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादानस्येति भावः। तरतमयोगो नास्तीति। कथं पुनः केवलयोः प्रत्यययोः प्रयोगः। नैष दोषः। प्रत्यानुकरणत्वात्। तत्रानुकरणाभ्यामनुकार्यौ प्रत्ययौ प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थौ लक्ष्यते। तत्रतमश्रुतिरेतज्ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते। सांकाश्यकेभ्य इति बुद्धिकल्पितोऽपायो न तु मुख्यः।

माचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः। तेनेहैव स्यात्। ग्रामादागच्छति। सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात्। कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। तथा ऽऽधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्माव्याप्तो भवति। तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति। गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात्। कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति॥

उपान्वध्याङ्वसः॥ ४८॥ वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः*। वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्रामे उपवसतीति। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नात्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोधिकरणम्। कस्य तर्ह्यनुपसर्गस्य। ग्रामेसौ वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥ ४९॥ तमग्रहणं किमर्थम्। कर्तुरीप्सितं कर्मेतीयत्युच्यमाने इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवके

यत्र कृत्स्न इति। सर्वैरवयवैः सह यत्रावयवी व्याप्त इत्यर्थः। गङ्गायामिति। गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभावान्न स्यादधिकरणसंज्ञा। अस्माज्ज्ञापकात्सामीप्यमाश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति। अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोतिशयः करणस्येति चेत्। यद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वं यथा स्थाल्या पच्यतइति। कारकान्तरापेक्षश्च करणस्यातिशयो न तु स्वकक्षायामित्यस्येन दीपिकया पथा व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वात्करणत्वं सिद्धम्॥

उपान्व। वसेरश्यर्थस्येति। अर्थशब्दो निवृत्तिवाची व्यधिकरणे षष्ठी। अशनस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः। अथ वा शीङोर्थः शयः न शयोऽशयः। तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थः। स्थाने हि शीङ् वर्तते यथा जलाशयइति। तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रार्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः। अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति। नात्रेति। विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकालां प्रत्याययितुमिदं प्रयुज्यते ग्रामउपवसतीति। तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः। उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षतइति कालेनैवास्यान्तरङ्गः संबन्धः। ग्रामादिना तु बहिरङ्ग इत्यर्थः॥

कर्तुरीप्सित। तमग्रहणमिति। असत्यपि तमग्रहणे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिध्यति तीप्सिततमस्यापीप्सितत्वसद्भावादिति प्रश्नः। माणवक इति। विशेषविहितत्वाद

ऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत। नैष दोषः। कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति। अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात्। इह पुनस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनादिति। इहोच्यते ओदनं पचतीति यथोदनः पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तेत। नैष दोषः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति। अथेह कथं भवितव्यं तण्डुलानोदनं पचतीत्याहोस्वित्तण्डुलानामोदनं पचतीति। उभयथापि भवितव्यम्। कथम्। इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति द्व्यर्थः पचिस्तण्डुलान्पचन्नोदनं निर्वर्तयतीति। इहेदानीं तण्डुलानामोदनं पचतीति द्व्यर्थस्यैव पचेर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति। इह कश्चित्कं चिदामन्त्रयते सिद्धं भुज्यतामिति। स आमन्त्र्यमाण आह प्रभूतं भुक्तमस्माभिरिति। आ-

---

पादानसंज्ञायाः। कर्मसंज्ञेति। परत्वात्। अग्नावपीति। अग्निमाणवकयोरीप्सितत्वसद्भावात्। कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतन्न तु निरवकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते। तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः इहेति। लोकः शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते। लोके प्रयुज्यमानत्वाच्छास्त्रे चोदाक्रियमाणत्वात्। द्रव्यान्तरमिति। ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारे प्रयुज्यमानत्वात्पचेश्च विक्लित्त्युपसर्जनविक्लेदनवचनत्वान्निर्वृत्तस्योदनस्य विक्लेदनान्तरकरणात्। ओदनार्था इति। गौणार्थाश्रयणेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोदनीयं मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विक्लित्तिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न भवतीति। विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः। तण्डुलान्पचतीत्युक्ते विकारान्तरमपि प्रतीयते। अथेहेति। उभयथा प्रयोगदर्शनात्प्रकृतिविकृत्योः साक्षादुपादाने तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यानुपपत्त्या विक्लेदनवचने तु पचौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगाद्द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च। निर्वर्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः। द्व्यर्थः पचिरिति। विक्लेदनोपसर्जने निर्वर्तने पचिर्वर्तते। तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः। तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वम्। प्रधानभूतक्रियापेक्षं त्वोदनस्य। द्व्यर्थस्यैवेति। तण्डुलानां संबन्धिनं विकारविशेषमोदनं विक्लित्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः। सा च विक्लित्तिः सामर्थ्यात्तण्डुलानामेवेति विज्ञायते। इह कश्चिदिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति

मन्त्रयमाण आह दधि खलु भविष्यति। पयः खलु भविष्यति। आमन्त्र्यमाण आह। दध्ना खलु भुञ्जीय पयसा खलु भुञ्जीयेति। अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तद्धितश्चेप्सिततमं भवति। तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्यानुरोधः। तद्यथा। भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति। एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुञ्जीय पयोगुणमोदनं भुञ्जीयेति। ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् *। ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति। गुडं भक्षयतीति। किं कारणम्। क्रियेप्सितत्वात्। क्रिया तस्येप्सिता। न वोभयेप्सितत्वात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। उभयेप्सितत्वात्। उभयं हि तस्येप्सितम्। आतश्चोभयम्। यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा कृती भवति। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्। ये त्वेते राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कं चिदाह कटं कुर्विति स आह नाहं कटं करिष्यामि घटो मया आहृत इति। तस्य क्रियामात्रमीप्सितम्। यद्यपि तस्य

तस्याप्योदनइति। दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः। न तु गुणेष्विति। गुणेषूपकारकेषु केवलेषु नास्यादरः किं तर्हि तत्संस्कृतओदनइत्यर्थः। मृदुविशद इति। मृदुश्चासौ विशदश्चेति कर्मधारयः। यदि मार्दवमात्रे आदरः स्यात्पङ्कमपि भक्षयेत्। विशदमात्रादरे सिकता अपि। ईप्सितस्येति। ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम्। विशेषेषु सामान्यस्य भावात्। तत्र यन्निर्वृत्तं क्रियया ऽनाधेयविकारं क्रियाया निष्पत्त्यर्थं केवलमुपादीयते तत् क्रियासंबन्धात्। प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति। यत्र हि कर्मार्था क्रिया निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिभिस्तत्र कर्मेप्सितम्। अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसंदर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेति भावः। गुडं भक्षयतीति। भक्षणाय गुडस्योपादानं न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम्। न वेति। गुडभक्षणं यस्येप्सितं तस्य गुडो भक्षणक्रिययेप्सितः। यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती भवति नापि लोष्टादिभक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं नापि गुडमात्रमित्यर्थः। ये त्वेतइति। ते हि यां कां चित् क्रियामनुष्ठाय कालमतिवाहयन्ति न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम्। ततश्च नाहं कटं करिष्यामीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत्। तथा घटो मया ऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत इत्यत्र क-

क्रियामात्रमीप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥ किमुदाहरणम्। विषं भक्षयतीति। नैतदस्ति। पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति। न सिध्यति। कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात्। विषभक्षणमपि कस्य चिदीप्सितं भवति। इह य एष मनुष्यः दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते। आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति। यत्तर्ह्यन्यत्करिष्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम्। किं पुनस्तत्। ग्रामान्तरमयं गच्छन् चोरान्पश्यति अहिं लङ्घयति कण्टकान्मृद्नातीति इहेप्सितस्यापि। कर्मसंज्ञाऽऽरभ्यतेऽनीप्सितस्यापि। यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्कथम्। ग्रामान्तरमयं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति कुड्यमूलान्युपसर्पतीति। अत्रापि सिद्धम्। कथम्। अनीप्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ईप्सितं नेति। किं तर्हि पर्युदासोऽयम्। यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति। अन्यच्चैवेदमीप्सिताद्यन्नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति॥

र्मणि निष्ठा न प्राप्नोति। यस्त्वसौ प्रेषयतीति। प्रयोजकचित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम्। यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत्प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः। अन्ये तु प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मेत्याचक्षते। तत्तु प्रयोजकव्यापारस्याशब्दार्थत्वात्पूर्वोक्तोदाहरणेऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते।

तथायुक्तम्। कस्य च नामेति। विषमिति वक्तव्ये विषभक्षणमिति किमर्थमुच्यते यदि भक्षणमीप्सितं तदा विषमपीप्सितं विषभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे विषमपि प्राणहरत्वादनीप्सितं भवति। भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं परिहारादिक्रियापेक्षया तदीप्सितं भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते। विषभक्षणमपीति। यथा लोकस्य सुखप्राप्त्यर्थां क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिष्वित्यर्थः। चोरान्पश्यतीति। विषयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्याद्दर्शनेनाप्तुमनिष्टतमा अपि चोरास्तथायुक्ताः पूर्वेणा सिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंज्ञया संबध्यन्ते। ईप्सितस्यापीति। ईप्सितमस्यापीत्यर्थः। नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति। यथा ऽधर्मानृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथानीप्सितशब्देनापि इत्थं वस्तु यदभिधीयते तदेव न गृह्यते किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः।

अकथितं च ॥ ५१ ॥ केनाकथितम् । अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः । किमुदाहरणम् । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ॥ ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥ १ ॥ दुहि । गां दोग्धि पयः । नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । दुहि । याचि । इदं तर्हि पौरवं गां या-

---

अकथितं च । केनेति । किं साधारण्या कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः । अपादानादिभिरिति । कर्तरि करणे वा ऽत्र तृतीया । भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यते । यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेष्यत इति । तेन हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति । इह कारक इत्यनुवर्तनात्सत्येव कारकत्वे ऽकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्तितवचनो ऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम् । रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते । न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा च गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेतिप्रश्ने रथेनेतिप्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः । किमुदाहरणमिति नटस्य शृणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अथवा ऽपादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणासंभवं मत्वा पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति । उपयुज्यत इत्युपयोगः पयः फलादि तस्य निमित्तं गवादि । अनेन गां दोग्धि पय इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं गोस्तु पयोर्थत्वादुपादानस्यानीप्सिततमत्वं दर्शयति । तथायुक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति । अपूर्वविधाविति । पूर्वत्वमन्यत्वोपलक्षणमिति परविधावपीयं संज्ञा भवति । ब्रुविशासिगुणेनेति । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म धर्मादिकं तेन च यत्सचते संबध्यत इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः कारकाणां गुणत्वम् । कविनेति । कविशब्दो मेधाविवचनः । क्रान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात्पर्यायप्रयोगेपि कर्मसंज्ञा भवति । ननु गां दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः । गौः पयस्त्यजति देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति । तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वाद्गोः कर्मत्वं सिद्धम् । नैतदस्ति । यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टः प्रयुज्यत इति प्रतीतिः । नैवमिह । निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियोगात् । गां दोग्धीति । दोहेनाप्यमानत्वेपि गोरीप्साप्रकर्षाभावात्तमप उपादानात्प्रकर्षस्य विवक्षितत्वादप्राप्ता कर्मसंज्ञानेन विधीयते । दुह्यादिपरिगणनान्नटस्य शृणोतीत्यादौ न भवति । कथितात्रेति । गोः पय आदत्त इत्यर्थावगमात् । पौरवं गामिति पौरवेण गां दिदापयिषत इत्यर्थः प्रतीयते गोरीप्सिततमत्वं न पौरवस्य । कथितात्रेति ।

चतइति । नैतदस्ति । कथिता च पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । न याचना-
देवापायो भवति याचितोऽसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते ।
याचि । रुधि । अन्ववरुणद्धि गां व्रजम् । नैतदस्ति । कथिता च पू-
र्वाधिकरणसंज्ञा । रुधि । प्रच्छि । माणवकं पन्थानं पृच्छति । नै-
तदस्ति । कथिता च पूर्वापादानसंज्ञा न प्रश्नादेवापायो भवति पृ-
ष्टो ऽसौ यदाचष्टे ततो ऽपायेन युज्यते । प्रच्छि । भिक्षि । पौरवं गां भिक्ष-
ते । नैतदस्ति । कथिता च पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भव-
ति भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते । भिक्षि । चिञ् । वृक्ष-
मवचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथिता च पूर्वा ऽपादानसंज्ञा ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना । ब्रुवि-
शासिगुणेन यत्सचते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् । पुत्रं ब्रूते धर्मं,
पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति । नैतदस्ति । कथिता ऽच पूर्वा संप्रदानसं-
ज्ञा । तस्मात्त्रीण्येवोदाहरणानि । पौरवं गां याचते माणवकं पन्था-
नं पृच्छति पौरवं गां भिक्षते इति । अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्ते-
षां किं कथिते लादयो भवन्त्याहो स्विदकथिते । कथिते लादयः ।
कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या । कथिते ला-

पौरवाद्गां जिघृक्षत इत्यर्थसम्प्रत्ययात् । न याचनादेवेति । याचितोऽपि याचनकाले नाध्यवस्यति नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः । अन्ववरुणद्धीति । गोर्व्रजं प्रविशति गवा व्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः । कथितेति । गां व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययाद् व्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् । माणवकमिति । आचिख्यापयिषति पन्थानं माणवकेनेत्यर्थः । कथितेति । माणवकान्मार्गोपदेशं जिघृक्षत इति सम्प्रत्ययात् । न प्रश्नादेवेति । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायं धात्वर्थ इत्यर्थः । भिक्षिर्याचिवद्व्याख्येयः । अथ याचिभिक्ष्योरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोरुपादानम् । उच्यते । अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीतं विनयं याचत इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति । वृक्षमिति । वृक्षेण त्याजयति फलानीत्यर्थः । कथितेति । वृक्षात् फलान्यादत्त इत्यर्थावसायात् । पुत्रमिति पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते । पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः । कथितेति । धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात् । अथेति । सर्वोदाहरणवाद्याचार्य उदाहरणत्रयवादिनं समन्तात्प्रत्यावयितुमाह । इहासङ्कीर्तितपर्यायस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षातो दुग्धा दोग्धि पय इत्यत्रापि भवति गोर्दोग्धि पय इत्यत्रापि । पूर्वोक्तेषूदाहरणेषु कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यव-

दयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे । कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः याच्यते पौरवस्य कम्बल इति । कथम् । अकारकं ह्यकथितात् । अकारकं ह्येतद्भवति । किं कारणम् । अकथितत्वात् । कारकं चेत्तु ना कथा । अथ कारकं नाकथितम् । अथ कारके सति का कर्तव्या । कारकं चेद्विजानीयाद्यांयां मन्येत सा भवेत् । कारकं चेद्विजानीयाद्यायां प्राप्नोति सासा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः याच्यते पौरवात्कम्बल इति । कथितेभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे । कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति । किमिदं त्वविधिरिति तव विधिस्त्वविधिः । त्वमतिः । किमिदं त्वमतिरिति । तव मतिस्त्वमतिरिति । नैवमन्ये मन्यन्ते । कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि

स्या । अपध नवचनाकथितशब्दोपादाने त्वपादानसम्प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुह्यादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसङ्कीर्तितमकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः प्राधान्याप्राधान्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधानकर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः । कथितइति । प्रधाने ईप्सिततमे इत्यर्थः । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्यत्वात् । अथ वाऽपरःकथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्य तु कारकत्वाभावादभिधानासम्भवमवैति यद्वक्ष्यति षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे इति । अकारकमिति । अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्वं सामान्यं स्थितं न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः । अथ कारक इति । यदा विशेषाश्रयणादस्ति सामान्यमित्यर्थः । यां यामिति । उद्देश एव वीप्साप्रतिपन्नेति सा भवेदिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता । दुह्यते गोरिति । अपादानं गौः । याच्यते पौरवादिति । ननूदाहरणत्रयवादी पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम् । अत्रोच्यते । न्यायस्य सामानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते । तथाहि । याच्यते पौरवात्कम्बल इत्यस्य पौरवात्कम्बल आदित्स्यतइत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्यापायस्यात्र सम्भवः । कथितइति । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते तवेयं मतिर्यदुक्तं गुणे षष्ठी भवति चतुर्थीपञ्चम्यौ चेति । तव विधिस्तव मतिरिति । अस्मपदेन विग्रहः । त्वशब्दस्त्वन्यवाची । यथोतत्वः पश्यन्निति पस्पशायामुक्तम् । युष्मदर्थस्यापि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् । इदानीं नाप्यं पक्षं दर्शयति । गुणकर्मणीति लादयो लकृत्यक्तखलर्थाः । गौर्दुह्यते पयः । गौर्दोग्धव्या पयः । गौर्दुग्धा पयः । गौः

लादिविधिः सपरे । गुणकर्मणि लादयो भवन्ति सह परेण योगेन । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ (वति । ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥ ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्तीत्येतदनल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम् । अपर आह । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ॥ प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । अजां नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति । अप्रधाने दुहादीनाम् ।

सुदोहा पयः । अनेन दुह्यादयः सर्वएवोदाहरणानीति दर्शितम् । तत्र सत्यप्यपायो यदा न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्रविवक्षैव तु गोस्तदानेन कर्मता । अपादानादिविशेषविनिर्मुक्तं च विद्यते कारकं यथा नटस्य शृणोतीति । यतश्च पयोर्थी प्रथमं गवि प्रवर्तते ततो ऽन्तरङ्गत्वाद् दुह्यादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति । सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाभावो ऽन्यार्थत्वात् तत्र क्रियाप्रवृत्तेः । पयसस्त्वविवक्षायां गोरेवेप्सिततमत्वम् । यथोक्तमपादानमुत्तराणि गां दोग्धीति । पयोविवक्षायां च प्राधान्येप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणे लादयः । उक्तं च । गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात् । मुख्यं कर्म प्रेप्सुर्यस्माद्गव्येव यतते प्राक् । तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्धः गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक् तस्माल्लादयस्तस्मिन्निति । अपादानविवक्षायां तु पञ्चमी भवति । गोर्दुह्यते पय इति । यदातु पयोविशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा षष्ठी गोः पयो दोग्धीति । माणवकाय धर्मं ब्रूतइत्यपि भवति यदा धर्मेण कर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वं लक्ष्यते । तदविवक्षायां त्वनेन कर्मत्वम् । स पर इति । उत्तरसूत्रेप्ययमेव विधिरित्यर्थः । बोध्यते माणकंधर्मः श्राव्यते माणवकं श्लोकः भोज्यते माणवकमोदन इति । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वान् माणवकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु गुणभाव । ध्रुवेति । अगुणे प्रधानकर्मणि । ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु लादयो भवन्ति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धया ध्रुवयुक्तयो ऽकर्मका उच्यन्ते । तेषां हि क्रिया स्वात्मन्येवावस्थिता न तु कर्मणि । तत्र ध्रुव इव ध्रुव इति स्वात्मनिष्ठो ऽकर्मको धात्वर्थ उच्यते । तेन मासमास्यते देवदत्तः शाय्यते क्रोशं देवदत्त इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोजकव्यापारस्य तत्रैव पूर्वं संनिपाताल्लादयो भवन्ति तथा गम्यते ग्रामं देवदत्त इत्यत्रापि । अनल्पमतेरिति । मेधाविन आचार्यस्येत्यर्थः । स्मरतेति । आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति । आगम एवायं न स्वमतिपरिकल्प नेति दर्शयितुमाह । अपर इति । अजानीयतइति । अजायाः प्राप्त्यार्थेतुत्व तस्यामेव पूर्वंक्रियाप्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम्। दुह्यते गौः पयः। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः। लादयो भवन्तीति। गम्यते यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन। के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः। नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च। द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः॥ १॥ अजां नयति ग्रामं भारं वहति ग्रामं भारं हरति ग्रामम्। गत्यर्थानाम्। गमयति देवदत्तं ग्रामं यापयति देवदत्तं ग्रामम्। सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः। सिद्धं वा पुनरेतद्भवति। कुतः। अन्यकर्मणः। अन्यस्याजा कर्म अन्यस्य ग्रामः। अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति। अन्यकर्मेति चेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत्। अन्यकर्मेति चेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिरयं भवेत्। अजा नीयते ग्राममिति। परसाधनउत्पद्यमानेन लेनाजाया अभिधानं न प्राप्नोति।

लादयः। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति। कर्तुः सतो ण्यन्ते धातौ कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति। गतिबुद्धीत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन्वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः। पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि। बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु सपर इत्यनेन वचनेन लादयो गुणकर्मणि। प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्तइत्येकेषां मतम्। माणवकं धर्मं बोधयतीत्यादावनियतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः। धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः। माणवकसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः। तथाऽभिधानव्यापारेण प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम्। गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः। आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यम्। तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य तत्प्राधान्यात्तत्कर्मणोपि प्राधान्यमिति वदन्त आचार्याः। दुह्यादिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोति दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति। के पुनरिति। गत्यर्थानामिति। उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम्। तथैव चेति। चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्त इत्याहुः। शतं जयति देवदत्तम्। शतं मुष्णाति देवदत्तम्। शतं दण्डयति देवदत्तम्। सिद्धं वेति। अन्यस्याश्रूयमाणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः। अथ वा कर्मशब्देन कर्मत्वमुच्यते। अन्यकर्मत्वादित्यर्थः। विभाषा गुण इति पञ्चमी। यथा प्रविश पिण्डीमिति भक्षणापेक्षं पिण्ड्याः कर्मत्वं तथाऽजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजायाः कर्मत्वम्। नयतिस्तु प्राप्तिमात्रवाचो तेनाजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः संपद्यते। परसाधनइति। नीयते इति नयतेः प-

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥ कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। काल। मासमास्ते। मासं स्वपिति। भाव। गोदोहमास्ते। गोदोहं स्वपिति। अध्वगन्तव्य। क्रोशमास्ते। क्रोशं स्वपिति। देशश्चाकर्मकाणाम्। कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। कुरून्स्वपिति। पञ्चालान्स्वपिति। विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः। किमिदं कल्मेति। अपरिसमाप्तं कर्म कल्म। न वा अस्मिन्सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते

रेण लकारेण नयति कर्मैवाभिधानीयम्। ग्रहणस्य त्वजा कर्म न नयतेरिति कथं सा तेनाभिधीयते तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नैष्टव्यम्। कालेति। मासादय एव कालवाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः न तु गोदोहनपाकादयइति सत्यपि भावस्य कालत्वे पृथगुपादानं कृतम्। निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया अनिर्ज्ञातपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपादीयमाना मासगोदोहादिशब्दवाच्या काल इति दर्शनम्। अध्वाचासौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः। अत एव निपातनाद् विशेषणस्यापि परनिपातः। गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादि नियतपरिमाणः तस्यैव कर्मत्वं नान्यस्येत्यध्वानं स्वपितीति न भवति। केचिदध्वगत्यन्ता इति पठन्ति। तत्रायमर्थः। गतेरन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गत्यन्ताः क्रोशयोजनादयः। अध्वनो गत्यन्ता इति षष्ठीसमासः। कर्मसंज्ञा हीति। ननु कालाध्वनोरिति द्वितीया सिद्धेति किं कर्मसंज्ञया। नोगोहादीनां कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद् द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत्कर्मसंज्ञा विधेया। कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेषितव्यम्। आस्यते मासः। आसितव्यो मासः। आसितो मासः। स्वासो मासः। एवं शय्यते क्रोश इत्यादि द्रष्टव्यम्। यदा त्वङ्गीकृतसकर्मकधात्वन्तरार्थं आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूर्वेणैव कर्मत्वं सिद्धम्। तथाहि। मासमास्त इत्यस्यायमर्थः। मासमासनेन व्याप्नोतीति। तथा च वक्ष्यति। प्राकृतमेवेदं कर्म यथा कटं करोतीति। अत्र दर्शने न केवलमकर्मकाणां कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामपि। न्यायस्य तुल्यत्वात्। देशश्चेति। संख्यायविशेषः कुरुपञ्चालादिर्देश इह गृह्यतइति भाष्यउदाहरणाद्विज्ञायते। इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति। विपरीतमिति। कर्मधर्माणां विपर्यस्तत्वाद्विपरीतमुच्यते। ईप्सिततमं द्वेष्यमितरच्चेति पूर्वं त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विपरीतम्। कपिलकादित्वाच्च लत्वे कल्मिति भवति। अपरिसमाप्तमिति। ईप्साप्रकर्षाभावादित्यर्थः। नवेति। लकृत्यक्तखलर्थानामविधानात् प्रधानकर्मण्यभिधेयइति पूर्वमुक्तत्वात्। दुहादीनां त्वप्रधानकर्मणि लादिविधानात्तुच्छ एवायं पक्षः। तथा च परस्ताद्

किं तर्हि द्वितीयैव । यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद्धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी । तत्कर्म कल्मेति च कल्म नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रलत्वतोऽस्ति ॥ एतेन कर्मसंज्ञा सिद्धा भवत्यकथितेन । तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः । यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् । ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन । अथेह कथं भवितव्यं नेताश्वस्य स्रुघ्नमित्याहोस्विन्नेताश्वस्य स्रुघ्नस्येति । उभयथा गोणिकापुत्रः ॥

दूषयिष्यते । तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति । यस्मिंस्त्विति । यस्मिन् गवादौ कर्मणि सत्यन्यत्पयःप्रभृत्युपजायते तत्कर्म कल्म । धात्वर्थयोगेति । धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थः प्रयोजनं पयःप्रभृति तेन योगो यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति गोर्दुह्यते पयः पौरवस्य कम्बलो याच्यत इति । प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पयसो गौरिति । इदानीं संज्ञान्तरमनारभमाण आह कल्म नोक्तमिति । यस्मात्तत्कर्मैव तस्मात् पृथक्कल्मेति नोक्तमस्मिन् शास्त्रे दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादिदर्शनात् सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाभावाद् भेदेन च कल्मसंज्ञाविधाने कर्मकार्याप्रसङ्गादिति भावः । धातोर्हि वृत्तिरिति । रेफस्य लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । क्वचित्तु पाठः धातोर्निवृत्तिरिति । तत्रायमर्थः । धातोः करोते रेफस्य लत्वमात्रेण स्वार्थान्निवृत्तिर्नास्तीति । एतदुक्तं भवति । वर्णविकारेऽपि कृते कर्मकल्मशब्दयोः पर्यायतैव । यथा पांसुरपांसुलशब्दयोः तत्र किं संज्ञाभेदेनेत्यर्थः । एतेनेति । अकथितं कर्मेत्येवास्तु माभूत्पूर्वसूत्रद्वयं तद्विषयेऽनेनैव कर्मसंज्ञायाः सिद्धत्वात् परिगणनं च न करिष्यत इति प्रश्नार्थः । यत्त्विति । यवेभ्यो गा वारयतीति गवां कथितत्वात्कर्मसंज्ञा न स्याद् वारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति कर्तुरीप्सिततममित्यारब्धम् । तस्मिन्नारब्धे अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोतीति तथा युक्तमित्यारब्धव्यम् । ननु तथायुक्तस्यानेन भविष्यति । नैतदस्ति । दुह्यादिपरिगणनं नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं वक्तव्यम् । ईप्सितयुक्तं चेति । ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिर्वार्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञासिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात्कर्मापादानसंज्ञयोर्विषयविभागसिद्ध्यर्थं चेत्युक्तं भवति । ईप्सितमेवेति । अवधारणेनेप्साप्रकर्षाभावं दर्शयति । अकथितेनेति । सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् । अनेनसूत्रेणेत्यर्थः । अथेहेति । प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुरीत्युक्तम् । तत्र लादिग्रहणेन किं षष्ठ्यपि गृह्यते उत न । यद्यादिशब्दो व्यवस्थायां तदा लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यस्तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इत्येतेषां ग्रहणं न्याय्यम् । अथ प्रकारे तदा षष्ठ्यपि लादिग्रहणेन गृह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभयथेति ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ।५२। शब्दकर्मेति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहोस्विच्छब्दो येषां कर्मेति। कश्चात्र विशेषः। शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधः *। शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनर्ह्वयत्यादयः। ह्वयति क्रन्दति शब्दायते। ह्वयति देवदत्तः। ह्वाययति देवदत्तेन। क्रन्दति देवदत्तः। क्रन्दयति देवदत्तेन। शब्दायते देवदत्तः। शब्दाययति देवदत्तेन। शृणोत्यादीनामुपसंख्यानमशब्दक्रियात्वात् *। शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। के पुनः शृणोत्यादयः। शृणोति विजानात्युपलभते। शृणोति देवदत्तः। श्रावयति देवदत्तम् विजानाति देवदत्तः। विज्ञापयति देवदत्तम्। उपलभते देवदत्तः। उपलम्भयति देवदत्तम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अशब्दक्रियात्वात्। अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति। शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् *।

गुणकर्मणि षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते। वाचनिकं चेदं न तु न्याय्यम्। यत्र ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्ष्ययोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यम्। षष्ठी तु पृथग्गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयावद्विधीयते विरोधाभावादुभाभ्यां प्राप्ता शिष्टस्मरणाद्गुणकर्मणि विकल्प्यते॥

गतिबुद्धि॥ कथमिति। कर्मशब्देन क्वचित् क्रिया गृह्यते। यथा कर्तरि कर्मव्यतिहार इति। क्वचित्तु साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति। ततश्चोभयथा व्यवहारदर्शनात् संशयानः पृच्छति। ह्वयत्यादीनामिति। ह्वयत्यादयो धातवः साध्यमानावस्थं क्रियारूपं शब्दमभिदधतीति शब्दकर्मत्वादतिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः। ह्वयति देवदत्त इति। पुत्रादेः कर्मणोभावादकर्मकत्वं ह्वयतेर्नाशङ्कनीयम्। शब्दायते इति। शब्दं करोतीति शब्दवैरेति क्यङ्। शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्चाकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः। शृणोत्यादीनामिति। शब्दोपलब्धिरूपेर्थे वर्तमानाः शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति शब्दसाधनकर्माणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात्। न चैषां बुद्ध्यर्थत्वम्। शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः। बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येतौ। यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकव्यापारविवक्षायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषयामेवोपलब्धिं प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति न तु क्रियाग्रहण इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। एवं तु बुद्ध्यर्थत्वादनयोः सिध्यतीति चिन्त्यमेतत्। जल्पतिप्रभृतीनामिति।

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः। जल्पति विलपति आभाषते। जल्पति देवदत्तः। जल्पयति देवदत्तम्। विलपति देवदत्तः। विलापयति देवदत्तम्। आभाषते देवदत्तः आभाषयति देवदत्तम्। दृशेः सर्वत्र*। दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम्। पश्यति रूपतर्कः कार्षापणं दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम्। आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः*। आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अत्ति देवदत्तः। आदयति देवदत्तेन। अपर आह। सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि। इदमेकमिष्यते। क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः। इदमेषां जग्धम्। खादि। खादति देवदत्तः खादयति देवदत्तेन। नी। नयति देवदत्तः। नाययति देवदत्तेन। वहेरनियन्तृकर्तृकस्य*। वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। वहति भारं देवदत्तः। वाहयति भारं देवदत्तेन। अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम्। वहन्ति बलीवर्दा यवान्। वाहयति बलीवर्दान्यवान्। भक्षेरहिंसार्थस्य*। भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यं। भक्षयति पिण्डीन् देवदत्तःभक्षयतिपिण्डीन्देवदत्तेन। अहिंसार्थस्येति किमर्थम्। भक्षयन्ति यवान्बलीवर्दाः भक्षयतिबलीवर्दान् यवान्। अकर्मकग्रहणे

जल्पत्यादयः शब्दनक्रियायां वर्तन्तइति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे। पुत्रं जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात्। दृशेः सर्वत्रेति। यदि क्रियाग्रहणमथसाधनग्रहणमथोभयगत्याश्रयणं सर्वत्र दृशेर्न प्राप्नोतीति भावः। पश्यतिरूपतर्क इति। चक्षुःप्रणिधानद्वारकउपलम्भे यदा दृशिर्वर्तते तदैतद्वक्तव्यम्। अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात् सिध्यति। तत्र साधनकर्मग्रहणमित्येष पक्ष आश्रीयते। क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात्। पुत्रादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव। श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धिः। दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिध्यति। आदिखादीति। अदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः। नीवह्योर्गत्यर्थत्वात्। यद्यपि न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यत्रन वहिर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये। तथापि वहेरनियन्तृकर्तृकस्येत्यभिधानाय वहेरुपक्षेपः। परस्मैपदमिति। निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम्। वहेरिति। नियन्ता सारथिः। भक्षेरिति। अणिकर्तेति हेतुमण्णिचो निषेधाच्चुरादिण्यन्तोप्यण्यन्त एवेति प्राप्तिः। भक्षयन्ति यवानिति।

कालकर्मणामुपसंख्यानम् * । अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्तः मासमासयति देवदत्तम् । मासं शेते देवदत्तः मासं शाययति देवदत्तम् । सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मकवद्भवन्तीति वक्तव्यं । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते । न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः तएवं विज्ञास्यामः क्वचिद्ये अकर्मका इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतेन कर्मणाकश्चिदप्यकर्मकः । अथ वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत् कर्म क्वचिदपि न भवति ॥

क्षेत्रस्थानां प्ररोहाद्यवस्थायां यवानां भक्षणाद्धिंसा भवति । तदवस्थायां कैश्चिच्चैतन्यस्याभ्युपगमात् । परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाङ्गे भक्षणेच भक्षिर्वर्तते । कालकर्मणामिति । कालग्रहणेन साहचर्यात् पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वाद्भावाध्वदेशानामपि ग्रहणम् । वक्ष्यमाणन्यायस्यतुल्यत्वाद् वा । सिद्धंत्विति । तेनमासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना लादयः सिद्धा भवन्ति । स्वाश्रयं चाव्याहतं कर्मत्वम् । तेन मास आस्यते देवदत्तेनेत्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च के चिदिति । ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव । यथा शेते देवदत्तो न भुङ्क्ते इति । अत्राहुः । अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणः । अन्यथा पचादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न त्वर्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षायामर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात् । धातुष्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्धदर्शनेन सारूप्यात्तएवैतइति तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते । अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मकाअन्यएवाकर्मका इति स्याद् व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थस्याप्यन्यपदार्थत्वे दोषः । क्वचिदिति । द्रव्यएवकर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः । अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्याऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः के चिदकर्मका इत्यर्थः । अथ वेति । अकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गद्रव्यकर्म निषिध्यते न बहिरङ्गं कालादिकर्म । तथाहि । पूर्वं क्रियाया द्रव्याकर्मणा सह संबन्धो भवति पश्चात् कालादिभिः परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम् । शक्तिप्रमाणसंख्यादि द्रव्यधर्मात् प्रवर्तते । क्रियासु कालयोगोतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा इति । सूत्रं चेदं नियमार्थमिति भाकडारसूत्र उक्तं तत एवावधार्यम् ॥

हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ हृक्रोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानम्*। हृक्रोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानं कर्तव्यम्। अभिवदति गुरुं देवदत्तः। अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन। अभिवादयते गुरुं देवदत्तम्। पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते भृत्यान् राजा। कथं चात्रात्मनेपदम्। एकस्य णेरणाविति अपरस्य णिचश्चेति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥ किंयस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः। किञ्चातः। तन्तुवाये प्राप्नोति। नैष दोषः। अयंतन्त्रशब्दो ऽस्त्येव विताने वर्तते। तद्यथा। आस्तीर्णं तन्त्रं प्रोतं तन्त्रमिति। वितानमिति गम्यते। अस्ति प्राधान्ये वर्तते। तद्यथा। स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते। तद्यः प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्। स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात्*। स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अस्वतन्त्रत्वात्। न वा

हृक्रोर॥ उभयत्र विभषेयमिति नवेति विभाषेत्यत्रोक्तम्। अभिवादिदृशोरिति। अभिवादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यं प्राप्तौ पक्षे निवर्त्यते॥

स्वतन्त्रःकर्ता। किं यस्येति। तन्तुवायस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्च प्रश्नः। तन्तुवायइति। यद्यपि तन्तुवायो वयति भुङ्क्ते इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसंज्ञेष्यते तथापि विशेषविहितत्वात् परत्वाच्चापादानादि संज्ञाविषयेपि सा प्राप्नोति। ब्राह्मणोधीत इत्यादौ च ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः। वितानइति। वितन्यत इति वितानम्। स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इति। स्वशब्द आत्मवाची। स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स स्वतन्त्र उच्यते। तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात्तन्तुवायस्यापि तन्तुवायरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः स्वतन्त्रशब्दस्येह ग्रहणम्। अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्य चित् स्वातन्त्र्यं तथा कारकसूत्रे प्रतिपादितम्। यस्य धातुना व्यापारेऽगुणभावेनोच्यते सर्वोसौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम्। हेतुमतीति। प्रयोज्यइत्यर्थः। यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृतृतीया न प्राप्नोति। तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते। न वेति। प्रयोजकसन्निधानेपि प्रयोज्यस्य करणादिसा-

स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् * न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोसौ भवति । इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्रः अकुर्वत्यपि तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् । नाकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः * । न चेदमकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोसौ भवति । शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुं कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधीयो ज्ञापकम् । प्रेषिते च किलायं क्रियां चाक्रियां यद् दृष्ट्वा ऽध्यवस्यति । कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि च प्रेषितोसौ न करोति स्वतन्त्रोसौ भवतीति ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥ प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः * । प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः प्राप्नोति । स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत् । स्वतन्त्र-

---

धनवियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सद्भावादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न स्यान्नैवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा चाकुर्वत्यपि प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्येत । शक्यं तवादिति । उपसंख्यानवाद्यपि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते । प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्तनात् किलोपसंख्यानमाश्रयते । तेन चेदमवश्याभ्युपगन्तव्यं यः करोति स स्वतन्त्रः न त्वकुर्वन्नित्येवं चेत् प्रयोजकसन्निधानेपि स्वार्थदर्शनात् प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येव तथा चोक्तं भाष्यकृता । न हि कश्चित्परोनुगृहीतव्य इति प्रवर्तते सर्वइमे स्वभूत्यर्थं यतन्तइति । प्रेषिते चेति । कर्तुरधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सप्तमी । क्रियामिति । स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यां क्रियां तददर्शने त्वक्रियाम् । यदि चेति । स्वार्थदर्शनादिच्छायामसत्यामित्यर्थः ॥

तत्प्रयोजकः । प्रैष इति । ननु पूर्वसूत्रएव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं तत्किमर्थं चोद्यते । एवं मन्यते । प्रैषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात् । स्वातन्त्र्यं प्रैषकाले तु स्वव्यापाराप्रवर्तनात् । प्रवृत्तौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति तस्य च । प्रयोजको न हेतुः स्यात् ततश्चात्र न णिज् भवेत् । प्रैषग्रहणमध्येषणनिवृत्त्यर्थमिति केचित् । अध्येषणे किल व्यापार्यमाणस्य गुर्वादेः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । तच्चायुक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रेषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु निकृष्टविषयएव नियोगः ।

मसौ प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् ॥ । यदि च स्वतन्त्रो न प्रयोज्यः ।अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उक्तं वा* । किमुक्तम् । एवं तावदुक्तम् । न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीत्येतत्स्यादिति । अपरमुक्तम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुमतो ह्यविशिष्टम् । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥ किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते । रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत् । रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्मा भूदिति । शकिणमु ल्कमुलावीश्वरे तोसुन्कसुनाविति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । यदयं कृन्मेजन्त इति कृतो मन्तस्यैजन्तस्याव्ययसंज्ञां शास्ति । कृन्मेजन्तःपरोपि सः । परोप्येतस्मात्कृन्मे जन्तश्चास्ति तदर्थमेतत्स्यात् । यत्तर्ह्यव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः

स्वतन्त्रत्वादिति । दृष्टसामर्थ्यो वा सम्भावितसमर्थो वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियुज्यतइत्यर्थः स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । प्रयोजकसन्निधौ पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य तिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भावः । उक्तं वेति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या विषयीकृतत्वाद्भूतवत्समारोपादुक्तं वक्ष्यमाणं चाभेदेनोक्तं वेति निर्दिष्टम् । न वा सामान्यकृतत्वादिति । हेतुमति चेत्यत्र वार्तिककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । अप्रयुक्तो यः स्वयं करोति तेन तुल्यःप्रयोज्योपीत्यर्थः ।

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्रीश्वरात् । किमर्थमिति । प्रागीश्वरादित्येव क्रियतां प्रत्यासत्त्याधिरीश्वरइतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यतइति प्रश्नः । वीश्वरादिति । व्याप्तिन्यायाद्वीश्वराप्राक् स्यात् । यदा संहितया सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यदयमिति । सेकासन्प्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायां सिद्धायां कृन्मेजन्त इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकादासिद्ध्यतइत्यर्थः । परोपीति । क्त्वार्थे तवैकेनित्यादिरेजन्तः खमुञादिश्च मान्तो ऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्बाधस्य । यत्तर्हीति । व्याप्त-

अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । समासेष्वव्ययीभावः । समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यादव्ययीभाव एव समासो ऽव्ययसंज्ञो भवति नान्य इति । एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके आ वनान्तादा उदकान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजेदिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्च ततोनुव्रजन्ति । लौकिकं चातिवर्तते । द्वितीयं तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं चानुव्रजन्ति तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः । अथ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् * । प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचने ऽनवकाशाः गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः निपातसंज्ञां बाधेरन् । ताः मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते । अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा एताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्तइति । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायामेता

वाश्रीयमाणायां निपातत्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासिद्धैव किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं संपद्यते । समासेष्विति । तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्याद् न तु व्याप्यग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यः । एवं तर्हीति । लोके प्रत्यासत्तिराश्रीयते यथा कपिञ्जलानालभेतेति त्रय एवालभ्यन्ते न चतुरादयः । शास्त्रे च लोकव्यवहारोङ्गीक्रियते इति भावः । लौकिकमिति । लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्षणं न्यायं लोक एव परित्यजति । स्नेहादिवशाद् द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तते । कपिञ्जलानित्यत्र तु प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति चतुर्थादिषु निषेधावतारात्त्रय एवालभ्यन्ते । इह तु विरोधकाभावाद्रान्निन्यायाश्रयः स्यात् । न लोकाव्ययेत्यव्ययत्वाल्लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषामुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव । ततश्चिकीर्ष्वर्थमित्यादौ निपात एकाजिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । अथेति । प्राग्ग्रहणद्वारेणावधिनिर्देशश्चोद्यते । निपाता इत्येवास्तु यथा प्रत्यय इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः । निपातसंज्ञामिति । चादिषु प्रादिष्वप्यक्रिययोगे विकल्पितगतिसंज्ञाविषयेषु साक्षात्प्रभृतिषु च गतिसंज्ञाभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः । क्रियमाणइति । ईश्वरादिति पञ्चम्या प्राक्शब्दाध्याहारे लब्धे पुनः श्रुतिः प्राग्ग्रहणं संपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति । चादयो ऽसत्वे इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते । तेनायमर्थः । प्राग्रीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति निपाताः

अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति॥

चादयोऽसत्त्वे॥५७। अयं सत्त्वशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। तद्यथा। सत्त्वमयं ब्राह्मणः सत्त्वमियं ब्राह्मणीति। अस्ति क्रियापदार्थकः सद्भावः सत्त्वमिति। कस्येदं ग्रहणम्। द्रव्यपदार्थकस्य। कुत एतत्। एवं च कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च। किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यत्सत्त्ववचनादिति आहो स्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः सत्त्ववचने नेति। किं चातः। यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति। क्रियाद्रव्यवचनोयं संघातः द्रव्यादन्यश्च विधिनाश्रीयते। अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति। अथ प्रसज्य प्रतिषेधः। न दोषो भवति। य-

---

सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशः सिद्धः केवले तु निपाता इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यमपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यान्न तु समावेशः। अवयवसंज्ञा इति। विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादिसंज्ञाभाजो ऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञा इत्यर्थः।

चादयोऽसत्त्वे। अयमिति। अर्थद्वयेपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलम्भात्प्रश्नः। तत्र सीदन्त्यस्मिञ्जातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यमुच्यते यदा तु सतो भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते। एवं च कृत्वेति। यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। नहि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोस्ति यदर्थो निषेधः स्यात्। पशुर्वै पुरुष इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात्। चाद्यनुकरणानां चः पठितो ह्ययंस्मादर्थइत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयातां द्रव्यग्रहणे तु व्यवतिष्ठेते। द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धावस्थारूपं वस्त्वभिधीयते। तदुक्तम्। वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते। द्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति। किं पुनरिति। उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रश्नः। विप्र इति। विप्रातीति विप्रः। आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययान्तः क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् केवलाद्द्रव्यात् क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्वाद्द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते। प्रादिभिरिति। निपातत्वेनाभिमतैः। सामान्यमिति। सारूप्यम्। तदन्तविधिनेति। ननु विशेष्यासन्निधानात्कथं तदन्तविधिः। एवं तर्ह्ययमर्थः। निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा सा चाव्ययसंज्ञा तस्यां चास्ति तदन्तविधिः प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति। तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा परमोच्चैरिति स्वराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञा भवत्येवं निपातान्तस्यापि स्यात्। ततो लुक् प्रसज्येत। विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य

था न दोषस्तथास्तु ॥

प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे ॥५८॥ प्रादय इति योगविभागः । प्रादय इति योगविभागः कर्तव्यः । प्रादयोऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति। तत उपसर्गाः क्रियायोग इति । किमर्थो योगविभागः । निपातसंज्ञार्थः * निपातसंज्ञा यथा स्यात् । एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः * । एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् * । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुद्दत्तो मरुत्तः । अच उपसर्गादिति तत्त्वं यथा स्यात् । श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम् * । श्रच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । श्रद्धा ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥ कारिकाशब्दस्य * । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य । पुनश्चनसौ छन्दसि * । पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूतं वासोदेयम् । पुनर्निष्कृ-

---

कृतिस्वरः स्यात् ।

प्रादयः । यदा प्रागेव प्रादय इति योगो विभज्यते तदा योगप्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु प्रादय उपसर्गाः क्रियायोग इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोद्यते । एकयोगे हीति । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् । क्रियायोगएव तु गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । यस्मिन्नेवेति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा सुः पूजायामित्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिता । मरुद्दत्त इति । प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपात्तम् । तत्त्वेन हि नित्यं भाव्यम् । उपसर्गसंज्ञैव चास्येष्यते तेन निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् । अन्तोदात्तश्च मरुच्छब्द इष्यते । अव्ययसंज्ञा च स्यात् । तत्त्वएवोपसर्गसंज्ञेष्यते । अनभिधानाद्धि किरङ्च न भवति । संज्ञावचनसामर्थ्याद्धानजन्तत्वेपि तत्त्वं प्रवर्तते । अनेन तु न्यायेन मरुन्नयतीति तवर्गव्यवायेपि णत्वं प्राप्नोति । तस्मात्तत्वएवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणापि मरुत्तशब्दो निपात्यते तत्पूर्वमरुद्ग्रामिति । श्रच्छब्दस्येति । तेन भिदादिषु श्रद्धाशब्दो न पठितव्यो भवति ॥

गतिश्च । कारिकाशब्दस्येति । कारिका क्रिया मर्यादा स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारिकाशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति । क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् । पुनश्चनसाविति । ततश्च पुनराधेयमित्यत्र कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतो नाव इति धेयशब्द उदात्तः । पुनरुत्स्यूतमिति । गतित्वात्

तो रथः । उशिग्दूतश्चनो हित इति । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् * । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं षत्वणत्वे * षत्वम् । विगताः सेचका अस्माद् ग्रामाद्विसेचको ग्रामः । उपसर्गादिति षत्वं मा भूत् । णत्वम् । प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको ग्रामः । उपसर्गादिति णत्वं मा भूत् । वृद्धिविधौ च धातुग्रहणानर्थक्यम् * । वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम् । उपसर्गादृति धाताविति । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् । प्रर्षभं वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रर्छक इत्यत्र प्राप्नोति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनान्न भवति । वद्विधिनस्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति । वद्विधि । यदुद्वतो निवतो यासि बप्सन् । वद्विधिः । नस्भाव । प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् । नस्भाव । अवीत्व । प्रेपं परेपम् । अवीत्व । स्वाङ्गादिस्वर । प्रस्फिक् प्रोदरः । स्वाङ्गादिस्वर । णत्व । प्रणः शूद्रः प्रण आचार्यः प्रणो राजा प्रणो वृत्रहा । उपसर्गादित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति । वद्विधिनस्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् * । अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रामाण्याद्भविष्यन्ति । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु * । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः । नुम्विधि । सुलभं दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्मा भूदिति । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव । तत्व । सुदत्तम् । अच उपसर्गादिति तत्वं मा भूदिति । षत्व । सुसिक्तं घटशतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन । उपसर्गा-

---

समासः । स्वरस्तु पृषद्वादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् । चनो हित इति । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः । गत्युपसर्गसंज्ञा इति । क्रियायोग इति सामान्येनोपादानाद्विशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति न्यायव्युत्पादनार्थम् । वृद्धिविधौ चेति । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपात् । प्रर्छक इति । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुग्रहणस्य प्राकरणनिवृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते । उद्धत इति । क्रियाशब्दस्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभावः । अनवकाशा इति ।

दिति षत्वं मा भूदिति । सुः पूजायामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियतएतन्न्यासएव । षत्व । दुर्नयं दुर्नीतमिति । उपसर्गादितिणत्वं मा भूदिति ॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ६१ ॥ कृभ्वस्तियोगइति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत् । ऊरीपक्त्वा । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोगइत्यनुवर्तते । न चान्यया क्रिययोर्यादिच्विडाचां योगोस्ति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥ कथमिदं विज्ञायते इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति आहो स्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति खाडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्रप्राप्नोति । अथ विज्ञायते इतिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । श्रौषड्वौषडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोति । अस्तु तावदितिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । ननु चोक्तं श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ते प्राग्धातोरिति

येषां हि क्रियाशब्दप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि भवन्तीत्यर्थः । क्रियतइति । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् । तेनातिसुलभमित्यतेरुपसर्गत्वे नुम् भवत्येव । क्रियतइति । पूजायामिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन सुषिक्तं किं तवात्रेत्यादौ षत्वं भवत्येव ॥

ऊर्यादि । ऊरीपक्त्वेति । प्रयोगापर्यालोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् । न चान्ययेति । च्विडाचौ तावत् कृभ्वस्तियोगएव विहितौ ऊर्यादयोपि कृभ्वस्तिविषया एव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र ॥

अनुक । कथमिति । द्वयोरपि समासयोः संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । खाडिति कृत्वेति । गतिसंज्ञायां समासः स्यात् । धातोश्चानन्तरं प्रयोग इतिरूपमेतच्च सिध्येत् । इति खाट्कृत्वेत्यत्र च निषेधप्रसङ्गः । श्रौषडिति । श्रौषट्शब्दस्य इतिपरो न भवति वौषटा व्यवधानादिति गतिसंज्ञाप्रसङ्गः । ननु व्यवहितेपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम् । नैष दोषः । अव्यवधानएवास्य मुख्यावृत्तिः । अन्यत्र त्वन्तरालस्थमसमीक्ष्याव्यवधानमिवाश्रित्य प्रयुज्यते । इह तु वौषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्षणम् । खाट्कृत्वेति निरष्ठीवदित्यत्र धातुव्यवधानेपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् । इदं तावदिति । यो व्यवस्थाश्रयेण

कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्धरतीति। गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते। इहापि तर्ह्यनुकरणाकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते। किमर्थमिदमुच्यते। अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधो ऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः *। अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते। किं प्रयोजनम्। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः। अनिष्टशब्दता माभूदिति। इदं विचारयिष्यते। प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति। तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम्। यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति॥

आदरानादरयोः सदसती॥ ६३॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे अनादरे सद् असदिति। आदरे सदित्येव सिद्धम्। कथमसत्कृत्येति। तदन्तविधिना भविष्यति। केनेदानीमनादरे भविष्यति। नञाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः। न आदरे ऽनादरइति। नैवं शक्यम्। आदरप्रसङ्ग एव स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात्। अनादरग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते। अविद्यमानादरे

व्यवधानं मन्यते। गत्याकृतिरिति। तस्याश्च भिन्नास्वपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम्। किमर्थमिति। अनितिपरमित्येतदित्यर्थः। संज्ञानियमपक्षेसिद्धिं मत्वा प्रश्नः। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ इति। खाडितिकृत्वेति प्रयोक्तव्ये इति खाट्कृत्येति प्रयोगः स्यात्। प्रयोगनियमे चायं दोषः। तत्र ह्ययमर्थः। गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः। संज्ञानियमे तु न दोषः। तेनैव नियमेन खाडिति कृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात्॥

आदरा। कथमसत्कृत्येति। यदि न सत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते तदा सति शिष्टत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्। अथ न सदसदिति समासः क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसंज्ञाऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः। तदन्तविधिनेति। यद्यपीह प्रकृतं विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणात्तदन्तविधिर्भवति। तत्र समासविधौ सुबिति प्रकृतं गतिरनन्तर इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति। अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः। न आदर इति। अनेनासच्छब्दस्यानादरार्थवृत्तितां दर्शयति। ततश्चानादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथापि सिध्यतीत्येवंपरमेतत्। आदरप्रसङ्गइति गुरुमसत्कृत्येत्यादौ स्यात् पाखण्डिनमसत्कृत्ये त्यादौ तु न स्यात्। तथाहि। अब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न तु लोष्ठादिः। बहुव्रीहिरिति। स चात्यन्ताभावेऽपि

अनादरे इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् । असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥

अन्तरपरिग्रहे॥ ६५ अन्तः शब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानम्* । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ् । अन्तर्द्धा । किविधिः । अन्तर्द्धिः । समास । अन्तर्हत्य । णत्वम् । अन्तर्हण्याद् गोभ्यो गाः ॥

साक्षात्प्रभृतीनिच ॥ ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् * । साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षातकृत्वासाक्षात्कृत्य । यदा हि साक्षादेव सत् किं चित्क्रियते तदा मा भूदिति । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तम्* । मकारान्तत्वं च गतिसन्नियोगेन वक्तव्यम् । लवणंकृत्य । तत्र च च्विप्रतिषेधः* । तत्र च च्व्यन्तस्य प्रतिषेधोवक्तव्यः । लवणीकृत्य । न वा पूर्वेण कृतत्वात्* । नवा वक्तव्यम् । किं कारणम् । पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं तच्च च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्यायं विभाषा लवणंशब्दआदेशः क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणंशब्द आदेशो भवति न किं

प्रसक्त्यभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति । असतस्त्विति । आदरानादरयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदन्तविधिना ऽसच्छब्दस्य गगिसंज्ञा भविष्यति । यथा गोष्पदं सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवादगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम्

अन्तरप । अन्तःशब्दस्येति । अङ्किविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि । समासस्तु गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् । अन्तर्हण्यादिति । हन्तेरत्पूर्वस्येतिणत्वस्य सिद्धत्वाद् अन्तरदेशे इति न वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः । तर्थं वायनं चेति न वक्तव्यम् । कृत्यच इति सिद्धत्वात् । अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति णत्वं सिध्यति ॥

साक्षात् । साक्षात्प्रभृतिष्विति । अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्याद् यदा तु साक्षाद्भूतं रूपान्तरेण क्रियते तदा मा भूदित्यर्थः । लवणीकृत्येति । अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसंज्ञेष्यते । पूर्वेणेति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्राप्नोति ।

चिद् दृष्यति। त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति॥

ते प्राग्धातोः॥८०॥ किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमेते प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्या आहोस्वित्संज्ञानियमार्थमेते प्राक् चाप्राक् च प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भवतीति। कश्चात्र विशेषः। प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः *। प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः। अनिष्टशब्दता मा भूदिति। छन्दसि परव्यवहितवचनं च *। छन्दसि परेपि व्यवहिताश्चेति वक्तव्यम्। संज्ञानियमे सिद्धम् *। संज्ञानियमे सति सिद्धमेतद्भवति। अस्तु तर्हि संज्ञानियमः। उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात्। *। उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। अनिष्टादर्शनात्। नहि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्क्ते यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात्। उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् *। उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्य-

---

त्रैशब्द्यमिति। त्रय एव शब्दास्त्रैशब्द्यम्। लवणंकृत्वा लवणंकृत्य लवणीकृत्येति॥

ते प्राग्धातोः। किमिदमिति। नियमद्वयसंभवात्प्रश्नः। तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा तद्द्वत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः परामृश्यन्ते। यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यवमृश्यन्ते संज्ञाया अनिष्पादात्। अनेनैकवाक्यतामापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्याविधानात्। अनुकरणस्येति। अनुकरणं चानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम्। संज्ञानियमे सिद्धमिति। अनितिपरमिति न वक्तव्यम्। अनेनैव नियमेन खाडितिकृत्वेत्यत्र संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात्। उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवति। परव्यवहितानां गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणान्न तु प्रयोगस्येत्यर्थः। अस्त्विति। लाघवादस्यैव पक्षस्य युक्तत्वात्। उभयोरिति। भाषायां परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानियमेन वा। यत्र हि लोके संकीर्णः प्रयोगो यथा गौर्गावीति तत्रासाधुपरिहाराय साध्वनुज्ञानं कर्तव्यम्। न त्वसंकीर्ण एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम्। छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव। उपसर्जनसन्निपात इति। यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते तथापि कूलमुद्रुजमित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते उपसर्जनं पूर्वमिति शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भाव्यं कूलमुद्रुजउत्कूलं रु-

वस्थार्थमेतद्वक्तव्यम्। ऋषभं कूलमुद्रुजमृषभंकूलमुद्वहम्। अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात्। यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटंकराणि वीरणानीत्यत्र गतः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति। यदयमीषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति खकारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। खित्करणे एतत्प्रयोजनं खितीति मुम् यथा स्यात्। यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात् खित्करणमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र मुम्। अनव्ययस्येति प्रतिषेधो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः नात्र गतेः प्राग् धातोः प्रयोगो भवतीति ततः खकारमनुबन्धं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्। स्यादेवात्र मुमागमः। कथम्। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति। तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन। कथमृषभं कूलमुद्रुजमृषभंकूलमुद्वहम्। नैष दोषः। नैष उदिकूपपदं किं तर्हि विशेषणम्। उदि कूले रुजिवहोः। उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले उपपदे इति॥

कर्मप्रवचनीयाः॥ ८३॥ किमर्थं महती संज्ञा क्रियते। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति। के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः। ये संप्रति क्रियां नाहुः। के च संप्रति क्रियां

ज इत्येवं यो भ्राम्यत्तं प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। सुकटंकराणीति। सुखेन कटाः क्रियन्तइति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोरितिखल्। तत्रास्मान्नियमात्कटं सुकराणीति प्राप्नोति। अस्त्वत्रेति। शास्त्रेण प्राप्नोतु प्रतिषेधात्तु नैव प्रयुज्यतइत्यर्थः। खित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत्। नैतदस्ति। अनव्ययस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद् बाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्र सावकाशत्वाद्बाधेपि न का चित्क्षतिः। स्यादेवेति। कटं सुकराणीत्येवमपि प्रयोगे स्यादेवमुमित्यर्थः॥

कर्मप्रवचनीयाः। किमर्थमिति। लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्व्यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः। अन्वर्थसंज्ञेति। अर्थमनुगता अर्थं न वा अनुगता अङ्गीकृत प्रवृत्तिनिमित्ता या संज्ञा साऽन्वर्थसंज्ञा। कर्म प्रोक्तवन्त इति। प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्तइत्यर्थः। क्रियांनाहुरिति।

नाहुः। ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीयाः॥

अनुर्लक्षणे॥ ८४॥ किमर्थमिदमुच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। किं च स्यात्। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्। गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत। यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या। वेरपि निघातो नेष्यते। प्रादेशं विपरिलिखतीति। अस्त्यत्र विशेषः। नात्र वेर्लिखितंप्रति क्रियायोगः किं तर्ह्यप्रयुज्यमानम्। प्रादेशं विमाय परिलिखतीति। यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः। अनोरपि न वृषिं प्रतिक्रियायोगः। किंतर्ह्यप्रयुज्यमानम्। शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत्। इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्।

क्रियाविशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः। ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति। शाकल्यसंहितामनुप्रावर्षदिति वाक्ये ऽप्रयुज्यमानस्य निशमेर्या क्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः संबन्ध इत्ययमर्थो ऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते। तदयमनुः संहितामिति द्वितीययाभिहितं संभन्धमवच्छिनत्ति। विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ संबन्धस्य संप्रत्ययात्। तथा हि। क्रियायास्तावदयं न वाचकः। कारकविभक्तिप्रसङ्गात्। शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च। अत एव न क्रियापदाक्षेपकः। यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया। क्रियाविशेषद्योतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न संभवतीति पारिशेष्यात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुः संपद्यते। तथा चोक्तं हरिणा। क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति। तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसंबन्धविशेष उपचारादुच्यते। आहुरित्यस्यापि द्योतयन्तीत्ययमर्थः। क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते। यथा सुः पूजायामिति षत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था॥

अनुर्ल॰। किमर्थमिति। लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति। निघात इति। निपातत्वादाद्युदात्तोत्रानुरिष्यते। नात्र वेरिति। नहि प्रादेशो लिख्यते। किं तर्हीति। धातुप्रतीति वाक्यशेषः। प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराक्षेप्येति सामर्थ्याद्विमानक्रियाया आक्षेपः। शाकल्येन सुकृतामिति। अत्र वाक्ये या निशमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । अत उत्तरं पठति । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् * । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव इति । हेत्वर्थं तु वचनम् * । हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लक्षणं हि नाम स स भवति येन येन पुनःपुनर्लक्ष्यते । न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षदिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः अनुर्हेताविति । अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो भवति नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते किंतर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। सकृदपि असौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । एतदेव तर्हि प्रयोजनम् । द्वितया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्त इत्येव । न सिध्यति । परत्वाद्धेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति ॥

संबन्धावच्छेदोऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः । अनुर्लक्षण इति । सूत्रानुकरणमेतत् । सामान्यकृतत्वादिति । सामान्यं साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तरसंज्ञान्तरनिर्देशात्तेनैव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः । हेत्वर्थमिति । हेतुरर्थः प्रयोजनम् । प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुरिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहितायाः कारणत्वावगमादित्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा पृच्छति। येन येन पुनः पुनरिति। पौनःपुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः । अथेदानीमिति । येनोक्तं स तर्हि तथेति स एव सन्दिहानः पृच्छति । व्याप्त इति। हेतुविषयत्वाल्लक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति। लक्षणेनेति । सिद्धान्तवादी । तदपि लक्षणमिति। कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वाल्लक्षणं भवतीत्यर्थः ।परत्वादिति। येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठ्या एव बाधिका तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीयां बाधते ॥

आङ्मर्यादावचने ॥८९॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरितिवक्तव्यम्। इहापियथास्यात्। आकुमारंयशःपाणिनेरिति तत्तर्हिवक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मर्यादावचनइत्येव सिद्धम्। एषास्य यशसो मर्यादा॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः॥ ९०॥ कस्य लक्षणादयोर्था निर्दिश्यन्ते। वृक्षादीनाम्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यत्क्रियायुक्तास्तंप्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः। इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात्। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। वृक्षं प्रति विद्योतते वृक्षमनु विद्योतते इति॥

अधिपरी अनर्थकौ॥ १३॥ किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। युत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतः। अनर्थकौ चैमौ। इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्यात्। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति। कुतः पर्यागम्यतइति। सिद्धं तु पञ्चम्यपादानइत्येव। आतश्चापादानपञ्चम्येव। अत्राधिशब्देन

आङ् मर्या। अन्यत्र मर्यादाभिविध्यो र्भेदेन निर्देशदर्शनाद् विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेदं मत्वा वार्तिकं पठति। आकुमारमिति। कुमारानपि यशः प्राप्तमित्यर्थः। मर्यादावचनइत्येवेति। वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यथा गृह्येत॥

लक्षणेत्थम्। कस्येति। किं यथा विभक्तिसमीपादयो ऽव्ययार्थास्तथा लक्षणादयः प्रत्यादीनामथ पदान्तरवाच्याः सन्तो विषयभावेन संज्ञायाः प्रत्यादीनां वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः। वृक्षादीनामिति। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदिति वृक्षोविद्योतनस्य लक्षणम्। प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषावच्छेदहेतवः। किमर्थमिति। वृक्ष वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यनकर्मत्वाद् द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति। प्रत्यादीनां च क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपि नोपयुज्यतइति प्रश्नः। वृक्षं प्रतीति। अकर्मकत्वाद्द्युतेःकर्मणि द्वितीया नाति॥

अधिपरी। किमर्थमिति। अनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्संज्ञान्तरबाधनार्थं संज्ञाविधानं नोपयुज्यते। नापि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम्। अपेन साहचर्याद्वर्जनविषयपरियोगे तस्या विधानात्। अपादानसद्भावे चाधिशब्दस्य प्रयोग इव परियोगे त-

योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञा बाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति। अथ वा नेमा वनर्थकौ। किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रियामाहतुः। तदविशिष्टं भवति। यथा शङ्खे पयः। यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति उक्तार्थानामप्रयोग इति। उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते। तद्यथा। अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु॥१६॥ इह कस्मान्न भवति। सर्पिषोपि स्यात्। गोमूत्रस्यापि स्यात्। किं च स्यात्। द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति। नैष दोषः। नेमे

न्निमित्ताया: पञ्चम्या: सिद्धत्वादिति प्रश्न:। अथ वेति। पूर्वापरितोषेणेदमुच्यते। यस्य शब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाक्यार्थे ऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्ति:। तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाची तेन योर्थो ऽनयोर्द्योत्यस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्येते। धातुनोक्तामिति। प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रियामित्यर्थ:। आहतुरिति। द्योतयत इत्यर्थ:। तदविशिष्टमिति। तत् क्रियालक्षणं वस्त्वविशिष्टम्। अधिपरिसन्निधानेप्यनाहितविशेषमित्यर्थ:। यथेति। शङ्खेन्यस्तं क्षीरं शोक्तेनाभिन्नं शङ्खादित्यर्थ:। यद्येवमिति। धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति तेन विना तयो: प्रयोगासंभवादुपसर्गग्रहणं चाधिपर्योरुपलक्षणार्थम्। उक्तार्थानामपीति। प्रकरणादिवशादवगतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थ: प्रयोगो लोके भवति। न चानियमप्रसङ्ग:। येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते तएव प्रयुज्यन्ते नतु वृक्षस्तरु: पादप इति तथा प्रयोगादर्शनात्। अपूपौ द्वाविति अपूपावित्यतएवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते। एतदुक्तं भवति। यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयो ऽन्य एव। अन्यश्च यावकशब्द:। यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च। तथैवागच्छत्यध्यागच्छति पर्यागच्छतीति च। तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम्॥

अपि:पदार्थ। इहेति। यथा ऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां स्यादित्यत्रोपसर्गाश्रयं षत्वं न भवत्येवं सर्पि:शब्दाद्द्वितीया कस्मान्न भवतीति प्रश्न:। इतरो भवत्येवाक्षेपे संबन्धीत्याह। किं च स्यादिति। नेमे इति। यद्यपिशब्दार्था इमे निर्दिश्येरन् पदार्थ-

अप्यर्था निर्दिश्यन्ते। किं तर्हि। परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते। एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्सर्पिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञं भवतीति। अथ वा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नादः प्रयुज्यते। किं पुनस्तत्। बिन्दुः। बिन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

अधिरीश्वरे ॥९७॥ अधिरीश्वरवचने उक्तम् *। किमुक्तम्। यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्। प्रथमानुपपत्तिस्तु। स्ववचनात्तु सिद्धमिति। अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥

ग्रहणमनर्थकं स्यात्। स्वपदार्थाव्यभिचारात्। संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् तेषामपिपदार्थत्वात्। परपदार्था इति। स्यादित्यादेः परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः। तदयमर्थः। स्यादित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे बिन्दौ वर्तते तदा तत्सर्पिः कर्मप्रवचनीयः। सर्पिःशब्दस्तु समुदायएव वर्तते नावयवमात्रे। अत एवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति। अथ वेति। बिन्दुकर्तृकत्वं क्रियायाः द्योतयितुमपिः प्रयुज्यते इति बिन्दुं प्रति कर्मप्रवचनीयोऽपिः न तु सर्पिःप्रतीति भावः। बिन्दोस्तर्हीति। ननु यदा बिन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापिः कर्मप्रवचनीयः। तदुच्यते वृत्तिकारैः। पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थ इति न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं शक्या अत्राहुः। पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थं सुपात्तं तेन यस्मिन् पदार्थे पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापिः कर्मप्रवचनीयः। ततश्च गतार्थो बिन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। उपपदविभक्तेरिति। कारकविभक्तिरत्र प्रथमा। सर्वत्रैव वाक्येऽवश्यभाव्यं क्रियया ततः सत्तया तत्र बिन्दोः प्रथमं स्यादित्यनेन संबन्धोन्तरङ्गः पश्चात्तु तद्द्वारकोऽपि शब्देन ॥

अधि। उक्तमिति। वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम्। कर्तृनिर्देशश्चेदिति। यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादौ यः कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते। अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति। तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा। ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाला इत्यर्थावगमात्। पञ्चाला इति च प्रथमा न प्राप्नोति। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेतिद्वितीयया बाधितत्वात्। स्ववचनादिति अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिस्वे इति वक्तव्यम् अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यर्थम्। ईश्वरवचनमिति च कर्तृषष्ठ्या समासः ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्तेसप्तमीति। यदि वा यस्य संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी तत्र। पञ्चालेष्वासनादि

लः परस्मैपदम् ॥११॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् *। लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् । पुरुषबाधितत्वात् । इह वचने हि संज्ञा बाधनम् *। इह हि क्रियमाणे अनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां बाधेत । परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कोवकाशः । शतृक्वसू अवकाशः । सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य *। यदयं सिचिवृद्धिः परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न पुरुषसंज्ञां परस्मैपदसंज्ञा बाधतइति ॥

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥१०॥ प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् *। प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः षट् संज्ञिनः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । क्रियमाणेपि चात्म-

---

क्रियोपजनिते संबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । स्वं च प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु स्वामिनमिति स्वामिनः प्रथमैव भवति ॥

लः परस्मैपदम् । लः इत्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा इत्यर्थः । लादेशइति । लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम् । इह तु वचने एकसंज्ञाधिकारात्परस्मैपदसंज्ञां शतृक्वसोः सावकाशां पुरुषसंज्ञास्तिङ्च्च बाधेरन्नित्यर्थः । सिचि वृद्धौ त्विति । अस्मादेव लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोत्र बाध्यतइति भावः । आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणे ऽनयोः संज्ञयोर्विधानम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयापि पुरुषसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिङ्च्च अनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया बाधेरन् ॥

तिङस्त्रीणि । तिङां षट् त्रिकाः संज्ञास्तिस्र इति वैषम्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह । प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिस्रः संज्ञा द्वितीयेनात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावः तथापि कस्य चित्त्रिकस्य काचित्संज्ञेत्येतावल्लभ्येत न तु यथाभिमतवि-

नेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं च*। आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम्। अक्रियमाणे हि कस्य चिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्य चिदेव मध्यमसंज्ञा कस्य चिदुत्तमसंज्ञा स्यात्। नवैकशेषनिर्देशात् यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम्। संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयम्। अथैकस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ। मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ। उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ। प्रथमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति। आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः। प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति। किं चातः। यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः। प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा। प्राप्नोति उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति। मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति। अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः न दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। किं पुनरत्र न्याय्यम्। उभयमित्याह। उभयं हि दृश्यते। तद्यथा। बहुशक्तिकिटकं बहूनि शक्तिकिटकानि। बहुस्थालीपिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि। यदप्युच्यते क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा लोके विद्धव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति॥

ययविभागलाभः। आनुपूर्व्यवचनं चेति। अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रीणि त्रीणीति वीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषां तत्रानियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः। एकशेषनिर्देशादिति। आकृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते। अथैतस्मिन्निति। उभयथा संभवात्प्रश्नः। प्रथममध्यमयोरिति प्रसिद्धिमाश्रित्यैतदुच्यते। व्याख्यानान्निर्णय इति मत्वाह। कृतद्वन्द्वानामिति। बहुशक्तिकिटकमिति। एकशेषे कृते द्वन्द्वः। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचनस्त्वेकवचनम्। समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति। यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा बहूनि शक्तिकिटकानीति भवति। लोकत इति। यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौद्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भवतीतिभावः। विद्धव्यस्येति। विद्धव्याख्यस्य सूत्रस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्नि

विभक्तिश्च ॥१०४॥ त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः यद्यनुवर्तते। अष्टन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोति। अथ निवृत्तम्। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्रप्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावदनुवर्ततइति। ननु चोक्तमष्टन आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोतीति। वचनाद्भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु निवृत्तम्। ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेवग्रहणं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अचीत्यनुवर्तते। न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः। ननु चैवं विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति। यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति। तज्ज्ञापयत्याचार्यः विभक्त्योर्ग्रहणमिति। अथ वा वचनग्रहणमेव कुर्यादौजसोः पूर्वसवर्ण इति॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणेस्थानिन्यपि मध्यमः॥ १०५॥ अस्मद्युत्तमः॥ १०७॥ शेषे प्रथमः॥ १०८॥ किमर्थमिदमुच्यते।

पञ्चेय इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण।

विभक्तिश्च। सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्ती भवतः लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेप्यस्ति इति संदेहात्प्रश्नः। त्रीणित्रीणीति। आत्वं न प्राप्नोतीति। नह्यष्टन् शब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति। प्रथमयोरिति। प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः। वचनादिति। त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाभावात्सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दो ऽवयवे वर्तिष्यतइति भावः। न चाजादी इति। सुशब्दौशब्दौ प्रथमौ सुपाजादिर्न भवतीति प्रत्यययोरजादित्वासंभवादवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तत इति भावः। अजादी याविति। अजादी विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमित्यर्थः। अजादीनां चेति। अचीत्यनुवर्तते। तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः निर्धारणं चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति। एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति चोद्यम्। यत्तर्हीति। एतान् गाः पश्चेत्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते। औजसोरेव ग्रहणे ऽन्तरात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः शसः सकारो न भवतीति किं तस्मादित्यनेन। तत् क्रियमाणं त्रिकद्वयग्रहणस्य ज्ञापकं संपद्यते॥

युष्म। किमर्थमिति। किं लादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदम्। अथ विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः। तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरेतराश्रयपरिहाराय

युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम्* । नियमार्थोऽयमारम्भः । अथ तस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव । आहोस्वित्पुरुषनियमः युष्मद्येव मध्यमः अस्मद्येवोत्तम इति । किं चातः । यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणं । मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेपि प्राप्नुतः । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति । उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेपि प्राप्नुतः । ततो वक्ष्यामि प्रथमो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमश्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथमएव भवतीति । तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधः शेषत्वात् *। तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पचथः । अहं च देवदत्तश्च पचावः । किं कारणम् । शेषत्वात् । शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति । सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् *।

भाविनी संज्ञाऽऽश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षं दर्शयितुमाह । युष्मदस्मदिति । किमयमिति । ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः । नैष दोषः । समुदायस्य संचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात्तु प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीयव्यावृत्ते र्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न ल्यजादयः । ल्यजादिविधिसामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां [illegible]-णाम् यत्र प्रथमस्येति । युष्मदि मध्यम एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तरं न भवति मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वात् शेषेपि तत्प्रसङ्गे प्रथमइति सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा समे देशे यजेतेति पाक्षिक्यां प्राप्तौ नियमः । तत्रेति । उभयथा नियमे इत्यर्थः । शेषत्वादिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी उपपदे स एवाशेषस्तत्र माभूत् प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते तेस्तः तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद्ग्रहणेनाग्रहणाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः । स एवाह । सिद्धं त्विति । यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र

सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमः युष्मदस्मदोर्नेति वक्तव्यम् । युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन* । युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्यावकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि । इहोभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः त्यदादीनां यद्यत्परं तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । अनेकशेषभावार्थं तु* । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः यदा चैकशेषो न । कदा चैकशेषो न । सहविवक्षायामेकशेषः । यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति । न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः* । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मदधिकरणानामपि एकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं पचसि पचामि चेति । क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य* । क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते । तद्यथा । पचसि च पचामि च त्वं चाहं चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा

शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । चोदक आह । स तर्हीति । आचार्यदेशीय आह । न वक्तव्य इति । अस्मदः शेष इति । आवां पचाव इति । तत्रास्मद्युत्तम इति । ननु शिष्यमाणस्यास्मदो द्व्यर्थत्वादप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदास्मद्रूपत्वमारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थाभावादस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध उत्तम एवेत्यदोषः । चोदकस्त्वाह । अनेकशेषभावार्थं त्विति । त्वं चाहं च पचाव इत्यत्र प्रयोगे । आचार्यदेशीय आह । नवेति । सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाभावः । एवं तदधिकरणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाभावे पचसि पचामि चेति पृथगेव प्रयोगान्नार्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेव समर्थयितुमाह । क्रियापृथक्त्व इति । यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं न तु सहविवक्षा एवं द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं परस्परसाहचर्याव्यभिचारात् । एवं च कृत्वेति । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थः ।

सो ऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति। तत्रापि ह्येवं भवितव्यम्। त्वं च देवदत्तश्च पचसि च पचति चेति। अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति। यत्तावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध इति। दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः। तद्यथा। त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहै इति। यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति। क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते। तद्यथा। अक्षाः भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति। एवं च कृत्वा सोपि दोषो भवति। यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति। नैष दोषः। परिहृतमेतत्। सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधादिति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। शेषे प्रथमो विधीयते। नहि शेषश्चान्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते। भवेत्प्रथमो न स्यात्। मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। किं कारणम्। युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते। न च युष्मदस्मदी अन्यश्च युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते। यदत्र युष्मद् यच्चास्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यतः। यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मच्च तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवतः।

इदानीमाचार्य आह। यत्तावदिति। एकशेषइति। एकशेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते। न तु प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो सरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः। एवं ह्येकशेषे आश्रीयमाणेनार्थो विप्रतिषेधेन। तस्मात्कारकभेदेपि क्रियाया अभेदादेक एव धातुः प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायी विरोधाभावात् तत्र पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः। अक्षा इति। शकटाक्षविभीतकाक्षदेवनाक्षाणां सहविवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियायाः समुदाये आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि बहुवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते। यथा द्रव्यैकशेषेपि क्रियापृथक्त्वमेवं द्रव्यपृथक्त्वमेव द्रव्यपृथक्त्वे पि क्रियैकशेष इत्यर्थः। नहि शेषश्चान्य श्चेति। उपयुक्तादन्यः शेषः। युष्मदस्मदोश्चोपयुक्तयोः सद्भावान्नास्ति शेषत्वम्। इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाऽऽह। भवेदिति। इतर आह। यदत्रेति। तत्सन्निधौ प्राधान्याभावात्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः। इतरः शेषपदार्थमविद्वानाह। यथैवेति।

एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमो भविष्यति। एवं तर्हि शेषउपपदे प्रथमो विधीयते। उपोच्चारि पदमुपपदम्। यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषः यश्च शेषः न तदुपोच्चारी। भवेत् प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः। किं कारणम्। युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते उपोच्चारि पदमुपपदं यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी। ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि। एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते। न चात्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम्। भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि तु न प्राप्नुतः। किं कारणम्। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते। न चात्र युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यम्। एवं तर्हि त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति। तत्र युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। स्थानिन्यपीति प्रथमः प्राप्नोति। त्यदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तच्छिष्यते इति यदा भवतः शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते ताविह न प्राप्नुतः। परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति।

एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह। एवं तर्हीति। यच्चात्रेति। युष्मदस्मदोः श्रवणात्तदभावे च शेषसद्भावात्। यश्च शेष इति। देवदत्तश्चेति। न तदिति। नहि तस्यैव साधनत्वं किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि। नचात्र शेषेणैवेति। किंतर्हि युष्मदस्मदर्थेनापि तद्भावच्च शेषत्वाभाव इत्यर्थः। एवं तर्हीति। यद्यप्यनेकशेषे दोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेऽपि दूषणार्थोऽयमुपक्रमः। स्थानिन्यपीति। अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शेषे। प्रथमविधानात्। दोषान्तरमप्याह। त्यदादीनामिति। एतदपरिहार्यं मन्यमानो लब्धेच्छोऽन्यदप्याह। युष्मदीति। परमत्वमिति। युष्मद्यस्मदीति विशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च शब्दान्तरत्वात्। आचार्यदेशीय आह। तदन्तविधिनेति। युष्मदस्मदोरुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधिः। चोदको दोषमाह। इहापीति। अतित्वमिति। त्वामतिक्रान्त इति समासः। एवं तदन्तविधावतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह। ये चाप्येते इति। त्वत्कल्प इति। ईषदसमाप्तस्त्वं त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धगुणरहितो युष्मदर्थ एव त्वत्कल्पशब्देनोच्यते। न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम्। तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधनत्वाभावाद् मध्यमाभावात्। एवं मत्कल्प इति बोद्धव्यम्। आचार्यदेशीय आह। एवं तर्हीति। सौत्रत्वान्निर्देशस्य मतुब्लोपोऽभिधास्यते इति भावः। चोदक

तदन्तविधिना भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः । अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति । ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्त-यस्तद्धितास्तत्र मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि मद्रूपः पचामि त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति । एवं तर्हि युष्मदस्मदितीत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति । एवं तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधनइत्येवं भविष्यति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । अथ वा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावपवादौ भविष्यतः तत्र युष्मद्भन्यश्चास्मद्भन्यश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । अथेह कथं भवितव्यम् । अत्वं त्वं संपद्यते इति त्वद्भवतिमद्भवतीति ॥ आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति । त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति । तद्यथा । गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति । न बाहीकोनुबध्यते । कथं तर्हि बाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः । गौर्बाहीकस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रयएतदेवं भवति । यद्धि श-

---

प्राह । इहापीति । आचार्य आह । एवं तर्हीति । समानाधिकरणे इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थे न यत्र लान्तस्य सामानाधिकारण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिद्दोषः । एवं च कृत्वेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्छेषत्वाभावः । अथ वेति । प्रथम इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः । तत्रापवादनिमित्तसद्भावादन्यस्मिन्नपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न तु प्रथम इत्यर्थः । अत्वं त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः । तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः । अत्रोत्तरम् । त्वद्भवतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तिकर्तृत्वमिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्मद्व्यपदेशं लभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः । गौणमुख्ययोरिति । तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं भाष्यमोदित्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । यदुक्तं भवतः शेषइति तत्रोत्तरमाहुः । युष्मदस्मद्भवतु इत्येवं न संनिवेश आश्रयणीयः । किं तु भवतु युष्मदस्मदिति । ततश्चास्मद एव शेषो न तु भवतः । पूर्वशेषदर्शना

व्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये द्रव्यत्वे ॥

पर: सन्निकर्ष: संहिता ॥ १०९ ॥ पर: सन्निकर्ष: संहिता चेद् द्रुतायामसंहितम् * । पर: सन्निकर्ष: संहिता चेद्द्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । द्रुतायामेव हि पर: सन्निकर्षो वर्णानां नाद्रुतायाम् । तुल्य: सन्निकर्ष: * । तुल्य: सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु । किं कृतस्तर्हि विशेष: । वर्णकालभूयस्त्वं तु * । वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । हस्तिमशकयोस्तुल्य: सन्निकर्ष: प्राणिभूयस्त्वं तु । यद्येवं, द्रुतायांतपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात्* । द्रुतायांतपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानंकर्तव्यम् । किंकारणम् । कालभेदात् । ये द्रुतायां वृत्तौवर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् । ये मध्यमायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् । उक्तं वा* । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते इति ।

श्चेति वचनाद्वा ॥

पर: सं । पूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यान्तरालसद्भाव: स पर उत्कृष्ट: सन्निकर्ष: प्रत्यासत्तिलक्षण: संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थ: । एवं स्थिते चोद्यते । पर इति । द्रुतायामेव वृत्तावनन्तरोक्त: पर: सन्निकर्ष: संभवति न तु मध्यमायां विलम्बितायां चेत्यर्थ: । असंहितमिति । संहितासंज्ञाया अभाव इत्यर्थाभावे ऽव्ययीभाव: । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहि: । संहिताद्रुतमध्यमविलम्बितास्विति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्ध्रस्व: । सर्वासु वृत्तिषु तुल्य: सन्निकर्ष: नैरन्तर्योच्चारणात् । विशेष इति । वृत्तीनामिति शेष: । क्व चिद्वृत्तिविशेष इत्येव पाठ: । वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकालभेदाद्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकाल: । मध्यमायामधिक: । विलम्बितायामधिकतर: । प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना ध्वनय: । तत्र वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुन: पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृत्तिभेद: । किं कृत इति कारणे पृष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना य: सन्निकर्ष: मशकस्य मशकेन स तुल्य: परस्परापेक्षयेत्यर्थ: । प्राणिभूयस्त्वमिति । हस्तिनौ महान्तं देशं व्याप्नुतो मशकौ तु स्वल्पम् । नैरन्तर्यं त्वविशिष्टमित्यर्थ: । वर्णानां व्यञ्जकध्वनिकृतं यथोक्तं भेदमप्रतिपद्यमान: स्वगतमेवभेदं मत्वा चोदयति । यद्येवमिति । शिष्टं भाष्यं तपरस्त्का-

अथ वा शब्दाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम् * । शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव प्रयत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः । एवं तर्ह्यनवकाशा संहितासंज्ञाऽवसानसंज्ञां बाधिष्यते । अथ वा अवसानसंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति । कश्चात्र साधीयः । यः शब्दार्थयोर्विरामः । अथ वा ह्रादाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । ह्रादाविरामे स्पर्शाघोषसंयोगेऽसन्निधानादसंहितम्* । ह्रादाविरामे स्पर्शानामघोषाणां च संयोगेऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । कुक्कुटः पिप्पलः पित्तमिति । किमुच्यते संयोगइति । अथ यत्रैकः पचतीति एकः पूर्वपरयोर्ह्रादेन प्रच्छाद्यते । तद्यथा ।

लक्ष्येत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । शब्दाविराम इति । यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविरामः । स च मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहितासंज्ञा । शब्दाविरामे प्रतिवर्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानां प्रतिवर्णं प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्तरेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति । अवसानसंज्ञामिति । वर्णान्तरानुच्चारणे वृक्ष इत्यादौ सावकाशामिति भावः । तेन सर्वथा वर्णानां यो विरामः सोऽवसानसंज्ञो न तु नान्तरीयक इत्यर्थः । अथ वेति । सर्वत्र विरामसद्भावात् पुनः श्रुत्या विशेष आश्रीयते । शब्दार्थयोरिति अन्यत्र तु सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽविरामान्न भवत्यवसानसंज्ञा । ह्रादाविराम इति । प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामेऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरोच्चारणेऽप्यनुवर्तमानो घोषो ह्राद उच्यते । स्पर्शाघोषसंयोग इति । वर्ग्याणां प्रथमद्वितीयानां शषसानां च संयोगे घोषविच्छेदादसन्निधानात्संहितासंज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः । अघोषसंयोग इति । अघोषसंयोगइत्येव सिद्धत्वात्स्पर्शग्रहणमनर्थकम् । अस्पर्शानामप्यघोषाणां शषसानां संयोगे तुल्यन्यायत्वात् संज्ञाया अप्रसंगात् । न च स्पर्शानामघोषाणांवर्ग्याणां चेतिसमुच्चयः । घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसङ्गात् । कुक्कुट इति । कुक्कुट इवायमिति कनो लुम्मनुष्ये इति लुपि कृते संज्ञायामुपमानमित्याद्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात् । पचतीति । अत्रापि चकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात् स्वरितत्वाप्रसङ्गः । ह्रादेनेति । द-

द्वयोरक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते। बदरपिटके रिक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते। एकेन तुल्यः सन्निधिः। यथैवैको वर्णो ऽक्रादेन प्रच्छाद्यते एवमनेकोपि। अथवा पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहितेत्येतल्लक्षणं क्रियते। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावादसंहितम्। पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति। नहि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति। किं कारणम्। एकवर्णवर्तित्वाद्वाचः। उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्। एकैकवर्णवर्तिनी वाक्। न द्वौ युगपदुच्चारयति। गौरिति गकारे यावद्वाग्वर्तते। नौकारे न गकारे न विसर्जनीये। यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये। यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे। उच्चरितप्रध्वंसित्वात्। उच्चरित प्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः। उच्चरितः प्रध्वस्तः। अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः। एवं तर्हि। बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्वन्नीतिः। शब्देनार्थान् वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम्। बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम्। इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्व-

---

योरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवानिव लक्ष्यतइत्यर्थः। आश्रयान्तरगतोपि गुण आश्रयान्तर उपलभ्यतइति दृष्टान्तेन दर्शयति। द्वयो रिति। एकेनेति। अनेकस्य यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः। यथैको ऽतद्गुणोपि तद्गुणवस्त्वन्तरसन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते तथा ऽनेकोपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः। अथ वेति। वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं क्रियते। तेन मध्यमविलम्बितयोः परमसन्निकर्षाभावेपि संहितासंज्ञा सिध्यति। पूर्वापराभावादिति। युगपत्स्थितानां देशकृतं पौर्वापर्यं दृष्टम्। वर्णास्त्वेकैकश उपलभ्यमाना यौगपद्येनासन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमश्नुवीरन्। एकवर्णवर्तित्वादिति। सामान्येनोपक्रमात् स्त्रीप्रत्ययाभावः। उच्चरितेति। क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्यात् पूर्वापरव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत्। अनवस्थानात्तु नास्ति तात्त्विकः पूर्वापरभाव इत्यर्थः। व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम्। ध्वनिस्फोटभेदस्त्वन्यत्र निर्णीतत्वान्नेहोपन्यस्यते। न द्वौ युगपदिति। युगपद् द्वयोरुच्चारणे स्यादेवाव्यवधानम्। कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः। वागिति। वागिन्द्रियमित्यर्थः। एतेन युगपदनवस्थानात् सन्निकर्षोप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम्। एवं तर्हीति। बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः। धीरः पण्डितः। तत्वनीतिरिति। तननं तत् साध्वि यस्याः

कारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे ऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः अस्मिंस्ता-वच्छब्दे ऽयं तावद्वर्णः ततोयं ततोयमिति ॥

विरामो ऽवसानम् ॥ ११० ॥ इदं विचार्यते । अभावो वावसा-नलक्षणं स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः । अभावे ऽवसानलक्षणे उपर्यभाववचनम् * । अभावे ऽवसानलक्षणे उपर्यभावग्रहणं कर्त-व्यम् । उपरि यः अभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्या-भावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः । रथः । खरवसानयोर्विस-र्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि विरामः विरामेविरा-मवचनम् * । यस्य विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्य-ति । अभावो लोपस्ततो ऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरा-मग्रहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपो ऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्य वि-रामः । तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः । खरवसान-योर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । नैष दोषः । आरम्भपूर्वको

सा तत्वतो सकलविषयव्यापिनी नीतिर्बुद्धिर्यस्य स तत्वनीतिरिति । अन्ये तु तन् व-नीतिरिति पठन्ति । तन्वती विषयान् व्याप्नुवती बुद्धिरस्येति स एवार्थः ।

विरामः । इदं विचार्यतइति । विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते परीक्ष्यत इत्यर्थः । अभावो वेति । केचिदभावोऽवसानमिति पठन्ति । अन्ये तु विरामोऽवसान-मिति तत्र युक्तायुक्तविचारः क्रियते । उपरीति । वर्णोच्चारणादूर्ध्वं योऽभावः तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम् । रस इति । प्ररवत् पूर्वस्या-पि रेफस्याभावविषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः । विरामे विरामवचनमिति । अधिकं कर्तव्य-मित्यर्थः । ततोऽवसानं चेति । अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः । तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोपसंज्ञायामभावः संज्ञित्वेनाश्रीयते अवसानसंज्ञायां तूपलक्ष-णत्वेन । तेन वर्णान्तराभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्यास्येते । अस्मिन् पक्षे खरवसानयोरिति षष्ठी । खरः समीपस्य रेफस्यावसानस्य च रेफस्येत्यर्थः । अथ वैकापि सप्तमी विषयभेदाच्छिद्यते । खरि परतो रेफस्य विसर्जनीयोऽवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इत्यादेशस्य विषयत्वेन स्थानी विवक्ष्यते । ममापीति । अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते । आरम्भपूर्वक इति ।

मम विरामः। अथ वा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते किं तर्हि संज्ञी। अभावो वसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेति। कश्चात्र विशेषः। अभावे ऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् *। अभावे ऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम्। उपरि यो ऽभाव इति वक्तव्यम्। पुरस्तादपि हि शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति। किं च स्यात्। रसः रथः। खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत। अस्तु तर्हि विरामोऽवसानम्। विरामे विरामवचनम् *। यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम्। ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम्। परार्थं मम भविष्यत्यभावो लोपस्ततोऽवसानं चेति। ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति विरामो लोपोऽवसानं चेति। उपरि यो विराम इति वक्तव्यम्। ननु चोक्तमारम्भपूर्वक इति। नावश्यमयं रमिः प्रवृत्तावेव वर्तते। किं तर्हि। अप्रवृत्तावपि। तद्यथा। उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि। उपरतः स्वाध्याय इति। न च तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि। भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न *। भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते। किमिदं भावाविरामभावित्वादिति। भावस्याविरामः भावाविरामः। भावाविरामेण भवतीति भावाविरामभावी भावाविरामभाविनो भावो भावाविरामभावित्वम्। अपर आह।

निवृत्तिर्विरामः स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः। अवसानलक्षणमिति। अभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानं विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितम्। इदानीं तु तावेव संज्ञित्वेन विचार्येते। अभावो लोप इत्येकस्य संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विषयविभाग आश्रीयते। प्रसक्ताभावो लोपसंज्ञोऽभावमात्रमवसानसंज्ञमिति। नावश्यमिति। प्रवृत्तौ सत्यां या निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः। उपरतान्यस्मिन्निति। न प्रवृत्त्यनिवृत्तानि किं तर्हि पूर्वमेवाप्रवृत्तानीत्यर्थः। नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य शशविषाणमुपरतमिति प्रयोगाभावः। क्वचिद्वनानीति पाठः। भावाविरामभावित्वादिति। इह शब्दस्य स्वसंबन्धी वाऽभावोऽवसानलक्षणं स्यात् शब्दान्तरस्य संबन्धी वा। न तावत् स्वसम्बन्धी विरोधात्। नहि यस्य सत्ता तस्य तदानीमेवासत्ता युज्यते। नापि शब्दान्तरसंबन्धी। नहि घटाभावः पटस्याभावो भवति। भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवश्यमिति भावाविरामभावी शब्दः। नहि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः। अपर आहेति। भावावि-

भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते इति। तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् *। विरामपरो वर्णः अवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। वर्णोन्त्यो वावसानम्। अथ वा व्यक्तमेव पठितव्यम्। अन्त्यो वर्णो ऽवसानसंज्ञो भवतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धम्। संहिता अवसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ। एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह शन्नोदेवीयं संहितयाधीष्वेति स तत्र परमसन्निकर्षमधीते। अपर आह। केनावस्यसीति। स आह। अकारेणेकारेणोकारेणवेति। एवमेतौ लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम्॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः॥

रामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः। इदनीं लक्षणद्वयस्याप्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यते। भावेन सत्तयाऽविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः। उपाधिरहितस्याभावस्य प्रतीतिर्नास्ति। तत्पर इति वेति। इदानीं शब्दान्तराभावपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते। अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते। अथ वेति। यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रीयमाणेऽयमर्थो लभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात् करणसाधनत्वं संदिग्धमिति व्यक्तमेव पठितव्यमित्युक्तम्। संहितयाधीष्वेति। यथा पदनैरन्तर्यं संहिताव्यवहारस्तथं कपद्येपि वर्णनैरन्तर्यं। अवसानशब्दोपि विधिप्रदेशेषु भावसाधनः करणसाधनो वा आश्रयिष्यते इति नार्थः संज्ञाद्वयविधानेन तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात्॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थ पादे चतुर्थमाह्निकम्॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः